

مرکز تحقیقات اسلامی

اصفهان

گامی

عمران
علیه السلام

www. **Ghaemiyeh** .com
www. **Ghaemiyeh** .org
www. **Ghaemiyeh** .net
www. **Ghaemiyeh** .ir

میں
میں

مجموعہ مقالات پر کاربند

سو بہن ہمارے ہیں انسانی حقہ جوہانی گرامی دانست مساجد

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

فروغ مساجد (4): سومین همایش بین المللی هفته جهانی گرامی داشت مساجد

نویسنده:

گروه پژوهشهای کاربردی مرکز رسیدگی به امور مساجد

ناشر چاپی:

موسسه فرهنگی ثقلین

ناشر دیجیتالی:

مرکز تحقیقات رایانه‌ای قائمیه اصفهان

فهرست

فهرست	۵
فروغ مساجد (۴) : سومین همایش بین المللی هفته جهانی گرامی داشت مساجد	۱۷
مشخصات کتاب	۱۷
اشاره	۱۷
فهرست مطالب	۲۲
سخن ناشر	۴۹
پیشگفتار	۵۱
بخش اول: کارکردهای مساجد	۵۳
اشاره	۵۳
طراحی مدل مطلوب کارکرد و مدیریت مساجد در قالب یک سازمان داوطلبانه ی مذهبی دکتر حسن عابدی جعفری و همکاران	۵۵
چکیده	۵۵
کارکردهای مساجد در طول تاریخ	۵۸
کارکرد اجتماعی، کارکرد سیاسی	۵۸
فصل اول: کلیات تحقیق	۶۰
۱ - ۱ بیان مسئله تحقیق	۶۰
۱ - ۱ - ۱ مقدمه	۶۰
۲ - ۱ - ۱ بیان اهمیت مسئله ی تحقیق	۶۲
۳ - ۱ - ۱ بیان مسئله ی تحقیق	۶۳
۴ - ۱ - ۱ ابعاد مسئله ی تحقیق	۶۳
۵ - ۱ - ۱ روش حل مسئله ی تحقیق	۶۴
۶ - ۱ - ۱ نتایج حل مسئله تحقیق	۶۴
فصل دوم: ادبیات نظری تحقیق	۶۴
۱ - ۲ تعریف مسجد	۶۴
اشاره	۶۴

- ۶۵ ..... ۱ - ۱ - ۲) مسجد در قرآن
- ۶۶ ..... ۲ - ۱ - ۲) تعریف مسجد در قرآن
- ۶۷ ..... ۳ - ۱ - ۲) تعریف مسجد از نظر پیامبر
- ۶۸ ..... ۲ - ۲) مسجد در قالب یک سازمان داوطلبانه مذهبی
- ۷۱ ..... ۳ - ۲) تأثیر اسلام بر حیات مدنی مسلمانان
- ۷۴ ..... ۴ - ۲) اهمیت و نقش مسجد از دیدگاه اسلام
- ۷۷ ..... ۵ - ۲) کارکردهای مساجد در طول تاریخ
- ۷۷ ..... اشاره
- ۷۸ ..... ۱ - ۵ - ۲) کارکرد نیایشی
- ۷۹ ..... ۲ - ۵ - ۲) کارکردهای آموزشی
- ۸۳ ..... ۳ - ۵ - ۲) کارکرد اجتماعی
- ۸۵ ..... ۴ - ۵ - ۲) کارکرد سیاسی
- ۸۵ ..... اشاره
- ۸۷ ..... ۱ - ۴ - ۵ - ۲) مسجد و انقلاب اسلامی
- ۸۹ ..... ۶ - ۲) چالش های مساجد در دوران معاصر
- ۸۹ ..... اشاره
- ۹۱ ..... ۱ - ۶ - ۲) رویکردهای مساجد در جامعه ی مدرن به معنای غربی
- ۹۱ ..... اشاره
- ۹۱ ..... الف) روش محافظه کارانه
- ۹۲ ..... ب) روش لیبرال
- ۹۴ ..... ۲ - ۶ - ۲) کارکردهای مساجد در جوامعی چون ایران
- ۹۴ ..... اشاره
- ۹۴ ..... الف) هویت دینی اعتقادی
- ۹۶ ..... ب) هویت دینی آیینی
- ۹۸ ..... ج) هویت دینی ایمانی
- ۱۰۰ ..... ۷ - ۲) نتیجه

۱۰۳	..... ۸ _ ۲) مدل کارکرد مطلوب مسجد به عنوان یک NGO
۱۰۳	..... اشاره
۱۰۴	..... الف) در بُعد اعمال نیایشی
۱۰۵	..... ب) در بُعد فعالیت های غیر نیایشی
۱۰۷	..... فصل سوم: متدولوژی تحقیق
۱۰۷	..... اشاره
۱۰۷	..... ۱ _ ۳) جامعه ی آماری تحقیق
۱۰۷	..... ۲ _ ۳) نمونه ی آماری تحقیق
۱۰۸	..... ۳ _ ۳) روش جمع آوری اطلاعات
۱۰۸	..... اشاره
۱۰۸	..... ۱ _ ۳ _ ۳) متغیرهای عملیاتی در بُعد فعالیت های نیایشی
۱۰۹	..... ۲ _ ۳ _ ۳) متغیرهای عملیاتی در بُعد فعالیت های غیر نیایشی
۱۱۰	..... ۴ _ ۳) نحوه ی تحلیل پرسشنامه
۱۱۱	..... ۵ _ ۳) پایایی و روایی پرسشنامه
۱۱۱	..... فصل چهارم: تجزیه و تحلیل داده ها
۱۱۱	..... ۱ _ ۴) مقدمه
۱۱۲	..... فصل پنجم: نتیجه گیری و پیشنهاد
۱۱۲	..... ۱ _ ۵) مقدمه
۱۱۲	..... ۲ _ ۵) نتایج تحقیق
۱۱۴	..... ۳ _ ۵) پیشنهادها
۱۱۵	..... ۴ _ ۵) محدودیت های تحقیق
۱۱۵	..... ۵ _ ۵) پیشنهادهایی برای موضوعات تحقیقات آتی
۱۱۶	..... منابع و مأخذ
۱۱۷	..... مسجد؛ الگوی جامعه دینی محسن الوری
۱۱۷	..... چکیده
۱۱۸	..... اشاره

۱۱۹	کارکردهای مسجد و انگیزه های تأسیس آن
۱۳۰	جمع بندی
۱۳۳	مسجد و خانواده سید تقی واردی
۱۳۳	چکیده
۱۳۳	اشاره
۱۳۵	رابطه خانواده با مسجد
۱۳۵	اشاره
۱۳۵	۱. رابطه کمی
۱۳۶	۲. رابطه کیفی
۱۳۸	تعامل مسجد و خانواده
۱۴۴	آثار و فواید حضور در مسجد
۱۴۸	وظایف خانواده در برابر مسجد
۱۵۲	استفاده های مفید و مشروع از مسجد
۱۵۵	استفاده های نامشروع و غیرمجاز از مسجد
۱۵۹	نقش مساجد در افزایش و ترویج فرهنگ مطالعه ماشاءالله کاربرخش راوری
۱۵۹	چکیده
۱۶۰	اشاره
۱۶۱	نقش مطالعه و کتابخوانی در زندگی انسان
۱۶۸	چه باید کرد؟
۱۷۰	مشارکت مردم در تأسیس کتابخانه های مساجد
۱۷۱	اختصاص یک صندوق به خرید کتاب و تجهیز کتابخانه
۱۷۳	کتابخانه های موجود
۱۸۲	پیشنهادها و راه کارهای اجرایی
۱۸۶	منابع و مآخذ
۱۸۸	قضاوت در مسجد مرتضی رستگار
۱۸۸	چکیده

۱۸۹	.....	اشاره
۱۹۰	.....	معنای لغوی و اصطلاحی قضاوت
۱۹۱	.....	مقصود از قضاوت در مسجد
۱۹۲	.....	آرای فقیهان
۱۹۳	.....	بررسی دلایل آرای مختلف
۲۰۴	.....	منابع
۲۰۷	.....	نقش مسجد در شخصیت ایمانی محسن محمدی
۲۰۷	.....	چکیده
۲۰۸	.....	اشاره
۲۰۹	.....	شناخت واژگانی شخصیت و ابعاد آن
۲۰۹	.....	نقش مسجد بر ساختن شخصیت
۲۱۱	.....	نقش و تأثیر مسجد بر احساس دینی
۲۱۴	.....	نقش و تأثیر مسجد بر ادراک دینی
۲۱۶	.....	نقش و تأثیر مسجد بر رفتار دینی
۲۱۹	.....	نقش مساجد در استحکام انقلاب اسلامی و مقابله با هجوم فرهنگی دکتر سید مصطفی ابطی
۲۱۹	.....	چکیده
۲۲۲	.....	اشاره
۲۲۳	.....	سؤالات اساسی
۲۲۳	.....	فرضیه
۲۲۳	.....	تعریف مفاهیم و واژه ها
۲۲۴	.....	مباحث نظری بسیج سیاسی مردم
۲۲۵	.....	چگونگی شکل گیری بسیج مردم در انقلاب اسلامی
۲۲۷	.....	مسجد؛ پایگاه اطلاع رسانی و سازماندهی
۲۳۱	.....	جایگاه مسجد
۲۳۲	.....	برنامه ریزی آموزشی و دینی در مساجد
۲۳۳	.....	اهمیت تعلیم و تربیت جوانان و نوجوانان

- ۲۳۴ ..... مسجدگریزی و دین‌گریزی
- ۲۳۵ ..... موانع ارتباط جوانان با مسجد
- ۲۳۶ ..... راهکارهای جذب جوانان به مسجد
- ۲۳۸ ..... پیشنهادها و راهکارها
- ۲۴۱ ..... آثار، برکات و کارکردهای فردی و اجتماعی مسجد سید حمید حسینی
- ۲۴۱ ..... چکیده
- ۲۴۲ ..... اشاره
- ۲۴۳ ..... ماهیت مسجد
- ۲۴۵ ..... آثار سیاسی، اجتماعی حضور در مسجد
- ۲۴۶ ..... پیش‌گیری از جرائم
- ۲۴۷ ..... مبارزه با ظلم
- ۲۴۷ ..... وحدت و تعاون
- ۲۵۰ ..... تعهد در برابر سایر انسان‌ها (رعایت حقوق بشر)
- ۲۵۰ ..... همدردی و همدلی
- ۲۵۳ ..... دوستی‌های سالم
- ۲۵۴ ..... کسب و تجارت
- ۲۵۶ ..... حفظ حدود و ثغور بلاد اسلامی
- ۲۵۷ ..... آثار تربیتی
- ۲۵۸ ..... ایثار و انفاق
- ۲۵۹ ..... آثار روحی و اخلاقی
- ۲۵۹ ..... بهره و پاداش الهی
- ۲۶۱ ..... نتیجه
- ۲۶۲ ..... پیشنهاد
- ۲۶۳ ..... منابع
- ۲۶۵ ..... عوامل و موانع جذب مردم به ویژه جوانان و نوجوانان به مسجد عفت منصوریان
- ۲۶۵ ..... چکیده

۲۶۸	.....	مقدمه
۲۷۰	.....	کارکردهای گوناگون مسجد در طول تاریخ
۲۷۱	.....	کارکردهای مساجد در دوره ی رونق
۲۷۱	.....	اشاره
۲۷۱	.....	۱ _ کارکرد معنوی
۲۷۱	.....	۲ _ کارکرد سیاسی
۲۷۲	.....	۳ _ کارکرد فرهنگی
۲۷۳	.....	۴ _ کارکرد اقتصادی و رفاهی
۲۷۵	.....	علل کاهش حضور مردم در مساجد
۲۷۶	.....	جامعه و تعادل نیازی
۲۷۷	.....	مقطعی بودن بعضی از نیازها و کارکردها در دوره دوم
۲۷۸	.....	تغییر در تعادل نیازی
۲۷۸	.....	فاصله واقعیت ها و آرمان ها
۲۷۹	.....	فقر و افزایش سطح انتظار از زندگی
۲۸۰	.....	کم تحرکی نهادهای فرهنگی و تبلیغی به موازات افزایش هجوم فرهنگی
۲۸۰	.....	تغییر در شیوه ی ارضای نیازها
۲۸۱	.....	علل کاهش توان کارکردی مسجد و رفع آن
۲۸۳	.....	ویژگی های مسجد نمونه
۲۸۴	.....	نکاتی چند در باره ی ابعاد فرهنگی مسجد نمونه
۲۸۴	.....	نتیجه گیری
۲۸۷	.....	فهرست منابع
۲۸۹	.....	خاطراتی از معصومین علیهم السلام و مسجد علی مختاری
۲۸۹	.....	چکیده
۲۸۹	.....	مقدمه
۲۹۰	.....	مزایای مقاله
۲۹۰	.....	پیامبر صلی الله علیه و آله و تأسیس مسجد در مدینه

- مسجد قبا ۲۹۰
- ورود به مدینه و مأموریت ناقه ۲۹۳
- از جا دادن جویبر تا بستن درها ۲۹۵
- نبینم در مسجد بخوابی! ۲۹۵
- به تازه واردان مسجد جا بدهید ۲۹۶
- جذبه ی زرق و برق دنیا ۲۹۸
- باید پیامبر صلی الله علیه و آله ریسمان را بگشاید ۲۹۸
- صدای گریه ی کودک در مسجد ۳۰۰
- کودکان در مسیر مسجد ۳۰۱
- در حلقه ی اهل دل و دیده ۳۰۲
- اخراج اخلال گران ۳۰۴
- خوشبویی و مسجد ۳۰۵
- واپسین دیدار ۳۰۶
- واپسین نماز ۳۰۷
- در روزهای تنهایی ۳۰۸
- فصل دوم: خاطراتی از سایر معصومین علیهم السلام ۳۰۸
- پنج هدیه در مسجد و محراب ۳۰۸
- امیرمؤمنان در بُرآتا ۳۰۹
- با لباس شایسته و آراسته در مسجد ۳۱۰
- امدادگری به فقرا ۳۱۱
- سؤالات راهب در مسجد ۳۱۳
- جمعه بازار شیاطین ۳۱۵
- محراب، نزدیک ترین نقطه ی اوج ۳۱۶
- مراسم ازدواج فاطمه علیهاالسلام ۳۱۶
- در هفت سالگی ۳۱۷
- امام حسن علیه السلام در مسجد کوفه ۳۱۸

- ۳۱۹ ..... گریه های معصومین علیهم السلام
- ۳۱۹ ..... در آستانه ی مسجد
- ۳۲۰ ..... امام سجاد علیه السلام در مسجد جامع شام
- ۳۲۱ ..... مساجد در شب تار
- ۳۲۳ ..... دعای امام صادق علیه السلام در سهله
- ۳۲۵ ..... معامله ای معنوی مقابل مسجد
- ۳۲۶ ..... امام رضا علیه السلام در مسجد مدینه
- ۳۲۶ ..... سرگرمی های دنیوی در مسجد
- ۳۲۷ ..... اهتمام به نماز جماعت صبح
- ۳۲۸ ..... عنایت حضرت امام جواد صلی الله علیه و آله
- ۳۲۹ ..... حضرت مهدی علیه السلام
- ۳۳۱ ..... بخش دوم: معماری و آداب مساجد
- ۳۳۱ ..... اشاره
- ۳۳۳ ..... معماری مساجد و بهداشت جسمی و روانی انسان محمد ربانی خوراسگانی
- ۳۳۳ ..... چکیده
- ۳۳۳ ..... اشاره
- ۳۳۴ ..... بخش اول: برخی از دستوره‌های بهداشتی اسلام در خصوص مساجد
- ۳۳۸ ..... بخش دوم: برخی از مصادیق رعایت سلامتی در معماری مسجد
- ۳۴۴ ..... جمع بندی
- ۳۴۵ ..... تأثیر معبودها و هنرهای مقدس در شکل دهی به معابد در ادیان گوناگون مهدی حمزه نژاد
- ۳۴۵ ..... چکیده
- ۳۴۵ ..... ۱ _ معبود در هنر و معماری معاصر
- ۳۴۷ ..... ۲ _ نحوه ظهور معبودها در هنر و معماری
- ۳۴۸ ..... ۳ _ بررسی تطبیقی ویژگی های معبودها
- ۳۵۲ ..... ۴ _ جایگاه معبود در آفرینش هنری
- ۳۶۴ ..... جایگاه معبود در هنر سنت های معنوی (در هنر شرق)

۳۷۴	جایگاه معبود در هنر سنت های معنوی (در هنر غرب)
۳۸۳	جایگاه معبود در هنر سنت معنوی اسلام
۳۸۵	بررسی تطبیقی معماری نیایش گاه های غربی و مساجد علی محمد رنجبر کرمانی
۳۸۵	چکیده
۳۸۹	اشاره
۳۹۰	۱_ ویژگی های کلی
۳۹۵	۲_ ویژگی های نیایش گاه های غربی
۴۰۸	۳_ معماری مسجد
۴۱۱	۴_ ویژگی های کالبدی مسجد
۴۱۳	۵_ سنجش و مقایسه
۴۱۷	پدیدارشناسی مسجد در شهر اسلامی حسین خسروی
۴۱۷	چکیده
۴۱۸	مقدمه
۴۱۸	جایگاه مسجد در شهرسازی اسلامی
۴۲۹	قانون خلأ و خلق فضای معنوی (بررسی تطبیقی مسجد با دیگر فضاهای عبادی) جواد زبیافر
۴۲۹	چکیده
۴۳۸	مقایسه تطبیقی فضاهای عبادی
۴۳۹	بررسی سه نوع نگرش به جهان
۴۴۰	شرح قانون خلأ با توجه به مدل سوم
۴۴۱	نتیجه گیری
۴۴۳	اهمیت هندسه و تناسبات در معماری اسلامی ساسان حسینی
۴۴۳	چکیده
۴۵۱	بهینه سازی لرزه ای و راهکارهای ایمن سازی ساختمان مساجد کشور محسن وفامهر سیده سمیه میرمردی
۴۵۱	چکیده
۴۵۲	مراحل بهسازی لرزه ای ساختمان مساجد
۴۵۲	مرحله اول

- مرحله دوم - ۴۵۵
- نواقص متداول در ساختمانی آجری - ۴۵۵
- مرحله سوم: منبع ۴ راه کارهای - ۴۵۷
- دو غاب ماسه سیمان برای دیوارهای آجری - ۴۵۹
- روش بسته بندی از خارج بنا (= کلاف بندی سیستم) - ۴۵۹
- روش بسته بندی از داخل بنا (= کلاف بندی سیستم) - ۴۶۰
- روش مهاربندی با F.R.P - ۴۶۱
- مهاربندی پای دیوارهای و فونداسیون - ۴۶۱
- ایجاد دیافراگم صلب سقف - ۴۶۱
- تمهیدات گوشه های قائمه ساختمان مساجد - ۴۶۲
- منابع - ۴۶۳
- احیای مساجد دکتر محمدنقی نمک فروش - ۴۶۵
- چکیده - ۴۶۵
- مقدمه - ۴۶۷
- مسجد - ۴۶۷
- شکل - ۴۷۰
- مدیریت و ساماندهی مساجد ناصر شکریان - ۴۷۷
- چکیده - ۴۷۷
- پیش گفتار - ۴۷۸
- جایگاه مسجد - ۴۸۰
- کارکردهای مسجد - ۴۸۵
- مستکبران و مساجد - ۴۸۶
- اشاره - ۴۸۶
- الف) خدمت مساجد به انقلاب - ۴۹۰
- ب) خدمت انقلاب و انقلابیون و مسؤولان به مساجد - ۴۹۱
- ایهامات - ۴۹۲

۴۹۵	.....	خاأها و مشكلات
۴۹۵	.....	۱ _ اختلاف ديدگاه
۴۹۶	.....	چه بايد كرد؟ (پيشنهادها)
۵۰۰	.....	فهرست منابع
۵۰۱	.....	نقش فناوری اطلاعات و ارتباطات در مديريت مسجد و نحوه ي ارتباط مساجد با محله و شهر سيد كريم آقاميري
۵۰۱	.....	چكيده
۵۰۲	.....	تعريف اطلاعات (Information)
۵۰۲	.....	تعريف فناوری اطلاعات و ارتباطات (ICT)
۵۰۵	.....	نتايج فناوری اطلاعات (IT)
۵۰۷	.....	اجرا و به كارگيري IT در مساجد
۵۰۸	.....	اهداف فناوری اطلاعات و ارتباطات
۵۱۰	.....	اصول استراتژي و اهداف راه اندازي شبكه ي مسجد
۵۱۰	.....	اشاره
۵۱۰	.....	۱ _ پرورش انسان مسلمان
۵۱۱	.....	۲ _ خودشناسي و گرايش عقلائي معطوف به ديگران
۵۱۱	.....	۳ _ اصلاح تصوير اسلام در سطح بين الملل
۵۱۲	.....	۴ _ مبارزه برضد گرايش هاي افراطی مدعی دين داری
۵۱۲	.....	۵ _ تربيت و تأمين نيروی انسانی کارآ در زمينه ي اطلاع رسانی اسلامی
۵۱۳	.....	ابزارهاي فناوری
۵۱۳	.....	اشاره
۵۱۳	.....	۱ _ آموزش از راه دور
۵۱۳	.....	۲ _ آموزش منطقه ای يا از راه دور
۵۱۴	.....	مزایای آموزش از راه دور
۵۱۸	.....	درباره مرکز

فروغ مساجد (4) : سومین همایش بین المللی هفته جهانی گرامی داشت مساجد

مشخصات کتاب

سرشناسه: همایش هفته جهانی مساجد (نخستین : 1382: تهران)

عنوان و نام پدیدآور: فروغ مساجد 4: سومین همایش بین المللی هفته جهانی گرامی داشت مساجد / [برگزارکننده] مرکز رسیدگی به امور مساجد

مشخصات نشر: قم : موسسه فرهنگ ثقلین ، 1383.

مشخصات ظاهری: 485ص.

فروست: موسسه فرهنگ ثقلین ؛ 28

شابک: 9649484248

وضعیت فهرست نویسی: فاپا

یادداشت: پشت جلد به انگلیسی : The world resepect week of Musque.

یادداشت: کتابنامه به صورت زیرنویس

عنوان دیگر: مجموعه مقالات برگزیده اولین همایش هفته جهانی و مساجد

موضوع: مساجد ها -- کنگره ها

شناسه افزوده: مرکز رسیدگی به امور مساجد

رده بندی کنگره: 1382 8/ BP261

رده بندی دیویی: 297/75

شماره کتابشناسی ملی: م 83-18497

ص: 1

اشاره

مجموعه مقالات برگزیده

سومین همایش بین المللی هفته جهانی گرامی داشت مساجد

(30 مرداد ماه 1384_ 26 جمادی الثانی 1426_ 21 آگوست 2005)

مرکز رسیدگی به امور مساجد

ص: 3

همایش بین المللی هفته جهانی گرامی داشت مساجد (سومین: 1426 ق. = 1384 : تهران)

فروغ مسجد(4): مجموعه مقالات برگزیده سومین همایش بین المللی هفته جهانی گرامی داشت مساجد (30 مرداد 1384، جمادی الثانی 1426، 21 آگوست 2005) / مرکز رسیدگی به امور مساجد. تهران؛ قم مؤسسه فرهنگی ثقلین، 1384 .

486 ص: مصور. _ (مؤسسه فرهنگی ثقلین ؛ 36)

964 - 9960 - 02 - 3

فهرست نویسی براساس اطلاعات فیپا

کتابنامه.

1. مسجدها _ کنگره ها.

2. مسجدها _ ایران _ کنگره ها. 3. مسجدها _ مقاله ها و خطابه ها. 4. مسجدها _ ایران _ مقاله ها و خطابه ها. 5. مسجد الاقصی، بیت المقدس _ مقاله ها و خطابه ها. الف. عنوان. ب. عنوان: مجموعه مقالات برگزیده سومین همایش بین المللی هفته جهانی گرامی داشت مساجد (مرداد 1384 _ جمادی الثانی 1426 _ آگوست 2005).

8 _ / BP 75/297 261

1385

فروغ مسجد (4)

ناشر:

مؤسسه فرهنگی ثقلین

دبیر کمیته علمی همایش: علی رضایی بیرجندی

صفحه بندی و ناظر چاپ: عباس رحیمی

لیتوگرافی و چاپ: نینوا

قطع:

وزیری _ 486 صفحه

تیراژ:

چاپ اول _ 5000 نسخه

تاریخ:

خرداد ماه 1385

نشانی :

دفتر مرکزی: تهران _ تهرانپارس _ بین فلکه دوم و سوم _ خیابان 182 غربی _ پلاک 6

تلفن 77702312 _ دورنویس 77881452

مرکز انتشارات: قم _ خیابان انقلاب _ چهارراه سجادیه _ کوچه شماره 33 _ پلاک 13

تلفن 7734467 _ دورنویس 7732864

شماره شابک 3_02_9960_964

کلیه حقوق برای ناشر محفوظ است

ص: 4

فهرست مطالب

۱۹	..... سخن ناشر
۲۱	..... پیشگفتار

بخش اول: کارکردهای مساجد

□ طراحی مدل مطلوب کارکرد و مدیریت مساجد در قالب یک سازمان داوطلبانه‌ی مذهبی /	
۲۵	..... دکتر حسن عابدی جعفری و همکاران
۲۵	..... چکیده
۲۸	..... کارکردهای مساجد در طول تاریخ
۲۸	..... کارکرد اجتماعی، کارکرد سیاسی
۳۰	..... فصل اول: کلیات تحقیق
۳۰	..... ۱- ۱ بیان مسئله تحقیق
۳۰	..... ۱- ۱- ۱ مقدمه
۳۲	..... ۱- ۱- ۲ بیان اهمیت مسئله‌ی تحقیق
۳۳	..... ۱- ۱- ۳ بیان مسئله‌ی تحقیق
۳۳	..... ۱- ۱- ۴ ابعاد مسئله‌ی تحقیق
۳۴	..... ۱- ۱- ۵ روش حل مسئله‌ی تحقیق
۳۴	..... ۱- ۱- ۶ نتایج حل مسئله تحقیق

۶	فروغ مسجد « ۴ »
۳۴	فصل دوم: ادبیات نظری تحقیق .....
۳۴	۱- ۲) تعریف مسجد .....
۳۵	۱- ۱- ۲) مسجد در قرآن .....
۳۶	۲- ۱- ۲) تعریف مسجد در قرآن .....
۳۷	۳- ۱- ۲) تعریف مسجد از نظر پیامبر .....
۳۸	۲- ۲) مسجد در قالب یک سازمان داوطلبانه مذهبی .....
۴۱	۳- ۲) تأثیر اسلام بر حیات مدنی مسلمانان .....
۴۴	۴- ۲) اهمیت و نقش مسجد از دیدگاه اسلام .....
۴۷	۵- ۲) کارکردهای مساجد در طول تاریخ .....
۴۸	۱- ۵- ۲) کارکرد نیایشی .....
۴۹	۲- ۵- ۲) کارکردهای آموزشی .....
۵۳	۳- ۵- ۲) کارکرد اجتماعی .....
۵۵	۴- ۵- ۲) کارکرد سیاسی .....
۵۷	۱- ۴- ۵- ۲) مسجد و انقلاب اسلامی .....
۵۹	۶- ۲) چالش‌های مساجد در دوران معاصر .....
۶۱	۱- ۶- ۲) رویکردهای مساجد در جامعه‌ی مدرن به معنای غربی .....
۶۱	الف) روش محافظه کارانه .....
۶۲	ب) روش لیبرال .....
۶۴	۲- ۶- ۲) کارکردهای مساجد در جوامعی چون ایران .....
۶۴	الف) هویت دینی اعتقادی .....
۶۶	ب) هویت دینی آیینی .....
۶۸	ج) هویت دینی ایمانی .....
۷۰	۷- ۲) نتیجه .....
۷۳	۸- ۲) مدل کارکرد مطلوب مسجد به عنوان یک NGO .....
۷۴	الف) در بُعد اعمال نیایشی .....
۷۵	ب) در بُعد فعالیت‌های غیر نیایشی .....

۷۷	..... فصل سوم: متدولوژی تحقیق
۷۷	..... (۳-۱) جامعه‌ی آماری تحقیق
۷۷	..... (۳-۲) نمونه‌ی آماری تحقیق
۷۸	..... (۳-۳) روش جمع‌آوری اطلاعات
۷۸	..... (۳-۳-۱) متغیرهای عملیاتی در بعد فعالیت‌های نیایشی
۷۹	..... (۳-۳-۲) متغیرهای عملیاتی در بُعد فعالیت‌های غیر نیایشی
۸۰	..... (۳-۴) نحوه‌ی تحلیل پرسشنامه
۸۱	..... (۳-۵) پایایی و روایی پرسشنامه
۸۱	..... فصل چهارم: تجزیه و تحلیل داده‌ها
۸۱	..... (۴-۱) مقدمه
۸۲	..... فصل پنجم: نتیجه‌گیری و پیشنهاد
۸۲	..... (۵-۱) مقدمه
۸۲	..... (۵-۲) نتایج تحقیق
۸۴	..... (۵-۳) پیشنهادها
۸۵	..... (۵-۴) محدودیت‌های تحقیق
۸۵	..... (۵-۵) پیشنهادهایی برای موضوعات تحقیقات آتی
۸۶	..... منابع و مآخذ
۸۷	..... □ مسجد: الگوی جامعه‌ی دینی / محسن الویری
۸۷	..... چکیده
۸۸	..... اشاره
۸۹	..... کارکردهای مسجد و انگیزه‌های تأسیس آن
۱۰۰	..... جمع‌بندی

۸	فروغ مسجد « ۴ »
۱۰۳	□ مسجد و خانواده / سید تقی واردی
۱۰۳	چکیده
۱۰۳	اشاره
۱۰۵	رابطه خانواده با مسجد
۱۰۵	۱. رابطه کمی
۱۰۶	۲. رابطه کیفی
۱۰۸	تعامل مسجد و خانواده
۱۱۴	آثار و فواید حضور در مسجد
۱۱۸	وظایف خانواده در برابر مسجد
۱۲۳	استفاده‌های مفید و مشروع از مسجد
۱۲۵	استفاده‌های نامشروع و غیرمجاز از مسجد
۱۲۹	□ نقش مساجد در افزایش و ترویج فرهنگ مطالعه / ماشاءالله کاربخش راوری
۱۲۹	چکیده
۱۳۰	اشاره
۱۳۱	نقش مطالعه و کتابخوانی در زندگی انسان
۱۳۸	چه باید کرد؟
۱۴۰	مشارکت مردم در تأسیس کتابخانه‌های مساجد
۱۴۱	اختصاص یک صندوق به خرید کتاب و تجهیز کتابخانه
۱۴۳	کتابخانه‌های موجود
۱۵۳	پیشنهادها و راه کارهای اجرایی
۱۵۶	منابع و مأخذ

۱۵۷	.....	□ قضاوت در مسجد / مرتضی رستگار
۱۵۷	.....	چکیده
۱۵۸	.....	اشاره
۱۵۹	.....	معنای لغوی و اصطلاحی قضاوت
۱۶۰	.....	مقصود از قضاوت در مسجد
۱۶۱	.....	آرای فقیهان
۱۶۲	.....	بررسی دلایل آرای مختلف
۱۷۳	.....	منابع
۱۷۵	.....	نقش مسجد در شخصیت ایمانی / محسن محمدی
۱۷۵	.....	چکیده
۱۷۶	.....	اشاره
۱۷۷	.....	شناخت و ازگانی شخصیت و ابعاد آن
۱۷۷	.....	نقش مسجد ساختن بر شخصیت
۱۷۹	.....	نقش و تأثیر مسجد بر احساس دینی
۱۸۲	.....	نقش و تأثیر مسجد بر ادراک دینی
۱۸۴	.....	نقش و تأثیر مسجد بر رفتار دینی
۱۸۷	.....	□ نقش مساجد در استحکام انقلاب اسلامی و مقابله با هجوم فرهنگی / دکتر سید مصطفی ابطحی
۱۸۷	.....	چکیده
۱۹۰	.....	اشاره
۱۹۱	.....	سؤالات اساسی
۱۹۱	.....	فرضیه
۱۹۱	.....	تعریف مفاهیم و واژه‌ها
۱۹۲	.....	مباحث نظری بسیج سیاسی مردم

۱۹۳	..... چگونگی شکل‌گیری بسیج مردم در انقلاب اسلامی
۱۹۵	..... مسجد؛ پایگاه اطلاع‌رسانی و سازماندهی
۱۹۹	..... جایگاه مسجد
۲۰۰	..... برنامه‌ریزی آموزشی و دینی در مساجد
۲۰۱	..... اهمیت تعلیم و تربیت جوانان و نوجوانان
۲۰۲	..... مسجدگریزی و دین‌گریزی
۲۰۳	..... موانع ارتباط جوانان با مسجد
۲۰۴	..... راهکارهای جذب جوانان به مسجد
۲۰۶	..... پیشنهادها و راهکارها
۲۰۹	..... □ آثار، برکات و کارکردهای فردی و اجتماعی مسجد / سید حمید حسینی
۲۰۹	..... چکیده
۲۱۰	..... اشاره
۲۱۱	..... ماهیت مسجد
۲۱۳	..... آثار سیاسی، اجتماعی حضور در مسجد
۲۱۴	..... پیش‌گیری از جرائم
۲۱۵	..... مبارزه با ظلم
۲۱۵	..... وحدت و تعاون
۲۱۸	..... تعهد در برابر سایر انسان‌ها (رعایت حقوق بشر)
۲۱۸	..... همدردی و همدلی
۲۲۱	..... دوستی‌های سالم
۲۲۲	..... کسب و تجارت
۲۲۴	..... حفظ حدود و ثغور بلاد اسلامی
۲۲۵	..... آثار تربیتی
۲۲۶	..... ایثار و انفاق
۲۲۷	..... آثار روحی و اخلاقی
۲۲۷	..... بهره و پاداش الهی

۲۲۹	نتیجه
۲۳۰	پیشنهاد
۲۳۱	منابع
۲۳۳	□ عوامل و موانع جذب مردم به ویژه جوانان و نوجوانان به مسجد / عفت منصوریان
۲۳۳	چکیده
۲۳۶	مقدمه
۲۳۸	کارکردهای گوناگون مسجد در طول تاریخ
۲۳۹	کارکردهای مساجد در دوره‌ی رونق
۲۳۹	۱- کارکرد معنوی
۲۳۹	۲- کارکرد سیاسی
۲۴۰	۳- کارکرد فرهنگی
۲۴۱	۴- کارکرد اقتصادی و رفاهی
۲۴۳	علل کاهش حضور مردم در مساجد
۲۴۴	جامعه و تعادل نیازی
۲۴۵	مقطعی بودن بعضی از نیازها و کارکردها در دوره دوم
۲۴۶	تغییر در تعادل نیازی
۲۴۶	فاصله واقعیت‌ها و آرمان‌ها
۲۴۷	فقر و افزایش سطح انتظار از زندگی
۲۴۸	کم‌تحرکی نهادهای فرهنگی و تبلیغی به موازات افزایش هجوم فرهنگی
۲۴۸	تغییر در شیوه‌ی ارضای نیازها
۲۴۹	علل کاهش توان کارکردی مسجد و رفع آن
۲۵۱	ویژگی‌های مسجد نمونه
۲۵۲	نکاتی چند در باره‌ی ابعاد فرهنگی مسجد نمونه
۲۵۲	نتیجه‌گیری
۲۵۵	فهرست منابع

۲۵۷	.....	□ خاطراتی از معصومین <small>علیهم السلام</small> و مسجد / علی مختاری
۲۵۷	.....	چکیده
۲۵۷	.....	مقدمه
۲۵۸	.....	مزایای مقاله
۲۵۸	.....	پیامبر <small>صلی الله علیه و آله</small> و تأسیس مسجد در مدینه
۲۵۸	.....	مسجد قبا
۲۶۱	.....	ورود به مدینه و مأموریت ناقه
۲۶۳	.....	از جا دادن جویر تا بستن درها
۲۶۳	.....	نبینم در مسجد بخوابی!
۲۶۴	.....	به تازه واردان مسجد جا بدهید
۲۶۶	.....	جذبه‌ی زرق و برق دنیا
۲۶۶	.....	باید پیامبر <small>صلی الله علیه و آله</small> ریسمان را بگشاید
۲۶۸	.....	صدای گریه‌ی کودک در مسجد
۲۶۹	.....	کودکان در مسیر مسجد
۲۷۰	.....	در حلقه‌ی اهل دل و دیده
۲۷۲	.....	اخراج اخلال‌گران
۲۷۳	.....	خوشبویی و مسجد
۲۷۴	.....	واپسین دیدار
۲۷۵	.....	واپسین نماز
۲۷۶	.....	در روزهای تنهایی
۲۷۶	.....	فصل دوم: خاطراتی از سایر معصومین:
۲۷۶	.....	پنج هدیه در مسجد و محراب
۲۷۷	.....	امیرمؤمنان در برائا
۲۷۸	.....	با لباس شایسته و آراسته در مسجد
۲۷۹	.....	امدادگری به فقرا

۲۸۱	.....	سؤالات راهب در مسجد
۲۸۲	.....	جمعه بازار شیاطین
۲۸۴	.....	محراب، نزدیک‌ترین نقطه‌ی اوج
۲۸۴	.....	مراسم ازدواج فاطمه <small>علیها السلام</small>
۲۸۵	.....	در هفت سالگی
۲۸۶	.....	امام حسن <small>علیه السلام</small> در مسجد کوفه
۲۸۷	.....	گریه‌های معصومین <small>علیهم السلام</small>
۲۸۷	.....	در آستانه‌ی مسجد
۲۸۸	.....	امام سجاده <small>علیه السلام</small> در مسجد جامع شام
۲۸۹	.....	مساجد در شب تار
۲۹۱	.....	دعای امام صادق <small>علیه السلام</small> در سهله
۲۹۳	.....	معامله‌ای معنوی مقابل مسجد
۲۹۴	.....	امام رضا <small>علیه السلام</small> در مسجد مدینه
۲۹۴	.....	سرگرمی‌های دنیوی در مسجد
۲۹۵	.....	اهتمام به نماز جماعت صبح
۲۹۶	.....	عنایت حضرت امام جواد <small>علیه السلام</small>
۲۹۷	.....	حضرت مهدی <small>علیه السلام</small>

بخش دوم: معماری و آداب مساجد

۳۰۱	.....	□ معماری مساجد و بهداشت جسمی و روانی انسان / محمد ربانی خوراسگانی
۳۰۱	.....	چکیده
۳۰۱	.....	اشاره
۳۰۲	.....	بخش اول: برخی از دستورهای بهداشتی اسلام درخصوص مساجد
۳۰۶	.....	بخش دوم: برخی از مصادیق رعایت سلامتی در معماری مسجد
۳۱۲	.....	جمع‌بندی

□ تأثیر معبودها و هنرهای مقدس در شکل‌دهی به معابد در ادیان گوناگون / مهدی حمزه نژاد

۳۱۳	چکیده .....
۳۱۳	۱- معبود در هنر و معماری معاصر .....
۳۱۵	۲- نحوه ظهور معبودها در هنر و معماری .....
۳۱۶	۳- بررسی تطبیقی ویژگی‌های معبودها .....
۳۲۱	۴- جایگاه معبود در آفرینش هنری .....
۳۳۲	جایگاه معبود در هنر سنت‌های معنوی (در هنر شرق) .....
۳۴۲	جایگاه معبود در هنر سنت‌های معنوی (در هنر غرب) .....
۳۵۱	جایگاه معبود در هنر سنت معنوی اسلام .....

□ بررسی تطبیقی معماری نیایش‌گاه‌های غربی و مساجد / علی محمد رنجبر کرمانی ..

۳۵۳	چکیده .....
۳۵۷	اشاره .....
۳۵۸	۱- ویژگی‌های کلی .....
۳۶۳	۲- ویژگی‌های نیایش‌گاه‌های غربی .....
۳۷۶	۳- معماری مسجد .....
۳۷۹	۴- ویژگی‌های کالبدی مسجد .....
۳۸۱	۵- سنجش و مقایسه .....

□ پدیدارشناسی مسجد در شهر اسلامی / حسین خسروی .....

۳۸۵	چکیده .....
۳۸۶	مقدمه .....
۳۸۶	جایگاه مسجد در شهرسازی اسلامی .....

۳۹۷	..... □ قانون خلأ و خلق فضای معنوی / جواد زیبافر
۳۹۷	..... چکیده
۴۰۶	..... مقایسه تطبیقی فضاهای عبادی
۴۰۷	..... بررسی سه نوع نگرش به جهان
۴۰۸	..... شرح قانون خلأ با توجه به مدل سوم
۴۰۹	..... نتیجه گیری
۴۱۱	..... □ اهمیت هندسه و تناسبات در معماری اسلامی / ساسان حسینی
۴۱۱	..... چکیده
	..... □ بهینه‌سازی لرزه‌ای و راهکارهای ایمن‌سازی ساختمان مساجد کشور / محسن وفامهر /
۴۱۹	..... سیده سمیه میرمرادی
۴۱۹	..... چکیده
۴۲۰	..... مراحل بهسازی لرزه‌ای ساختمان مساجد
۴۲۱	..... مرحله اول
۴۲۳	..... مرحله دوم
۴۲۳	..... نواقص متداول در ساختمانی آجری
۴۲۵	..... مرحله سوم: منبع ۴
۴۲۷	..... دوغاب ماسه سیمان برای دیوارهای آجری
۴۲۷	..... روش بسته‌بندی از خارج بنا (= کلاف‌بندی سیستم)
۴۲۸	..... روش بسته‌بندی از داخل بنا (= کلاف‌بندی سیستم)
۴۲۹	..... روش مهاربندی با F.R.P
۴۲۹	..... مهاربندی پای دیوارهای و فونداسیون
۴۲۹	..... ایجاد دیافراگم صلب سقف
۴۳۰	..... تمهیدات گوشه‌های قائمه ساختمان مساجد
۴۳۱	..... منابع

۱۶	فروغ مسجد « ۴ »
۴۳۳	□ احیای مساجد / دکتر محمدنقی نمک‌فروش
۴۳۳	چکیده
۴۳۵	مقدمه
۴۳۵	مسجد
۴۳۸	شکل
۴۴۵	□ مدیریت و ساماندهی مساجد / ناصر شکریان
۴۴۵	چکیده
۴۴۶	پیش‌گفتار
۴۴۸	جایگاه مسجد
۴۵۳	کارکردهای مسجد
۴۵۴	مستکبران و مساجد
۴۵۸	مساجد و انقلاب اسلامی
۴۵۸	الف) خدمت مساجد به انقلاب
۴۵۹	ب) خدمت انقلاب و انقلابیون و مسؤولان به مساجد
۴۶۱	ابهامات
۴۶۳	خا‌ها و مشکلات
۴۶۳	۱- اختلاف دیدگاه
۴۶۴	چه باید کرد؟ (پیشنهادها)
۴۶۸	فهرست منابع

۴۶۹	..... / سید کریم آقامیری
۴۶۹	..... چکیده
۴۷۰	..... تعریف اطلاعات (Information)
۴۷۰	..... تعریف فناوری اطلاعات و ارتباطات (ICT)
۴۷۱	..... واژه‌ی اطلاعات و ارتباطات در ادبیات دینی
۴۷۳	..... نتایج فناوری اطلاعات (IT)
۴۷۵	..... اجرا و به کارگیری IT در مساجد
۴۷۶	..... اهداف فناوری اطلاعات و ارتباطات
۴۷۸	..... اصول استراتژی و اهداف راه‌اندازی شبکه‌ی مسجد
۴۷۸	..... ۱- پرورش انسان مسلمان
۴۷۹	..... ۲- خودشناسی و گرایش عقلانی معطوف به دیگران
۴۷۹	..... ۳- اصلاح تصویر اسلام در سطح بین‌الملل
۴۸۰	..... ۴- مبارزه برضد گرایش‌های افراطی مدعی دین‌داری
۴۸۰	..... ۵- تربیت و تأمین نیروی انسانی کارآ در زمینه‌ی اطلاع‌رسانی اسلامی
۴۸۱	..... ابزارهای فناوری
۴۸۱	..... ۱- آموزش از راه دور
۴۸۱	..... ۲- آموزش منطقه‌ای یا از راه دور
۴۸۲	..... مزایای آموزش از راه دور

بررسی و پژوهش بنیادی و میدانی پیرامون مسجد و ارایه پیشنهاد برای برطرف ساختن مشکلات موجود، گام مبارکی است از طریق تداوم آن، می توان مساجد کشور را احیا نمود و از ظرفیت بالا و آثار و مواهب فراوانش بهره مند گردید.

فراخوان سومین همایش بین المللی بزرگداشت مساجد، زمینه تدوین مقالاتی را فراهم آورد که در آنها، فرهیختگان و دلسوزان امت اسلامی، حاصل پژوهش های خود را ارایه نمودند. اکنون که مجموعه مقالات آن همایش، لباس طبع در برمی کند سر بر آستان حق ساییده، خداوند بزرگ را سپاسگزاریم که توفیق ارایه و نشر مجموعه آن مقالات برگزیده را به ما عنایت فرمود.

پرورگار سبحان را می خوانیم که ما را از خدمتگذاران و آبادگران مساجد قرار داده و این خدمت کوچک را به لطف و کرم بی کران خویش قبول فرماید.

مؤسسه فرهنگی تقلین

ص: 19

«إِنَّمَا يَعْمُرُ مَسَاجِدَ اللَّهِ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَأَقَامَ الصَّلَاةَ وَآتَى الزَّكَاةَ وَلَمْ يَخْشَ إِلَّا اللَّهَ» (1)

مسجد در معارف اسلامی از جایگاه بسیار رفیع و ویژه ای برخوردار است به گونه ای که در حدیث قدسی آمده است:

«إِنَّ بَيْتِي فِي الْأَرْضِ الْمَسْجِدِ».

«خانه های من در روی زمین مساجدند» (2). در بیان پیامبر اسلام صلی الله علیه و آله چنین آمده است:

«المساجد انوار الله» (3). «مساجد انوار خدا هستند».

در فراز دیگری از کلام نورانی آخرین سفیر الهی:

«خیر البقاع المساجد» (4). «بهترین زمین ها مساجد هستند».

ذکر شده است و در بیانی دیگر:

«المساجد مجالس الانبياء» (5). «جایگاه پیامبران مساجد است».

ص: 21

1- . توبه / 18 .

2- . الکشاف: ج 2 ، ص 179 .

3- . مستدرک الوسائل: ج 3 ، ص 447 .

4- . بحار الانوار: ج 84 ، ص 128 .

5- . مستدرک الوسائل: ج 5 ، ص 363 .

مطرح گردیده است در سیره پیشوایان معصوم علیه السلام نیز مسجد محل مراجعت مردم پایگاه عبادت، سنگر جهاد فکری و دانشگاه تعلیم و تعلم و مستحکم ترین سنگر مبارزه با استبداد و مرکز تبلور روح وحدت و یکپارچگی امت اسلامی به شمار آمده است.

مسجد در فرهنگ اسلامی و در اندیشه امت اسلامی نیز همواره از جایگاه مقدسی برخوردار بوده است؛ از این رو و با توجه به شرایط کنونی جهان اسلام که تهاجم فرهنگی و نظامی دشمنان را شاهد است بر همه فرزندان اسلام لازم است با رویکردی جدید و ویژه، به مساجد این خاستگاه اسلام و انقلاب اسلامی نقش عمیق و بنیادین آن را مورد توجه قرار داده، و با حمایت بی دریغ و همه جانبه مادی و معنوی خود به ساماندهی مطلوب این پایگاه مهم و استراتژیک اقدام نمایند و برای تهیه و تدارک امکانات لازم جهت احیاء و آبادانی و رونق بخش و شوق آفرین شدن آنها به صورت جدی و مسؤولانه اقدام نمایند و بر استحکام هرچه بیشتر این سنگرهای اصیل اسلامی بیفزایند.

اکنون که با توفیق الهی جلد چهارم فروغ مسجد، مجموعه مقالات برگزیده سومین سال هفته جهانی گرامی داشت مساجد بزیور طبع آراسته می شود بر خود لازم می دانم از همه شرکت کنندگان به ویژه مسؤولان گرانقدر نظام، میهمانان خارجی و داخلی، شخصیت های علمی و معنوی، سخنرانان، محققان سخت گوش و پرتوان و مسؤولان برگزاری اجلاس و اعضای کمیته های گوناگون، ارزش یابان مقالات و کلیه کسانی که در آماده سازی این کتاب نقش داشته اند تشکر و قدردانی نماید و برای همه آنان از ذات قیوم سرمدی سلامت و اجر و پاداش وافر الهی را درخواست کند.

دبیر کمیته ی علمی ستاد گرامی داشت هفته ی جهانی مساجد علی رضایی بیرجندی

چکیده

کلمه ی مسجد اسم مکان و محل سجده است. از نظر شکلی نیز مساجد اولیه مسلمین قطعه زمینی وسیع و مربع شکل بود که اطراف آن را چهار دیوار یا خندق احاطه می کرد و مأذنه نداشت.

نخستین مسجد را حضرت محمد صلی الله علیه و آله در مدینه و در کنار خانه ی خود ساخت؛ زمین آن خوابگاه شتران بود و پیامبر صلی الله علیه و آله آن را از صاحبش خرید.

نقاشی مذهبی و تصویر ائمه در اسلام مجاز نیست تصویر انسان و به طور اعم هر موجود زنده را اسلام بت پرستی می داند. از این رو هیچ گونه تصویری در مساجد دیده نمی شود.

کلمه ی مسجد مجموعاً 28 بار در قرآن کریم ذکر شده است.

قرآن معابد قبل از اسلام را مسجد خوانده است، یعنی جایی که خدا در آنجا خوانده شود.

پیامبر اسلام در معرفی مساجد ماهیت آن را بیان داشته است، نه شکل و صورت آن را، بنابر تعریف رسول اکرم صلی الله علیه و آله مسجد جایی خواهد بود که شرافت حضور انبیا را دارا باشد و اطلاق خانه ی خدا بر آن صدق کند.

NPO یا NGO به نهادهای مدنی غیردولتی و غیرانتفاعی گفته می شود که برآمده از مشارکت مدیریت شده مردم است.

این گونه سازمان ها سیاست سازند و غیرمستقیم بر سیاست گذاری و برنامه ریزی دولت تأثیر می گذارند و محصول اعتماد متقابل دولت و ملت هستند و از نظر انگیزه و اهداف انواع و اقسام گوناگونی دارند.

اسلام در قالب دینی مرقی و خاتم ادیان الهی هیچ گاه سعادت ابدی و اخروی انسان را از سعادت دنیوی و مادی وی تفکیک نکرده است. این دین کامل با ظهور خویش بذر مدنیت و تکامل دنیوی را نیز در جامعه بشری پراکنده است، تا اعضای هر جامعه متناسب با ظرفیت و استعدادها و تجربیات بشری و سطح ادراک خود این بذر را بیورانند.

از جمله پدیده های اجتماعی در اسلام پدیده وقف است که پی افکندن نهادهای تمدنی و مدنی را در پی داشت.

در اسلام بسیاری از امور عبادی و حتی غیرعبادی جنبه ی اجتماعی دارد و هدف از تأسیس مسجد علاوه بر امور عبادی، تحقق فعالیت های مربوط به آموزش، امور قضایی، مشاوره، حل اختلاف، مراسم و جشن ها، ارتباطات عمومی، حرکات سیاسی، پر کردن اوقات فراغت، خدمات اجتماعی و رفاهی، تعاون، امور دفاعی و مانند آنهاست که در هر زمان جوامع اسلامی در چارچوب مساجد تحقق می بخشیدند.

مسلمانان برای بسط مدنیت جدید به تأسیس مساجد اقدام می کردند و از این طریق توده ی مسلمان را در چارچوبی تازه سازمان می دادند.

آنچه از آیات و روایات فهمیده می شود بیان اصولی است که فعالیت های در خور اجرا در مساجد را شامل می شود و هر مسجدی با رعایت این اصول در اجرای هر فعالیتی دارای اختیار کامل است. این اصول عبارت اند از:

1 _ تأسیس مسجد براساس تقوا نه خودنمایی و تظاهر؛ 2 _ تأسیس مسجد بر پایه خشنودی خداوندی و همراه با کمال خلوص در نیت؛ 3 _ مسجد محلی باشد که مؤمنان دل و جان خویش را در آن تطهیر کنند؛ 4 _ در آن بسیار یاد خدا شود؛ 5 _ مایه ی آزار و زیان نباشد؛ 6 _ محل درک و فهم حقایق باشد نه پوششی بر آن.

مسجد نه کالبد فیزیکی که نگرشی به فرهنگ و جهان بینی است که باید آن را در انسان ها جست و جو کرد. در هر جا و مکان که انسان هایی با این فرهنگ باشند آنجا مسجد بر پا شده است.

قرآن کریم در آیاتی متعدد بر عمران و آبادانی مساجد تأکید کرده است و آبادکنندگان مساجد را ایمان آورندگان به خدا و قیامت معرفی می کند. (1) در آیات متعدد دیگری کسانی را که سعی در جلوگیری از یاد خدا در مساجد و خرابی آن می نمایند ظالم ترین مردم معرفی می کند. (2) از سوی دیگر در احادیث بسیار به خودداری از تجمل در مساجد تأکید فراوان شده است و مساجد پرزرق و برق را از نشانه های آخرالزمان برشمرده است.

با توجه به دیدگاه انسان مدارانه اسلام، به نظر می رسد مراد از آبادانی مساجد، نه آبادانی ظاهری، بل آبادانی معنوی است.

مراد قرآن از مساجد آباد، مساجدی است که مؤمنانی که به آن مساجد رفت و آمد می کنند، انسان هایی توانا و دانا باشند و از این توانایی و دانایی خویش در راه نیل به قرب خداوند، حول محور مسجد بهره بگیرند.

ص: 27

1- . توبه / 18 .

2- . بقره / 114 .

نگارنده با بیان مطالب یاد شده و آنچه در باره NGOها بیان شد، مساجد را سازمان های غیردولتی _ غیرانتفاعی معرفی کرده است.

کارکردهای مساجد در طول تاریخ

کارکرد به معنای نقش یا اثری است که هر پدیده در زنجیره ی پدیده هایی که با آنها مرتبط است باقی می گذارد. هرچند کارکرد ابتدایی و اصلی مساجد، کارکرد نیایشی آن بوده است اما این کارکرد فقط کارکرد مساجد نبوده است.

کارکردهای دیگر مساجد عبارت اند از:

مساجد از رهگذر کارکرد آموزشی خویش سهمی بسیار مهم در فرهنگ و تمدن اسلامی ایفا کردند.

کارکرد اجتماعی، کارکرد سیاسی

وحدت امت اسلامی که عمده ترین عامل پیروزی انقلاب بود، در مساجد معنا و مفهوم یافت. مسجد در انقلاب اسلامی علاوه بر همه ی ویژگی ها، ماهیت تشیع دارد. مساجد شیعیان توانسته است بدون هیچ گونه ملاحظه کاری و احتیاط پیشگی، با فساد قدرت های حاکم درافتد.

در جامعه ای که مدرنیسم و رویکرد به آن به شکل غربی غالب است مساجد دو روش را می توانند اتخاذ کنند:

الف) روش محافظه کارانه؛ ب) روش لیبرال.

برای کارکردهای مساجد در جوامعی، چون ایران، برخی سه نوع هویت دینی شناسایی می نمایند:

الف) هویت دینی اعتقادی؛ ب) هویت دینی آیینی؛ ج) هویت دینی ایمانی.

مهم ترین چالش پیش روی مساجد در دوران معاصر کارآمد نبودن نقش آن در جامعه ی سرگردان میان سنت و تجدد است. کسادى و از رونق افتادگى کنونى شایع در مساجد از آن روست که در دو دهه ی اخیر تغییرات محیطی بسیار شدیدی در جامعه رخ داده است: تمایل به بهره گیری از دستاوردهای تجدد (که گریزی از آنها هم نیست) در جامعه ی سنتی سبب گردید تا مظاهر اجتماعی مدرن به جامعه راه یابد، حال آن که مشابه چنین مظاهری در پرتو سنت اصیل اسلامی موجود بود.

در عین حال مساجد و متولیان مساجد در برابر این رخدادهای شگرف محیطی بی توجه و سرگرم وظایف سنتی خویش بودند و هنگامی که فقدان اقبال عمومی را حس کردند به جای جست و جوی علت اصلی، معلول ها را دیدند و سعی در مبارزه با معلول ها نمودند.

ساختار فکری، اداری، اجرایی و محیطی مساجد در سال های گذشته به گونه ای بوده که همپای تحولات سریع و پرشتاب جامعه رشد نکرده و تا حدی چشم گیر سنتی باقی مانده است.

مدل کارکرد مطلوب مسجد به عنوان یک NGO :

1_ مسجد در قالب یک NGO در هر منطقه جغرافیایی (مسکونی، تجاری، فرهنگی و غیره) طبق نیازسنجی و امکان سنجی از اجتماع دین داران و به صورت داوطلبانه پدید می آید.

الف) در بعد اعمال نیایشی؛ ب) در بعد فعالیت های غیرنیایشی.

نقاط قوت: پایگاه دینی بودن مسجد، عبادت شمرده شدن این نوع فعالیت ها در قالب مسجد از طرف دین، آمادگی در اغلب افراد جامعه برای تحقق خدمات داوطلبانه در مسجد.

تقاضای ضعف: فقدان جامع‌نگری در فعالیت‌های جنبی مسجد، ناآگاهی دست‌اندرکاران مسجد به اصول مدیریت و رهبری، ناآگاهی دست‌اندرکاران مسجد به تغییرات محیطی، مشارکت ندادن اعضا در نیازسنجی برنامه‌ریزی، اجرا ارزش‌یابی و غیره؛ رعایت نکردن اصول مشتری‌مداری، فقدان ارتباط شبکه‌ای میان مساجد و در بعضی موارد رقابت میان مساجد.

فصل اول: کلیات تحقیق

1_1 بیان مسئله تحقیق

1_1_1 مقدمه

در حال حاضر به علت پیچیده و چند بعدی شدن مسائل گوناگون در جوامع، شاهد تأسیس سازمان‌های گوناگون در تمامی زمینه‌ها در جوامع هستیم تا به نیازهای بشری پاسخ دهند. علاوه بر خصوصیت اجتماعی بودن انسان، هم‌اکنون دیگر، تلاش فرد به تنهایی و یا حتی یک گروه، بدون سازماندهی و در چارچوب یک سازمان، نمی‌تواند برآورده‌کننده نیازهای افراد باشد. حضور سازمان‌ها در ابعاد گوناگون زندگی اجتماعی چنان پررنگ است که در حال حاضر هر فرد حتی قبل از تولد تا بعد از مرگ با حداقل یک سازمان در ارتباط است و سرنوشتش با این پدیده بشری گره خورده است. برخی از متفکران را نظر بر این است که اکنون دیگر شاهد پدیده‌ای به نام «جامعه» متشکل از «افراد» نیستیم، بل «جوامع» کنونی متشکل از «سازمان‌ها» هستند (1) و «جامعه» بدین معنا باید موضوع علم «جامعه‌شناسی» قرار گیرد.

در دیدگاه نهادگرایی، (Institutionalism) هر سازمان یا به عبارت بهتر هر «نهاد»، در تحقق ارضای یکی از نیازهای بشری فعالیت می‌نماید و به یکی از انواع این نیازها پاسخ می‌دهد. طبق نظریه «هرم سلسله‌مراتبی نیازهای» آبراهام مازلو، از جمله نیازهای انسان، نیاز «خودشکوفایی» است. این نیاز در انسان، عالی‌ترین مرتبه نیاز است و خود، ممکن است

ص: 30

ابعاد و اشکال گوناگونی داشته باشد. از جمله ابعاد این نیاز بسیار پیچیده، گرایش به «پرستش» و در مرحله ی نازل تر «دیگر خواهی» است. در سیر تحول تمدن غربی و پیدایی مدل جامعه ی مدنی غربی، برای پاسخ گویی به ابعاد متمایز نیاز خودشکوفایی در انسان ها، نوعی از سازمان ها پدید آمده اند که به سازمان های «داوطلبانه»، «سازمان های غیر دولتی» (NGO) یا «سازمان های غیر انتفاعی» (NPO) موسوم شده اند.

جالب توجه است که بدانیم در اسلام، که سرآمد ادیان مترقی است، این گونه سازمان ها و تشکیل آنها سابقه ای بسیار طولانی دارد. به علت مفهوم خاص «عبادت» در اسلام (که هر عملی را که به قصد قربت الهی صورت گیرد، عبادت بر می شمارد) اعمال نیایشی و غیرنیایشی با نیت الهی در زمره عبادت به شمار می روند. از سوی دیگر به علت تأکید خاص اسلام بر ارزش جمع و جماعت، این دین مبین راهکار بسیار مبتکرانه ای عرضه نموده است و آن تشکیل سازمانی داوطلبانه، غیردولتی و غیرانتفاعی با نام «مسجد» است. مروری بر نقش و اهمیت مسجد در اسلام و همچنین نقش و کارکردهای آن در طول تاریخ حیات مدنی مسلمانان نشان می دهد که مساجد

در اسلام و در جوامع مسلمان همان نقشی را ایفا کرده اند که امروزه از یک سازمان غیرانتفاعی در غرب انتظار می رود. با این تمایز که معمولاً هر سازمان غیرانتفاعی در عرصه ی بسیار ویژه با هدفی مشخص که اعضای آن تعیین می کنند، فعالیت می نماید و در صورتی که این هدف برآورده گردد، سازمان باید منحل گردد، یا تغییر هدف دهد، اما نهاد «مسجد» انعطاف پذیری چشم گیری دارد و با رعایت اصول ذکر شده در منابع اسلامی، هر مسجد دامنه ی وسیعی از فعالیت ها را در برمی گیرد و در زمینه های گوناگون به نیازهای انسان به صورت سازمانی پاسخ می دهد و دین اسلام، الهی و عبادی بودن این فعالیت ها را به رسمیت می شناسد.

در جوامع اسلامی، از جمله ایران، حضور مساجد در زندگی اجتماعی مردم حضوری پررنگ دارد، بدان گونه که طبق آمارهای رسمی، هم اکنون در ایران بالغ بر هفتاد هزار مسجد (1) احداث شده است. این تعداد مسجد آن گاه مهم جلوه می کند که توجه کنیم تقریباً هیچ سازمان از نوع دیگری چنین تراکمی ندارد، فقط ممکن است مدارس از این نظر با مساجد برابری کنند.

2_1_1) بیان اهمیت مسئله ی تحقیق

در حال حاضر بعد از گذشت بیش از ربع قرن از انقلاب اسلامی و تشکیل جمهوری اسلامی ایران، شاهد کم رنگ شدن هر روز نقش مساجد در جامعه هستیم. این بی رونقی حتی در زمینه ی رسالت اولیه ی مساجد، برگزاری آداب و آیین های نیایشی، هم محسوس است. عجیب تر آن که این بی رونقی مزمن مساجد بعد از تشکیل جمهوری اسلامی در ایران رخ داده است، در حالی که همین مساجد در دوره ی قبل از انقلاب بسیار فعال تر بودند و حتی همین مساجد محل شکل گیری بسیاری از تلاش ها برای برپایی نظام جمهوری اسلامی بوده است. کسانی که دوران قبل از انقلاب را به یاد دارند بدون هیچ استثنایی به نقش پررنگ مساجد در جامعه و در جریانات منجر به انقلاب اسلامی ایران اشاره می کنند. به راستی مساجدی که در طول تاریخ ایران بالاخص در دوره ی قبل از انقلاب بدان گونه پررنگ بوده اند و کارکردهای بسیاری داشته اند، چرا هم اکنون بدین گونه متروک گشته اند؟ آیا زندگی مدرن و پیچیده ی امروزی دیگر پذیرای

ص: 32

مسجد نیست؟ آیا مسجد هم اکنون کارکردهای خود را در زندگی قرن بیست و یکم از دست داده است؟ اگر بخواهیم این سؤال را به صورت اساسی تر مطرح کنیم باید پرسید آیا جوامع مسلمان میان «مظاهر تجدد» و «مظاهر زندگی دینی» یکی را باید انتخاب کنند؟ و حال آنکه از انتخاب تجدد، گریزی نیست باید با زندگی اجتماعی دینی و مظاهر آن از جمله مسجد وداع کرد؟ آیا مسجد در یک جامعه ی مسلمان فقط زمانی رونق دارد که دین در مصدر حکومت نباشد و جز آن؟

3_1_1 (بیان مسئله ی تحقیق)

این سؤالات و سؤالات بسیار دیگری در ذهن هر فرد آگاهی جوانه می زند، اما محقق را سعی بر آن است تا با رویکردی مدیریتی به پدیده ی مسجد بنگرد. وجود ظرفیت عظیمی چون هفتاد هزار مسجد در برابر نقاط کشور با انبوهی از منابعی که در اختیار دارند، ضرورت نگاهی دقیق و موشکافانه را می طلبد. بنابراین محقق تلاش دارد تا با موشکافی مسجد به عنوان یک سازمان داوطلبانه غیردولتی و غیرانتفاعی از زاویه علم مدیریت، به این سؤالات پاسخ دهد:

1_ مسجد در قالب یک سازمان داوطلبانه ی غیردولتی و غیرانتفاعی از نوع مذهبی در جامعه ی کنونی ایران چه کارکردهای مطلوبی ممکن است داشته باشد؟ 2_ مساجد کنونی موفق، به ایفای کدام یک از این کارکردها می پردازند؟

4_1_1 (ابعاد مسئله ی تحقیق)

کارکردهای مطلوب و نحوه ی مدیریت مطلوب مسجد در قالب یک NGO در دو بعد شایسته ی طرح است:

1_ فعالیت های نیایشی.

2_ فعالیت های غیرنیایشی.

5_1_1 روش حل مسئله ی تحقیق

در ابتدا تلاش می گردد تا با مطالعه ادبیات نظری، مدل مفهومی کارکردها و نحوه ی مدیریت مطلوب مساجد در قالب یک NGO طراحی گردد. سپس به روش توصیفی از نوع پیمایشی (با استفاده از پرسشنامه) بررسی می گردد که مساجد موفق در تهران با توجه به مدل به دست آمده در چه وضعی قرار دارند.

6_1_1 نتایج حل مسئله تحقیق

انتظار می رود با جواب به سوالات این تحقیق، متولیان امور فرهنگی مذهبی در جامعه هم چون مرکز رسیدگی به امور مساجد، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، اوقاف و جز آن در تسری کارکردهای مطلوب و نحوه ی مدیریت مطلوب مساجد در قالب یک NGO به دیگر مساجد بکوشند.

فصل دوم: ادبیات نظری تحقیق

1_2 تعریف مسجد

اشاره

کلمه ی «مسجد» اسم مکانی است که سجده در آن انجام می شود، مانند خانه ای که با هدف سجده برای خدا ساخته می شود. از مسجد در قالب محلی که نام خدا را در آن می برند (عبادات) یاد شده است. «مساجد» هم جمع «مسجد» است که معبد مسلمانان است. در حقیقت مسجد مکانی است برای عبادت و راز و نیاز با خالق هستی که در فرهنگ اسلامی از جایگاه رفیعی برخوردار است. مسجد مکان ارشاد و تبلیغ مسائل، معارف و احکام اسلام است. مسجد خانه ی خدا و محل طرح مسائل دنیوی و اخروی مسلمین است. (1) از نظر شکلی نیز مساجد اولیه مسلمین قطعه زمینی وسیع و مربع شکل بود که اطراف آن را چهار دیوار یا خندق احاطه می کرد و دارای مأذنه نبود، اما اکنون اغلب مساجد دارای قسمتی میانی است به نام «صحن» که گاهی نیز مسقف است و در اطراف آن چهار رواق دارد که

ص: 34

وسیع ترین آن رواق قبله است که محراب نیز در آنجا قرار دارد.

نخستین مسجد را حضرت محمد صلی الله علیه و آله در مدینه و در کنار خانه ی خود ساخت. زمین آن خوابگاه شتران بود و پیغمبر آن را از صاحبش خرید. سپس خلفا و حاکمان و پادشاهان بر وسعت آن افزودند و در تزئین آن در ساختمان مساجد به کار رفت، اما مسلمانان در آن تغییراتی دادند، چنانکه به مرور زمان برخی از کلیساها به مسجد تبدیل شد و جهت بنا را از مشرق به سوی مکه تغییر دادند.

در پاره ای مساجد، سنت معماری ایرانی عصر ساسانی نیز لحاظ گشته است. در این نوع مساجد بخش اصلی را شبستان تشکیل می دهد که قبه ای بر آن قرار گرفته است. این قبه یا گنبد به صورت مخروطی مدور بود و بعدها شلجمی شکل یا به خربزه قاچ قاچ با سردری مستطیل شکل درآمد.

تقاشی مذهبی و تصویر ائمه در اسلام مجاز نیست. تصویر انسان و به طور اعم موجودات زنده را، اسلام، بت پرستی می داند. از این رو هیچ گونه تصویری در مساجد دیده نمی شود. در عوض تزئین دیوارها و ایوان ها و منبرها و محراب ها در حد فراوان معمول است که عبارت اند از اشکال مطرز، گیاه ها و صور هندسی و کوکبی شکل با نوشته های زیبا و پر نقش و نگار عربی آیات قرآن به خط کوفی، نسخ، ثلث و غیره. به تدریج از قرن ششم و به ویژه در قرن هشتم تزئین دیوارها، ایوان ها، گنبدها و رواق ها به وسیله ی روپوشی از کاشی و موزائیک آراسته شد. محراب ها و منبرها نیز با کنده کاری از چوب و گچ و مرمر مزین گردید. نام برخی از مساجد مهم عبارت است از: «مسجد الاقصی، مسجد الحرام، مسجد قبا، مسجد النبی، مسجد ایاصوفیا و مسجد گوهر شاد».⁽¹⁾

1_1_2 مسجد در قرآن

در قرآن کریم کلمه ی مسجد مجموعاً 28 بار ذکر شده است. از کل آیاتی که کلمه ی مسجد در آنها یاد شده در پانزده مورد، کلمه ی مسجد با پسوند «الحرام» (مسجد الحرام) و پنج مرتبه

ص: 35

منحصراً مسجد آمده است، یک مورد نیز مسجد با پسوند «الاقصی» (مسجد الاقصی) و یک مرتبه، مسجد با پسوند «ضرار» (مسجد ضرار) آمده و در شش مورد کلمه مسجد به صورت جمع «مساجد» وارد شده است. بیشترین آیاتی که نازل شده و موضوع مسجد در آن مطرح گردیده مشعر به مسجد به معنای خاص است و صریحاً درباره‌ی موضوع عام مسجد سخنی نگفته است. هر چند امکان بهره برداری از آنها جهت آشنایی با مسجد و شرایط آن مسدود نیست. (1)

2_1_2) تعریف مسجد در قرآن

آنچه مسلم است، قرآن بحث لفظی درباره‌ی مسجد ندارد، بل تعریف مسجد در قرآن براساس برداشت از مفاهیم آیات مربوط به مسجد طرح گردیده و انتظار بحث لفظی از قرآن در تعریف مسجد انتظاری شایسته نیست:

1_ قرآن معابد قبل از اسلام را مسجد خوانده است، یعنی جایی که خدا در آنجا خوانده شود. قرآن در یک جا به فرزندان حضرت آدم علیه السلام خطاب می‌کند «زینت های خود را هنگام مسجد رفتن برگزینید» (2) و در جایی دیگر خطاب به بنی اسرائیل می‌گوید «داخل مساجد می‌شوند چنانکه اول بار داخل شدند» (3) این آیات نشانگر آن است که مسجد محل عبادت و عبادتگاه است.

2_ قرآن بر پایه‌ی عرف به مکانی که به اسم مسجد ساخته می‌شود مسجد می‌گوید هر چند از تمام اهداف عالی مسجد تهی است و حتی نماز خواندن در آن ممنوع و حتی تخریب آن لازم باشد، مانند مسجد ضرار که قرآن با همین عبارت «مسجد ضرار» از آن یاد می‌کند.

3_ مسجد به معنای سجده‌گاه، اعضای هفتگانه سجده در بدن نیز در قرآن آمده است. چنانکه قرآن می‌فرماید: «به راستی که مساجد (= سجده‌گاه‌ها) از آن خداست و کسی را با خدا نخوانید». بنابر قول مشهور معنای این آیه مواضع سجده است.

ص: 36

1- . باقی و دیگران: 146 ، 1381 ش .

2- . اعراف / 31 .

3- . اسراء / 7 .

4_ چهارمین تعریفی که از کلمه ی مسجد در قرآن به دست می آید، این است که مسجد به معنای همین مسجد معمولی و عرفی است. البته گاهی به معنای مساجدی خاص، همچون مسجدالحرام و مسجدالنبی و مسجد قبا و گاهی نیز به معنای عام آن یعنی همین مساجدی که در عرف امروز معمول است، متذکر گردیده.

5_ مسد به معنای بیوت (= خانه های) پیامبران در قرآن وارد شده است. (1)

3_ 1_ 2) تعریف مسجد از نظر پیامبر

در تعریف مسجد از نظر پیامبر نکته ای مهم به چشم می خورد و آن این که در معرفی مساجد ماهیت آن را بیان داشته است نه شکل و صورت آن را. بنابر تعریف پیامبر از مسجد، معلوم می شود که مسجد جایی است و یا جایی باید باشد که شرافت حضور انبیا را دارا باشد و اطلاق خانه بر آن صدق کند. فرهنگ پیامبر همان فرهنگ قرآنی است. پیامبر اسلام در جای دیگری می فرماید: «همه زمین را برای من مسجد و طهور کردند» از این کلام پیامبر دو برداشت مفید میسر است: یکی اینکه هر جا شرایطی داشته باشد که با فرهنگ قرآن و سنت مطابقت کند (به عبارت دیگر بتواند مجلس انبیا، روشن به نور الهی و خانه خدا باشد) آنجا مسجد است. دیگر این که می گوید هم چون یهود نصاری نباشید که فقط و فقط معابد را محل عبادت می دانند. غرض از مسجد ملاقات با خداست، پس در هر جا این امکان فراهم شود آنجا مسجد است.

روایات بسیاری از پیامبر اسلام رسیده که با معرفی مسجد در واقع اهل مسجد را هم معرفی می کند، هم چون «مسجد، خانه ی متقین است»، «انسان های مسجدی، مؤمن هستند» و از این دست مطالب، که ضمن معرفی مسجد به اوصاف اهل آن نیز می پردازد. (2)

ص: 37

1- . باقی و دیگران: 141 ، 1381 ش .

2- . باقی و دیگران: 153 ، 1381 ش .

شکل‌گیری جامعه‌ی مدنی (Civil Society) معلول پیدایش شرایطی جدید در اجتماعات بشری است، شاید بتوان مشخصات عمده‌ی این شرایط جدید را در دو محور زیر خلاصه کرد:

1_ با وقوع رنسانس در غرب و افزایش دانایی و توانای بشر در حیطه‌های گوناگون، اندک اندک، طبقه‌ی متوسط به معنای علم جامعه‌شناسی در جوامع تبدیل به طبقه‌ی اکثریت گردید. همچنین این طبقه، فقط طبقه‌ای بود که می‌توانست بستر لازم برای پرورش هرچه بیشتر نخبگان فراهم آورد. پر حجم شدن طبقه‌ی متوسط و در پی آن افزایش شمار نخبگان در جوامع، ضرورت وجود راهکارهایی را سبب شد که بدان طریق از توانایی‌ها و دانایی‌های آنان استفاده گردد.

2_ هم‌پای تحولات پیش‌گفته، تغییرات شدیدی را در عرصه‌ی حاکمیت سیاسی در جوامع نیز شاهد هستیم به نحوی که معنای حاکمیت، ابزارهای اعمال حاکمیت و در کل فلسفه وجود حاکمیت تغییر نمود. کم‌کم به مردمان ساکن یک کشور نه «رعیت»، بل «تبعه» و پس از آن، «شهروند» خطاب گردید. به همین گونه، هدف از وجود حاکمیت، از «حکم راندن بر رعیت»، به «خدمت کردن به شهروندان» و نمایندگی کردن از آنان و برآوردن آرزوهای آنان تغییر یافت.

با بروز هم‌افزایی سیستماتیک و دو طرفه‌ی این عوامل، اکنون شاهد تغییرات کلی در چهره و سیمای جوامع، با عنوان جوامع مدرن، در مقایسه با جوامع سنتی هستیم. در این حالت وجود قدرت سیاسی نه تابعی از خواست قدرتمندان هر جامعه و هوس آنان، بل تابعی از برآیند کلی خواست تک‌تک شهروندان آن جامعه است و مدیریت نهادهای گوناگون هر جامعه نه به طریق دستوری و از بالا به پایین (Up Bottom_Top) انجام می‌شود. در حالی که زمانی وجود سازمانی غیردولتی غیرسیاسی در جوامع امری غریب و نامأنوس می‌نمود (شکل افراطی آن را در فلسفه‌ی سیاسی کمونیسم و دولت‌های رفاه شاهدیم)، اما اکنون این سازمان‌های دولتی و سیاسی هستند که در مقایسه با سازمان‌های اقتصادی و سازمان‌های داوطلبانه غیرانتفاعی در اقلیت به سر می‌برند و فلسفه‌ی وجودی‌شان نیز برقراری هماهنگی کلان بین دیگر سازمان‌های موجود در جامعه است. در این گونه جوامع مدرن، که در آنها جامعه‌ی مدنی شکل یافته،

بسیاری از امورات جامعه توسط نهادهای مدنی برآمده از مشارکت مدیریت شده مردم انجام می پذیرد. قسمت اعظم این نهادها را نهادهای غیردولتی غیرانتفاعی تشکیل می دهند که به اختصار از آنها به عنوان NGO یا NPO یاد می شود.

به این ترتیب انواع سازمان ها در جوامع امروزی عبارت اند از:

1 _ سازمانهای دولتی _ انتفاعی هم چون شرکت انحصاری دخانیات؛ 2 _ سازمان های دولتی غیرانتفاعی هم چون سازمان تأمین اجتماعی، جمعیت هلال احمر، وزارت خانه های اجتماعی و غیره؛ 3 _ سازمان های غیردولتی _ انتفاعی هم چون تمامی شرکت های تجاری بخش خصوصی؛ 4 _ سازمان های غیردولتی _ غیرانتفاعی.

فعالیت های سازمان ها یا نهادهای جامعه ی مدنی ممکن است در چهار گروه دسته بندی شود:

1 _ نمایندگی منافع و علایق گروه های خاص در رابطه با دولت و سایر بخش های جامعه؛ 2 _ بسیج فعالان اجتماعی برای افزایش آگاهی و اعمال نفوذ؛ 3 _ قانون گذاری و نظارت بر عملکرد دولت، رفتار و اعمال مقامات؛ 4 _ فعالیت های توسعه ای و اجتماعی برای گروه هایی که نمایندگی آنها را بر عهده دارند.

سازمان های غیردولتی _ غیرانتفاعی با حضور در میان مردم و عمل در عرصه های خردی که معمولاً از دید دولت دور مانده است، ضمن جلب اعتماد مردم، علایق، مطالبات و نیازهای آنان را شناسایی و هم چون نمایندگان مردم به دولت منعکس می کنند. از این رو با ایفای چنین نقشی بر اعتماد مردم به آن سازمان ها افزوده و با بسیج آنها در قالب سازمان های غیردولتی به فرآیند تصمیم گیری مردم در امور خود مدد می رسانند. به عبارت دیگر سازمان های غیردولتی _ غیرانتفاعی در این حوزه سیاست سازند و به طور غیرمستقیم بر سیاست گذاری و برنامه ریزی دولت تأثیر می گذارند.

به طور کلی سازمان های غیرانتفاعی محصول اعتماد متقابل دولت و ملت هستند. [افزایش] دامنه ی اعتماد، موجب افزایش حضور مردم در سازمان های واسط می شود و افزایش سرمایه های اجتماعی، جامعه مدنی را فربه تر و کارکرد نهادهای آن را تسهیل و تسریع می کند. گسترش حضور مردم در نهادهای جامعه ی مدنی نقش آنان را در تعیین سرنوشت خویش پررنگ تر و فرآیند مشارکت «توده ای» را به مشارکت تأثیرگذار، هدفمند، سازماندهی شده و فعال تبدیل می کند؛ لذا سازمان های غیرانتفاعی به سبب ایفای نقش واسط و میانجی میان دولت و مردم و نیز فعالیت در عرصه های نمایندگی و بسیج عمومی، قانون گذاری، نظارت، فعالیت های اجتماعی و توسعه ای، موجب تسهیل روند مداخله و مشارکت مردم در امور خود و تسریع روند دموکراتیک سازی می شوند. بدین گونه جامعه مدنی به عنوان حوزه غیردولتی غیرانتفاعی هویت می یابد و پایگاه اجتماعی دولت نیز گسترش پیدا می کند. (1) انواع سازمان ها از نظر انگیزه اعضای آنها به نحو دیگری نیز تقسیم بندی می گردند:

1_ سازمان هایی که انگیزه ی افراد از شرکت در آنها مبتنی بر ترس و در کل، هنجارهای تنبیهی است، هم چون زندان؛ 2_ سازمان هایی که انگیزه ی افراد از شرکت در آنها مبتنی بر سود و کسب منفعت شخصی مانند بنگاه های اقتصادی است؛ 3_ سازمان هایی که انگیزه ی افراد از شرکت در آنها تعالی است و نفع شخصی مطرح نیست. در این سازمان ها افراد به صورت داوطلبانه حضور می یابند. سازمان های غیردولتی غیرانتفاعی از این نوع به شمار می روند. (2) حضور این گونه سازمان ها هم اکنون در همه عرصه های هر جامعه و حتی در کلیه عرصه های جهانی هم مشهود است. برای مثال NGO ها در فرآیند انتخابات در اکثر جوامع مدرن و مدنی نقشی بسیار اثر گذار دارند. در بعد بین المللی هم زمینه های فعالیت این سازمان ها بسیار گسترده و متنوع است. برای مثال هم اکنون شاهد فعالیت بسیاری از NGO های بین المللی در

ص: 40

1- . عابسی: 1382 ش .

2- . هسلین و دیگران: 1378 ش .

عرصه خدمات اجتماعی، فرهنگی، بهداشتی، حقوق بشر و غیره در افغانستان و عراق و دیگر نقاط جهان هستیم.

در نگرشی اجمالی اهداف این مؤسسات به این شرح خلاصه می گردد:

1_ اهداف خدماتی _ آموزشی.

2_ اهداف خدماتی _ بهداشتی.

3_ اهداف خدماتی _ فرهنگی.

4_ اهداف خدماتی _ اجتماعی.

5_ اهداف توجه به گروه های ویژه همانند کودکان، زنان، عقب افتادگان، بیماران خاص مانند ایدز و سرطان، تراکم جمعیت، گرسنگی، حقوق بشر و غیره. (1) افزودن بر اهداف فوق اهداف خدماتی _ مذهبی را هم چون کلیساها، مساجد و هیئت های مذهبی را باید افزود.

3_2) تأثیر اسلام بر حیات مدنی مسلمانان

جوامعی که هم اکنون به صورت جوامع مدرن یا جوامع مدنی از آنها یاد می شود، حداکثر ظرف دو دهه ی اخیر به این دستاورد بشری دست یافته اند و انباشت تمام تجربیات تاریخی آنان هم اکنون ثمر داده است. اما اسلام به عنوان دینی مترقی و خاتم ادیان الهی، که برای رهنمون کردن بشر به سعادت ابدی و جاودان نازل شده است، از همان ابتدا هیچ گاه سعادت ابدی و اخروی انسان را از سعادت دنیوی و مادی وی تفکیک نکرده است. این دین کامل از آنجا که عقیده دارد «دنیا، مزرعه ی آخرت است» با ظهور خویش بذر مدنیت و تکامل دنیوی را نیز در جامعه ی بشری «پراکند» تا اعضای هر جامعه ای متناسب با ظرفیت و استعدادها و تجربیات بشری و سطح ادراک خود، این بذر را پیروانند. دستورات این دین الهی در قالب کتاب آسمانی و جاوید آن «قرآن» و راهنمایی های پیشوایان این دین در عرصه ی امور دنیوی نیز بسترهایی مناسب برای رشد و تکامل بشر برقرار کرد. در 1400 سال قبل که مدنیت در

ص: 41

شبه جزیره ی عربستان به اندازه ای نبود که اقتضای ایجاد نهادهای مدنی کنونی را نماید، دین اسلام و پیامبر آن، حضرت محمد صلی الله علیه و آله با تأکیدی چشم گیر بر ارزش تجمع و تأسیس نهادی به نام مسجد، این نیاز بشری را به بشر آن روزگار شناساندند.

برای مثال از جمله پدیده های اجتماعی که در اسلام بدان بسیار اهمیت داده شده است و اثری بسیار عمیق بر حیات بشری جوامع مسلمان داشته است پدیده ی وقف است.

«از جمله پیامدهای مهم وسعت وقف و کثرت موقوفات، پی افکندن نهادهای تمدنی و مدنی بود. گرچه جامعه ما [جامعه ایرانی] به لحاظ سیاسی و فرهنگی مطلقاً فاقد عامل شهروندی بود، اما در جهت نهادهای تمدنی دیگر گام های بلندی برداشته شده بود. در زمانی که سراسر دنیای غرب در سلطه ی خشن و قرون وسطایی کلیسا بود و مظاهر تمدن و سازمان های اجتماعی امروز و نهادهایی مانند شهرداری، مراکز بهداشتی و سازمان های فرهنگی و غیره برای تخصیص خدمات عمومی نه در غرب و نه در سایر نقاط جهان وجود داشت، موقوفات و سازمان های اداره کننده ی آن به عنوان یک سازمان اجتماعی وسیع چنین خدماتی را...»

عرضه می گردید... در کلیه شهرهای بزرگ و کوچک و روستاها و دهات دور افتاده، هزاران مدرسه، بیمارستان، تیمارستان، حمام عمومی، کاروانسرا، قنات، مسجد و حسینیه و غیره که از محل سرمایه ی عظیم موقوفات فراهم شده و یا اداره می شود، در اختیار مردم قرار می گرفت... هزاران پزشک، دانشمند و شاعر و فیلسوف به یمن این موقوفات برخاسته اند؛ کاری که اگر دولت می خواست انجام دهد، عهده دولت خارج بود»⁽¹⁾. همچنین خداوند متعال در قرآن کریم در اکثر مواردی که اراده بر بیان همراهی و یاری خویش دارد، گروه مؤمنان، گروه صابران، گروه متقین و جز آن را شایسته ی همراهی خویش می داند.

«إِنَّ اللَّهَ مَعَ الْمُتَّقِينَ»⁽²⁾ «إِنَّ اللَّهَ مَعَ الصَّابِرِينَ»⁽³⁾

ص: 42

1- . باقی و دیگران: 235 ، 1381 ش .

2- . بقره / 194 ؛ توبه / 36 و 123 .

3- . بقره / 153 ؛ انفال / 46 .

«إِنَّ اللَّهَ مَعَ الْمُؤْمِنِينَ» (1) «إِنَّ اللَّهَ مَعَ الَّذِينَ اتَّقَوْا وَالَّذِينَ هُمْ مُحْسِنُونَ» (2) و حتی در بسیاری از آیات، آنانی را که اهل فلاح و رستگاری می‌داند، با ضمیر جمع معرفی می‌کند «... اولئک المفلحون».

خطاب بسیاری از سخنان الهی در قرآن کریم به جماعت مردم «یا ایها الناس...» و یا جماعت مومنین «یا ایها الذین آمنوا...» است.

در اسلام حتی بسیاری از امور عبادی و از جمله مهم‌ترین آن‌ها «نماز» در صورت برگزار شدن به صورت اجتماعی است که ارزش اصلی خود را خواهد داشت. حتی در سیره‌ی پیامبر، در اقامه‌ی نماز اصل بر جماعت است و اقامه‌ی نماز فرادا، استثناست.

«پیامبر گرامی اسلام بادیه نشینان عربی را که اسلام می‌آوردند از بازگشت به بادیه‌ها نهی می‌فرمودند و آنان را الزام به سکونت دائمی در محلی می‌نمودند» (3) پیامبر اسلام و ائمه هدی علیهم السلام نیز با عنایت به همین اصول ارزشمند اسلام، دست به تأسیس مسجد زدند و در آن روزگار به اقتضای شرایط زمان و مکان، آن را محل اجرای بسیاری از امور اجتماعی علاوه بر امور عبادی نمودند.

«انواع فعالیت‌های مربوط به آموزش، امور قضایی، مشاوره، حل اختلاف، مراسم و جشن‌ها، ارتباطات عمومی، حرکت سیاسی، پر کردن اوقات فراغت، خدمات اجتماعی و رفاهی، تعاون، امور دفاعی و مانند آنها در طول دوران‌های گوناگون جوامع اسلامی در چارچوب مساجد انجام می‌شده‌اند» (4) «مسلمانان برای بسط مدنیت جدید به تأسیس مساجد اقدام می‌کردند و از این طریق توده‌ی مسلمانان را در یک چارچوب تازه سازمان می‌دادند» (5).

ص: 43

1- . انفال / 19 .

2- . نحل / 128 .

3- . باقی و دیگران: 1380 ش .

4- . باقی و دیگران: 241 ، 1381 ش .

5- . باقی و دیگران: 107 ، 1381 ش .

«مسجد مکانی برای عبادت، پایگاهی برای جهاد، مرکزی برای اجتماع مسلمانان، مدرسه ای برای تعلیم و تعلم اسلامی [و در کل] عرصه ای برای ورود مسلمانان به حیاتی مدنی است»⁽¹⁾.

4_2) اهمیت و نقش مسجد از دیدگاه اسلام

نکته حائز اهمیتی که در این میان شایان مشاهده است، دین اسلام است که هیچ گاه (نه در آیات قرآن کریم و نه در احادیث نبوی و روایات معتبر) برای مساجد خط مشی تعیین ننموده است، بل صرفاً به تعیین اصولی کلی در باب فعالیت های قابل اجرا در مساجد بسنده نموده اند. در این حالت هر مسجدی که این اصول را رعایت نماید در اجرای هر فعالیت و ایفای هر کارکردی، اختیار کامل دارد و تعیین خط مشی بر عهده خود مؤمنان گردآمده در مسجد است. با رعایت این اصول هرگونه فعالیتی که در مساجد صورت پذیرد، عبادت محسوب می گردد.

اهم این اصول در منابع اسلامی شامل قرآن کریم و احادیث نبوی و روایات به دست آمده از ائمه هدی را می توان شامل موارد زیر دانست:

1_ تأسیس مسجد براساس تقوا نه خودنمایی و تظاهر؛ 2_ تأسیس مسجد بر پایه خشنودی خداوندی و همراه با کمال خلوص در نیت؛ 3_ مسجد محلی باشد که مؤمنان، دل و جان خویش را در آن تطهیر کنند. اگر مسجدی ... برای مؤمنان شرایطی را فراهم نسازد که به پالایش روح و رفتار خویش بپردازند، شایستگی لازم را نزد خدا ندارد؛ 4_ در آن بسیار یاد خدا شود. مسجدی که با ورود به آن انسان نتواند از اشتغالات غیرخدایی ذهنش بکاهد، مسجد شایسته ای نیست؛ 5_ مایه ی آزار و زیان نباشد. مسجدی که مسلمانان را از اصلاح دور نگهدارد و موجب تفرقه گردد و مسلمین را از حقوق معنویشان محروم گرداند، مسجدی شایسته نیست؛ 6_ اگر مسجدی عامل پوشاندن حقایق از مسلمین گردد و مانع از درک و فهم آنان

ص: 44

از حقایق دین و مصالح مسلمین شود، در زمره ی مساجدی است که نزد خدا محبوبیتی ندارد؛ لذا مسجد اگر در انحصار گروهی از مسلمین قرار گیرد و وسیله ی تحمیق مردم گردد، عمل کفرآمیز در آن صورت گرفته است؛ 7_ اوصاف یاد شده اکتسابی اند و بخشی از این اوصاف به آبادکنندگان مساجد مرتبط است که باید دو صفت: الف) ایمان به خدا و ب) ایمان به آخرت دارا باشند. (1) با این تفاسیر، می توانیم دریابیم که طبق نگرش توحیدی، به هر مکانی که فعالیت های صورت گرفته در آن، این اصول را نقض نکند، اطلاق «مسجد» جایز است. این استنباط مطابق با اصل «وحدت وجود» در فلسفه اسلامی نیز هست. با این نگرش، «مسجد» نه یک کالبد فیزیکی، که یک تفکر، نگرش، فرهنگ و جهان بینی است که باید آن را در افراد بشر جست و جو کرد. در هر مکان که افرادی با این فرهنگ مستقر باشند، آنجا «مسجد» تحقق یافته است. به عبارتی دیگر، این نوع افراد «مسجد» هستند. به همین سبب خداوند در قرآن کریم تأکید فراوانی بر بنیان مسجد دارد و برای آنان داشتن ایمان به مبدأ و معاد و همچنین خلوص در نیت و تقوا را لازم می داند.

قرآن کریم در آیاتی متعدد بر عمران و آبادانی مساجد تأکید کرده است و آبادکنندگان مساجد را ایمان آورندگان به خدا و قیامت معرفی می کند. (2) خداوند متعال در سوره مبارکه اعراف، آیه 31 می فرماید:

«یا بنی آدم خذوا زینتکم عن کل مسجد».

«ای فرزندان آدم هنگام رفتن به مسجد زینت های خود را با خود همراه ببرید».

و در آیات متعدد دیگری نیز کسانی را که به نحوی در امر مساجد کارشکنی می کنند و در جلوگیری از یاد خدا در مساجد و خرابی آن سعی می نمایند، ظالم ترین مردم معرفی می کند. (3)

ص: 45

1- . باقی و دیگران: 149 ، 1381 ش .

2- . توبه / 18 .

3- . بقره / 114 .

از سوی دیگر در احادیث و روایات بسیاری بر پرهیز از تجمل در مساجد تأکید فراوان شده است، به نحوی که مساجد دارای تجمل و زرق و برق فراوان را (از آنجا که مانع اشتغال مؤمنان به یاد خدا می گردند) از نشانه های آخرالزمان به حساب آورده اند. پیامبر در این باره می فرماید:

«ای سلمان در آخرالزمان مساجد مانند کلیساها آذین بندی می شوند و قرآن ها را زینت کنند و مناره ها بلند می گردد و صف نمازگزاران فراوان می شود که با دل های پر از کینه و زبان های چند گونه گرد آیند»⁽¹⁾. با تفکر در آیات و روایات بالا می توان به عمق دیدگاه انسان گرایانه اسلام پی برد. به نظر می رسد مراد خداوند در قرآن از آبادانی مساجد، نه «آبادانی ظاهری» بل «آبادانی معنوی» است. اگر کلمه «زینت» را در آیه «خذوا زینتکم عند کل مسجد»⁽²⁾ را فقط زینت های ظاهری ندانیم، بل توانایی ها، قابلیت ها، استعدادها و هنرها و در بعدی دیگر نیازهای متعالی انسان را نیز جزئی از زینت وی به حساب آوریم، می توانیم استنباط کنیم که مراد قرآن از مساجد آباد، مساجدی است که محل رفت و آمد مؤمنان است و انسان هایی توانا و دانا هستند و از این توانایی و دانایی خویش در راه نیل به قرب خداوند، حول محور مسجد استفاده نمایند و دیگر برادران و خواهران دینی خویش را بهره مند سازند به گونه ای که مساجد بدون حضور چنین مؤمنانی مساجدی خراب و غیرمطلوب به حساب می آیند. به عبارتی دیگر مساجد چون ظرفی هستند که با رعایت اصول ذکر شده در منابع اسلامی، مؤمنان مختارند تا به تناسب نیازها و همچنین توانایی ها و استعدادهای خویش «زینت» از آن استفاده کنند.

این نظر از آنجا تقویت می گردد که «در تاریخ صدر اسلام، مسجد، انحصار به هیچ دسته و گروه خاصی نداشت و حتی ملحدان در کمال آزادی و امنیت در آنجا حضور می یافتند و به مناظره می پرداختند»⁽³⁾.

ص: 46

1- . تحف العقول: ص 47 .

2- . اعراف / 31 .

3- . باقی و دیگران: 16 ، 1381 ش .

با توجه به مطالب پیش گفته و همچنین نقش و کارکردهای مساجد در طول تاریخ به روشنی درمی یابیم که مساجد در دوره های رونق خویش، هم چون یک سازمان غیردولتی غیرانتفاعی به ایفای نقش در جامعه اسلامی پرداخته اند. در حدیث یاد شده نیز امام علی علیه السلام کارکردهای اجتماعی مسجد مطلوب را بسیار بیشتر از کارکردهای صرف عبادی می داند. این گونه به نظر می رسد که ذکر این هشت مورد به نقل از امام نه به منظور احصای همه موارد کارکردهای ممکن هر مسجد مطلوب بوده، بل به منظور ذکر مثال هایی از این دست است.

5_2) کارکردهای مساجد در طول تاریخ

اشاره

واژه ی «کارکرد Function در ادبیات علم جامعه شناسی به معنای نقش یا اثری است که هر پدیده در زنجیره پدیده هایی که با آنها مرتبط است، باقی می گذارد. یک رشته ی کنش اجتماعی منظم، کارکرد اجتماعی نامیده می شوند»⁽¹⁾ باید توجه نمود که این تعریف از «کارکرد»، تعریفی جامعه شناختی از ترجمه ی کلمه ی «Function» است. همین واژه در ادبیات علم مدیریت نیز استفاده می شود. واژه «Function» در ادبیات علم مدیریت معنای بسیار محدودتری در قیاس با علم جامعه شناسی دارد که علمای مدیریت آن را مترادف «فعالیت» یا حتی «وظیفه» برای هر بخش سازمانی دانسته اند.

اگر بخواهیم در ادبیات علم مدیریت اصطلاحی هم ارز با واژه ی «Function» در علوم اجتماعی بیابیم شاید مناسب ترین اصطلاح، واژه «Mission» ترجمه شده به رسالت باشد.

هر چند کارکرد ابتدایی و اصلی مسجد، کارکرد نیایشی آن بوده است و از مساجد به صورت محلی برای برگزاری آیین ها و عبادات جمعی استفاده می شده است، اما به هیچ وجه این کارکرد، یگانه کارکرد مساجد نبوده است. بنا بر پیش گفته روح جمعی در بسیاری از دستورات اسلام و عبادات اسلامی مرکوز است و علاوه بر آن اسلام اهمیت فراوانی برای

ص: 47

اجتماع مؤمنان قائل است. یکی از دلایلی که فقط امور عبادی صرف در مساجد انجام نمی شده، تعریف اسلام از عبادت می باشد. اسلام هر عملی را که به قصد قربت به خداوند متعال انجام گیرد، عبادت بر می شمارد. با این پیش زمینه و همچنین به تأسی از سیره و سنت نبوی مساجد توانسته اند در زمینه های بسیاری در جوامع اسلامی نقش ایفا نمایند و خلاء وجودی بسیاری از نهادها را پر نمایند.

1_5_2) کارکرد نیایشی

خداوند هدف خلقت انسان را عبادت می داند و بهترین مکان برای این کار، مسجد است. از جمله «ان یذکر اسمہ» از آیه کریمه قرآنی «و من اظلم ممن منع مساجد اللّٰه ان یذکر فیها اسمہ...» (1) استفاده می شود که مساجد محل عبادت و پرستش الهی است.

آری، مسجد شریف ترین مکان برای خضوع و سجده بر درگاه الهی و از خود گذشتن و به خدا رسیدن است و نماز از جمله عباداتی است که در مسجد انجام می گیرد و گزاردن نماز در آن در مقایسه با مکان های دیگر ثواب بسیار بیشتری دارد. به یقین اگر نماز به جماعت برگزار شود ثواب آن به مراتب بیشتر هم خواهد بود.

از جمله عبادات در مسجد، نماز بزرگ جمعه است که کار عبادی، سیاسی مسلمانان است. از این رو هر هفته در شهرهای مهم کشور جمع می شوند، هم خدا را می پرستند و هم در برابر دشمنان دینی آمادگی خود را اعلام می دارند. نماز در مسجد آن قدر ارزش دارد که حتی انتظار در مسجد برای برپایی نماز، خود عبادت است و رسول خدا صلی الله علیه و آله در این باره می فرماید: «نشستن در مسجد در انتظار نماز، عبادات است مادامی که حدیثی از او سر نزنند. عده ای پرسیدند ای رسول خدا حدیث چیست؟ فرمود: غیبت کردن» (2). از دیگر عباداتی که در مسجد انجام می گیرد دعا و مناجات است. از این رو به خصوص بعد از انقلاب اسلامی،

ص: 48

1- . بقره / 114 .

2- . مجلسی: ج 83، ص 384 .

خواندن ادعیه ای چون کمیل، توسل، ندبه و نظایر آن رونق بیشتری یافته است. چه اینکه در روایت آمده است دعای دسته جمعی به اجابت مقرون است.

«اعتکاف نیز عبادتی است که در مسجد انجام می گیرد. اعتکاف، یعنی اقامت در مسجد به قصد اجرای اعمال مخصوص با شرایط و آداب ویژه که تزکیه و تصفیه ی روح از همه ی معاصی را در پی دارد».(1) «مراسم دیگری مثل خطبه های اخلاقی و دینی، عزاداری امام حسین، ختم اموات و انواع جلسات ذکر و قرائت قرآن که به طور معمول در مساجد انجام می شوند، به واسطه ی محتوا با ماهیت [نیایشی] مسجد، سنخیت پیدا کرده».(2) و در مساجد برگزار گردیده اند.

2_5_2 کارکردهای آموزشی

بعد از کارکرد نیایشی، قوی ترین کارکرد مساجد در طول تاریخ، کارکرد آموزشی آنهاست. این کارکرد بالاخص در دوران قبل از پیدایی نهادهای مدرن بسیار پررنگ شده است، به گونه ای که در اکثر جوامع مسلمان مجموعه ی تعلیم و تربیت حول محور مساجد شکل گرفته بود.

در روایتی رسول اکرم صلی الله علیه و آله می فرماید: «هر نشستی در مسجد بیهوده است، مگر اینکه برای سه کار باشد: خواندن قرآن، ذکر خدا، سؤال از علم و دانش».(3) ما در تاریخ نیز می خوانیم که پیامبر در مسجد خویش آیه های قرآن، احکام و معارف دینی و حتی مسائل تاریخی را به مردم آموزش می داد. جلسات آموزش نیز با نبود آن حضرت ادامه می یافت؛ زیرا استاد و مدرس کلاس های آموزشی مسجدالنبی، فقط پیامبر نبود. افراد دیگری نیز که از صلاحیت های علمی لازم برخوردار بودند، اداره ی این جلسات را بر عهده داشتند: عبدالله بن رواحه که شخصیتی علمی بود جلسات مربوط به توحید و معاد و مسائل اعتقادی را اداره می کرد.

ص: 49

1- . باقی زاده: ص 72 .

2- . باقی و دیگران: 242 ، 1381 ش .

3- . مجلسی: ج 77 ، ص 86 .

آن حضرت در باره ی چنین مجالسی می فرمود: من نشستن در چنین مجالسی را بر نشستن در جلسات دعا و نیایش که در گوشه ای دیگر از مسجد برپا بود، ترجیح می دهم، زیرا من برای آموزش و تعلیم مردم به پیامبری مبعوث شده ام.

«تا آغاز قرن چهارم اسلامی، غالباً مساجد در غیر اوقات نماز حکم مدارس را داشت و بعداً مراکز آموزشی، صورت خاصی به خود گرفت. بسیاری از بزرگان علم و دانش دانش آموختگان حلقه ی درس کلاس هایی بودند که در مساجد برگزار می شد.

حتی بعدها که مراکز تحصیلی از مساجد به مدارس منتقل شد، مدارس در جنب مساجد ساخته می شد و از این طریق پیوند ناگسستنی دین و علم به نمایش گزارده می شد. آری، مسجد همواره آموزشگاه مبانی دینی و معارف اسلامی بوده است. از این رو مسجدی که امروز نقش مؤثر خود را در زمینه های فرهنگی، آموزشی ایفا نکند در حقیقت از ادای بخشی مهم از رسالت خود بازمانده است»⁽¹⁾ «مساجد از حیث آموزشی سه شکل کاملاً متمایز از یکدیگر اتخاذ کردند. شکل نخست، آن بود که بسیاری از مساجد با محدود کردن دایره ی آموزشی خویش به آموزش عمومی و ابتدایی در حد قرائت قرآن اکتفا کنند. شیوه های آموزشی در این مکتب ها کاملاً سنتی است... شکل دوم مدرن است به این معنا که محلی در مسجد به عنوان کتابخانه در نظر گرفته می شود. جوانان و نوجوانان و کودکان مسلمان به شکل گروهی از آموزش های ابتدایی (که از قرآن آغاز شده و به حدیث، اعتقادات و احکام می رسد) برخوردار می شوند. در این شکل... مسجد کلاس هایی با صندلی و تخته سیاه دارد و حتی از ابزارهای نوین سمعی بصری برای آموزش در آنها استفاده می شود.

شکل سوم ارتقای مسجد تا حد دانشگاه است. برخی از مساجد در جهان اسلام تعلیم و تربیت بدنی در سطوح عالی را نیز برعهده گرفته اند. در سال 1961 م مسجد الازهر در قاهره به دانشگاهی اسلامی تبدیل شد که همانند دانشگاه های جدید، دانشکده های بسیاری دارد و از حیث دانشکده های فقه و کلام اسلامی شهرت دارد»⁽²⁾.

ص: 50

1- . باقی زاده: 73 .

2- . باقی و دیگران: 265 ، 1381 ش .

از دل چنین تلاش هایی علوم بسیاری منبعث از منابع اسلام سرچشمه گرفت. علمی چون فقه، اصول، کلام و فلسفه اسلامی و غیره نقطه ی عطف در ایفای نقش آموزشی مساجد در طول تاریخ، دوران زندگانی دو امام شیعیان، یعنی امام محمد باقر و امام جعفر صادق علیهماالسلام است. این دو امام با اغتنام فرصت به دست آمده در کشاکش تحولات سیاسی بین امویان و عباسیان دست به پرورش شاگردان بسیاری در علوم گوناگون زدند که پایگاه عرضه ی این آموزش مساجد بودند. در تاریخ شمار شاگردان امام صادق حتی تا عدد چهار هزار تن ذکر گردیده است. این دو امام بزرگوار پدید آورنده ی طبقه ای جدید به نام طبقه ی علمای اسلام هستند.

مساجد از رهگذر کارکرد آموزشی خویش سهمی بسیار مهم در فرهنگ و تمدن اسلامی ایفا کردند.

«چون مسلمانان مسجد را محیط آموزشی ساخته بودند به تبع، کتابخانه هایی در آن به وجود آمد. اگرچه اکثر کتابخانه های مساجد معمولی بودند، ولی بعضی از مساجد بزرگ مجموعه هایی کامل از کتاب هایی داشتند که در امپراتوری اسلام شهرت فراوانی کسب کردند. دانشمندان و دانشجویان نه فقط آزادانه از این کتابخانه ها استفاده می کردند، بل برای آنها سخاوتمندانه غذا، مسکن، وسایل نگارش و دیگر خدمات نیز فراهم می شد... گفته می شود که دیوان و کتاب های شعر هشتاد طایفه در مسجد کوفه نگهداری می شد... البته در میان شیعیان به سبب آنکه امامان شیعه به ویژه امام صادق به علوم گوناگون احاطه داشتند، کتاب نویسی و کتاب خوانی به رشته های گوناگون علوم قرآنی، علوم اجتماعی و فلسفی، علوم طبیعی کشیده شد. در سلسله ی عباسیان نهضت ترجمه ی آثار یونانی به عربی به راه افتاد و ائمه ی شیعه نیز در جلوگیری از القائات سوء و افکار باطل ترجمه شده به عرضه ی افکار مرقی و عالی می پرداختند»⁽¹⁾ با غنی تر شدن علوم اسلامی و تخصصی شدن آنها، آموزش تخصصی علوم اسلامی در اغلب موارد به مدارس ساخته شده در جنب مساجد منتقل شد.

ص: 51

در دوران معاصر «با شکل‌گیری دولت و ملت‌های جدید در جوامع اسلامی یا تحول در ساختار حکومتی ملت‌های کهن، حکومت‌ها به تاسیس نهادهای آموزشی جدید پرداختند. این امر خود به خود بر آموزش در مدارس و مساجد تأثیر گذارد. دو واقعیت نیز در این میان خودنمایی کرد: توسعه اقتصادی (البته نیاز به نیروهای متخصصی که آموزش سنتی نمی‌توانست چنین محصولاتی داشته باشد) و تحولات اجتماعی ناشی از تماس با غرب (ظهور نقش‌های جدید که آموزش‌های تازه‌ای می‌طلبد). در این نظام آموزشی جدید، حتی آموزش‌های دینی تا حد تعلیمات دانشگاه پیش‌بینی شد تا مجموعه‌ی آموزش‌های سنتی ناکارکرد شوند. عاملی که باعث تداوم آموزش سنتی می‌شد آن بود که تبلیغ و دعوت دینی به نیروهای آموزش‌دیده‌های نیاز داشت که نهادهایی مثل وقف یا تمهیداتی مثل خمس هزینه‌های آن را تأمین می‌کرد و مستقل از دولت بودند»⁽¹⁾.

ص: 52

1- . باقی و دیگران: 264 ، 1381 ش .

با مراجعه به تاریخ صدر اسلام درمی یابیم از جمله کارهایی که در مسجد انجام می گرفت، این بود که مردم در این مکان جمع می شدند و مشکلات اجتماعی را بررسی می کردند و به رفع آن اهتمام می ورزیدند و همچنین در باره مصالح اسلام و مسلمانان به شور و مشورت می پرداختند. نتیجه می شود که امروز هم مسجد، باید خانه آشنایی با دردها و مشکلات اجتماعی و چاره اندیشی برای رفع آنها باشد.

امام خمینی قدس سره در گفتاری این نقش مسجد را مورد تأکید قرار داده و فرمودند:

«این مسجدالحرام و مساجد در زمان رسول اکرم صلی الله علیه و آله مرکز جنگ ها و سیاست ها و مرکز امور اجتماعی و سیاسی بوده. این طور نبوده است که در مسجد پغمبر، همان مسائل عبادی نماز و روزه باشد؛ مسائل سیاسی اش بیشتر بوده. اسلام می خواهد که مردم آگاهانه برای مصالح خودشان و برای مصالح مسلمین در آنجا فعالیت کنند»⁽¹⁾ از آنجا که طبق آموزه های اسلامی هر عملی که به قصد قربت و در راه خدا انجام گیرد عبادت محسوب می شود، «انواع فعالیت های دیگر می توانند توجیه دینی پیدا کنند و به قلمرو مسجد راه یابند. این امر بالاخص هنگامی رواج پیدا می کند که نهادهای دیگر جامعه کارکردهای خود را به درستی انجام ندهند یا این که اصولاً نهادهایی برای بر عهده گرفتن آن گونه خدمات و کارکردها در جامعه نباشد»⁽²⁾ در این حال بسیاری از امور عمومی مردم در مسجد رتق و فتق می شوند.

در صورتی که در مساجد فعالیت های اجتماعی چشم گیری رخ دهد و این کارکرد در مقابل کارکرد نیایشی مسجد از حضور پررنگ تری برخوردار باشد پیامدهای خاصی را در پی دارد که بعضاً با کارکرد نیایشی در تعارض قرار می گیرد.

ص: 53

1- . صحیفه نور: ج 18 ، ص 67 .

2- . باقی و دیگران: 243 ، 1381 ش .

«در جوامعی که کارکردهای اجتماعی مساجد غلبه پیدا می کنند یا کارکردهای اجتماعی هم عرض با کارکرد نیایشی جلوه گر است، مسجد مرکزی بیشتری پیدا می کند و در مناطق مسکونی، در مرکز منطقه واقع می شود یا اگر تعداد مساجد چشم گیر باشد، آن دسته از آنها که پوشش بیشتری به مناطق مسکونی می دهند کارکرد اجتماعی بیشتری پیدا می کنند. این مساجد به مراکز اداری یا حکومتی نزدیک ترند، در دل بازارها جای دارند، به مجالس قانونگذاری نزدیکند یا مراجعه کنندگان به آنها افراد دانشگاهی و دیگر نخبگان هستند. به این ترتیب است که این گونه مساجد براساس کارکردهای خاص و مخاطبان خاص تمایز پیدا می کنند. حتی ساخت سلسله مراتبی جامعه در ترتیبات فضایی آنها مؤثر واقع می شود... این مساجد به نحو مشارکتی اداره می شوند و انواع فعالیت های آنها براساس همکاری افرادی که ارتباط بیشتری با مسجد دارند، سازمان داده می شود. تأسیس این گونه مساجد به بودجه های چشم گیری نیاز دارد که براساس مشارکت افرادی از طبقات خاص، بودجه ها و میزان خدمات مسجد تفاوت پیدا می کند. مراسم و آیین ها در این گونه مساجد یک طرح و زمان بندی خاص پیدا می کنند و افرادی نیز به خدمت دائمی آن در می آیند»⁽¹⁾ همانند دیگر کارکردهای مساجد، پدیده ای که این کارکرد را نیز به چالش کشیده است، بروز مدرنیته و فرآیند نوسازی است. «جهت فرآیند نوسازی بدان سمت است که بخشی عمده از کارکردهای اجتماعی مسجد را به نهادهای عرفی تحویل کند و مسجد صرفاً کارکرد نیایشی داشته باشد. این امر البته از مخالفت بنیادی نوسازی و تجدد با دین ناشی نمی شود، بل اصولاً نوسازی در جهت راه اندازی نهادهای تخصصی برای پاسخ دادن مداوم و بهینه به نیازهای مردم است. بسیاری از کارکردهای اجتماعی مسجد در دنیای امروز به نهادهایی که جامعه چاره ای بجز ایجاد، تقویت و گسترش آنها ندارد تحویل نشده اند و از این جهت حتی اگر مساجد بخواهند نقش اجتماعی مستقیم داشته باشند، مجبور به محدود کردن این نقش ها هستند. ثانیاً خود را فقط باید به صورت یکی از نهادهای عرضه کننده ی آن خدمات و کارکردها (و نه فقط عرضه کننده ی آن ها) معرفی کنند و ثالثاً در محدوده ی همان کارکردها می باید به نحوی تخصصی به موضوعات (حتی وعظ و خطابه) پردازند، تا بتوانند در کنار رقبای جدی

ص: 54

به رقابت پردازند. به عنوان نمونه انواع فعالیت های فرهنگی (در حوزه هایی مثل سینما، تئاتر، موسیقی، هنرهای نمایشی، هنرهای تجسمی و غیره) در انواع نهادهای عرفی (دولتی، عمومی و خصوصی) در حال اجراست... اگر به عنوان مثال مساجد بخواهند به امور فقرا و در ماندگان رسیدگی کنند متوجه خواهند شد که فقط یکی از نهادهای خدمات دهنده خواهند بود و با تخصصی شدن و رقابت و همکاری با دیگر نهادها می توانند در این عرصه باقی بمانند»⁽¹⁾.

4_5_2) کارکرد سیاسی

اشاره

نقش سیاسی مساجد در طول تاریخ جوامع اسلامی (بجز مقطع صدر اسلام) بیشتر به صورت غیرمستقیم بوده است. این کارکرد در قرون جدید و با پیشگامی اصلاح گرایان در جوامع اسلامی پررنگ تر شد. اصلاح گرایانی چون سید جمال الدین اسدآبادی، حسن البنا، محمد عبده، علامه اقبال لاهوری و دکتر شریعتی از مسجد به عنوان پایگاهی برای آغاز جنبش های سیاسی اصلاحی در قرون اخیر استفاده کرده اند.

«این رفتارها ابتدائاً در چارچوب دعوت و تعاون اسلامی آغاز می شده است (جلسات تفسیر قرآن، بیان احکام اسلام، بزرگداشت اولیای دین، ذکر وقایع تاریخی مربوط به دین، ذکر مشکلات و مصائب مسلمانان در اقصی نقاط عالم و جز آن) ولی به سبب فقدان مجراهای سیاسی برای ظهور دغدغه ها و تمایلات دینی، خود مسجد به نوعی پایگه سیاسی تبدیل می شده است»⁽²⁾. باید توجه داشت که مسجد در جوامع اسلامی با توجه به آموزه های دینی چشم گیر هم چون حدیث «من اصبح و لم یهتم بامور المسلمین فلیس بمسلم» ظرفیت بروز رفتارهای سیاسی را در مقایسه با نهادهای دینی در ادیان دیگر به درجات بسیار برتری دارد.

از نظر تاریخی نیز شاهدیم که «پیامبر اسلام نخستین مسجد را در مدینه نزدیک به خانه ی خویش ساخت و آن را مرکزی برای اداره ی امور سیاسی و مباحث و جدال ها قرار

ص: 55

1- . باقی و دیگران: 248 ، 1381 ش .

2- . باقی و دیگران: 100 ، 1381 ش .

داد... همچنین در تاریخ اسلام، مسجد محلی برای خشونت های سیاسی (مثل قتل دو خلیفه از چهار خلیفه صدر اسلام) بوده است» (1) «با گسترده تر شدن قلمرو فعالیت دولت در دوران معاصر از سویی، و پیدا نشدن نهادها و مجراهای به رسمیت شناخته شده برای اجرای فعالیت های سیاسی از سوی دیگر، فعالیت های سنتی مساجد چون تعلیم و تربیت اسلامی، دعوت اسلامی، اصلاح اجتماعی و تعاون اجتماعی نیز اکنون سیاسی شمرده می شوند. حکومت ها در برخورد با این فعالیت ها تلاش دارند تا آنجا که این فعالیت ها سعی در ایجاد اختلال در فعالیت های دولتی ندارند و مخصوصاً نهاد حاکمیت را دچار چالش مشروعیت نمی کنند از در ممانعت وارد گردند» (2) اما تزریق سیاست به مساجد، این مراکز را به چهار شکل ممکن درآورده است:

1 _ مرکز حزبی؛ 2 _ دار الندوه (محل مشورت)؛ 3 _ پارلمان محله؛ 4 _ خانه شهروند.

از چهار شکل مطرح شده، مساجد در طول تاریخ جهان اسلام و نیز در دوران معاصر کمتر از همه به صورت مراکز حزبی درآمده اند. علت این امر وجود اصل فراگیری و انحصاری نبودن فعالیت در مساجد است. با این وجود، همیشه تلاش هایی صورت می گرفته است تا از پایگاه مسجد حداقل به عنوان تریبون تبلیغات سیاسی انحصاری استفاده گردد. تازه ترین نمونه ی این تلاش ها را در حرکت های یک جناح خاص سیاسی برای استفاده از تریبون مساجد شاهد بودیم، اما این تلاش ها همیشه به علت اینکه هیچ گاه یک تفکر سیاسی خاص بر تمام جامعه حاکم نمی گردد (مگر در اشکال افراطی کاریزمایی) و خاصیت مردمی بودن مساجد، ناکام می شوند. (3)

ص: 56

-
- 1- . روزنامه ی شرق، گزارش آبادگران در مسجد، 27/1/1381 ش .
  - 2- . باقی و دیگران: 1381 ش .
  - 3- . روزنامه ی شرق، گزارش: آبادگران در مسجد، 27/1/1381 ش .

همچنین غیر از صدر اسلام به علت شکل‌گیری دارالاماره‌ها مساجد کمتر مرکز تشکیل شوراهای مسلمانان در امور عمومی خویش بوده‌اند؛ چرا که در کل، حکومت‌ها در جوامع مسلمان به صورت استبدادی بوده‌اند و مشارکت سیاسی توده‌ها را بر نمی‌تافتند. اما دو شکل دیگر یعنی خانه‌شهروند یا پارلمان محله در مساجد جاری بوده و هستند و نقش سیاسی مساجد را باید عمدتاً در نقش اجتماعی و مدنی آنها جست‌وجو کرد: آنجا که نقش اجتماعی و مدنی مفهوم سیاسی پیدا می‌کرده مسجد سیاسی می‌شده است و آنجا که کارکردهای اجتماعی مستقل از سیاست جاری پنداشته می‌شده، مسجد نیز کمتر سیاسی می‌شده است. (1)

1_4_5_2) مسجد و انقلاب اسلامی

از جمله موفق‌ترین حرکت‌های سیاسی در چند دهه‌ی اخیر، انقلاب اسلامی ایران است. این انقلاب از جهات بسیاری، از دیگر انقلاب‌ها متمایز است. از جمله وجه تمایز، پایگاه دینی این انقلاب در عصر گریز از ایدئولوژی‌های آسمانی بود. مساجد به عنوان فراگیرترین مرکز دینی در اسلام، در این انقلاب نقشی حساس داشتند.

امام خمینی قدس سره فرمودند این انقلاب، به تأسی از سنت اسلامی در عصر پیامبر، اعتقاد خاصی به اجتماع میان سیاست و اسلام حول محور مساجد داشتند. امام امت در سال‌های قبل یعنی در همان ایامی که از سوی حکومت وابسته شاه به ترکیه و از آنجا به نجف تبعید شدند، در نخستین نطق خود در نجف در مسجد شیخ انصاری در حضور بسیاری از علما و فضلا چنین گفتند:

«اسلام سیاست دارد، برنامه اداره‌ی امور مملکت دارد، ممالک بزرگ را اداره می‌کند. بر رؤسای جمهور، سلاطین و دول اسلامی است که اسلام را به عالم معرفی کنند تا مسیحی‌ها خیال نکنند که اسلام چون مسیحیت است و مسجد مثل کلیساست. وقتی نماز در مسجد برپا می‌شود، تکلیف معین می‌گردند. در مسجد شالوده جنگ ریخته می‌شود. در مسجد

ص: 57

تدبیر اداره‌ی ممالک می‌شد. کلیسا فقط برای عبادت و نزدیکی به خدا علی‌زعمهم است، لکن مسجد مسلمین در زمان رسول خدا و در زمان خلفایی که بودند، مرکز سیاست اسلام بود. در زمان رسول خدا، در زمان حضرت امیرالمؤمنین و در زمان دیگران، در روز جمعه در خطبه‌ی جمعه مطالب سیاسی، مطالب مربوط به جنگ‌ها و مربوط به سیاست مدن مطرح می‌شد».

در طول انقلاب اسلامی، آغاز تظاهرات میلیونی مردم از مساجد و پایان آن نیز مساجد بود. روشنگری و هدایت آنان در مسیر مبارزه، در مساجد انجام می‌گرفت. جلسات سری و مخفیانه و طرح و برنامه‌ریزی گروه‌های مقاومت در مساجد برگزار می‌شد. خطابه‌های آتشین و عطا و خطبا در تحریک مردم برای فتح خاکریزهای حکومت شاه، پیوسته در مساجد استمرار داشت. وحدت امت اسلامی که عمده‌ترین عامل پیروزی انقلاب بود، در مساجد معنا و مفهوم می‌یافت. همه‌ی اختلافات و تفرقه‌ها با حضور در یک پایگاه مبارزاتی مشترک به نام مسجد، مبدل به وحدت کلمه و مشتی پولادین برضد مزدوران حکومتی می‌شد. مسجد بی‌آنکه نیازمند ثبت نام، حوزه بندی، اجبار، اکراه و این قبیل امور باشد که نوعاً در دسته‌های سیاسی و گروهی وجود دارد، به تجهیز میلیون‌ها مؤمن معتقد می‌پرداخت...

مسجد در انقلاب اسلامی علاوه بر همه‌ی ویژگی‌ها، یک ویژگی منحصر به فرد داشت که همه‌ی نقش‌آفرینی‌های خود را مدیون آن است، و آن داشتن ماهیت تشیع است. مساجد شیعیان به لحاظ نداشتن وابستگی مادی و معنوی به حکومت‌ها، همواره توانسته است بدون هیچ‌گونه ملاحظه‌کاری و احتیاط‌پیشگی، با فساد قدرت‌های حاکم درافتد. با توجه به اینکه همه‌ی امور مساجد به دست مردم و با اعانات مسلمانان و وجوهات شرعی‌ی آنان اداره می‌شود، خود آنان نیز حافظان اصلی آن هستند و فریادهای حق‌طلبانه خود را از این مراکز به گوش دیگران می‌رسانند. ائمه‌ی مساجد که در حوزه‌های علمیه‌ی شیعی تربیت شده و خود را به قدرت‌های فاسد نفروخته‌اند، عهده‌دار مسؤلیت مساجد می‌شوند. لذا هر حرکتی که از مساجد آغاز می‌شود، از یک سورنگ دینی و الهی، و از سوی دیگر بعد مردمی و جماهیری

دارد. این دو، خود عامل بقای نهضت ها و حرکت هاینند. آنگاه انحرافات آغاز می گردد که شکافی میان نهضت ها و پایگاه اصلی آنها ایجاد شود»⁽¹⁾ البته در پی پیروزی انقلاب، با راه یافتن نهادهای دینی به متن قدرت اجرایی، این ویژگی مساجد به چالش کشیده شده است. این چالش آنجا تشدید می گردد که همزمان از مساجد به عنوان پایگاه سازمانی حکومتی مانند بسیج استفاده می گردد و یا نقش های اجرایی چون تأیید صلاحیت افراد برعهده مسجد سپرده می شود.⁽²⁾ این گونه حرکت ها با نقش اصلی مساجد تعارض داشته و این نهاد را دچار تعارض کارکردی می نماید.

6_2) چالش های مساجد در دوران معاصر

اشاره

چالش های امروزی مساجد بازتابی از چالش های جامعه ای توسعه نیافته شرقی در تنگنای انتخاب میان سنت و تجدد است. سنت غنی و اصیل و بدون پیرایه های زاید اسلامی بعد از آنکه دچار تطور و ارتجاع گردید، نه فقط از نوزایی باز ماند، بل در اوج انحطاط خویش، ضدیت با نوزایی و بازنگری و چنگ زدن به سلفیگری جزو خصیصه های آن قلمداد شد، در مقابل تجدد غربی خلع سلاح گردید. چالش بین سنت و تجدد در جامعه ی ایرانی، برخاسته از انتخاب میان داشتن نگرش آسمانی به جهان هستی و یا نگرستن به جهان هستی از نگاه زمینی و بریده از ماورا است. عقیم شدن سنت اسلامی در جامعه ی ایران از سویی، و یکه تازی تجدد و مدرنیسم غربی و پیشرفت های خیره کننده آن از سوی دیگر، چند صباحی است که جامعه ی ایران را بر سر دو راهی عظیمی قرار داده است. تا سفارتر این که در این چند صباح، اغلب راه حل های افراطی و تقریظی برگزیده شده اند. گاه تمام تجربیات بشری به دست آمده در سایه ی تجدد و مدرنیسم انکار شده و عجیب تر آنکه، همان سنت اسلامی عقیم و تحریف شده به عنوان راهکار جایگزین معرفی می گردد. گاهی نیز عقبه تاریخی و فرهنگی جامعه که شدیداً متأثر از سنت دینی اسلامی است، به هیچ انگاشته شده و له له زنان

ص: 59

1- . ماهنامه ی مسجد: شماره 46، ص 53 .

2- . ماهنامه ی مسجد: شماره 71، ص 18 .

به سمت تجدد (یا بهتر بگوییم: پوسته‌ی بیرونی تجدد) گام برداشته شده است؛ بدون آنکه حتی ادبیات تجدد و مدرنیسم به درستی و همان گونه که منظور نظر نظریه پردازان غربی باشد، ترجمه گردد. (1) در حال حاضر وضع جامعه ایرانی، وضعی التقاطی است و رفتارهای سرزده از انسان ایرانی نه در قالب سنت می‌گنجد و نه در چارچوب تجدد امکان تعریف دارد. هنوز انسان ایرانی تکلیف خویش را با سنت و تجدد روشن نساخته است.

از آنجا که اکنون این سنت دینی ضعیف به حکومت راه یافته و نهادهای متعلق به آن را قبضه کرده است، حاضر به نقد خویش نیست؛ چرا که از بحران مشروعیت و از دست رفتن قدرت ترس دارد و دچار محافظه کاری شده است؛ همان چیزی که روزی سنت شیعی ادعای مقابل آن را داشت. به دین سبب راهکارهای توجه به سنت عرضه شده از طرف حکومت، سطحی اند و حتی اندیشمندان مستقل مطرح در تفکر دینی و سنتی چون محمد حسین نصر، عبدالکریم سروش و دیگران هم مغضوب و رانده شده اند.

از سوی دیگر راهکارهای تجویزی ناشی از توجه صرف به تجدد، به علت عقبه‌ی فرهنگی تاریخی برآمده از سنت جامعه‌ی ایران، برای انسان ایرانی در خور هضم نیست و او را هم دچار عذاب وجدان می‌کند و هم قانعش نمی‌سازد؛ چرا که آنگاه باید در جمع جوامع مدرن دوباره از صفر مطلق شروع کند و جایگاهی در خور شأن برآمده از فرهنگ و تاریخ خود را نخواهد یافت. (2) در این میان مساجد هم سرگردان گشته اند. از آنجا که در جهان دهکده شده‌ی امروزی، استفاده از تجربیات فکری بشری حاصل از مدرنیسم اجتناب ناپذیر است، به ظاهر مساجد باید بسیاری از کارکردهای خویش را از دست بدهند و در نهایت امر، به چیزی شبیه کلیسا تنزل یابند. از سوی دیگر چسبیدن به مظاهر سنت تحریف شده توسط مساجد هم، گره از کار فروسته آن باز نمی‌کند و این کار عملاً نوعی انتحار و خودزنی توسط مساجد است که این نهاد والا را هرچه بیشتر منزوی می‌کند.

ص: 60

1- . روزنامه‌ی شرق، ویژه‌نامه 1383 ش، مصاحبه با سید جواد طباطبایی.

2- . روزنامه‌ی شرق: 6/2/1383 ش.

در چنین اوضاعی است که مساجد، هم از سوی داعیه داران تجدد مورد بی مهری قرار می گیرند و محدود می گردند، و هم از سوی حاکمان مدعی ترویج سنت تحریف شده ی دینی مورد ظلم واقع می شوند.

1_ 6_ 2) رویکردهای مساجد در جامعه ی مدرن به معنای غربی

اشاره

در جامعه ای که مدرنیسم و رویکرد به آن شکل غربی غالب است مساجد دوروش را می توانند اتخاذ کنند:

الف) روش محافظه کارانه

«جهت فرایند نوسازی بدان سمت است که بخشی عمده از کارکردهای اجتماعی مسجد را به نهادهای عرفی تحویل کند و مسجد صرفاً کارکرد نیایشی داشته باشد» (1) چرا که تجدد و مدرنیسم به همه پدیده ها، حتی به پدیده دین و تقدس، نگاهی زمینی دارد. این نکته البته به معنای ضدیت با ماورا و انکار آن نیست، بل به معنای نگرستن به پدیده هایی از جمله ماورا با رویکرد زمینی و عینک مادی (عرفی سازی) است. «در چارچوب رهیافت محافظه کارانه تلاش می شود مسجد در عین کارکردهای نیایشی، بخشی از شکاف های کارکردی دیگر نهادها مثل تأمین اجتماعی، آموزش و پرورش، خانه های جوانان، نیروی انتظامی، قوه قضائیه یا در صورت جنگ، نهادهای دفاعی را پر کند. مسجد در این حال محلی برای تغییر وضع موجود نیست، بل به جامعه کمک می کند تا امور آن بهتر اداره یا از بحران های آن کاسته شود. در این چارچوب، وعظ و خطابه هایی که در مسجد عرضه می شود و نیز گروه هایی که در حول و حوش آن شکل می گیرند متوجه کاهش رنج انسان ها هستند» (2) «این امر البته از مخالفت بنیادی نوسازی و تجدد با دین ناشی نمی شود، بل اصولاً نوسازی در جهت ایجاد نهادهای تخصصی برای پاسخ دادن مداوم و بهینه به نیازهای مردم

ص: 61

1- . باقی و دیگران: 147 ، 1381 ش.

2- . باقی و دیگران: 247 ، 1381 ش.

است. بسیاری از کارکردهای اجتماعی مسجد در دنیای امروز به نهادهایی که جامعه چاره ای بجز ایجاد، تقویت و گسترش آنها ندارد، تحویل شده اند و از این جهت حتی اگر مساجد بخواهند نقش اجتماعی مستقیم داشته باشند اولاً ناچار به محدود کردن این نقش ها هستند. ثانياً خود را فقط باید به صورت یکی از نهادهای عرضه کننده ی آن خدمات و کارکردها (و نه فقط عرضه کننده آنها) معرفی کنند و ثالثاً در محدوده ی همان کارکردها می باید به نحوی تخصصی به موضوعات (حتی وعظ و خطابه) بپردازند تا بتوانند در کنار رقبای جدی به رقابت بپردازند» (1) آنچه گفته آمد البته تحلیل وضع مساجد با رویه ی محافظه کارانه در هر جامعه مدرن است.

ب) روش لیبرال

«در چارچوب رهیافت آزادی خواهانه، از دین نیز تصویری آزادی خواهانه عرضه می شود. همچنین دین و دینداری در شرایطی آزاد معنا می شوند. انسان مؤمن در این شرایط انسانی است که مختارانه و آزادانه بدون هیچ گونه اکراه و فشار به نگرش های دینی باور دارد و رفتارهای دینی از خود بروز می دهد. قواعد بازی میان دینداران، همان قواعد بازی لیبرال است، به حداکثر رساندن آزادی فرد (= دیندار) و به حداقل رساندن اجبارهای اجتماعی (= از جمله جامعه ی دینی). براساس رهیافت لیبرال، مسجد مرکزی دینی است که افراد به نحو داوطلبانه و مختارانه به آن می پیوندند و نه خود هیچ اجبار و اکراهی را در چارچوب فعالیت های مسجد می پذیرند و نه اجبار و اکراهی را بر دیگران تحمیل می کنند. هر آنچه هست توافق ها و قراردادهایی است که جمع مؤمنان آنها را براساس قواعد بازی دمکراتیک میان خود وضع می کنند.

در رهیافت لیبرال، مسجد هم از حیث روال های درونی و هم از حیث تنظیم روابط خود با دیگر مراکز و مؤسسات قواعد بازی آزادی خواهی را رعایت می کند و در هیچ یک از رفتارهای خود از اصل آزادی، مختارانه و داوطلبانه بودن حضور افراد در انواع فعالیت ها

ص: 62

(چه نیایشی و چه اجتماعی) عدول نمی کند. همچنین در فعالیت هایی که مستلزم اکراه و اجبار افراد باشد به هیچ وجه مشارکت نمی نماید. لیبرال بودن در اینجا به روش عمل مساجد اطلاق می شود و نه به محتوای آموزش هایی که در آنها عرضه می شود. طبیعی است که مساجد عرضه کننده ی آموزش های دینی و محل ذکر و عبادت باشند و به انواع نیازهای مؤمنان توجه کنند، اما همین امور از طریق روش های گوناگون تحقق پذیرند. به عنوان مثال هر واعظ می تواند به نحوی صلح آمیز به عرضه ی باورها و اعتقادات دینی اقدام کند و کار خود را به قلمرو داوطلبان و افرادی که ارادتا حضور در مسجد پیدا کرده اند محدود کند. اما در مقابل، واعظ دیگری ممکن است برای دعوت افراد به ایمان و امر به معروف یا نهی از منکر به خشونت و اعمال قهرآمیز نیز متوسل شود.

تناقض نمای دعوت دینی در همین جاست که ظهور می کند. دعوت دینی اگر بخواهد تا عمق جان افراد نفوذ کند، طبیعتاً نمی تواند همه افراد جامعه را تحت تأثیر قرار دهد. اما دعوی تنها حقیقت ممکن بودن و تلاش برای اعمال تأثیر قهری هر سبک و روشی را مجاز می داند و با اصالت دادن به ادای تکلیف قائل به نتیجه نیست. مساجد به عنوان کانون دعوت اسلامی از یک سو نمی توانند قلت مخاطبان را بپذیرند و از سوی دیگر نمی توانند به مؤمنان ظاهرگرایی که صرفاً براساس نظام پاداش ها و تنبیهات به آنها رو می کنند، قناعت کنند. از آنجا که مسجد می خواهد تجلی بیرونی و محل ظهور انواع تجلیات ایمان باشد طبعاً کار دشواری بر عهده گرفته است، چرا که ایمان پدیده ای درونی و دل بسته است که عینیت یافتن آن هم می تواند تهی کننده آن از معنا باشد و هم می تواند بستر رشد و معنا یافتن آن قرار گیرد». (1) شاید این نوع از مساجد همان چیزی باشد که اکنون در مد آرمانی جامعه مدنی غربی از آن تعبیر به سازمان داوطلبانه ی غیردولتی از نوع مذهبی می گردد. مساجد این گونه را هم اکنون فقط می توانیم در جوامع غربی که مسلمانان در اقلیت هستند بیابیم. اصول و قواعد دموکراتیک در بین این مسلمانان به علت زندگی در غرب نهادینه شده است و از سویی بسترهای لازم برای حفظ هویت دینی آنان فراهم است، تا در قالب شکل های خصوصی و غیردولتی

ص: 63

_ تا آنجا که مغل آزادی های دیگران نباشند _ و همچنین مشروعیت نظام های حکومتی را به چالش نکشند به فعالیت های مورد علاقه خود پردازند.

اما چنین مساجدی به علت بومی نبودن مدل مدرنیسم و جامعه ی مدنی به معنای غربی آن در جوامعی چون ایران قابل احداث نیست. به این لحاظ تحلیل نقش مساجد و پایگاه های دینی در جوامعی چون ایران که دارای جمعیتی قریب به اتفاق مسلمان است و دین بر مصدر حکومت قرار دارد، با توجه به ویژگی های خاص دین اسلام (از ادعای جامعیت آن) احتیاج به مدل نظری دیگری دارد.

2_6_2) کارکردهای مساجد در جوامعی چون ایران

اشاره

برای تحلیل نقش مسجد در هر جامعه با اکثریت مسلمان که هنوز به توسعه به معنای غربی آن دست نیافته است، باید به نوع هویت دینی آن جامعه توجه نمود؛ چرا که مسجد در وهله ی اول پایگاه دینی جامعه ی مسلمان محسوب می گردد. محمد قوچانی (1379)، جامعه شناس ایرانی، سه نوع هویت دینی را در یک جامعه دینی شناسایی کرده است:

الف) هویت دینی اعتقادی

«اگر از هویت دینی اعتقادی انتظار اعتقاد به معنای حقیقی و راستین آن را داشته باشیم باید بگوییم که هویت اعتقادی، جز در هنگامه های تولد ادیان، به وجود نمی آید؛ چرا که در هنگامه های مذکور (صدر ادیان)، اولاً سطح اعتقاد به سطح دانش بوده است و در نتیجه اعتقاد دین در مصافی برابر، بر اعتقادات ضددینی و غیردینی پیروز شده است؛ ثانیاً در این پیروزی هیچ کاتالیزور و تسریع گر خارج از مداری وجود نداشته است. نه آیین و عرف، جبرکننده ی پنهان دین ورزی اجتماعی بوده است، و نه دولت و قدرت، اجبارگر رسمی و آشکار تکوین هویت دینی مذکور؛ بل موانع عمده ای بر سر راه ایجاد هویت مزبور ایجاد شده است...»

اما پس از تولد یک اعتقاد (از جمله اعتقادات دینی) به تدریج دفاع از آن اعتقاد نه یک کار انقلابی که کاری ارتجاعی می شود. در شرایطی که یک اعتقاد در نتیجه ی

یک انقلاب (سیاسی یا فکری) متولد می شود، چگونه می توان از تبدیل آن به ارتجاع سخن گفت؟ مقصود ما از ارتجاع در اینجا نسبتی است که آن اعتقاد با رقیبان خود می یابد. او در مصاف با رقیبان خود چنان می کند که رقیبان دیروز با او می کردند و حتی در شرایط بحرانی با رقیبان درونی خود بدتر از رقیبان بیرون خود عمل می کند، به این معنا که باز تولیدکنندگان اعتقادات دینی را از خود می راند، چرا که به تدریج در سطوح عالی اعتقاد مذکور، طبقه ای از نخبگان حوزه قدرت یا معرفت شکل می گیرند که باز تولید اعتقاد دینی را در حکم کفر یا طغیان می شمارند و در نتیجه یک «ایدئولوژی» به ضد «ایدئولوژی» تبدیل می شود و از حرکت باز می ایستد دو دیگران را هم از حرکت انذار می دهد و تحذیر می کند. در چنین شرایطی حفظ هویت دینی موجود جامعه شرط بقای حاکمیت دینی موجود است و این دو نسبتی مستقیم با هم دارند. از آن پس، برخلاف شرایط تاسیس ایدئولوژی، ترویج ایدئولوژی دارای کاتالیزور حکومتی می شود و اعتقاد نه حول دانش که حول قدرت شکل می گیرد. در نتیجه، وجود آن اعتقاد و هویت اعتقادی نیز هم بسته وجود دولت و قدرت دینی است، چنانکه گمان می رود با زایل شدن دولت دینی هویت این جامعه نیز از دست رود.

از سوی دیگر، این هم بستگی دین و دولت دینی سبب می شود که هر نوع ناخشنودی و زدگی از دولت دینی به دین دولتی نیز تسری بیابد و چون یکی در معرض برافتادن قرار گیرد، دیگری نیز چنین می گردد»⁽¹⁾. چنین رویکردی به دین و به تبع آن به پایگاه دین در جامعه (= مسجد) را به طور واضح در سال های ابتدایی پیروزی انقلاب اسلامی ایران شاهد بودیم. مسجد در نقش شوراهای محلی ظهور پیدا کرد و حتی فراتر از آن بسیاری از سازمان های دولتی در فضای مسجد سعی در عرضه خدمات به جامعه نمودند. تشدید چنین اوضاعی را در دوران جنگ هشت ساله می توان مشاهده نمود.

اما با پیچیده تر شدن انتظارات از دولت و حکومت و بروز ضرورت های توسعه ای بخصوص در سال های پس از جنگ، و تغییر فضا و دید جامعه به حکومت، این نقش مسجد

ص: 65

کم رنگ تر شد و مساجد در سلسله‌ی مراتب سازمان‌های حکومتی تنزل پیدا نمود و نقش‌های کنار به آن محول گردید.

به طور کلی نمودهای عینی تأثیر هویت دینی اعتقادی در نهاد دینی مسجد را در اشکال زیر می‌توان یافت مساجد کانون استقرار پایگاه‌های سازمانی حکومتی به نام «بسیج» می‌گردند یا در بسیاری مواقع حقوق شهروندی برای افرادی به رسمیت شناخته می‌شود که مساجد «صلاحیت» آنان را تأیید کنند، بودجه‌های دولتی برای مساجد در نظر گرفته می‌شود، انواع سازمان‌ها و وزارتخانه‌های دولتی دخیل در برنامه‌ریزی مساجد و نظارت بر آن می‌گردند و جز آن.

(ب) هویت دینی آیینی

«اگر جامعه‌ای در رویکرد خود به سوی دین، آنچه را می‌خواهد در «آیین» بجوید، «هویت دینی» آن جامعه و «هویت دینی آیینی» نام دارد و مهم‌ترین صفت مشخصه‌ی جامعه‌ی مذکور عام بودن به آیین‌های دینی برشمرده خواهد شد. این رویکرد و لزوماً رویکرد خود آگاهی نیست و معمولاً در مقایسه با رویکردهای اعتقادی به دین متاخر است؛ چرا که پس از اعتقاد آوردن اعضای جامعه به دین، به تدریج دینی بودن ویژگی بدیهی آن جامعه تلقی می‌شود و در نتیجه امکان خروج آن جامعه از دین خود به خود محال می‌گردد؛ در این امکان محال، بیش از همه عرف نقش دارد. عرف با هضم دین به عنوان درون‌مایه‌ی خود، جرأت و جسارت عرف‌شکنی و سنت‌شکنی را از جامعه سلب می‌کند و نقطه‌ی آغاز آفرینش، نقطه‌ی خلق هویت کنونی بوده و قبلاً موجود نبوده است. در این جامعه همه مادرزاد دیندارند و هیچ‌کس پرسشی از چرایی و حتی چگونگی دینداری خود نمی‌کند، اما همه دینداری اینان در عمل به آداب دینی جلوه‌گر می‌شود و جد و جهدی در فهم دین به عمل نمی‌آید. هویت دینی آیینی مهم‌ترین پایگاه اجتماعی خویش را در میان «توده»ها می‌یابد و توده‌ها نیز مهم‌ترین عامل تداوم این هیئت در طول تاریخ به شمار می‌روند. نسبت هویتی دینی آیینی، با هویت دینی آرمانی، نسبتی دوگانه است: از سویی آنان دین را در کمال سادگی در می‌یابند، از این رو با ماهیت توده‌ای دین ارتباطی

آشنا دارند، از سوی دیگر با افزودن خلیات خویش بر دین آن را عوض می کنند و پیچیده و ناخالص می کنند. زنگار زمان بر دین آیینی بیش از هر نوع دیگر دین پیرایه می بندد. دین آیینی به آسانی در معرض برافتادن است، چرا که این نوع دین معمولاً از آن پیران سر به زیر است و چون مستند به دلیل و یقین نیست به سهولت مقهور رقیبان می شود»⁽¹⁾. نمودهای عینی چنین وضعی در جامعه ی التقاطی چون ایران، رقابت رادیو تلویزیون در برنامه های وعظ و خطابه و مداحی با مساجد است. اکنون شاهدیم که تلویزیون با عرضه ی مطلوب تر این محصولات به «توده»، مساجد را خالی نموده اند. در این زمینه روحانیت و متولیان مساجد هم با کم کاری و اغفال از تغییرات محیطی و حتی مشغول شدن به امورات حکومتی و اجرایی، قصوری نه چندان در خور اغماض داشته اند و با این اهمال خویش به بدعتی بسیار بزرگ رضا دادند و آن تنزل معنای دین و دین داری در جامعه به ادای صیرف مناسک و آیین های عبادی چون عزاداری و مداحی و غیره است که البته این شکل از ادای مناسک حتی با اصل و فلسفه مناسبت های اجرای این آیین ها در تضاد و تناقض است. به عبارت دیگر در وضع کنونی جامعه، شواهد بسیار جدی وجود دارد که هویت دینی جامعه نه فقط از هویت ایمانی تنزل یافته بل حتی پایین تر از هویت اعتقادی، به هویت آیینی اکتفا شده است.

در آسیب شناسی این نوع دینداری کافی است هر فردی با اندک وجدان بیدار و عقل سلیم (حتی غیر مسلمان) از خود بپرسد آیا امام حسین علیه السلام بدین علت حماسه عظیم عاشورا را خلق کرد که اکنون فقط در دهه ی عاشورا برای یادبودش این گونه مراسم برپا دارند و حتی لحظه ای هم از اهداف و نیت امام حسین از اقدام به چنان قیامی سخنی به میان نیاید؟ به راستی اکنون عملاً امام حسین در جامعه ی اسلامی نقشی چون مسیح را یافته است که کشته شد تا گناهان عزادارانش را به دوش بکشد و آنان را از عذاب برهاند!! در این مورد، دردناکتر آن است که نقش مساجد را در ترویج فرهنگ اصیل عاشورا در قبل از انقلاب و دوران دفاع مقدس به یاد بیاوریم و آن وضع را با انحطاط کنونی مقایسه کنیم.

ص: 67

استاد مرتضی مطهری با دید بسیار تیزبین و نقاد خویش در نخستین ماه های پس از پیروزی انقلاب اسلامی در یکی از سخنرانی های خود می گوید: «نگاهی به وضع مسجد نشان می دهد که بعد از انقلاب، اغلب مساجد خلوت شده است. علت اولیه این امر این است که تا قبل از پیروزی انقلاب، مساجد به بهترین نحو، نقش انقلابی خود را انجام می دادند و در آنها همان مسائلی مطرح شد که مردم خواستار بودند. اما بعد از پیروزی، مساجد خود را با این تغییر هماهنگ نکردند. اکنون ضرورت احیای مسجد بیش از هر زمان دیگری احساس می شود. البته لازم است در کنار مساجد، رادیو و تلویزیون هم برنامه های مذهبی داشته باشند.

احزاب اسلامی و کانون های تعلیمات سیاسی و مذهبی هم باید تشکیل شود. مردم از طریق این کانون ها می باید تعلیمات و آموزش های سیاسی ببینند؛ اما اگر همه این نهادها جای مسجد را بگیرند، آن وقت فاجعه پدید می آید. راه جلوگیری از این فاجعه تعطیلی این نهادها نیست. بل مساجد هستند که باید در وضع خود تجدید نظر کنند». (مسجد و نقش آن در رفتار دینی مردم) عجیب تر این است که این گونه رفتارهای متباین با سنت اصیل اسلامی از سوی نهادها و ارگان های داعیه دار دفاع از سنت و ارزش ها ترویج می گردد و یا حداقل به دیده ی اغماض نگریسته می شود؛ در حالی که همین نهادها و جمعیت ها در مقابل جرقه های فکری و اندیشه ای نقاد، با قدرت تمام مقابله می کنند و این حرکت های فکری را بر نمی تابند و با اعمال قدرت سرکوبگرانه (و نه مقابله به مثل از راه خردورزی و دفاع عقلانی) با این تلاش ها برخورد می نمایند.

ج) هویت دینی ایمانی

«هویت دینی ایمانی اما بیش از هر چیز با «فردیت» انسان ها تناسب دارد و محصور در زمان و مکان خاصی نیست. این نوع هویت در هر زمان امکان بروز می یابد و در عین حال کمترین اثر را از زمان می یابد، چرا که عوامل مقوم خود را از خارج دین نمی جوید. دانش، قدرت، عرف و آیین، هیچ یک یگانه عامل موجهه ی هویت دینی ایمانی نیست. هر چند ایمان با هر یک از آنها نسبت هایی دارد، اما بسته و بنده آنها نیست. دخول دینداران و دین باوران به حوزه ی ایمان

از مصدر جامعه (مانند دین آیینی) یا دولت (مانند دین اعتقادی، در مرحله ثانویه) نیست، بل هر فرد منفرداً وارد عرصه ی دین می شود و پرسشگرانه از کفر می آغازد و احیاناً به ایمان می رسد و از این لحاظ تا حدودی شبیه هویت دینی اعتقادی در مرحله ی اولیه (تأسیس اعتقاد) است. اما برخلاف هویت دینی اعتقادی، توافق دینداران در هویت دینی ایمانی با دین، توافقی اجمالی است نه تفصیلی. این توافق، توافق بر سر مبدأ و معاد است و نه الزاماً بر سر مسیر و طریق، چنانکه هویت اعتقادی ترسیم می کند.

هویت دینی ایمانی چون به میل _ و نه اکراه _ زاده می شود و چون از فرد به جامعه حرکت می کند، نه از جامعه یا دولت به فرد، سیری صددرصد طبیعی دارد. در جامعه ای که چنین هویتی زاده شود هیچ نیازی به ممیزی دولت بر عوامل ضد مذهب نیست. متضادترین رسانه ها با دین در ظل جامعه دینی ایمانی و در ظل حکمت دینی ایمانی اجازه ی حیات دارند و حتی به ادامه ی حیات تشویق می شوند، چرا که بر فربهی و فرهنگ دین می افزایند؛ آن را به باز تولید و نوآوردن و نوآمده و نوروژگار می سازند. بنابراین، به طور طبیعی، «ایدئولوژی دینی» نیز از تبدیل به صور ارتجاعی ایدئولوژی (= هویت دینی اعتقادی) در امان خواهد ماند، چرا که در تمام دوران حاکمیت خود از رقابتی برابر حمایت می کند؛ و از بر باد رفتن ایمان مردم و قدرت خود در هراس نیست؛ چون می پندارد که اگر ایمانی بر باد رفتنی است دیر یا زود بر باد خواهد رفت و اگر ایمان سست بنیاد مذکور چنان گذرا باشد، قدرت مسبوق بدان نیز دو چندان گذرا خواهد بود. چنین هویتی در حقیقت برخاسته از معرفتی است که فهم را با نسبیّت محک می زند و معتقد است که نمی توان هیچ عقیده ی باطلی را از گزند حق در امان داشت. بنابراین شاید بتوان گفت هویت دینی ایمانی دیرپاترین و پویاترین نوع هویت دینی است»⁽¹⁾. ضرورت چنین رویکردی به مساجد و در کل مسئله دین و دیانت در جامعه ی امروزی، بیش از هر چیزی در ماهیت «جهان امروز» نهفته است. عصر امروز مشخصه های بارزی چون عصر پایان ایدئولوژی ها، چالش های معرفت شناختی، گسترش ارتباطات (که دنیا را به دهکده ای تبدیل کرده است) و رقابت برابر و نابرابر فرهنگ ها در سطح جهانی، دارد.

ص: 69

بشر امروز هم اکنون وسعت دیدی به پهنای همه دنیا و تاریخ یافته است و به مدد ارتباطات جهانی، گزینه های بسیار متنوعی را نه فقط در اقتصاد که در پی آن در همه ابعاد دیگر زندگی اجتماعی، فرهنگی، سیاسی و غیره امروزی یافته است به گونه ای که گاهی آدمی دچار سر درگمی در انتخاب مقصود خویش می گردد... هر متاعی برای عرضه، و هیچ قدرتی برای تحمیل ندارد، بل باید با رقابت با دیگر عرضه کنندگان، انسان آزاد امروزی را قانع کند. در این فضا حتی «توسعه» (= چالش بنیادین جوامعی چون ایران) نیز «به مثابه آزادی» معنا می گردد و راه توسعه از مسیر آزادی می گذرد. به عبارتی دیگر «توسعه عصاره امکان های آزادی است» (1). پویایی نهفته در چنین رویکردی به دین و توسعه می تواند برای هر جامعه توسعه نیافته، چون ایران، مدلی بومی از توسعه را به ارمغان آورد. بنابراین ما نیز مدل مطلوب کارکرد (رسالت) مساجد را نیز با توجه به این رویکرد دینی مطرح خواهیم کرد.

(نگاره 1_ جامعه، هویت دینی و پیامدهای آن).

7_2 نتیجه

مهم ترین چالش پیش روی مساجد در دوران معاصر، ناکارآمد شدن نقش آن در جامعه ی سرگردان میان سنت و تجدد است. کسادی و از رونق افتادگی کنونی شایع در مساجد از آن روست که در دو دهه ی اخیر تغییرات محیطی چشم گیری در جامعه رخ داده است: تمایل به بهره گیری از دستاوردهای تجدد (که گریزی از آنها هم نیست) در جامعه ی سنتی باعث گردیده تا مظاهر اجتماعی مدرن به جامعه راه یابد، حال آنکه مشابه چنین مظاهری در پرتو سنت اصیل اسلامی موجود بوده است. در این صورت به علت پیاده شدن الگوهای اجتماعی متجدد، کارکردهای اجتماعی نهادهای سنتی به نهادهای مدرن تحویل شد، بدون آنکه برای ظرفیت خالی شده نهادهای سنتی تدبیری اندیشیده شود. در عین حال مساجد و متولیان مساجد که برابر این رخدادهای شگرف محیطی، بی توجه بوده و سرگرم وظایف سنتی خویش بودند و هنگامی

ص: 70

که نبود اقبال عموم را حس کردند به جای جست و جوی علت اصلی، معلول ها را دیدند و سعی در مبارزه با معلول ها نمودند. حتی در این راه، دچار خطای ادراکی شده و گاهی دین گریزی! را در جامعه علت نبود اقبال به مساجد برشمردند در حالی که تحقیقات علمی نشان دهنده مطالب دیگری است و آن اینکه میزان دین داری در جامعه بسیار بالا است، اما تجلی و نوع دینداری در مقایسه با گذشته تفاوت یافته است و جامعه به ویژه نسل جوان در پی الگوهای ایمانی هویت دینی برای خویش هستند، اما متأسفانه مساجد به عنوان مراکز دینی از پاسخ گویی به چنین نیازی عاجزند.

مؤید این ادعا گزارش آماری وزیر فرهنگ و ارشاد در اجلاس سراسری نماز در اصفهان است که نکات برجسته آن در ذیل مطرح می شود:

«در حوزه ی باورها و اعتقادات (پای بندی هایی مثل توحید و آخرت، ایمان به غیب و تجربه ی دینی) 94 درصد مردم به صراحت بر اعتقادات دینی خود تأکید کرده اند و شش درصد بقیه نیز به طور مطلق این باورها را انکار نکرده اند.

در باب شکل مناسبی (=رفتاری) دینداری و ظهور و بروز باورها، نسبت مستقیمی بین نوع فعالیت مذهبی و سطح سواد به چشم می خورد. برای نمونه، هرچه سطح سواد در افراد افزایش پیدا می کند خواندن قرآن بیشتر می شود، در حالی که این نسبت در رفتن به جلسه ی قرآن روند نزولی می یابد. این امر می تواند ناشی از گسترش فردیت در وضع کنونی جامعه و عالم باشد و یا از این امر ناشی شود که جلسات دینی و مذهبی ما متناسب با شرایط اجتماعی و فرهنگی متحول نشده اند و یا آموزش قرآن با شیوه هایی جدید نیازی به رفتن به جلسه ی قرآن برای آموختن ندارد. شاید یکی از علت هایش این است که ما متناسب با شرایط جدید اجتماعی امکانات، نهادها و تشکل های جدیدی را طراحی نکرده و یا برای شکل گیری آن سیاست های مشخصی طراحی نکرده ایم و غیره فرد با سواد بیشتر در جلسات سخنرانی شرکت می کند، در حالی که سایر افراد بیشتر به مجالس عزاداری (بدون سخنرانی) می روند. تحصیل کردگان در برنامه های مذهبی در محل کار بیشتر حضور پیدا می کنند. در حالی که افراد با سطح تحصیلات پایین تر بیشتر در نماز جماعت مساجد شرکت می کنند. البته این قاعده کلی نیست و برخی مساجد با توجه به موقعیت مکانی و یا شأنت علمی امام جماعت، پایگاه تحصیل کرده هاست».

بنابراین می توان فرآیند بروز چالش های کنونی در مساجد را در مدل زیر خلاصه نمود:

نمودار 1) فرآیند بروز چالش های کنونی مساجد.

بسیاری از ضعف هایی که در تحقیقات میدانی به آنها اشاره شده است، همگی شاید معلول های چنین علل و شرایطی باشند. «ایراد به نحوه ی عملکرد هیئت های امنای و چگونگی نگرش ها و دیدگاه های اعضا به مسائل روز جامعه، ارجحیت یافتن تعهد بر تخصص به میزانی که کارایی اعضای مسجد را مورد سؤال قرار داده است و نمی تواند معیارهای قابل قبولی برای هدف مهم عبادتگاه های مسلمانان، یعنی جذب و تربیت نسل جدید باشد، خطیبان ناآگاه به مسائل روز که به جای طرح پرسش ها و نیازهای جوانان و دادن پاسخ های منطقی به آنها، این پرسش ها را بر نمی تابند، پرداختن به مراسم سنتی عزاداری و روضه خوانی به شکل و شمایل دو یا سه دهه پیش (فارغ از محتوای آن) کیفیت و کمیت بسیار نامطلوب کتابخانه های اکثر مساجد (در مقایسه با کتابخانه های دیگر در جامعه) برنامه هایی که فقط برای پیران قابل استفاده است (و نه جوانان امروز در عصر اطلاعات) و در نهایت برخورد نامناسب و ناشی از ساختار سلسله مراتبی نظامی ارگان بسیج با بسیاری از مخاطبان» همگی به این سبب است که «ساختار فکری، اداری، اجرایی و محیطی مساجد در سال های گذشته به گونه ای بوده که هم پای تحولات سریع و پرشتاب جامعه رشد نکرده و تا حد زیادی، سنتی باقی مانده است. متأسفانه تفکر رایج در مساجد این بوده که جوانی که شایستگی آمدن به مسجد و شرکت در نماز جماعت و گوش سپردن به مجالس و عظم و تذکر را ندارد، بهتر آن است که نیاید و به هر جا که می خواهد برود؛ مسجد باید از وجود جوانان بد فکر و بد کردار پاک باشد. این طرز فکر، اردوی مقابل مساجد را تقویت کرده و مساجد را دچار ضعف بیشتری نموده است. در نتیجه مساجد که روزگاری مرکز بحث و درس و تعلیم و عبادت. مذاکره و مباحثه ی علمی و دینی و اجتماعی بوده، اکنون به عبادتگاه های فصلی تبدیل شده است. جاهایی که فقط چند روز محدود در سال شلوغ است و بعضی از آنها توفیق آن را دارند که در بیشتر روزهای سال، نماز مغرب و عشا را با جماعتی چند نفره یا چند ده تن برگزار کنند» (1).

ص: 72

در همین معدود روزهای پر ازدحام مساجد نیز شاهدیم که چهره‌ی خشک و عبوسی از دین توسط متولیان معرفی دین به جامعه عرضه می‌گردد. اکثر مراسم مساجد به مجالس ترحیم و عزا محدود می‌گردند. گویا فراموش کرده‌ایم که «مسجد متعلق به زنده‌های در مانده از مادیات هم هست».

از بُعدی دیگر، وضع موجود مساجد را با توجه به انواع هویت‌های دینی نیز می‌توان تحلیل نمود. با این رویکرد، باید اذعان نمود که هویت دینی در جامعه‌ی کنونی، از نوع هویت دینی اعتقادی و هویت دینی رفتاری است و تاکنون هویت دین مبتنی بر ایمان در جامعه شکل نگرفته است. مدل زیر، جایگاه مساجد را در جامعه با توجه به این دو نوع هویت دینی نمایش می‌دهد.

نمودار (2) جایگاه مساجد با توجه به هویت‌های دینی.

مساجد کنونی در جامعه طبق مدل به علت محدود نبودن عملکردشان در هر یک از ابعاد سطح اعتقاد دینی و سطح رفتار دینی، اغلب در حیطه‌ی دایره‌ی مشخص شده قرار می‌گیرند و به ندرت ممکن است مساجدی در نقاط حدی مدل وجود داشته باشد. علت این امر نیز به میزان آگاهی نهفته در افکار عمومی جامعه بر اثر تکرار مداوم مدل «فرآیند بروز چالش‌ها» ارتباط دارد. افکار عمومی جامعه در برابر متغیر مداخله‌گر در مدل «فرآیند بروز چالش‌ها» حساس شده و در پی راهکاری برای خروج از این فرآیند است. این وضع می‌تواند علامت وجود آمادگی برای تغییر در جامعه در مسائل مربوط به حوزه‌ی دین و مراکز دینی باشد که باید به عنوان فرصتی برای تغییرات مطلوب توسط نخبگان و برنامه‌ریزان جامعه درک و از آن کمال استفاده شود.

8_2) مدل کارکرد مطلوب مسجد به عنوان یک NGO

اشاره

با توجه به ادبیات پیش گفته، مدل مطلوب مسجد به عنوان یک سازمان داوطلبانه غیرانتفاعی و غیردولتی از نظر محقق، بر مبنای مدل مدیریت استراتژیک شایان طراحی است.

ص: 73

نمودار 3) مدل مدیریت راهبردی (استراتژیک) مساجد بر مبنای این مدل، مسجد به عنوان یک NGO در هر منطقه جغرافیایی (مسکونی، تجاری، فرهنگی و غیره) طبق نیازسنجی و امکان‌سنجی از اجتماع دین‌داران و به صورت داوطلبانه به وجود می‌آید. چشم‌انداز مساجد در وضع مطلوب، فعالیت در هر جامعه دارای هویت دینی مبتنی بر ایمان است. چنین مسجدی دارای کارکرد (Function) به معنای علوم اجتماعی) یا همان رسالت (Mission) به معنای علم مدیریت) «کمک به تعالی انسان‌ها» است. مطابق با نظریه‌ی سلسله‌مراتب نیازهای مازلو، «رسالت» مسجد کمک به برآورده شدن نیازهای طبقه‌ی «خودشکوفایی» است. این «نیاز خودشکوفایی» در دو بعد قابل بسط است:

الف) در بُعد اعمال نیایشی

در بُعد نیایشی که یکی از جنبه‌های بسیار مهم نیاز خودشکوفایی است، مساجد می‌باید به «شکل‌گیری هویت دینی مبتنی بر ایمان در جامعه» کمک کنند. مساجد به عنوان سازمانی داوطلبانه با ایجاد یک بستر مشارکتی و فراهم کردن آزادی لازم برای طرح هر نوع پرسش درباره چالش‌های امروزی دین، سعی در حل چالش‌های دین‌داری در دنیای معاصر می‌نمایند. این چالش‌ها برای مساجد به عنوان یک NGO ماهیتی دوگانه دارند. از طرفی «تهدید» محسوب می‌گردند، اما از بُعدی دیگر به سبب آنکه زمینه را برای ایجاد هویت دینی مبتنی بر ایمان فراهم می‌کنند، باید «فرصت» تلقی شوند. از طرفی «تهدید» اصلی برای مساجد، تبلیغ و گسترش هویت دینی آیینی از سوی بعضی منابع و تریبون‌هاست که دین را از ماهیت غنی خویش تهی می‌سازد و آن را مختص بعضی ایام و مناسبت‌ها می‌گرداند.

مهم‌ترین نقطه‌ی قوت مسجد، همانا دارا بودن ماهیت به عنوان یگانه پایگاه دینی اسلام در جامعه است که افراد جامعه از مسجد به عنوان چنین پایگاهی انتظار دارند تا هویت دینی‌شان را شکل دهد. باید توجه نمود که انزوای کنونی مساجد نه به علت قدرت رقابلی چون تلویزیون و دیگر رسانه‌های عمومی است، بل نشانگر فقدان استفاده‌ی بهینه مساجد از چنین نقطه‌قوتی

است. ایجاد بستر مناسب برای پاسخ‌گویی به چالش‌های طرح شده در برابر دین و دین‌داری، با انواع ابزارها و روش‌ها، از جمله «مدیریت مشارکتی و سیستم پیشنهادها» و همچنین رعایت اصول «مشتری‌مداری» نقاط «قوت» مسجد به عنوان NGO را تقویت خواهند نمود.

در اوضاع کنونی، ناآگاهی ائمه‌جماعات از مسائل مبتلا به روز اجتماع در حیطه‌ی دین، و یا بدتر از آن طرد و انکار طرح‌کنندگان سؤالات و چالش‌ها در باره‌ی دین و دین‌داری، عمل کردن صرف به وظایف سنتی و ناکارکرد شده از نظر اجتماعی در این بُعد، نقاط عمده‌ی «ضعف» مسجد را تشکیل می‌دهند، چرا که با چنین عملکردی، نهایتاً مساجد تبدیل به پایگاه‌های ترویج هویت دینی اعتقادی و یا آیینی خواهند شد که ادامه‌ی کار مساجد با حفظ چنین موقعیتی نه فقط آن را به موقعیت درخور شأنش باز نمی‌گرداند، بل با توجه به تغییرات محیطی گسترده در سطح جهانی (آن‌طور که ذکر آن رفت) این کار هم چون سر به زیر برف بردن است.

(ب) در بُعد فعالیت‌های غیر نیایشی

در بُعد فعالیت‌های غیر نیایشی، باز هم مبتنی بر یک بستر مشارکتی و آزادی‌گرایانه، اعضای داوطلبانه مسجد به عنوان یک NGO در قالب مدل مدیریت استراتژیک، به هر نوع فعالیتی که به «تعالی» اعضای سازمان کمک کند، دست می‌زنند. سازمان با شناسایی استراتژیک قابلیت‌ها و توانایی‌های اعضای خودشکوفای خود، زمینه را برای ارضای این نیازها از طریق فعالیت‌های داوطلبانه فراهم می‌سازد به طوری که این فعالیت‌ها در تحقق رفع نیازهای استراتژیک اعضای دیگر سازمان که در طبقات پایین‌تر سلسله مراتب مازلو قرار دارند، باشد، تا به صورت تدریجی با برطرف شدن این نیازها در آنان، «نیازهای خودشکوفایی» در این دسته از اعضا نیز به مرحله بروز برسند.

در این زمینه برخی از «نقاط قوت» مساجد را می‌توان به گونه‌ی زیر بیان کرد:

– پایگاه دینی بودن مسجد؛ – «عبادت» شمرده شدن این نوع فعالیت‌ها در قالب مسجد از طرف دین؛ – وجود آمادگی در اغلب افراد جامعه برای اجرای خدمات داوطلبانه در مسجد.

برای دستیابی به اهداف «سازمان مسجد» در این بُعد، مسجد و دست اندکاران آن باید سعی کنند این «نقاط ضعف» ذیل را اصلاح کنند:

– فقدان جامع‌نگری در فعالیت‌های جانبی مسجد؛ – ناآگاهی دست‌اندرکاران مسجد به اصول مدیریت و رهبری؛ – ناآگاهی دست‌اندرکاران مسجد به تغییرات محیطی؛ – مشارکت ندادن اعضا در نیازسنجی، برنامه‌ریزی، اجرا، ارزش‌یابی و غیره؛ – عدم رعایت اصول مشتری‌مداری؛ – فقدان ارتباط شبکه‌ای میان مساجد و در بعضی موارد رقابت میان مساجد.

هم‌چنین کارایی نداشتن و اثر بخشی بسیاری از سازمان‌ها و نهادهای موجود در جامعه نیز ممکن است به عنوان «فرصتی» برای مسجد تلقی گردد تا با استفاده از نقاط قوت خود، در پی تکمیل خلأهای موجود، اعضای خود را به سمت «تعالی انسانی» سوق دهد.

در این راستا وجود ساختار سلسله‌مراتبی در سازماندهی مساجد از سوی دولت، مداخله ارگان‌های متعدد در امور مساجد چون «مرکز رسیدگی به امور مساجد»، «وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی»، «بسیج»، «سازمان حج و اوقاف و زیارت» و بسیاری دیگر از نهادها و ارگان‌های دولتی به مثابه «تهدید» برای «مسجد به عنوان یک سازمان دواطلبانه» به شمار می‌روند، چرا که زمینه‌ی ایجاد احساس تعلق گروهی به سازمان دواطلبانه‌ی مسجد را در اعضا از بین می‌برد. برای رفع این تهدیدات ضروری به نظر می‌رسد تا تمامی مساجد فعال با تشکیل یک شبکه و کل واحد و منسجم فعالیت نمایند تا زمینه مداخله‌ی ارگان‌های متعدد در امور گوناگون مساجد از میان برود.

رهبری و هدایت تمام این مراحل (که خطیرترین فعالیت است) بر عهده‌ی «امام جماعت» به عنوان مدیر NGO در نقشی «رهبر سازمان» است. «امام جماعت» در این نقش بایسته است با کسب خصوصیات رهبری و اجرای بهینه‌ی این نقش، این فعالیت‌ها را رهبری کند.

اشاره

در این تحقیق سعی بر آن است تا از طریق توصیفی و به روش پیمایشی به سؤال تحقیق ذیل جواب داد:

مساجد کنونی موفق از لحاظ مدل نظری کارکردهای (=رسالت های) هر مسجد موفق در دو بُعد فعالیت های نیایشی و فعالیت های غیرنیایشی در چه وضعی قرار دارند؟

1_ 3) جامعه ی آماری تحقیق

جامعه ی آماری این تحقیق، مساجد موفق تهران بزرگ در سال 1383 ش است. مساجد موفق در این تحقیق عبارت اند از مساجدی که از نظر «مرکز رسیدگی به امور مساجد» در تهران به عنوان مساجد موفق شناخته می شوند.

2_ 3) نمونه ی آماری تحقیق

نمونه ی آماری این تحقیق نیز عبارت اند از تعداد ده مسجد انتخابی از میان این مساجد موفق که «مرکز رسیدگی به امور مساجد» معرفی کرده است. سعی شد تا نمونه ی آماری به صورت خوشه ای معرفی شده باشند به نحوی که دو مسجد در هر منطقه ی شمال، جنوب، شرق، غرب و مرکز تهران بزرگ مورد بررسی قرار گیرند؛ اما با کمال تأسف از میان ده مسجد انتخاب شده، تعداد شش مسجد به علل گوناگون، حاضر به همکاری نشدند و یا پرسشنامه های توزیع شده به صورت بسیار ناقص و مخدوش برگشت داده شد که به ناچار حذف شدند. بنابراین چهار مسجد باقی مانده نیز فقط به صورت «مطالعه موردی» (Case Study) بررسی گشتند. مساجد فوق عبارت اند از:

مسجد اکباتان: واقع در میدان امام خمینی، خیابان اکباتان، مسجد بازار.

مسجد جامع نارمک: واقع در میدان نارمک، مسجد منطقه بازار.

مسجد سیدالشهدا: واقع در شهرک فرهنگیان، مسجد منطقه مسکونی.

اشاره

اطلاعات مورد نظر از طریق پرسشنامه ای که میان «دست اندکاران» و «شرکت کنندگان در فعالیت های نیایشی و غیر نیایشی» این مساجد توزیع گردید، گردآوری شد. بدین طریق امکان مقایسه ی پاسخ های دو گروه «دست اندکاران» و «شرکت کنندگان» نیز فراهم آمد.

1_3_3) متغیرهای عملیاتی در بعد فعالیت های نیایشی

در باره «فعالیت های نیایشی» مسجد میزان توفیق مسجد، در پاسخگویی به سه چالش مطرح در رابر دین در عصر حاضر و سه نیاز عمده انسان ها (به شرح زیر) مورد سنجش قرار گرفت:

1_ حل چالش علم و دین (= سوالات 11 و 6) 2_ حل چالش دین و سیاست (= سوالات 10 و 5) 3_ حل چالش دین و توسعه (= سوال 4) 4_ کمک به رفع احساس تنهایی انسان معاصر شامل متغیرهای فرعی زیر:

1_4) میزان کمک به برقراری روابط اجتماعی پایدارتر (= سوال 14) 2_4) ایجاد تعلق گروهی به مسجد (= سوال 2) 3_4) ایجاد حس خوش بینی و اعتماد به دیگران (= سوال 9) 5_ برآوردن نیاز به پرستش شامل متغیرهای فرعی زیر:

1_5) میزان ارضای نیاز به پرستش با شرکت در مراسم (= سوال 8) 2_5) نحوه برگزاری مراسم (= سوال 13) 3_5) میزان استفاده از مفاهیم ادعیه در زندگی روزانه (= سوال 12) 4_5) علل حضور در مراسم های نیایشی مسجد (= سوال 3) 6_ برآوردن نیاز به آرامش

شامل متغیرهای فرعی زیر:

1_6) صبر در برابر مشکلات (= سؤال 1_2_6) توکل در امور (= سؤال 1_3_6) تسهیل در برقراری روابط اجتماعی (= سؤال 1_4_6) امید به زندگی (= سؤال 1_5_6) اعتماد به نفس (= سؤال 1_6_6) میزان تأثیر مسجد در دستیابی به آرامش (= سؤال 7) فرض محقق بر این است که مساجدی که دارای نحوه‌ی عملکرد مطلوبی در مورد این شش متغیر باشند، به احتمال فراوان به صورت آگاهانه و استراتژیک در تحقق ترویج هویت دینی مبتنی بر ایمان فعالیت می‌کنند و چالش‌های عمده‌ی مطروح در حوزه دین را می‌شناسند و درصدد چاره‌اندیشی اند.

2_3_3) متغیرهای عملیاتی در بُعد فعالیت‌های غیر نیایشی

از آنجا که مساجد معرفی شده، مساجدی هستند که موفق شناخته شده‌اند و فعالیت جنبی متعددی دارند، چهار ویژگی یک فعالیت استراتژیک در باره این فعالیت‌ها مورد پرسش قرار گرفت تا مشخص گردد مساجد موفق کنونی تا چه حد به صورت استراتژیک، فعالیت‌های جنبی خویش را تعیین و اجرا می‌کنند؟ این چهار ویژگی عبارت‌اند از:

1_ میزان مشارکتی بودن فعالیت‌ها: شامل متغیرهای فرعی ذیل 1_1) دستوری نبودن فعالیت‌ها و متاثر نبودن از نهادهای سیاسی (= سؤالات 32 و 29 و 21) 1_2) مشارکت در برنامه‌ریزی فعالیت‌ها (= سؤال 24) 1_3) مشارکت در اجرای برنامه‌ها (= سؤال 33)

ص: 79

4_1) مشارکت در تأمین مالی برنامه ها (= سؤال 30) 5_1) امکان طرح هر نوع سؤال (= سؤال 15) 2_2) میزان رعایت اصل مشتری مداری: شامل متغیرهای فرعی زیر:

1_2) وجود امکانات جنبی رفاهی مطلوب (= سؤالات 23 و 20) 2_2) برخورد خوب مسئولین مسجد (= سؤال 18) 3_2) ارزیابی مبتنی بر نظر مشتریان (= سؤالات 31 و 26) 4_2) شناسایی عوامل دفع غیر مشتریان و اهتمام به رفع آنها (= سؤالات 28 و 16) 3_3) میزان نیازسنجی در اجرای فعالیت ها: شامل متغیرهای فرعی زیر:

1_3) میزان استفاده از خدمات تخصیص یافته در مسجد (= سؤال 22) 2_3) میزان رفع نیاز از استفاده کنندگان از خدمات مسجد (= سؤال 27) 4_3) میزان جامع نگری در اجرای فعالیت ها: شامل متغیرهای فرعی زیر:

1_4) هماهنگی بودن بخش های مسجد (= سؤال 25) 2_4) بسط دادن به تمام طیف های سنی در عرضه خدمات (= سؤال 17) باز هم فرض محقق براین نهاده شده است که رعایت این ویژگی ها و اصول در تعیین و اجرای فعالیت های غیرنیایشی در مسجد باعث خودشکوفایی اعضای مسجد و کمک به آنها برای رسیدن به مراحل بالاتر سلسله مراتب نیازهای مازلو می گردد.

4_3) نحوه ی تحلیل پرسشنامه

برای پرسشنامه طرح شده، 120 امتیاز در نظر گرفته شد. هر یک از ابعاد فعالیت های نیایشی و فعالیت های غیر نیایشی شصت امتیاز دارند.

هر یک از شش متغیر مورد پرسش در بعد فعالیت های نیایشی دارای ده امتیاز هستند که این ده امتیاز به صورت مساوی بین سؤال های هر متغیر توزیع گردید. به نحوی که مسجدی که در بعد فعالیت های نیایشی، عملکرد کاملاً مطلوب داشته باشد، شصت امتیاز به دست می آورد.

در بُعد فعالیت های غیرنیایشی نیز به هر یک از چهار ویژگی مورد سنجش پانزده امتیاز تخصیص داده شد که بین سؤال های هر ویژگی، به طور مساوی تقسیم گردید. مسجدی که در این بعد نیز دارای عملکرد کاملاً مطلوب باشد، شصت امتیاز به دست می آورد.

شایان ذکر است که سؤالات ده و یازده سؤالات کنترلی هستند. سؤالات نوزده و 38، سؤالات باز است و سؤال شانزده به منظور کمک به تحلیل کامل تر سؤال 28 در نظر گرفته شده است که به علت محدودیت زمانی، امکان استفاده از این دو سؤال نبود. همچنین سؤال 29 حذف گردید.

5_ 3) پایایی و روایی پرسشنامه

به علت محدودیت زمانی در سنجش پایانی و روایی پرسشنامه به استفاده از دیدگاه های استاد راهنما اکتفا گردید.

فصل چهارم: تجزیه و تحلیل داده ها

1_ 4) مقدمه

در هر مسجد حدود سی پرسشنامه میان نمازگزاران و پنج پرسشنامه میان متولیان (شامل امام جماعت، اعضای هیئت امنا و دست اندرکاران پایگاه بسیج در مسجد) توزیع گردید. میزان پرسشنامه های صحیح برگشتی در هر مورد، هنگام ارائه نمودارها ذکر می گردد.

در این فصل، ابتدا به ترتیب هر مسجد، نمودارهای میزان امتیازات کسب شده برحسب اجزای دو بعد فعالیت های نیایشی و فعالیت های غیرنیایشی (به درصد) و همچنین میانگین کل این دو بعد از دید نمازگزاران و متولیان آن مسجد طرح می گردد.

سپس میزان معناداری تفاوت میان نگرش های نمازگزاران و متولیان هر مسجد در باره ی میانگین فعالیت های نیایشی و غیرنیایشی با استفاده از آزمون T- student و طبق فرمول های ذیل تعیین درجه ی آزادی و آماره آزمون T سنجش می گردد. آزمون T انجام شده در هر مورد از نوع آزمون دو طرفه با میزان خطای می باشد. علت استفاده از این فرمول ها نیز کمتر بودن حجم

نمونه های اخذ شده ی نمازگزاران و متولیان از سی، کمتر بودن درجه های آزادی در هر آزمون از سی و همچنین فرض برابر نبودن واریانس های دو جامعه آماری نمازگزاران و متولیان در هر مسجد است. (1)

فصل پنجم: نتیجه گیری و پیشنهاد

1 _ 5 مقدمه

هدف کلی از اجرای این تحقیق، یافتن مدل مطلوب رسالت و مدیریت مسجد به عنوان یک سازمان داوطلبانه از طریق اجرای تحقیق کتابخانه ای و سپس توصیف مساجد موفق کنونی (که الزاما از نظر مدل به دست آمده موفق نیستند) طبق مدل با استفاده از روش پیمایشی است. به عبارت دیگر محقق تلاش دارد تا به سؤالات ذیل این تحقیق پاسخ دهد:

1 _ مسجد به عنوان یک سازمان داوطلبانه غیردولتی و غیرانتفاعی از نوع مذهبی در جامعه ی کنونی ایران چه کارکردها (رسالت ها)ی مطلوبی می تواند داشته باشد؟ 2_ مساجد کنونی موفق، به ایفای کدام یک از این کارکردها (رسالت ها) می پردازند؟

2 _ 5 نتایج تحقیق

درخصوص سؤال اول، با بررسی ادبیات نظری تحقیق، محقق به دو مدل در تبیین علت رخوت و انزوای کنونی مساجد دست یافت و سپس مدل مدیریت استراتژیک را برای برون رفت از این وضع برای مساجد به عنوان یک NGO پیشنهاد نمود. (به فصل سوم مراجعه کنید) اما در باره سؤال دوم نیز، محقق با عملیاتی کردن مدل مدیریت استراتژیک در دو بعد فعالیت های نیایشی و فعالیت های غیرنیایشی، چهار مسجد را به صورت «مطالعه موردی» بررسی نمود. نتایج حاصل از این مطالعه را می توان به صورت ذیل بیان کرد:

1 _ 2 _ 5) در هر دو بعد فعالیت های نیایشی و فعالیت های غیرنیایشی امتیازات کسب

ص: 82

شده‌ی هر مسجد کمی بیش از حد متوسط و در حدود شصت درصد کل امتیاز در نظر گرفته شده است؛ بنابراین حدس محقق مبنی بر حدی نبودن میزان موفقیت این مساجد، به حقیقت نزدیک است. این امر می‌تواند ناشی از علل گوناگون باشد که محقق دو علت را مهمتر می‌داند:

الف) همان‌گونه که در فصل سوم هم بیان شد، آگاهی و بینش نسبی جامعه (بعد از تجربه 25 ساله فعالیت مساجد در این شرایط) در خصوص امکان توفیق مساجد در چارچوب شرایط فعلی و با فعالیت‌های کنونی، افزایش یافته است.

افکار عمومی جامعه (و به تبع، افکار دست‌اندرکاران این مساجد موفق) به لحاظ تکرار مداوم مدل «فرایند بروز چالش‌ها» در برابر متغیر مداخله‌گر آن مدل حساس شده و در مراحل ابتدایی تغییر در نگرش به سر می‌برد. این آگاهی تا بدانجاست که میان نگرش نمازگزاران و متولیان مساجد مورد بررسی، (بجز یک مورد) تفاوت خاصی دیده نشده است و هر دو گروه با ضریب اطمینان بسیار بالایی (90 درصد) هم‌رأی هستند. همان‌گونه که پیش از این هم ذکر شد، این وضع باید در قالب فرصتی برای نخبگان و برنامه‌ریزان دست‌اندرکار تلقی شود تا به طرحنو، این تغییر را به سوی وضع مطلوب با حداکثر سرعت و حداقل هزینه پیش ببرند.

ب) تفاوت تعریف مساجد موفق از دید مدل عرضه‌شده‌ی پژوهشگر با تعریف «مرکز رسیدگی به امور مساجد» نیز ممکن است از جمله عوامل عدم کسب امتیازات بالا در موارد بررسی شده باشد.

2_2_5) مساجد کنونی و از جمله مساجد بررسی شده به عنوان مساجد موفق، در قالب هویت دینی آیینی و یا حداکثر هویت دینی اعتقادی فعالیت می‌کنند، اما تا رسیدن به مقامی در خورشان مسجد در جامعه‌ی دارای هویت دینی مبتنی بر ایمان، راه بسیار دشوار و طولانی در پیش دارند.

3_2_5) آماده نبودن بسیاری از مساجد برای بررسی وضع موجود (که در این تحقیق به صورت همکاری نکردن شش مسجد از ده مسجد نمونه آماری بروز کرد) نشان از نضج نگرفتن فرهنگ استفاده از پژوهش و تحقیق و رویکرد علمی برای شناسایی و حل مشکلات موجود دارد. البته این مشکل در سطح کلان‌تر جامعه نیز شایع است. کمک به برقراری چنین فرهنگی، ممکن است نقشی بسیار اثرگذار در میزان آمادگی برای تغییر داشته باشد.

4 _ 2 _ 5) براساس اطلاعات غیررسمی به دست آمده در طول تحقیق (نحوه ی برخورد دست اندرکاران مساجد در مقابل تحقیق و بالاخص پرسشنامه و غیره) باید گفت که دست اندرکاران امور مساجد در خصوص مدل کارکرد (=رسالت) مطلوب مسجد به عنوان NGO بسیار ناآگاه هستند و حتی مقاومت نشان می دهند.

3 _ 5) پیشنهادها

پیشنهاد بنیادی محقق براساس این تحقیق، فرهنگ سازی به همّت همه ی نهادهای فرهنگ ساز جامعه برای ترویج هویت دینی مبتنی بر ایمان در الگوی بومی توسعه است. در این راستا مساجد به عنوان یگانه پایگاه دینی به رسمیت شناخته شده از طرف دین مبین اسلام، «رسالتی» بسیار مهم دارند. بنابراین:

1) میزان آگاهی دست اندرکاران امور مساجد در خصوص تغییرات محیطی و علل آن باید افزایش یابد.

2) تغییر بنیادی در نگرش دست اندرکاران امور مساجد در باره جایگاه دین و مسجد در جامعه براساس مدل هویت دینی مبتنی بر ایمان و ارتباط آن با توسعه باید صورت گیرد.

3) در این راه، از جمله ابزارهای مهم، استفاده از مدیریت استراتژیک برای مساجد است. بدین علت باید با برنامه های آموزشی اثر بخش، این مدل به دست اندرکاران امور مساجد آموزش داده شود.

4) پیش شرط فعالیت مساجد به عنوان یک سازمان داوطلبانه، پذیرش مشارکت اثرگذار مردم و اعضا در برنامه ریزی و مدیریت آن است. بدین منظور باید ابزارهای پذیرش، جلب، مدیریت و «رهبری» مشارکت اثرگذار اعضا در آن، به دست اندرکاران امور مساجد بالاخص ائمه ی جماعات آموزش داده شود. آموزشی اثر بخش است که آموزش گیرندگان درباره ی مقید بودن مواد مورد آموزش اعتقاد داشته باشند و این امر نیز از طریق نهادینه شدن فرهنگ مشارکت میسر است.

4_ 5) محدودیت های تحقیق

1_ 4_ 5) در طراحی مدل کارکردها و نحوه ی مدیریت مطلوب مساجد، لازم می نمود که از نظر خبرگان علوم اجتماعی و علوم مدیریت استفاده گردد. متأسفانه به علت ضیق وقت امکان چنین کاری وجود نداشت.

2_ 4_ 5) جامعه ی آماری این تحقیق، مساجد موفق در تهران است. جا دارد، چنین تحقیقی در جامعه ی آماری همه مساجد ایران انجام شود که این امر به علت فقدان امکانات و پشتیبانی های لازم، برای محقق میسر نبوده است.

3_ 4_ 5) در جامعه ی آماری اتخاذ شده مساجد موفق عبارت اند از مساجدی که از نظر «مرکز رسیدگی به امور مساجد» به عنوان مساجد موفق شناخته شده اند. تعریف مرکز مزبور از مساجد موفق امکان دارد با تعریف مسجد موفق به عنوان یک NGO طبق مدل دست یافته مطابقت نداشته باشد.

4_ 4_ 5) به علت ضیق وقت امکان سنجش مفصل و علمی روایی و پایانی پرسشنامه این تحقیق با روش های آماری و کیفی طبق الگوهای روش تحقیق، موجود نبود.

5_ 4_ 5) همکاری نکردن مناسب مساجد معرفی شده از سوی مرکز رسیدگی به امور مساجد، باعث شد تا روند تحقیق به سمت مطالعه ی موردی (Case Study) تغییر یابد و امکان تعمیم نمونه ی آماری به جامعه ی آماری، فراهم نگردد.

5_ 5) پیشنادهایی برای موضوعات تحقیقات آتی

_ تبیین کامل مدل مدیریت استراتژیک برای مساجد به عنوان NGO؛ _ طراحی کارگاه آموزشی برای آموزش مدل مدیریت استراتژیک به دست اندرکاران مساجد به خصوص ائمه جماعات؛ _ طراحی کارگاه آموزشی برای تقویت مهارت های «رهبری» در ائمه جماعات؛ _ طراحی مدل ساختار شبکه جامع مساجد به عنوان یک شبکه NGO در کشور.

— «انقلاب اسلامی ایران یا نهضت مسجد»، مصاحبه با دکتر محمدیان، ماهنامه ی مسجد، ارگان مرکز رسیدگی به امور مساجد، شماره 71، آبان 1382 ش .

— «من یک لیبرال محافظه کارم» گفت وگو با سید جواد طباطبایی، روزنامه ی شرق، ویژه نامه ی نوروز 1383 .

— «مسجد و نقش آن در رفتار دینی مردم».

— «مسجد، مسجدی ها و چند کلمه حرف حساب» مجله ی زائر، شماره ی 70، مرداد 1379 ش .

— آذر، عادل و مؤمنی، منصور (1380 ش)، «آمار و کاربرد آن در مدیریت»، جلد دوم، تهران، انتشارات سمت.

— باقی، عماد الدین، و همکاران (1381 ش)، «پرستشگاه در عهد سنت و تجدد»، مجموعه مقالات، تهران، نشر سرایی.

— شکوهی، فاطمه، «بررسی عملکرد آموزشی مساجد» ماهنامه ی مسجد، ارگان مرکز رسیدگی به امور مساجد، شماره ی 71، آبان 1382 ش .

— قوچانی، محمد (1379 ش)، «یقه سفیدها» (جامعه شناسی نهادهای مدنی در ایران)، تهران، انتشارات نقش و نگار.

— قوچانی، محمد، «رساله ی فیلسوف تنها» (معرفی آخرین کتاب سید جواد طباطبایی)، روزنامه ی شرق، 6/2/1381 ش .

— نظری، مرتضی، «مساجد، جامعه جوان ما و ضرورت توجه بیشتر».

— هسلین، فرانسیس و دیگران (1378 ش)، «سازمان فردا»، جلد دوم، ترجمه امینی، فضل الله، تهران، انتشارات فرا.

تأسیس مسجد از سوی حضرت ختمی مرتبت به عنوان نخستین گام در بنا نهادن جامعه نوپای اسلام و نقش محوری مساجد در شهرهای نوپدید دوره اسلامی تاکنون کم و بیش مورد توجه دانش پژوهان قرار گرفته است. کارکردهای مسجد معمولاً در محورهای زیر برشمرده می شود: عبادی، آموزشی، تربیتی، فرهنگی، ارتباطی، اجتماعی، معماری، حقوقی، نظامی و اقتصادی. به نظر می رسد افزون بر این کارکردها، دو کارکرد مهم دیگر نیز می توان برای مسجد در نظر گرفت: ارائه الگویی از جامعه مطلوب دینی در مقیاس کوچک و دیگری فراهم آوردن فضایی مناسب برای تمرین شهروندی جامعه دینی. بررسی مجموعه احکام و آداب و آیین های مربوط به مسجد و مهمترین عمل عبادی که در مسجد صورت می بندد، یعنی نماز جماعت و مشابَهت آن با ویژگی های یک جامعه دینی به خوبی این مدعا را اثبات می کند.

تأسیس مسجد به همت حضرت ختمی مرتبت رسول گرامی اسلام، نخستین گام در بنای جامعه نوپای اسلامی و نقش محوری مساجد در شهرهای نو ظهور دوره اسلام، تاکنون بیش و کم طرف توجه دانش پژوهان قرار گرفته است. کارکردهای مسجد معمولاً در محورهای زیر برشمرده می شود: عبادی، آموزشی، تربیتی، فرهنگی، ارتباطی، اجتماعی، معماری، حقوقی، نظامی و اقتصادی.

به نظر می رسد که افزون بر این کارکردها، دو کارکرد مهم دیگر نیز می توان برای مسجد در نظر گرفت: عرضه الگویی از جامعه مطلوب دینی در مقیاس کوچک و فراهم آوردن فضایی مناسب برای تمرین شهروندی در جامعه دینی. بررسی مجموعه احکام و آداب و آیین های مربوط به مسجد و مهم ترین عمل عبادی که در مسجد صورت می گیرد، یعنی نماز جماعت و مشابهت آن با ویژگی های جامعه دینی به شایستگی این مدعا را اثبات می کند:

«إِنَّمَا يَعْمُرُ مَسَاجِدَ اللَّهِ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَأَقَامَ الصَّلَاةَ وَآتَى الزَّكَاةَ وَلَمْ يَخْشَ إِلَّا اللَّهَ فَعَسَىٰ أُولَٰئِكَ أَنْ يَكُونُوا مِنَ الْمُهْتَدِينَ» (1).
 مسجد واژه ای عربی از ریشه «س - ج - د» به معنای سجده گاه است؛ گرچه برخی بر این باورند که این واژه، عربی شده واژه آرامی «مزگت» است. (2) سجده یکی از اجزای نماز است و شاید سجده گاه نامیدن مکان برگزاری نماز، از باب مهم شمردن این جزو از نماز باشد. در متون دینی، سجده، منتها درجه عبادت بنده در آستان حق تعالی شمرده شده است: «السجود منتهی العباده من بنی آدم». (3)
 مسجد که در عرف و فرهنگ اسلامی به عبادتگاه مسلمانان اطلاق می شود، در اصطلاح شرعی تعریف دقیق تری دارد: «المكان الموقوف علی کافه»

ص: 88

1- . توبه / 8 .

2- . معین، محمد، فرهنگ فارسی، تهران، امیرکبیر: ج 11 ، 1376 ش ، ص 4063 ، مدخل «مزگت»؛ Encycloedia of Islam ; (New Edition) (EI)Leiden :Brill v6 "Masdjid" PP664
 کلمه مسجد در متون فارسی سده چهارم به کار رفته است: «چون علی علیه السلام از در مزگت اندر آمد و ابن ملجم علی را یافت، شمشیر بزد». تاریخنامه طبری، گردانیده منسوب به بلعمی، تصحیح: محمد روشن، تهران: سروش، 1380، ص 674.

3- . مجلسی، محمد باقر، بحار الانوار، تهران، دارالکتب الاسلامیه، 1362 : ج 82 ، ص 164 .

المسلمین للصلاه»؛⁽¹⁾ یعنی مکانی که برای نماز گزاردن همه مسلمانان وقف شده باشد؛ براین اساس سه ویژگی اصلی مسجد از این قرار است:

1. موقوفه بودن و در تملک فرد خاصی نبودن؛ 2. ویژه عده خاصی نبودن و برای همه مسلمانان بودن؛ 3. برای خواندن نماز استفاده کردن.

یادآور می شود که این واژه به صورت مفرد، مسجد و جمع، المساجد، جمعا 28 بار در قرآن به کار رفته است که 15 بار آن به صورت المسجد الحرام _ مسجدی که کعبه در آن قرار دارد _ و یک بار نیز به صورت المسجد الاقصی _ مسجد معروف بیت المقدس _ آمده است.⁽²⁾ در سال های اخیر حجم نوشته ها درباره نقش و کارکردها، تاریخ و احکام و آداب مساجد افزایش چشم گیری داشته است. مروری بر سه کتاب شناسی «کتاب شناسی معماری مسجد»،⁽³⁾ «فهرستواره مسجد»⁽⁴⁾ (شامل معرفی 4 کتاب و 57 مقاله) و «کتابشناسی مسجد»⁽⁵⁾ (شامل معرفی 92 کتاب و 1754 مقاله) نمایی از این مطالعات را به دست می دهد.

کارکردهای مسجد و انگیزه های تأسیس آن

به نظر می رسد پیش از بعثت پیامبر هم به محوطه اطراف کعبه، مسجد گفته می شد، ولی بدون تردید این اصطلاح پس از هجرت پیامبر از مکه به مدینه رواج یافت. نخستین اقدام اصلی پیامبر در شهر مدینه، تأسیس مسجد بود.⁽⁶⁾ پژوهشگران حوزه سیره نبوی، تاریخ اسلام، فرهنگ و تمدن اسلامی، انگیزه های تأسیس مسجد و کارکردهای مسجد را به شکل های گوناگون

ص: 89

1- بابانیا، محمدباقر، در سایه سار مساجد، ماهنامه کوثر: ش 32.

2- عبدالباقی، محمدنژاد، المعجم المفهرس لالفاظ القرآن الکریم، القاہرہ، دارالکتب المصریہ، 1364 ق: ص 345.

3- شکری، فاطمہ، کتاب شناسی معماری مسجد، مجموعه مقالات همایش مسجد، گذشته، حال، آینده، تهران، دانشگاه هنر، معاونت پژوهشی، 1379: ج 2، صص 357_ 404.

4- شاه حسینی، یونس، فهرستواره مسجد، مسجد، سال سوم، ش 15، 1373 ش، صص 56_ 57، و ص 101.

5- عباسی نیا، سعید به کوشش، کتاب شناسی مسجد، ج 1، تهران: ستاد عالی هماهنگی و نظارت بر کانون های فرهنگی، هنری مساجد: ج 1، 1380 ش.

6- به عنوان نمونه، ابن هشام، ج 1، ابن هشام، السیره النبویہ: ج 2، تحقیق: مصطفی السقاء، ابراهیم الایاری، عبدالحفیظ شلیبی، بیروت، داراحیاء التراث العربی: ص 141_ 143.

بررسی کرده اند. شاید بتوان مجموعه نکات مورد توجه پژوهشگران را در قالب محورهای زیر برشمرد: کارکردهای عبادی، آموزشی، تربیتی، فرهنگی، ارتباطی، اجتماعی، سیاسی، معماری و فضای کالبدی شهری، نظامی و اقتصادی. (1 الف) کارکرد عبادی: اصلی ترین کارکرد مسجد، کارکرد عبادی آن است. نماز، برترین و مهم ترین ادب و وظیفه دینی است و گرچه می توان آن را در هر مکانی اقامه کرد، اما به خواندن نماز در مسجد، تأکید شده و پاداش نماز در مسجد _ از مساجد کوچک محلی تا مسجد الحرام _ از دوازده برابر تا یکصد هزار برابر نماز در غیر مسجد برشمرده شده است. (2) بجز از نماز، آداب و آیین های عبادی دیگری نیز در مساجد برگزار می شود، مانند برگزاری مجالس قرائت قرآن، مجالس و مراسم خواندن دعا، مراسم شب های قدر در ماه مبارک رمضان، مجالس عزاداری برای سالار شهیدان (در جوامع شیعی)، تخصیص نذورات و خیرات و مبرات. این نوع مراسم را نیز می توان در زمره کارکردهای عبادی مساجد، شمرد.

مفاد اغلب منابع قدیم درباره مساجد، توجه به جنبه عبادی آن و بیان فضایل و آداب و احکام آن است. در این دسته از منابع در کنار بیان فضائل مسجد و اهل مسجد، احکام واجب و حرام و مستحب و مکروه مربوط به مسجد بیان می شود. نمونه های این دسته از منابع را می توان در ابواب مربوط به مسجد در کتاب هایی مانند: «وسائل الشیعه» (3)، «سفینه البحار» (4)، «المحجۃ البیضاء» (5)، و نیز کتاب های مستقلی مانند «اعلام الساجد باحکام المساجد» (6)

ص: 90

- 1- . برای بحث هایی در این زمینه به عنوان نمونه ر. ک. سلطان زاده، حسن، مقدمه ای بر تاریخ شهر و شهرنشینی در ایران، تهران، آبی: ج 1، 1365، ص 265 _ 267؛ همو، روند شکل گیری شهر و مراکز مذهبی در ایران، تهران، آگاه: ج 1، 1362 ش، ص 204 _ 208؛ فلامکی، محمد منصور، باززنده سازی بناها و شهرهای تاریخی، تهران: دانشگاه تهران، 1365 ش: ص 57 _ 61؛ نقی زاده، محمد، مسجد کالبد مسلط بر مجتمع اسلامی، مجموعه مقالات همایش معماری مسجد: گذشته، حال، آینده، تهران، دانشگاه هنر، 1378 ش .
- 2- . العاملی شهید اول، محمد بن جمال الدین مکی، اللعنه الدمشقیه، ج 1، بیروت، دارالعالم الاسلامی: ص 212 _ 213 .
- 3- . شیخ حر عاملی، محمد بن حسن، وسائل الشیعه الی تحصیل الشریعه، قم، مؤسسه آل البیت لاحیاء التراث، ط 1، 1409 ق: ج 5، ص 193 _ 297 .
- 4- . قمی، شیخ عباس، سفینه البحار و مدینه الحکم و الآثار، بیروت، دارالتعارف، بی تا: ج 1، ص 600 _ 603 .
- 5- . فیض کاشانی، مولی محسن، المحجۃ البیضاء فی تهذیب الاحیاء، صححه و علق علیه علی اکبر غفاری، قم: دفتر انتشارات اسلامی، وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه، ط 2، بی تا: ج 1، ص 366 _ 358 .
- 6- . الزرکشی، محمد بن عبدالله، اعلام الساجد باحکام المساجد، قاهره، دارالکتب المصری، ط 2، 1403 ق .

و «فرائد الفوائد در احوال مدارس و مساجد» (1) دانست. (2) در تحلیل اقدام پیامبر برای تأسیس مسجد نخستین گام بنا نهادن جامعه ای نو، آنچه در نگاه نخست به نظر می آید این است که پیامبر با این اقدام خود می خواست در اقدامی نمادین، جوهره عبودی جامعه و حکومت را در اندیشه اسلامی بنمایاند؛ یعنی وقتی نخستین گام در مسیر نهادینه سازی و آسان سازی عبادت برداشته می شود و فضایی کالبدی برای عبادت ساخته می شود، گویی بذری افشاندن و نهالی نشانده می شود که گام های بعدی همگی بار و بر و ثمر آن بذر و نهال و برخوردار از جوهره و ویژگی های اصلی آن است. در چنین تصویری، تمامی فعالیت های بعدی پیامبر در مدینه، در مسیر ساختن جامعه اسلامی مانند دایره های متحد المركز، از همان جوهره عبودی نشأت گرفته است. مسلمانان نیز با تأسی به پیامبر، باید عبودیت خدا را جوهره هر شهر و جامعه و نظام اسلامی بدانند.

ب) کارکرد آموزشی: مسجد در همان آغاز و از عصر تأسیس در عهد پیامبر کارکرد آموزشی داشته است. پیامبر بر کُنده ای از چوب و بعدها بر فراز منبر در مسجد به بیان احکام الهی و معارف اسلامی می پرداخت. این کارکرد بعدها نیز ادامه یافت و آموزش را به بخشی انفکاک ناپذیر از کارکردهای مسجد بدل ساخت. در فضای داخلی مسجد، محراب، نماد وجه عبادی مسجد و منبر، نماد وجه آموزشی آن است؛ به بیانی دیگر، محراب به صورت نمادین تعیین کننده جهت هدایت افراد به وسیله امام به سوی خداست و متقابلاً منبر نیز به صورت نمادین، انتقال آموزه های دینی از سوی خدا برای بشر را - آن هم به وساطت امام - نشان می دهد.

این رابطه تعاملی بین انسان و خدا که با وساطت پیشوای دینی صورت می پذیرد،

ص: 91

1- . تبریزی، محمد زمان بن کلبعلی، فرائد الفوائد در احوال مدارس و مساجد، به کوشش رسول جعفریان، تهران، احیاء کتاب، دفتر نشر میراث مکتوب، چ 1، 1373 ش .

2- . برای احکام مسجد همچنین می توان از دو منبع زیر نیز بهره جست: فلاح زاده، محمد حسین، احکام مسجد، قم: دلیل، 1374 ش؛ نوبهار، رحیم، سیمای مسجد، 2 ج، قم: مؤلف، چ 2، 1373 ش؛ مبلغی، احمد «فقه مساجد»، کوثر، ش 10، و نیز مباحثی پراکنده در بخش مکان نمازگزار در رساله های عملیه و کتب فقهی.

برخاسته از مبنای بسیار مهم دینی در زمینه چگونگی تعامل فرد و جامعه از یک سو و انسان و خدا از سوی دیگر در اندیشه اسلامی است.

در نگاهی تاریخی، آموزش های متعارف در مساجد، شاخه های گوناگون علوم اسلامی، به ویژه قرآن، احادیث، احکام، اخلاق و علوم متعلق به آنها خصوصاً علم کلام و فقه بوده است. (1) تأسیس کتابخانه های بزرگ و معتبر در مساجد نیز مرتبط با نقش آموزشی مساجد و برخاسته از نیازمندی آموزش به کتاب و کتابخانه بوده است. (2) در کنار نقش ثابت آموزشی مساجد، مسجد مانند هر نهاد آموزشی، محل تشکیل کلاس درس و بحث های علمی بوده است، مساجد به صورت پراکنده و بدون ثابت و غیر برنامه ریزی شده و از طریق مراجعه پراکنده مردم به امام جماعت یا مدرسان دروس دینی نیز نقشی آموزشی ایفا نموده است.

صفحات تمدن شکوهمند اسلامی در بردارنده نمونه های شایان توجهی از مساجد مهم و کارکرد آموزشی وارد که در بسیاری از آنها همچنان آموزش رواج دارد: مسجدالحرام، مسجد النبی، جامع بصره، جامع کوفه، جامع فسطاط (جامع عمرو بن عاص)، مسجد الاقصی، جامع دمشق، جامع زیتونه، جامع قیروان، جامع منصور در بغداد، جامع قرطبه، جامع قرویین (فارس مراکش)، و جامع ابن طولون و جامع الازهر از نمونه مساجد دارای حلقات درس بوده اند. (3) ج) کارکردهای تربیتی: وجه تربیتی مسجد معمولاً در پیوند با وجه آموزشی (4) مورد توجه

ص: 92

-
- 1- . شلبی، احمد، تاریخ آموزش در اسلام، ترجمه، محمد حسین ساکت، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، 1361: ص 96_ 97 .
  - 2- . درباره کتابخانه های مساجد، ر. ک. سباعی، محمد مکی، تاریخ کتابخانه های مساجد، ترجمه: محمد عباسپور، محمد جواد مهدوی. مشهد، بنیاد پژوهش های اسلامی، 1373؛ این کتاب بانام «نقش کتابخانه های مساجد در فرهنگ و تمدن اسلامی» نیز به همت علی شکوئی ترجمه و سازمان مدارک فرهنگی انقلاب اسلامی در همان سال 1373 منتشر کرده است؛ در زمینه کتابخانه های مساجد ایران نیز ر. ک. کریمیان سردشتی، نادر، تاریخ کتابخانه های مساجد ایران، تهران: کتابخانه موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، 1378 ش .
  - 3- . غنیمه، عبدالرحیم، دانشگاه های بزرگ اسلامی، ترجمه نورالله کسایی، تهران، دانشگاه تهران، 1372 : ص 61_ 82 .
  - 4- . در این زمینه ر. ک. ضرابی، عبدالرضا، «نقش و عملکرد مسجد در تربیت» معرفت: ش 33 .

قرار گرفته و تاکنون مطالعاتی مستقل و مستوفی درباره آن صورت نگرفته است. گرچه نمی توان این پیوند و نیز پیوند مباحث تربیتی را با وجه عبادی مسجد نادیده گرفت، اما تردیدی نیست که به هر حال مقوله تربیت، مقوله ای متمایز با عبادت و آموزش است. مسجد کانونی برای رشد اخلاق فردی و اجتماعی آحاد جامعه اسلامی و آشنا شدن آنان با رذایل و فضائل اخلاقی و راه های دوری جستن از رذائل و متحلی شدن به فضائل است. کارکرد تربیتی از منظری دیگر، با کارکرد تمرین شهروندی جامعه دینی، پیوند و حتی همپوشانی می یابد که در جای خود به آن اشاره خواهد شد.

د) کارکرد فرهنگی و ارتباطاتی: مسجد، اصلی ترین مکان شکل دهی افکار عمومی، فرهنگ سازی و اطلاع رسانی در تمدن اسلامی بوده است. ندای «الصلاه جامعه» در عهد پیامبر و پس از آن فراخوانی عمومی برای گرد هم آوردن مسلمانان در مسجد و آگاهی از امر مهم به هنگام اقامه نماز جماعت بوده است. پس از تشریح اذان، مردم در غیر اوقات نماز نیز با بانگ مؤذن به مسجد می آمدند. (1) سوق دادن مسلمانان به سمت هنجارها و گرایش های مدّ نظر نیز در مساجد صورت می گرفته است. پیامبر و جانشینانش در مسجد، مردم را برای حضور در جنگ و جهاد برمی انگیزانیدند و خطیبان جمعه نیز - که سخنگویان حکومت بوده اند - از همین طریق و در فضای مسجد، خواسته های حکومت را مطرح می ساختند و افکار مردم را با این خواسته ها همسو می ساختند. مساجد در فضای کالبدی شهر بر دو دسته تقسیم می شدند: مسجد جامع و مسجد محلی. مساجد محلی همان مساجد شایان دسترس ساکنان محله های گوناگون شهر است، ولی در هر شهر، معمولاً یک مسجد - که معمولاً از نظر مساحت بزرگتر و از نظر موقعیت در فضای کالبدی شهر، تقریباً در نقطه مرکزی قرار دارد - وجود دارد که محل اجتماع عمومی مردم شهر و محل برگزاری نماز جمعه بوده است. این مسجد را مسجد جامع می خوانند. به سبب جایگاه مسجد جامع و تأثیر آن در شکل دهی به افکار عمومی، امام جماعت این گونه مساجد که حکم امام جمعه نیز داشتند، به ابتکار حکومت تعیین می شده است و لذا مساجد جامع، تربیون رسمی حکومت به حساب می آمده است. در مرحله ای فراتر از مساجد

ص: 93

جامع، پاره ای از مساجد مانند مسجد کوفه و مسجد النبی و مسجد الحرام در پهنه ای وسیع تر، مورد توجه مسلمانان قرار می گرفته اند. اعتبار و دامنه تأثیرگذاری مساجد در جهان اسلام را می توان در قالب نمودار زیر نشان داد:

هـ) کارکرد اجتماعی: مساجد کارکردهای اجتماعی مختلفی نیز داشته و دارد، همچون: گردآوری کمک برای مستمندان، برگزاری آیین هایی مانند مراسم ترحیم مردگان، نگهدای جنازه متوفی تا پیش از خاک سپاری (به ویژه در روستاها و شهرهای کوچک)، برگزاری مراسم عمومی مانند جشن ها و گردهمایی ها (در مساجد روستاها و شهرهای کوچک یا محیط های بسته مانند مسجد دانشگاه ها)، اقامت موقت و یک شبه در راه ماندگان (به ویژه در مساجد کنار جاده ها)، اعلام اشیای گمشده پیدا شده در مسجد (گرچه این کار در مسجد مکروه است)، مراجعه مردم به امام جماعت برای استخاره و تقال به قرآن، توزیع کالا برگ و یا کالاهای سهمیه بندی شده (گرچه به صورت موقت مانند آنچه در سال های اولیه پس از پیروزی انقلاب اسلامی در ایران صورت می گرفت).

کارکردهای اجتماعی مسجد، ثابت و یکسان نیست، بل متناسب با محیط فرهنگی و جغرافیایی، با یکدیگر فرق دارد. جایگاه اجتماعی کارگزاران ثابت و متغیر مسجد مانند: امام جماعت، منبری، مؤذن، خادم، بانی و هیأت امنای نیز در این بخش ممکن است مورد توجه باشد.

و) کارکرد سیاسی: یکی از کارکردهای مساجد در تاریخ و تمدن اسلامی، کارکرد سیاسی آن است. پیامبر اکرم پایه های حکومت نوپای مدینه را در مسجد مدینه محکم کرد و بسیاری از برنامه ریزی های سیاسی خود را در مسجد سازمان می داد. پس از رحلت پیامبر، بیعت رسمی با خلفای جانشین ایشان در مسجد صورت گرفت. در عهد خلافت ابوبکر، حضرت زهرا علیها السلام مخطبه مشهور خود برضد خلیفه را در مسجد ایراد کرد. جنبش هایی مانند: جنبش مختار، جنبش زید بن علی و جنبش صاحب فخر نیز از مساجد آغاز شد. در سده های معاصر، نقش و کارکرد سیاسی مساجد در کشورهای اسلامی محدود شده بود، اما نشانه هایی از احیای آن به چشم می خورد، به عنوان نمونه در جریان پیروزی انقلاب اسلامی در ایران،

مساجد بار سیاسی بسیار سنگینی را بر دوش کشیدند و در زمان حاضر نیز مسجدالاقصی در بیت المقدس که پای در بند صهیونیسم و چشم به همت مسلمانان دارد، کارکرد سیاسی چشم گیری دارد.

ز) معماری و فضای کالبدی شهری: وجه دیگر کارکرد مسجد، توجه به فضای کالبدی شهری و کارکرد معماری آن است. معماری مسجد نوعی معماری پر رمز و راز و در یک نگاه کلی، نماد اندیشه توحید و واسطه عالم علوی با عالم سفلی است. از زاویه ای دیگر، پیامبر نخستین اقدام خود را برای ساختن جامعه جدید و الگو با فعالیت معماری آغاز کرد، این امر نشان دهنده اهمیت و نقش فضاهای کالبدی شهری در هر جامعه آرمانی باشد و به این ترتیب مسجد در قالب نخستین فضای کالبدی شهری در جامعه اسلامی، جای خاص خود را باز کرد. البته پیامبر شهر یثرب را تأسیس نکرد، ولی ساختن جامعه ای نو در این شهر را از بنا نهادن مسجد آغاز کرد. بعدها مسلمانان ساختن شهرهای جدید مانند کوفه، بصره و قاهره را با ساختن مسجد آغاز می کردند. در این شهرها ابتدا مکان مسجد مشخص می شد و سپس با محور قرار دادن آن، محله ها و خیابان ها و بازار و مانند آن شکل می گرفت. این اقدام نمادین، جوهره عبودی شهر و جامعه و حکومت در اندیشه اسلامی را به خوبی نشان می دهد. محوریت مسجد در معماری شهری و نیز چرخه امور شهر به صورت قطب فرهنگ ساز، سهولت دسترسی مردم به مسجد و کثرت مساجد در محله ها در گذشته تاریخی جوامع اسلامی، از دیگر ابعاد جایگاه مسجد در فضای کالبدی شهری است.

تبدیل به دو قطب شدن مسجد و مدرسه در میان عناصر سازنده شهر در گذشته تمدن اسلامی که بار اصلی فرهنگ سازی را بر دوش داشته اند، نماد بیرونی و تجسم جایگاه عبادت و علم به مثابه دو بال تعالی بشر در تفکر دینی است؛ یعنی اگر عبادت و علم را دو عامل اصلی تعالی و سعادت افراد و جوامع بشری بدانیم، این دو قطب فرهنگی و فرهنگ ساز در هر تجربه موفق، بنیاد و اساس اغلب فعالیت های فرهنگی شهرها با جهت گیری الهی بوده اند.

معماری داخلی مسجد نیز مقوله ای مهم و شایان توجه است که بالنسبه مورد التفات پژوهشگران بوده است. بدون تردید نخستین مسجد ساخته شده در عهد پیامبر بسیار ساده

و حتی بدون سقف بوده است، ولی به تدریج مساجد هم از نظر معماری و هم از نظر بخش ها و اجزای تشکیل دهنده، تنوع و گسترش یافتند. اصلی ترین اجزای مسجد در کتاب های مربوط به معماری مسجد مورد توجه قرار گرفته است. (1) تحول نقش مساجد متناسب با شرایط گوناگون، مستلزم تحول در معماری داخلی مساجد هم هست.

(ح) کارکرد حقوقی، نظامی و اقتصادی: پاره ای از کاربردهای مسجد که در گذشته تاریخی رواج داشته، در زمان حاضر تقریباً از بین رفته است. کارکردهای حقوقی مانند: حل دعاوی مردم، به طوری که امیرالمؤمنین علی علیه السلام نیز در گوشه ای از مسجد کوفه به امور قضا می پرداخت. نویسنده کتاب المساجد فی الاسلام، مسجد را کاخ عدالت (= قصر العدل) نامیده است. (2) کارکرد نظامی مانند: پرداختن به امور نظامی و مشورت های نظامی به ویژه در صدر اسلام، کارکردهای اقتصادی مثل حفظ و نگهداری اموال نقدی عمومی در مسجد (بیت المال)؛ (3) البته مسائلی مانند هزینه ها و درآمدهای مسجد همچنان از مسائل رایج مساجد است.

به نظر می رسد افزون بر موارد فوق که بیش و کم مورد توجه پژوهشگران بوده است - هر چند با تقریر و نگاهی متمایز - دو کارکرد دیگر مسجد را که انگیزه پیامبر را هم برای تأسیس مسجد به عنوان نخستین گام بنا نهادن جامعه ی جدید نشان می دهد، می توان به شرح زیر بیان کرد:

(ط) ارائه الگو و ماکتی از جامعه مطلوب دینی: پیامبر راهی سخت و دشوار برای ساختن جامعه ای الگو و اسوه و امتی وسط، پیش روی داشت و یکی از مهم ترین و شاید مهم ترین دشواری پیامبر در این مسیر، همساز کردن ساکنان نواحی مرکزی شبه جزیره عربستان با جامعه مطلوب بود و یکی از سودمندترین و اثربخش ترین اقداماتی که می توانست به این هدف کمک کند، طرح الگو و ماکتی در مقیاس کوچک تر از جامعه مطلوب و فراهم آوردن فضایی مناسب برای تمرین و ممارست زندگی در این الگوی کوچک، به منظور آماده شدن تاریخی برای شهروندی در جامعه مطلوب و مورد نظر پیامبر بود.

ص: 96

1- . حاج سید جوادی: ص 367 به بعد، زرشیدی: ص 209 _ 245 .

2- . الولی، المساجد فی الاسلام، بیروت، دارالعلم للملایین، 1409 ق: ص 159 _ 162 .

3- . الولی، همان: ص 116 .

امروزه نیز یکی از مهم ترین مباحث و چالش های برنامه ریزی و مدیریت استراتژیک، چگونگی همسو ساختن اعضای هر سازمان یا گروه اجتماعی با اهداف کلان است و از جمله راه حل ها طرح ماکتی از وضعیت مطلوب و فراهم آوردن زمینه رسیدن به درکی کلی از آینده، در مقیاسی محدود است. این رویه را در طراحی و ساخت و معرفی بناهای عظیم هم مشاهده می کنیم. مروری بر احکام و آداب، مسجد نشان دهنده این است که مسجد در عهد مدنی پیامبر چنین نقشی را ایفا می کرده است؟ نقشی که از آن پس نیز همواره از مساجد انتظار می رود.

بررسی مقایسه ای گزیده ای از مهم ترین آداب مسجد با ویژگی های جامعه اسلامی، می تواند ما را برای رسیدن به چنین درکی از کارکردهای مسجد مدد رساند. این موارد و موارد مشابه آن _ در کنار حفظ جوهره عبادی _ ترجمان و بازگو کننده معیارها و ویژگی های یک جامعه ای دینی به شمار می رود.

ص: 97

آداب و آیین مسجد	ویژگی جامعه دینی
عدم امکان مالک شدن مسجد و حرمت فروش زمین و اموال مسجد	سهم یکسان آحاد جامعه اسلامی از مواهب طبیعی و فقدان مالکیت حاکمان جامعه بر امکانات عمومی
ورود با طهارت به مسجد (حال آنکه غسل بر وارد شوندگان واجب نیست)	پاکی درونی شرط نخست شهروندی جامعه دینی
وجوب همواره پاک نگاه داشتن مسجد از آلودگی‌ها (نجاسات) و در صورت آلوده شدن مسجد، بلافاصله برای پاک کردن آن کوشیدن	تلاش برای پاکسازی فتنای مادی و معنوی جامعه اسلامی
بپیوسته سخن نگفتن در مسجد، دوری از عمل بپیوسته در مسجد	ضرورت استفادهٔ بهینه از فرصت‌ها در مسیر خداجویی در جامعه دینی
مجاز نبودن ورود غیرمسلمان به درون مسجد	ضرورت حفظ حریم و حرمت جامعه اسلامی
استحباب خارج نشدن از مسجد بعد از شنیدن اذان	ضرورت حساس بودن به شعائر عمومی و فراخوان‌های جامعه اسلامی
پیشی گرفتن بر دیگران در رفتن به مسجد و تأخیر در خروج از آن	ضرورت تسریع در پیوستن به جامعه اسلامی (جامعه پذیری) و دور نشدن از آن
پوشیدن لباس فاخر و پاکیزه و خوشبو کردن خویش	حفظ زیبایی‌های ظاهر جامعه دینی
کراهت همنشینی و همسایگی و مشورت و برقراری پیوند خانوادگی با کسانی که به مسجد نمی‌روند	لزوم رعایت مرز و اعمال محدودیت‌هایی در برابر کسانی که به ضوابط جامعه اسلامی تعهد لازم ندارند
ایستادن در صفوف نماز جماعت فارغ از موقعیت‌های اجتماعی	عدالت و برابری در جامعه دینی در عین تعدد طبقات و گروه‌های اجتماعی و تفاوت منزلت و جایگاه آنها

ویرگی جامعه دینی	آداب و آیین مسجد
وحدت و انسجام و به هم پیوستگی در هر جامعه دینی	به هم پیوسته در صفوف جماعت، فارغ از موقعیت اجتماعی
شایسته سالاری در هرم قدرت هر جامعه دینی	نزدیکتر ایستادن افرادی که شایستگی جانشینی امام جماعت را دارند، به امام
یشتازی و در عین حال افتادگی و فروتنی پیشوای هر جامعه دینی	جلوتر و پایین‌تر ایستادن امام به مأمومین
مشروعیت الهی و مقبولیت مردمی نظام مدیریت و رهبری در جامعه دینی	برخورداری امام از ویژگی‌های تعیین شده از سوی شرع مقدس و در عین حال مقبولیت مردمی
ضرورت رعایت حال پایین‌ترین اقشار جامعه در تدبیرها و برنامه‌ریزی‌های اجتماعی	در نظر گرفته شدن ضعیف‌ترین نمازگزاران از سوی امام جماعت
آزادی اظهار نظر محاطا به ضوابط شرعی در جامعه اسلامی	ضرورت نداشتن تبعیت مأمومین از امام، در الفاذا، جز تکبیره الاحرام
لزوم تبعیت مردم از حاکمیت در تصمیم‌گیری‌ها	ضرورت یشی نگرفتن مأمومین از امام در اعمال
خیرخواهی و موااسات اجتماعی	ضرورت تفقد نمازگزاران از یکدیگر
ضرورت تسهیل راه‌های جامعه‌پذیری و فرهنگ‌پذیری در جامعه دینی	فراهم آوردن شرایط برای پیوستن تازه واردان به نماز جماعت

آنچه در این جدول اشاره شد، برای طرح دیدگاهی درباره نقش اجتماعی مسجد است و نه فقط از جامعیت برخوردار نیست، بل چه بسا پاره ای گزاره‌ها از اتقان لازم برخوردار نباشد و یا مورد پذیرش برخی صاحب نظران قرار نگیرد.

به هر حال به نظر می‌رسد این سخن گزاره نیست که پیامبر با تأسیس مسجد، نمونه ای کوچک از جامعه اسلامی را برای بالا بردن سطح بینش و افق دید مردم به دست دادند.

این عمل پیامبر ضمن بالا بردن بینش تازه مسلمانان، آنان را با کلان‌نگری و آینده‌نگری و برخورداری از نگاهی استراتژیک مأنوس می‌ساخت، امری که بنابر پیش‌گفته، امروزه نیز از مهم‌ترین گام‌های برنامه‌ریزی و مدیریت استراتژیک است.

ی) تمرین شهروندی جامعه اسلامی: گرچه حضور مستمر مسلمانان در مسجد با چنین آداب و احکامی، در درجه نخست به ایشان نگرش کلان به افق آینده می‌داد و آنان را برای مشارکت و مساهمت در ساختن چنین جامعه‌ای آماده می‌ساخت، در عین حال آنان را به تدریج به گونه‌ای متناسب با جامعه آرمانی و مطلوب تربیت می‌کرد؛ چرا که مسجدیان آداب شهروندی در هر جامعه دینی را در مقیاسی کوچک‌تر تمرین می‌کردند. این کارکرد مسجد، نقشی مهم در تحقق آرمان‌های کلان دینی برای تحقق جامعه اسلامی داشته است؛ زیرا یکی از راهکارهای اسلام برای تحقق آرمان‌های کلان خود، تکیه بر نمونه‌های خرد و تحقق آن آرمان‌ها در محدوده‌ای کوچک و اثبات امکان‌پذیری آن و سپس تعمیم این تجربه موفق در مقیاسی گسترده‌تر است. از جمله، اسلام برای جامعه‌پذیری مسلمانان در برابر استانداردهای جامعه اسلامی، پیروان خود را از طریق تشویق به حضور در مسجد و شرکت در نماز جماعت – که نمونه‌ی کوچک جامعه‌ای اسلامی است – آماده حضور در جامعه بزرگ اسلامی می‌نماید. مسلمانان در فضای مسجد، زندگی در جامعه‌ی اسلامی آکنده با خدا محوری، صمیمیت، مواسات و خیرخواهی و معنویت را در محدوده‌ای کوچک آشنا می‌شوند، و با توجه به حضور مستمر در مسجد، عملاً با فرهنگ زندگی در جامعه‌ی دینی انس می‌گیرند؛ و بر این اساس فرهنگ‌سازی در محدوده کوچک مسجد، زمینه‌ساز تحقق جامعه‌ی آرمانی و مطلوب اسلامی محسوب می‌شود.

جمع بندی

در متون دینی اسلامی، مساجد در قالب «خانه‌های خدا در زمین» بسیار گرامی داشته شده است⁽¹⁾ و پاداش و فضیلت بسیاری برای بنا نهادن مسجد، تعمیر و آبادانی و پر رونق نگاه داشتن

ص: 100

1- . شیخ حر عاملی، محمد بن حسن، وسائل الشیعه الی تحصیل الشریعه، قم، مؤسسه آل‌البیت لاحیاء التراث، ط 1، 1409 ق: ج 5، ص 297.

مسجد و آمد و شد به آن در نظر گرفته شده است. به استناد این متون، خداوند برای بنا کننده مسجد، خانه ای در بهشت بنا می کند(1) و آباد کنندگان مسجد نیز با صفاتی مانند ایمان آورندگان به خدا و روز جزا و برپادارندگان نماز و پرداخت کنندگان زکات و کسانی که جز از خدا نمی ترسند، دوستداران مسجد نامید و مساجد را آستان و درگاه خداوند و مبارک خواند و اهل مسجد را برخوردار از ایمان و آراستگی و نگهداری خدایی شمرد چرا که آنان در مسجد به نماز می پردازند و خداوند به رفع نیاز ایشان می پردازد.(2) امیرالمؤمنین علی علیه السلام نیز در سخنی هشت فایده برای رفتن به مسجد برشمرده اند که از جمله آنها پیوند دوستی با مؤمنان و فراگیری دانش سودمند و ترک گناه است.(3) شاید رویکردی که در فهم و تبیین کارکردهای مسجد بیان شده است، تبیین کننده راز این همه تأکید بر مسجد و فضایل آن در آیات و روایات و دیدگاه اندیشه ورزانی مانند امام خمینی(4) باشد؛ براساس چنین درکی از جایگاه مسجد در روند توسعه فرهنگی و کمال هر جامعه دینی، سزاوار است که اهل مسجد اعم از امامان جماعت و نمازگزاران و دیگر دست اندرکاران و نیز مدیران و برنامه ریزان جامعه اسلامی بار دیگر به سنجش دیدگاه و تعامل خود درباره مسجد بپردازند و ان شاءالله مساجد کشور ما به سمتی حرکت کنند که نمونه ای محسوس و دست یافتنی از جامعه آرمانی اسلامی در مقیاسی خرد باشند.

ص: 101

-
- 1- . شیخ حر عاملی، همان: ص 203 .
  - 2- . نوری، میرزا حسنی، مستدرک الوسائل، قم، مؤسسه آل البیت علیهم السلام لاحیاء التراث، 1414 ق: ج 3، صص 355 _ 363 .
  - 3- . صدوق، ابوجعفر محمد، الخصال، قم، انتشارات اسلامی، 1362: ج 1، ص 40 / ج 3، ص 483 .
  - 4- . امام خمینی، صحیفه نور، تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، سازمان مدارک فرهنگی انقلاب اسلامی، 1370: ج 17، ص 60 و ج 18، ص 67، و ص 179 و ص 276 .

چکیده

نگارنده از منظر جامعه‌شناسی و با استفاده از آیات و روایات به بررسی رابطه خانواده با مسجد پرداخته. انواع تعامل مسجد و خانواده و رابطه کمی و کیفی را مورد توجه قرار داده، سپس از آثار و فواید حضور خانواده در مسجد لزوم استفاده مفید و مشروع از مسجد و ممنوعیت استفاده‌های ابزاری و ممنوع از مسجد را مطرح و وظایف خانواده در برابر مسجد را برشمرده. در ذیل هر عنوان نکات مفید و سازنده‌ای را مطرح ساخته است.

اشاره

از زمانی که مشیت و اراده خداوند متعال بر این قرار گرفت که انسان به زمین هبوط و با تشکیل خانواده در این کره خاکی زیست نماید، از همان آغاز بشر به جایی که محل عبادت و راز و نیاز با خدا باشد، محسوس بود و بدین جهت انسان‌های موجود آن عصر با پدیده عبادگاه، آشنایی و رابطه ویژه‌ای داشتند و به مرور زمان، عبادت و پرستش خداوند سبحان در جایی به نام عبادتگاه یا مسجد، در زندگی انسان‌ها نهادینه شده است.

در تمام ادیان و مذاهب الهی عبادتگاه‌ها، جایگاه ویژه‌ای در نزد پیروان داشتند و از اعتبار و قداست خاصی برخوردار بودند.

هم اینک نیز پیروان ادیان و مذاهب موجود در دنیا، هر یک دارای عبادتگاه ویژه ای هستند و با مراجعه به آن ها، اعمال عبادی خویش را انجام می دهند.

زرتشتیان در آتشکده ها، یهودیان در کنشت ها، بودائیان و هندوها در معبدها، مسیحیان در کلیساها، و راهبان در دیرها و مسلمانان در مسجدها عبادت های خویش را به جا می آورند و برای چنین مکان هایی اعتبار و قداست ویژه ای قائل اند.

در میان پیروان ادیان الهی، مسلمانان اهمیتی خاص برای عبادتگاه خود قائل اند، به طوری که در هر شبانه روز، پنج و یا حداقل سه بار به آن مراجعه می کنند و نمازها و عبادتشان را در آنجا انجام می دهند و در حقیقت، بخشی از عمر خود را در مساجد سپری می کنند و آن را خانه دوم خود می دانند.

در میان مسلمانان، خانواده به عنوان رکن رکین و زیرساخت اصلی و اساسی جامعه، در برقراری ارتباط معنوی و الهی مسلمانان با مسجد، نقشی مهم و منحصر به فرد بر عهده دارد و در هر عصر و نسلی مانع دوری و افتراق با مساجد گردیده است.

در این نوشتار موضوع «مسجد و خانواده» از منظر جامعه شناسی و با استفاده از آیات و روایات معصومین علیهم السلام بررسی می کنیم و آن را در بخش های ذیل پی می گیریم.

1. رابطه خانواده با مسجد؛ 2. تعامل مسجد و خانواده؛ 3. آثار و فواید حضور خانواده در مسجد؛ 4. وظایف خانواده در برابر مسجد؛ 5. استفاده های مفید و مشروع از مسجد؛ 6. استفاده های ابزاری و ممنوع از مسجد.

امید است که این گونه نوشته ها و تلاش ها تأثیر به سزایی در اقبال، و رویکرد خانواده ها، به ویژه جوانان و نوجوانان میهن عزیز ما و سراسر جوامع اسلامی به مسجد، این پایگاه سترگ و بزرگ الهی در بر داشته باشد و آنان را از راه های انحرافی و فسادانگیز رهایی بخشد و رضایت خداوند سبحان و خرسندی صاحب الامر، حضرت حجه بن الحسن (عج) را در پی داشته باشد.

رابطه خانواده با مسجد، از چند جهت شایان بحث و بررسی است. اما در این جا تنها به بررسی رابطه کمی و کیفی می پردازیم.

1. رابطه کمی

1. 1) رابطه موقت و محدود: بدین گونه که انسان به وقت نیاز و یا در ایام خاص مانند ماه مبارک رمضان به مسجد روی می آورد و پس از رفع نیاز و یا پایان ایام خاص، رابطه خود را با مسجد کم و یا حتی ترک می کند.

این رابطه خالی از فایده و ارزش نیست، ولیکن مورد توصیه و سفارش الهی نیست و حتی مورد انتقاد و سرزنش قرار گرفته است زیرا به این معناست که انسان هرگاه به مصیبت و گرفتاری مبتلا شود، به خدا رو آورد و هنگامی که گرفتاری اش برطرف گردد، بار دیگر خدا را فراموش می کند. از این رفتار و کردار نکوهیده در چند جای قرآن، از جمله در این آیه شریفه انتقاد شده است:

«فاذا ركبوا في الفلك دعوا لله مخلصين له الدين، فلما نجىهم الى البر اذا هم يشركون» (1) «هرگاه سوار کشتی شوند، خدا را از روی اخلاص و پاکی می خوانند و همین که به خشکی رسند [و از کشتی پیاده گردند] شرک می ورزند!».

بی تردید هر کس به چنین روش و شیوه ای در استفاده و بهره مندی از مسجد، روی آورد مورد نکوهش و سرزنش الهی قرار می گیرد و بدین جهت باید در حد امکان از آن پرهیز کرد.

2. 1) رابطه دایم و غیرمحدود: رابطه نیک و پسندیده خانواده ها با مساجد، آن است که حد و حصری نداشته و دایم و همیشگی باشد و در حقیقت، مسجد خانه ای دیگر برای آنان باشد.

ص: 105

در قرآن کریم آمده است:

«واقیموا وجوهکم عند کل مسجد وادعوه مخلصین له الدین» (1) «توجه شما در هر مسجدی به او باشد و او را بخوانید، در حالی که دین (خود) را برای او خالص می گردانید».

این توصیه الهی بیان گر این معناست که انسان همیشه باید به خدا توجه داشته باشد و از روی اخلاص و نیت پاک، او را بخواند و برای این امر در عبادتگاه و به ویژه در مسجد، تأکید بیشتری شده است و این امر نشان دهنده لزوم حضور شایسته و بایسته مسلمانان در مساجد است.

پیامبر اکرم نیز در روایتی فرمود:

«من کان القرآن دربته و المسجد بیته، بنی الله تعالی له بیتا فی الجنة و درجه دون الدرجه الوسطی» (2) «هر کس که قرآن همدم او و مسجد خانه وی باشد، خداوند متعال خانه ای در بهشت برای او بنا و درجه ای پایین تر از درجه وسطی به وی عطا می کند».

2. رابطه کیفی

1. 2) رابطه فیزیکی و ظاهری: گاهی اوقات، انسان به مسجد می رود و حضور فیزیکی و جسمی در آن پیدا می کند، ولی روحش در قید و بند چیزهای دیگر است و فکر و خیال او در عرصه های دیگر و خارج از حوزه معنویت و عبادت قرار گرفته است. چنین انسانی، رابطه بی حاصل و بی ارزش با مسجد برقرار کرده و از کسب ثواب و ارزش های معنوی و روحی محروم مانده است. محروم تر از او کسی است که در مسجد به کارهای غیرعبادی و حتی گناه آلود بپردازد.

ص: 106

1- . اعراف / 29 .

2- . الجعفریات، محمد بن محمد بن اشعث: ص 31؛ مستدرک الوسائل: ج 3، ص 357 .

پیامبر خدا در حدیثی فرمود:

«الجلوس فی المسجد لانتظار الصلاه، عبادہ مالم یحدث».

قیل: یا رسول اللہ و ما یحدث؟ قال صلی اللہ علیہ و آلہ:

«الاغتیاب» (1) «نشستن در مسجد به انتظار نماز، عبادت است مادامی که حدیثی از او سر نزنند».

پرسیده شد: ای رسول خدا صلی اللہ علیہ و آلہ به چه چیزی محدث می شود؟ فرمود:

«به غیبت کردن».

آری، غیبت از دیگران و سخن گفتن از کسی که در جمع آنان نیست و پرداختن به شایعات و پر و بال دادن به آن‌ها و یا فرو رفتن در امور دنیوی و فارغ شدن از عبادت و پرستش الهی، منافات با روح عبادت و طاعت الهی دارد و انسان را به مقصود و مقصد نمی رساند.

در روایات اهل بیت عصمت و طهارت علیهم السلام آمده است:

«یأتی فی آخرالزمان اناس یأتون المساجد، فیقعدون فیها حلقا، ذکرهم الدنیا و حب الدنیا، لاتجالسوهم، فلیس لله فیهم حاجه» (2) «در روزگار آخرالزمان، مردمی وارد مسجد می شوند و حلقه ای برای خویش تشکیل می دهند و درباره دنیا و دوستی (مظاهر) دنیا به گفت و گو می پردازند (و از عبادت و نیایش غافل می مانند)، با چنین کسانی هم نشینی نکنید. زیرا خدا را (رغبت) و حاجتی به آنان نیست».

2 . 2) رابطه معنوی و باطنی: رابطه خانواده با مسجد باید مفید و ثمر بخش باشد و این رابطه، در صورتی برقرار می گردد که انسان با همه وجود خود در مسجد حضور پیدا کند و روح و روان خویش را با عطر معنویت و عبادت مسجد، معطر گرداند و علاوه بر حضور فیزیکی

ص: 107

1- . الکافی، شیخ کلینی: ج 2، ص 357 .

2- . تنبیه الخواطر، ورام بن ابی فراس: ج 1، ص 69 .

و جسمی، حضور معنوی و باطنی داشته باشد و اندیشه و توجهات او تنها به خدا و خدانشناسی و خداستایی مشغول باشد و خود را از هر فکر و خیال دنیوی برهاند.

امام زین العابدین علیه السلام درباره حضور معنوی در مسجد فرمود:

«والمساجد بیوت الله، فمن سعى اليها فقد سعى الى الله وقصد اليه والمصلی مادام فی صلاته فهو واقف بین یدی الله عزوجل» (1).
«مساجد، خانه های خداست. پس هرکسی که به سوی آن ها بشتابد، به سوی خدا شتافته و او را قصد کرده است و شخص نمازگزار، مادامی که در حال نماز است، در نزد پروردگار متعال قرار گرفته است».

می توان از این حدیث شریف، چنین به دست آورد: انسانی که در مسجد، در حال نماز است و همه توجهات او تنها به سوی خداست و او را از روی اخلاص و ایمان، عبادت و پرستش می کند، چنین کسی توفیق لقای الهی یافته و به مقام بس والا و بزرگی نایل شده است.

تعامل مسجد و خانواده

خانواده، نهادی است اجتماعی و مسجد، مکانی است مقدس برای عباد مسلمانان، این دو پدیده، ارتباط تنگاتنگی با هم دارند و از یکدیگر متأثر و بهره مندند.

معمولاً هرگاه در ارتباط مسجد و خانواده کاوش می شود، رابطه یک سویه خانواده با مسجد بررسی می شود، در حالی که می توان ارتباط بین این دو نهاد مهم را دو جانبه در نظر گرفت و تعامل آن دو و یا تأثیر هر یک در دیگری را در معرض بحث و بررسی گذاشت. در این جا به نمونه هایی از تعامل مسجد و خانواده اشاره می کنیم:

1. وقف زمین برای مسجد: از موارد مفید و مهم تعامل خانواده با مسجد، اقدام این نهاد اجتماعی در وقف کردن زمین ملکی برای احداث مسجد است.

مسلمانان به پیروی از پیشوایان و امامان معصوم علیهم السلام از صدر اسلام تاکنون در این زمینه پیشتازند و از این سنت حسنه آنان در وقف زمین های خود برای مسجد است که شاهد شکوفایی این همه مسجد در سراسر جهان هستیم.

ص: 108

1- من لایحضره الفقیه، شیخ صدوق: ج 1، ص 199.

بدین لحاظ، خانواده هایی که توانایی مالی ساختن مسجد و یا فرصت و قدرت اداره کردن آن را ندارند، ولی زمینی دارند که برای ساخت مسجد کفایت می کند، می توانند آن قطعه زمین را برای احداث مسجد وقف کنند، تا زمینه ای برای دیگر مسلمانان فراهم گردد و آنان برای ساختن آن اقدام کنند.

وقف که معنی و مفهوم آن عبارت است از متوقف ساختن مالکیت خصوصی و شخصی و اقدام به عمومی کردن منافع آن در راه خدا برای استفاده دائمی مردم، دارای احکام فقهی و شرعی ویژه ای است که در کتب فقهی علما و رساله های عملیه مراجع تقلید بیان شده است و درباره آن، سفارش و توصیه های فراوانی شده است. از جمله این که در خبر صحیح از امام جعفر صادق علیه السلام روایت شده است:

«لیس یتبع الرجل بعد موته من الاجر الا ثلاث خصال:

صدقه اجراها فی حیاته فیه تجری بعد موته و سنه هدی سنه فیه یعمل بها بعد موته و ولد صالح یدعوا له»⁽¹⁾ «انسانی که از دنیا می رود، دستش از تحصیل اجر و پاداش (کارهای دنیا) کوتاه می گردد مگر کسی که سه چیز از او به یادگار مانده باشد:

1. کار خیری که در حیاتش آن را بنیان نهاده باشد و پس از وفات او به همان حال باقی بماند.

2. سنت و شیوه هدایت گری که در حیاتش نهاده باشد و پس از وفات وی نیز به آن عمل گردد.

3. فرزند صالح و شایسته ای از خود به جا گذاشته باشد که پس از وفات برای او دعا و طلب مغفرت نماید».

بی تردید آگاهی خانواده ها از این گونه احادیث، موجب رغبت بیشتر آنان به وقف کردن زمین های ملکی برای احداث مسجد می گردد. به ویژه اگر بدانند که در نزد خداوند متعال از چه جایگاه و منزلتی برخوردار می گردند.

ص: 109

1- . الکافی، شیخ کلینی: ج 7، ص 56؛ وسائل الشیعه، شیخ حر عاملی: ج 16، ص 174 .

«ما من مسجد بنی، الا علی قبر نبی أو وصی نبی قتل، فاصاب تلك البقعه رشه من دمه، فاحب الله ان يذكر فيها».(1) «هیچ مسجدی بنا نمی‌گردد، مگر این که بر روی قبر پیامبر یا وصی پیامبری که به شهادت رسیده باشد قرار گیرد. پس به این مکان، قطره‌ای از خون وی اصابت کرده است و خداوند سبحان دوست دارد که در این مکان، ذکر و نیایش وی انجام گیرد.» بنابراین، می‌توان به وضوح ملاحظه کرد که پدیده وقف، چه جایگاه مهمی در احداث مساجد دارد و خانواده‌های متدین و مؤمن چه نقش آفرینی‌هایی می‌توانند در این راه داشته باشند.

2. ساخت و ساز مسجد: خانواده‌های مسلمان و متدین در ساخت و مرمت مسجد، نقشی مهم برعهده دارند. آن‌ها با اختصاص بخش‌هایی از مایحتاج زندگی خویش برای ساخت و یا مرمت مسجد، در این امر خدایسندانه سهیم می‌گردند و از این راه، ایمان و هدایت خویش را به منصف ظهور می‌رسانند.

خداوند متعال در قرآن کریم می‌فرماید:

« ما كان للمشركين ان يعمروا مساجد الله شاهدين على انفسهم بالكفر».(2) «مشرکان را لیاقت آن نباشد که مساجد خدا را آباد کنند، همان‌هایی که به کفر خود گواهی دهند».

این آیه نشان می‌دهد که مرمت مساجد و یا ساخت و ساز آن، توفیقی است از جانب خدا که نصیب کافران و مشرکان و بی‌دینان نمی‌شود، بل این توفیق الهی تنها سزاوار مؤمنان و خانواده‌های متدین و خداجوست که به جز خدا، به چیزی دیگر نمی‌اندیشند.

ص: 110

1- . بحار الانوار، مجلسی: ج 14، ص 463.

2- . توبه / 17.

خداوند سبحان در دنباله همان آیه می فرماید:

«انما يعمر مساجد الله من آمن بالله و اليوم الآخر واقام الصلاه و آتى الزكاه و لم يخش الا الله، فعسى اولئك ان يكونوا من المهتدين».(1) «همانا آنانی که ایمان به خدا و آخرت دارند و نماز بر پا می دارند و زکات می پردازند و به غیر از خدا از کسی نمی ترسند، مساجد خدا را آباد می کنند.

پس امید است این گروه از مؤمنان، جزو هدایت شدگان قرار گیرند».

پیامبر گرامی اسلام، حضرت محمد صلی الله علیه و آله نیز درباره فضیلت ساخت مسجد فرمود:

«من بنى مسجداً فى الدنيا أعطاه الله بكل شبر منه [بكل ذراع منه] مسيره اربعين الف عام مدینه من ذهب و فضه و در و یاقوت و زمرد و زبرجد و لؤلؤ».(2) «هر کسی در دنیا مسجدی بنا نماید، خداوند متعال به مقدار هر وجب آن [و به نقلی فرمود: به مقدار هر ذراع آن] به اندازه پیمودن چهل هزار سال، شهری به وی عطا می کند که همه آن از طلا، نقره، مروارید، یاقوت، زمرد، زبرجد و لؤلؤ باشد».

آن حضرت در روایت دیگر فرمود:

«من ابنتى لله مسجداً و لو مثل مفحص قطاه، بنى الله له بيتا فى الجنة».(3) «کسی که برای خداوند مسجدی بسازد، اگرچه به مانند آشیانه پرنده ای باشد، خداوند متعال خانه ای برای او در بهشت بنا خواهد نمود».

ص: 111

1- . توبه / 18 .

2- . ثواب الاعمال، ابوحنیفه مغربی: ج 1، ص 150 .

3- . دعائم الاسلام، ابوحنیفه مغربی: ج 1، ص 150 .

در باره ساخت مسجد و یا مرمت و بازسازی آن، آیات و روایات فراوانی وجود دارد، که همه آن‌ها مسلمانان متعهد و خانواده‌های دین مدار را تشویق و توصیه به این امر خداپسندانه می‌نمایند و با ایجاد اراده و عزم جدی در وجدان مسلمانان، آنان را در همه شهرها و روستاها و ادار به ساخت چنین پایگاه و مکانی مقدس می‌نمایند و از این راه جلوه‌ای زیبا و بی‌بدیل از یکتاپرستی و خداگرایی در جوامع بشری به وجود می‌آورند.

اما در این زمینه، توجه به این نکته برای سازندگان مساجد ضروری است که مسجد را باید طوری ساخت که از لحاظ مهندسی از استحکام و مقاومت در برابر بلایای طبیعی برخوردار و از نظر فضا، از هوا و نور کافی بهره‌مند و دارای امکانات فرهنگی و تسهیلات روز باشد و در محدوده طرح‌های شهرداری و زیباسازی شهری قرار نگیرد و از جنبه معماری نیز معیارهای اسلامی و ذوق و هنر دینی در آن محسوس و روبه‌قبله و دقیقاً به سمت آن (خدا) باشد.

3. اداره مسجد و تصدی امور آن: علاوه بر ساخت و ساز مسجد جدید و مرمت مسجدهای قدیمی و فرسوده، نقش خانواده‌ها در اداره مسجد و تصدی امور آن نیز می‌تواند بسیار برجسته و چشمگیر باشد، زیرا مسجد به خودی خود نمی‌تواند در اصلاح اخلاق و بازسازی روحی و روانی انسان تأثیرگذار باشد بل این متولیان و متصدیان امور آن هستند که از طریق مسجد و با بهره‌مندی از فضای مقدس و ملکوتی آن، نقش مسجد را در جامعه برجسته و فایده‌مند می‌نمایند.

متصدیان مساجد برای شادابی و طراوت این مکان مقدس و جذابیت آن برای اقشار گوناگون مردم، به ویژه جوانان، وظایف ذیل را برعهده دارند:

1. 3) نظافت و پاکیزگی مسجد: مسجد نیز به مانند سایر بناها و ساختمان‌ها، نیاز به مراقبت و نظافت دارد. چون رفت و آمد مردم در آن همیشگی و نامحدود است، باید نظافت و پاکیزگی آن نیز همیشگی و دایمی باشد و متصدیان امر آن، از ادای چنین وظیفه مهمی احساس خستگی نکنند و خود را کنار نکشند، به ویژه در اوقاتی که حضور مردم در آن بیشتر و چشمگیرتر است مانند روزهای جمعه و هنگام برپایی نماز جمعه و یا عیدها و هنگام برگزاری جشن‌های دینی و مذهبی و یا مراسم عزاداری و سوگواری و یا برای جلسات وعظ و خطابه.

در حدیثی از رسول اکرم صلی الله علیه و آله آمده است:

صلی الله علیه و سلم من کنس المسجد یوم الخمیس و لیلہ الجمعة، فاخرج منه من التراب ما یدر فی العین، غفر الله تعالی له» (1) «کسی که در روز پنجشنبه و شب جمعه، مسجد را نظیف و خاک و خاکروبه ای را که به چشم می آید بیرون بریزد، خداوند سبحان گناهانش را می آمرزد».

خانواده های متدین و محترم باید توجه داشته باشند که فضای بیرونی، حیاط و دیوارهای مسجد، فضای درونی، درها و پنجره ها، پرده ها، فرش ها، سجاده ها و هر چیزی که در مسجد استفاده می شود، باید از آن ها مراقبت به عمل آید و در صورتی که نیاز به نظافت دارند، اقدام به نظافت و پاکیزه کردن آن نمایند.

2. 3) روشن نگه داشتن مسجد: مسجد باید همیشه برای عبادت کنندگان مهیا و درهای آن باز و چراغ هایش روشن باشد.

پیامبر خدا صلی الله علیه و آله در این باره فرمود:

«من أسرج فی مسجد من مساجد الله سراجا لم تزل الملائکة و حملة العرش یستغفرون له مادام فی ذلک المسجد ضوء من ذلک السراج» (2) «کسی که در مسجدی از مسجدهای خدا چراغی بیفزوزاند، مادامی که مسجد از نور آن روشن است فرشتگان و حاملان عرش پیوسته برای او طلب مغفرت می کنند».

بی تردید مقصود رسول خدا صلی الله علیه و آله در روشن کردن مسجد، برپا داشتن آن برای عبادت است، که در آن عصر نمونه برجسته آن روشن نگه داشتن مسجد بود. ولی امروز، نیازهای دیگری نیز به آن افزوده می شود، مانند وسایل سرمازا و گرمازا، تلفن، آب، کتابخانه، و حتی رایانه و خطوط اینترنتی. متصدیان مساجد باید به این گونه قضایا نیز توجه کافی داشته باشند.

ص: 113

1- من لایحضره الفقیه، شیخ صدوق: ج 1، ص 233؛ التهذیب، شیخ طوسی: ج 3، ص 254.

2- التهذیب، شیخ طوسی: ج 3، ص 261؛ وسائل الشیعه، شیخ حر عاملی: ج 5، ص 241.

3. 3) جلوگیری از حضور برخی اقشار: مسجد خانه دوم همه مسلمانان و مؤمنان است و ورود همگان در آن آزاد و بلا مانع است، ولیکن در ورود برخی از اقشار، از جمله مجانین و دیوانگان و همچنین کودکان خردسال و غیر ممیز که نمی توانند نظافت و حرمت مسجد را نگه دارند، باید تأمل گردد.

در روایتی از پیامبر اسلام صلی الله علیه و آله آمده است:

«جنبوا مساجدکم صبیانکم و مجانینکم» (1) «مساجد خود را از دسترس کودکان خردسال و دیوانه هایتان دور نگه دارید».

هم چنین مردان و زنانی که نیاز به غسل جنابت دارند و یا خانم هایی که در ایام عادت ماهانه به سر می برند، حضورشان در مسجد جایز نیست. مگر این که از دری وارد و بی درنگ از در دیگر خارج شوند. (2)

آثار و فواید حضور در مسجد

در تعامل مسجد و خانواده، مواردی را که بازگو کننده نقش خانواده در ایجاد و اداره مسجد و طراوت و شادابی آن بود برشمردیم ولی نقش متقابل مسجد در ایجاد تغییر و تحول در اخلاقیات و روحیات انسان را در این بخش بررسی می کنیم:

اصولاً برای حضور خانواده ها و افراد مؤمن در مساجد، آثار و فواید فراوانی وجود دارد که تنها به برخی از آن ها اشاره می کنیم:

1. تهذیب نفس: انسان ها در رهایی از بند شیطان و رسیدن به کمال و درجات عالی انسانی نیاز میرم به زدودن گناه و آلودگی های روحی و روانی از جسم و جان خود دارند و در این راه مسجد می تواند بهترین جایگاه تفکر و بازگشت به خویشتن باشد و انسان ها را به مقصودشان

ص: 114

1- . التهذیب، شیخ طوسی: ج 3، ص 254.

2- . ر. ک: به رساله عملیه مراجع تقلید، بخش احکام جنابت.

برسانند. نقش مسجد در این امر مهم بسیار کارساز و برجسته است و در حقیقت، خانواده‌ها مدیون مساجدند زیرا دین و مذهب خود را در مساجد می‌شناسند و در این اماکن مقدس با پروردگار خویش راز و نیاز و روح و روان خویش را از آلودگی‌ها تصفیه و تزکیه می‌نمایند و با استغفار و توبه راه تقرب الی الله را می‌پیمایند.

2. ایمنی از بلاها و گرفتاری‌ها: نظر به این که خانواده، در ساخت و ساز مسجد، نهایت دقت را به عمل می‌آورند و استحکام آن را مد نظر قرار می‌دهند و بنایی محکم تر و مستحکم تر از بناهای دیگر خویش می‌سازند، معمولاً ساختمان‌های مساجد پناهگاه و مأمن مؤمنان و مسلمانان در ایام سختی‌ها و گرفتاری‌ها است. هم‌چنین از لحاظ اجتماعی هرگاه مسلمانان با فشارهای حکومت یا با مخالفان عقیدتی و یا افراد ناباب روبه‌رو می‌شوند، مساجد را بهترین پناهگاه و آسایشگاه خویش می‌یابند.

رسول گرامی اسلام صلی الله علیه و آله در حدیثی فرمود:

«إذا انزلت العاهات والآفات، عوفى اهل المسجد»⁽¹⁾ «هرگاه بلاها و گرفتاری‌ها نازل شوند، اهل مسجد در عافیت و امنیت خواهند ماند».

نمونه عینی مصداق این حدیث شریف را در زمان خودمان (یعنی در اواخر سال 1383) در «سونامی» جنوب شرق آسیا، به ویژه در کشور مسلمان نشین اندونزی ملاحظه کردیم.

از طریق رسانه‌های جمعی دیدیم و شنیدیم که بر اثر زلزله شدید و طوفان سهمگین دریا، بسیاری از شهرها و روستاها با خاک یکسان شد و بیش از دویست هزار تن کشته و بیش از آن زخمی شدند و میلیون‌ها تن خسارت دیدند و بلازده شدند، اما با شگفتی تمام، همگان دیدند که تنها ساختمان‌هایی که باقی ماندند و در این حادثه عظیم صدمه ندیدند و هم‌چنان سرپا بودند و پناهگاه سیل زدگان و آوارگان قرار گرفتند، همین مساجد بودند.

3. کسب رضایت پروردگار: حضور خانواده‌ها در مسجد، موجب رضایت پروردگار سبحان از آنان می‌گردد و بدرجه قرب ایشان می‌افزاید.

ص: 115

1- اصل زید النرسی، الاصول الستة عشر: ص 45.

امیر مؤمنان، امام علی بن ابی طالب علیه السلام فرمود:

«الجلسه فی الجامع خیر من الجلسه فی الجنه، لان الجنه فیها رضی نفسی، و الجامع فیہ رضی ربی»⁽¹⁾ «نشستن در مسجد برای من بهتر از نشستن در بهشت است».

زیرا نشستن در بهشت مایه خشنودی نفس انسان است ولی نشستن در مسجد، موجب خرسندی خدای سبحان است».

4. گشایش امور: با حضور انسان در مسجد و راز و نیاز با پروردگار متعال و دل سپردن به وی از روی اخلاص و نیت پاک، بسیاری از معضلات و مشکلات وی، راه حل پیدا می کند و اندکی بعد، خود به خود همه مشکلات و گرفتاری ها رفع می گردد و گشایش و راحتی در امور پدید می آید.

امام جعفر صادق علیه السلام در این باره فرمود:

«من مشی الی المسجد، لم یضع رجلا علی رطب و لا یابس الا سبحت له الارض الی الارضین السابعه»⁽²⁾ «هر کس به سوی مسجدی حرکت کند، بر هیچ تر و خشکی گام نمی نهد، مگر این که از این زمین تا زمین هفتم، راه ها بر روی او گشوده گردد».

5. افزایش حسنات و کاهش سیئات: رفتن به مسجد و بهره مندی از فضای عبادی و عرفانی آن، موجب افزایش حسنات و پاداش اخروی و کاهش سیئات و یا محو کلی آن می گردد.

پیامبر خدا صلی الله علیه و آله فرمود:

«من مشی الی المسجد من مساجد الله، فله بكل خطوه خطاها حتی یرجع الی منزله عشر حسنات و محی عنه عشر سیئات و رفع له عشر درجات»⁽³⁾.

ص: 116

- 1- . فلاح المسائل، سید بن طاووس: ص 90 .
- 2- . التهذیب، شیخ طوسی: ج 3، ص 255 .
- 3- . ثواب الاعمال، شیخ صدوق: ص 343 .

«هر کس به جانب مسجدی از مسجدهای خدا برود، برای هرگامی که بر می دارد تا آن هنگامی که به خانه اش برگردد، ده حسنه برای او ثبت و ده سیئه و گناه از او محو و ده درجه بر جایگاه وی نزد خداوند افزوده می شود».

6. رسیدن به فواید هشتگانه: اصبح بن نباته، که از یاران و اصحاب نزدیک امیر مؤمنان علیه السلام بود، از آن حضرت روایت کرد:

«هر که در مسجدی رفت و آمد داشته باشد، به یکی از این فواید هشتگانه نایل خواهد شد:

1. برادر دینی که او را در راه کسب رضای خداوند یاری کند.

2. دانشی که راه گشا باشد.

3. نشانه و آیه ای که استوار باشد.

4. شنیدن سخنی که او را به راه راست هدایت گر باشد.

5. شنیدن کلامی که او را از تباهی و فساد باز دارد.

6. دستیابی به سنت و شیوه ای که پیروی شده باشد.

7. رسیدن به رحمتی که منتظر آن بوده است.

8. گناهی را از روی خوف و خشیت الهی و یا از روی شرم و حیا ترک کند» (1). 7. آگاهی از احوال یکدیگر: از جمله مشکلات مهم جامعه اسلامی، بی خبری و ناآگاهی مسلمانان از وضعیت و گرفتاری های دیگران است که از این راه، صدمات و خسارات های فراوانی به آنان وارد می گردد. آنانی که از قدرت و ثروت سهمی دارند و به اصطلاح گلیم خویش را از آب بیرون می کشند، تنها به خود و خانواده خویش می پردازند و همه راحتی

ص: 117

1- . فلاح السائل، سید بن طاووس: ص 90 .

و آسایش را برای خود طلب می نمایند. بدون اینکه دیگر مؤمنان و مسلمانان را در نظر داشته و در فکر و اندیشه برطرف کردن مشکلات و گرفتاری های آنان باشند.

پیامبر عظیم الشان اسلام صلی الله علیه و آله این مسئله را آن قدر مهم و خطیر دانست و به مسلمانان در خصوص آن هشدار داد که گویا مسلمانانی را به آن منوط و مشروط نمود.

آن حضرت در حدیثی فرمود:

«من اصبح و لایهتم بامور المسلمین فلیس بمسلم». (1) هم چنین در جای دیگر فرمود:

«من سمع رجلا ینادی یا للمسلمین فلم یجبه فلیس بمسلم». (2) به هر روی، حضور خانواده ها در مساجد و ملاقات با یکدیگر، در این مکان مقدس، می تواند این نقیصه را برطرف کند و آنان را از وضعیت یکدیگر آگاه و زمینه اقدام عملی افراد صاحب ثروت و یا صاحب قدرت، برای رفع گرفتاری های بیچارگان و مستمندان را فراهم کند.

وظایف خانواده در برابر مسجد

برای برخورداری از مساجدی با طراوت و نمازگزاران بسیار و مفید برای جامعه که موجب سرفرازی و سربلندی مسلمانان و مکانی مقدس برای تصفیه روح و روان آدمی و اصلاح و ارتقای اخلاق و کمالات انسانی باشد، مواردی در بخش «تعامل مسجد و خانواده» بیان شد؛ اینک مواردی به عنوان وظایف خانواده در برابر مسجد ذکر می گردد:

1. ادای حق مسجد: مسجد، به عنوان پدیده ای مقدس و برخاسته از درون اسلام، بر عهده همه مسلمانان، به ویژه خانواده های متدین و مذهبی، حق بزرگی دارد و ادای حق آن بر همگان لازم و واجب است. حق مسجد آن است که برای آن اهمیت قائل شویم و توجه خاصی به آن کنیم و در آن همیشه رفت و آمد داشته باشیم و با حضور در آن، نمازهای خود را به جا آوریم و خدای سبحان را تسبیح و تقدیس نماییم. امام جعفر صادق علیه السلام در روایتی فرمود:

ص: 118

1- . الکافی، شیخ کلینی: ج 2، ص 164 .

2- . همان: ص 163 .

«ثلاثه يشكون الى الله عزوجل: مسجد خراب لا يصلی فيه اهله و عالم بين جهال و مصحف معلق قد وقع عليه الغبار لا يقرأ احد». (1)

(سه چیز در نزد پروردگار متعال [در روز قیامت] شکایت می کنند:

1. مسجدی که خراب شده باشد و مردم در آن نماز نخوانند.

2. عالم و دانشمندی که در میان جاهلان و نادانان قرار گرفته باشد.

3. قرآنی که معطل مانده و گرد و غبار بر آن نشسته باشد و کسی آن را تلاوت نکند».

در این حدیث شریف، از استقبال نکردن مسلمانان به حضور در مسجد و نخواندن نماز و به جا نیاوردن سایر عبادات در آن و در حقیقت به ادا نکردن حق آن، اعتراض شده است. ولی باید توجه داشت که در میان مسلمانان گاهی مساجدی مجلل و با شکوه ساخته می شود اما استفاده بهینه عبادی از آن به عمل نمی آید. این گونه مساجد که در مناطق ثروتمندنشین بیشتر به چشم می خورد، از نظر آبادی و عمران، خراب نیستند و حتی حضور مردم در آن چشم گیر است ولیکن از لحاظ معنوی، بی پایه و خراب اند.

امام علی بن ابی طالب علیه السلام فرمود:

«یأتی علی الناس زمان لایبقی فیهم من القرآن الا رسمه و من الاسلام الا اسمه و مساجدهم یومئذ عامره من البناء، خراب من الهدی، سکنها و عمارها شر اهل الارض». (2) «روزگاری بر مردم خواهد آمد که از قرآن جز نشانی و از اسلام جز نامی باقی نخواهد ماند. مسجدهای آنان در آن روزگار از نظر ساختمان آباد، اما از نظر هدایت ویران است. مسجدنشینان و سازندگان آن بناهای شکوهمند، بدترین مردم زمین اند».

ص: 119

1- . الکافی، شیخ کلینی: ج 2، ص 613 .

2- . نهج البلاغه، سید رضی: حکمت 369 .

با این بیان روشن می شود که ادای حق مسجد، به این است که مسلمانان با صفای قلب و مهربانی با یکدیگر و با اجتناب از هرگونه حقد و کینه توزی و دشمنی علیه سایر مؤمنان و مسلمانان، تنها برای رضای خداوند متعال و عبادت و پرستش وی در مساجد حضور چشم گیر داشته باشند و با نفس های گرم و معنوی خویش به آن شادابی بخشند.

2. پرهیز از امور غیرعبادی: مسجد، برای عبادت و بندگی خداوند سبحان است. اگر سخنرانی های مذهبی، مراسم دعا و مرثیه خوانی، قضاوت و داوری و چیزهایی از این قبیل در آن انجام گرفته و یا می گیرد، باید همه آن ها در راستای عبادت و دعوت به معنویت باشد. اما پرداختن به امور دنیوی و کارهایی که با روح عبادت و معنویت منافات داشته باشد، در درون مسجد ممنوع و غیر مجاز است. در منابع روایی آمده است:

«یأتی فی آخرالزمان أناس یأتون المساجد فیقعدون فیها حلقا، ذکرهم الدنیا و حب الدنیا، لاتجالسوهم. فلیس لله فیهم حاجه» (1) «از اهل بیت عصمت علیهم السلام وارد شده است: در دوره آخرالزمان، مردمی پیدا می شوند که در مساجد حضور پیدا می کنند و حلقه ای در آن تشکیل می دهند که گفت و گوی آنان دنیوی و دوستی دنیاست. [شما] با آنان هم نشینی نکنید، زیرا خدا را (به آنان رغبت و) به آنان حاجت نیست».

هم چنین مسجد را نباید به محلی برای خرید و فروش کالا و یا محلی برای انعقاد پیمان های تجاری و بازرگانی و یا نوشتن قولنامه ها و چیزهایی از این دست، تبدیل کرد.

امام جعفر صادق علیه السلام در این باره فرمود:

«جئبوا مساجدکم البیع و الشراء» (2) «مساجد خود را از خرید و فروش (کالا و اجناس) دور نگه دارید».

3. آراستگی ظاهر و جسمی: علاوه بر آمادگی روحی و معنوی، از لحاظ ظاهری و جسمی نیز باید هنگام رفتن به مسجد مرتب و پاکیزه و آراسته بود.

ص: 120

1- . تنبیه الخواطر، ورام بن ابی فراس: ج 1، ص 69 .

2- . الکافی، شیخ کلینی: ج 3، ص 254 .

امام جعفر صادق علیه السلام در روایتی فرمود:

«در شبی سرد، خدمتکار امام زین العابدین علیه السلام به نزدش رسید و دید آن حضرت بهترین لباس ها و عمامه ها را پوشیده و خود را به عطرهاى خوش بو، معطر کرده و از هر جهت خود را آماده و مهیا نموده است».

از وی پرسید: فدایت شوم، در این وقت شب با این هیأت و شکوه، به کجا تشریف می برید؟ فرمود:

«الی مسجد جدی رسول الله صلی الله علیه و آله، اخطب الحور العين الی الله عزوجل» (1) «قصد مسجد جدم رسول الله صلی الله علیه و آله نمودم، تا حورالعین را از خدا خواستگاری کنم».

بنابراین، پوشیدن لباس نظیف و تمیز، خوش بو کردن لباس و بدن و اصلاح سر و صورت از جمله وظایف خانواده ها هنگام رفتن به مسجد است.

هم چنین باید از چیزهایی که کراهت و نفرت دیگران را در پی دارد، مانند خوردنی هایی که بوی بد تولید می کنند و یا استعمال دخانیات مانند سیگار و یا پوشیدن لباس های زننده و امثال آن، پرهیز کرد. محمد بن مسلم گفت: از امام باقر علیه السلام پرسیدم که خوردن سیر چه حکمی دارد؟ فرمود:

«همانا پیامبر خدا صلی الله علیه و آله به لحاظ بوی آن، از خوردن این خوراکی ناخوشایندنهی می نمود. پس (بعد از خوردن آن) به مساجد ما نزدیک نشوید. اما اگر کسی آن را تناول کند و وارد مسجد نشود، اشکالی ندارد» (2) 4. برطرف کردن آلودگی ها: خانواده ها باید توجه داشته باشند که در و دیوار و فرش ها و فضای درونی و بیرونی مسجد به هیچ وجهی به ناپاکی و نجاست آلوده نگردد و اگر چنین اتفاقی به وقوع پیوندد و جایی از مسجد و یا چیزی از آن آلوده گردد، بی درنگ باید رفع آلودگی شود.

ص: 121

1- . الکافی، شیخ کلینی: ج 6، ص 517.

2- . همان: ص 374.

پیامبر صلی الله علیه و آله و الهدر حدیثی فرمود:

«جنبوا مساجدکم النجاسه» (1) «ناپاکی ها و نجاست ها را از مسجدهای خود دور کنید».

ابی بن کعب روایت کرد: پیامبر بر دیوار مسجد، آب دهانی دید که بر آن چسبیده بود، آن حضرت با پارچه ای آن را پاک و تمیز کرد و آن پارچه را به بیرون انداخت و جای آن قسمت را با عطر (و یا زعفران و یا ورس [بوته ای شبیه زعفران]) خوش بو نمود. (2) به هر روی چه چیزهایی که مسجد را به نجاست آلوده می کنند و چه چیزهایی که مسجد را نجس نمی کنند ولی طبع از آنها اکراه داشته و ناخوش آیند باشند، باید از مسجد پاک گردد.

5. آرامش صوتی: مسجد، جای عبادت و تفکر و اندیشیدن درباره خود و خداوند است. لذا باید از آرامش خاصی بهره مند باشد. از این رو مؤمنانی که وارد مسجد می شوند، لازم است در خواندن نماز، قرآن و دعا و مناجات، صدای خویش را بلند نکنند و اعمال خود را در حدی که مزاحمتی برای دیگران نداشته باشد، به طور آهسته انجام دهند.

پیامبر خدا صلی الله علیه و آله در وصایای خود به ابوذر غفاری فرمود:

«یا ابادر، من أجب داعی الله و احسن عماره مساجد الله ، کان ثوابه من الله الجنة».

فقلت: کیف یعمر مساجد الله؟ قال صلی الله علیه و آله:

«لا ترفع فیها الاصوات ولا یخاض فیها بالباطل» (3) «ای ابوذر، کسی که دعوت خدا را اجابت نماید و در ساخت مساجد خدا، خوب عمل کند، پاداش او از جانب پروردگار متعال، بهشت است».

ابوذر پرسید: چگونه می توان مساجد خدا را آباد ساخت؟

ص: 122

1- . تذکره الفقهاء، علامه حلی: ج 1 ، ص 91 .

2- . تاریخ المدینه، ابن شبه نمیری: ج 1 ، ص 24 .

3- . بحار الانوار، مجلسی: ج 77 ، ص 85 .

«(خوب ساختن مساجد خدا به این است که) در مساجد، صداها بلند نشود و در آن‌ها (با گفت و گوهای بی حاصل) در باطل فرو نروند».

البته باید توجه داشت که منظور از آلودگی صوتی در مساجد، گفت و گوهای بی حاصل و یا بحث‌ها و مجادله‌های باطل است که با روح عبادت، تفکر و اندیشیدن درباره خدا و قیامت، منافات دارد و مزاحمتی برای عبادت‌نگران به وجود می‌آورد. اما مباحثه‌های علمی و مذهبی، سخنرانی‌ها و خطابه‌های اخلاقی و برگزاری مراسم عمومی که هرماه با صدا و حتی صدای بلند باشد و منفعت آن به عموم عبادت‌کنندگان برسد، منعی در انجام دادن آن‌ها نیست. زیرا این‌گونه اعمال در راستای تبلیغ دین و معنویت است و اجر و پاداش اخروی نیز دارد.

پیامبر خدا صلی الله علیه و آله، امامان معصوم علیهم السلام، و اسلاف صالح ما شیعیان از این شیوه تبلیغ بسیار استفاده و مردم را ارشاد و به صراط مستقیم هدایت می‌کردند.

استفاده‌های مفید و مشروع از مسجد

خانواده‌ها می‌توانند بیشترین فواید و فیوضات معنوی را از مساجد کسب کنند و در این مکان مقدس، روح و روان خود را از سرچشمه زلال و پاک عبودیت و عرفان، سیراب نمایند.

مناسب است، به برخی از فیوضات و بهره‌وری‌های معنوی خانواده‌ها از مسجد اشاره کنیم:

1. برپایی نماز: مسجد، مکانی مقدس برای عبادت و کسب معنویت است و مسلمانان بهتر است همه نمازها، اعم از واجب و مستحب را در این مکان‌ها به جا آورند و به این مسئله توجه داشته باشند که پاداش فراوانی برای خواندن نماز در مسجد وجود دارد که در سایر اماکن بدان مقدار نیست. حتی در مساجد مخالفان و طایفه‌های اسلامی غیرشیعی نیز می‌توان حضور یافت و در آن‌ها نماز خواند زیرا در این باره نیز پیشوایان معصوم علیهم السلام سفارش کرده‌اند. (1) 2. نماز جماعت: خواندن نماز جماعت، فضیلت و پاداش بی‌شماری دارد و سفارش‌های

ص: 123

بسیاری در دین مقدس اسلام در برپایی نماز جماعت و حضور مؤمنان در آن شده است. مسلماً برپایی نماز جماعت، در مسجد و حضور در آن، ثواب و پاداش بیشتری خواهد داشت لذا خانواده های متدین تلاش کنند نمازهای یومیه خود را در مساجد به جماعت برگزار کنند و از نماز خواندن به صورت فرادا خودداری نمایند.

3. طلب حاجت: امام صادق علیه السلام فرمود: پدرم امام باقر علیه السلام هرگاه می خواست حاجتی را از خداوند متعال درخواست نماید. به هنگام ظهر، مقداری صدقه می داد و سپس خود را خوش بو می نمود و عازم مسجد می گردید و در آن جا هر چه می خواست از خداوند متعال درخواست می نمود. (1) 4. ذکر خدا: تسبیح و ذکر خداوند سبحان، از جمله اعمالی است که در خصوص انجام دادن آن در مساجد سفارش شده است.

امام صادق علیه السلام فرمود: مردی به محضر رسول خدا صلی الله علیه و آله رسید و عرض کرد: من خیر اهل المسجد؟ چه کسی از اهل مسجد، بهتر از دیگران است؟ پیامبر صلی الله علیه و آله فرمود:

«اکثرهم لله ذکرا». (2) 5. وعظ و خطابه: برگزاری مراسم سخنرانی مذهبی و دینی در راستای ارشاد مسلمانان و آشنایی با احکام دین اسلام و مکتب حیات بخش اهل بیت علیهم السلام، از فیوضات گران سنگ مساجد برای خانواده ها به شمار می آید و لازم است در اجرای آن ها دقت کافی و به نحو مطلوب استفاده شود. در این راستا مبلغان دینی و روحانیان معظم می توانند بیشترین بهره برداری معنوی را از این فرصت ها بکنند.

6. تلاوت قرآن کریم: تلاوت قرآن کریم، در هر جایی ممکن و مفید است، ولی بهترین و مقدس ترین جای آن، مسجد است که خانواده های متدین از این فضای منور و روحانی، استفاده کامل و قرآن را به صورت فردی و یا به صورت جمعی تلاوت و در معانی آن تدبر

ص: 124

1- . الکافی، شیخ کلینی: ج 3، ص 477 .

2- . همان: ص 478 .

می‌کنند. استادان قرائت قرآن نیز تلاش‌کنند، در آموزش روخوانی و قرائت آن، خانواده‌ها به ویژه نوجوانان و جوانان را یاری دهند و قلوب پاکشان را با کلام خدا آشنا کنند. هم‌چنین روحانیان معظم و مفسران قرآن کریم برای توضیح و تفسیر آیات، از مساجد و فضای روحانی و عرفانی آن استفاده کنند.

7. اعتکاف در مساجد: یکی از سنت‌های رسول خدا صلی الله علیه و آله در میان مسلمانان، اعتکاف آن حضرت در مسجد است. اعتکاف، از جمله اعمال عبادی است که با حضور در مسجد و باقی ماندن در آن به مدت سه شبانه روز و گرفتن روزه در هر سه روز و خارج نشدن از مسجد مگر در مواقع ضروری محقق می‌شود.

انسان معتکف در این مدت فرصتی به دست می‌آورد تا با تفکر و تدبیر در رفتار و کردار خویش، درصدد ترمیم نارسایی‌های اخلاقی و کرداری خویش برآید و با عبادت و راز و نیاز، روح و روان خود را صفا بخشد.

پیامبر خدا صلی الله علیه و آله در ماه مبارک رمضان، به ویژه در دهه سوم آن، در مسجد معتکف می‌شد. (1) و این سنت در میان امامان معصوم علیهم السلام و مسلمانان نیز تداوم یافت و هم‌اکنون در ایران اسلامی و برخی از مناطق شیعه نشین جهان، در روزهای سیزدهم، چهاردهم و پانزدهم رجب هر سال، متدینان و عبادت‌پیشه‌گان به مساجد می‌روند و به مدت سه شبانه روز معتکف می‌شوند. شایان توجه است که حضور جوانان، به ویژه دختران و پسران دانشجو در این مراسم عبادی چشم‌گیر است.

استفاده‌های نامشروع و غیرمجاز از مسجد

در استفاده از مساجد باید توجه داشت که هر کار ممکن را نمی‌توان در مسجد انجام داد، و در واقع انجام دادن برخی از کارها در مسجد ممنوع است که در این جا به برخی از آن‌ها اشاره می‌کنیم:

1. استفاده ابزاری از مسجد: نظر به استقبال عمومی مسلمانان از مسجد و توجه ویژه آنان

ص: 125

1- . الکافی، شیخ کلینی: ج 4، ص 175 .

به این مکان مقدس، ممکن است عده ای بخواهند از آن و از فضای معنوی آن در راستای اهداف شخصی، حزبی و جناحی خود بهره برداری کنند و خانواده های متدین را به ضلالت و انحراف بکشانند، یا این که وارد مساجد شوند و پس از دیدن آداب و رسوم مسلمانان، آنان را به سخریه و استهزا بگیرند. متولیان امور مساجد و عموم مسلمانان و نمازگزاران باید جلو چنین استفاده های نامشروع را بگیرند و محلی برای اظهار وجود بدخواهان و مخالفان باقی نگذارند و مسجد مقدس را تبدیل به مسجدی هم چون مسجد ضرار ننمایند.

نمونه های فراوانی داریم که رسول خدا صلی الله علیه و آله و یا ائمه اطهار علیهم السلام با این گونه افراد که قصد سوء استفاده های مذهبی و سیاسی داشتند، برخورداری می کردند و عکس العمل های لازم را نشان می دادند. (1) 2. انجام دادن کارهای صنفی و صنعتی در مساجد: در مساجد نباید کارهای صنفی و صنعتی و امثال آن انجام داد، زیرا از این گونه اعمال در مسجد نهی شده است.

در روایات آمده است که پیامبر صلی الله علیه و آله از آماده کردن شمشیر و تیز کردن آن در مسجد جلوگیری می نمود و می فرمود:

«انما بنی لغیر ذلک». (2) «مسجد برای کارهای دیگری بنا شده است».

3. وجود تصاویر و نقش و نگار در مسجد: کارهای هنری و زیباسازی مساجد، منافاتی با روح معنوی و عرفانی آن ندارد، لیکن از حک کردن نقش و نگار جانداران بر در و دیوار مسجدها و کشیدن عکس انسان و حیوان، هم چنین قرار دادن تصاویر، در مقابل نمازگزاران، باید پرهیز کرد. در حقیقت نباید مساجد را به موزه ای از تصاویر و عکس های گوناگون تبدیل کرد زیرا امکان دارد نظر نمازگزاران و عبادت کنندگان به آن ها جلب شود و از توجه آنان به اعمال عبادی کاسته شود.

ص: 126

1- سیره النبی صلی الله علیه و آله، ابن هشام: ج 2، ص 370؛ الکافی، شیخ کلینی: ج 1، ص 393.

2- الکافی، شیخ کلینی: ج 3، ص 369.

عمرو بن جمیع گفت: از امام جعفر صادق علیه السلام درباره مساجدی که دارای تصاویر هستند، پرسیدم، آن حضرت فرمود:

«اگره ذلک، ولكن لا یضرکم ذلک الیوم، ولو قد قام العدل لرأیتم کیف یصنع فی ذلک»⁽¹⁾ «چنین چیزی کراهت دارد، ولیکن امروزه ضرری به شما نمی رساند.

اگر امام عادل قیام کند، هر آینه می بینید که با این تصاویر چه خواهد کرد».

4. انداختن سنگ و زیاله در مسجد: بی احترامی به مساجد با انداختن و یا ریختن سنگ و کلوخ و یا گذاشتن زیاله و آشغال در آن ها، هم چنین گذاشتن وسایل شخصی و خانوادگی مانند آلات و ابزار کشاورزی، دامداری و ماشین های سواری و امثال ذلک، در شأن و خانواده های محترم و معتقد نیست. ولیکن مع الاسف مشاهده می شود که در برخی از مساجد چنین بی احترامی هایی انجام می شود. به ویژه در مسجدهایی که نمازگزاران کمی دارد و هم چنین مساجدی که تنها در ماه مبارک رمضان گشوده می شوند و از آن ها تنها در این ماه استفاده می شود و در بقیه ایام، خالی و بدون نمازگزار است.

هم چنین در سطح برخی از روستاها و قریه های دور افتاده چنین رفتار و کردار نکوهیده مشاهده می گردد که این امر گناهی است که عقوبت آن دامن گیر عاملان خواهد شد.

از پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله روایت شده است: که آن حضرت، مردی را دید که سنگریزه به داخل مسجد پرتاب می کند. حضرت به وی فرمود:

صلی الله علیه و سلمما زالت تلعن حتی وقعت»⁽²⁾ «از زمانی که سنگریزه را انداختی تا مادامی که در آن جا باقی است، آن سنگریزه تو را لعنت می کند».

5. راه قرار دادن مساجد: برخی از افراد، مسجد را برای عبور و مرور خود انتخاب می کنند

ص: 127

1- . الکافی، شیخ کلینی: ج 3، ص 369؛ التهذیب، شیخ طوسی: ج 3، ص 259.

2- . التهذیب، شیخ طوسی: ج 3، ص 262.

و بدون این که نمازی در آن بخوانند، و صرفاً برای نزدیک کردن راه خود، از دری وارد و از در دیگر خارج می شوند که این کاری است ناپسند و خانواده های محترم باید به آن توجه داشته باشند.

رسول خدا صلی الله علیه و آله در حدیثی فرمود:

«لا تجعلوا المساجد طرقاً حتی تصلوا فیها رکعتین» (1) «مساجد را راه عبور خود قرار ندهید، مگر این که دو رکعت نماز در آن بخوانید».

در پایان، از خداوند متعال مسئلت می کنم که همه اقشار جامعه از جمله خانواده های متدین و مؤمن خصوصاً جوانان با مسجد، و فواید و فضایل معنوی آن هرچه بیشتر آشنا شوند و بر تقوا و ایمان آنان افزوده شود، تا با آمادگی همه مسلمانان عالم، زمینه ظهور سرور و مولایمان حضرت حجه بن الحسن العسکری (عج) فراهم گردد.

ص: 128

1- . وسائل الشیعه: ج 5 ، ص 293 .

چکیده

نگارنده با معرفی کتاب به عنوان یکی از مهم ترین ابزارهای فرهنگی که در طول قرون متمادی همواره عامل مهمی در تضمین رشد و پویایی جوامع بشری بوده و همچنان جایگاه خود را حفظ کرده، توجه به آن را شاخصه رشد فرهنگی و ملی هر کشور دانسته، به نقش مطالعه و کتاب خوانی در زندگی انسان اشاره و با ارایه آماری در مورد وضع موجود، پیشنهاداتی را تحت عنوان چه باید کرد؟ مطرح ساخته است و در این راستا از مشارکت مردم در تأسیس کتابخانه ها و ایجاد صندوق خرید کتاب و تجهیز کتابخانه های مساجد، بهینه سازی کتابخانه های موجود، آگاه ساختن همه مردم از نقش کتاب در زندگی معرفی کتاب، دعوت از صاحب نظران، تشکیل انجمن ها و گروه های علمی و فرهنگی، راه اندازی بخش کودکان و نوجوانان، استفاده از روش باز و برقراری ارتباط بین مساجد و مدارس منظم ساختن کتابخانه ها و برگزاری مراسم هفته کتاب مساجد، یاد نموده و در پایان پیشنهادات و راه کارهایی را پیش رو نهاده است.

به نام خداوند لوح و قلم حقیقت نگار وجود و عدم خدایی که داننده رازهاست نخستین سرآغاز آغازهاست « ان الله لا یغیر ما بقوم حتی ینقضوا ما بأنفسهم » کتاب از جمله مهم ترین ابزارهای فرهنگی است که در طی قرن های متمادی، همواره عاملی مهم در تضمین، رشد و پویایی جوامع بشری بوده و در عین رشد روزافزون رسانه ها و ابزارهای پیشرفته دیگر، همچنان جایگاه یگانه خود را حفظ کرده است.

میزان توجه به کتاب و کتابخوانی، نشانگر رشد فرهنگی و ملی هر کشور است و امروز تعداد کتاب ها و نشریه های منتشر شده هر کشور در طی سال، کتابخانه ها، کتابخوان ها، نویسندگان، مترجمان و ناشران، به عنوان معیارهای اساسی و مهم توسعه یافتگی کشورها، استفاده می شود. هم چنین بی توجهی به کتاب و کتابخوانی، یک بیماری فرهنگی و اجتماعی به حساب می آید که ناشی از فراگیر نشدن فرهنگ مطالعه و کتابخوانی در بین اقشار گوناگون جامعه است و می تواند در دراز مدت، ضربه های جبران ناپذیری بر پیکره فرهنگ کشور وارد کند.

بنابراین، گسترش فرهنگ مطالعه و کتابخوانی، توسعه کتابخانه ها، چاپ و انتشار کتاب و شیوه بهره گیری از این ابزار بی رقیب فرهنگی، ضرورت رشد و تعالی جامعه است و در این میان، ایجاد رغبت و عادت به مطالعه و کتابخوانی در بین خانواده ها و کودکان و نوجوانان، از اهمیت ویژه ای برخوردار است. وظیفه ما ایجاب می کند که برای آگاه کردن نوجوان و جوانان این مرز و بوم، همت گماریم و با تشویق آنان به خواندن مطالبی که در جهت سعادت و پیشرفت ایشان مؤثر است، زمینه رشد علمی و فرهنگی آنان را فراهم کنیم.

نگاهی گذرا به علل موفقیت کشورهای پیشرفته جهان، مبین این واقعیت است که بخشی عظیم از این توفیقات مرهون توجه به نسل نوجوان و جوان آن کشورها و سرمایه گذاری در جهت رشد و شکوفایی استعداد های آنان بوده است؛ زیرا کودکان و نوجوانان، همیشه به عنوان عظیم ترین سرمایه ها و ذخایر معنوی کشور مطرح هستند.

برهمن اساس و با عنایت به جوان بودن جمعیت کشور ما، آموزش دادن و آگاهی بخشیدن به چند میلیون کودک، نوجوان و جوان این مرز و بوم، از جمله شالوده های اساسی در تحقیق توسعه و پیشرفت همه جانبه کشور سرفراز ایران و گامی در جهت پیشبرد هدف های والای نظام مقدس اسلامی است و کتاب و کتابخوانی در این خصوص، نقشی بسیار مهم و اساسی دارد که باید بیش از پیش، به آن توجه نشود.

متأسفانه، از آن جا که فرهنگ مطالعه و کتابخوانی در جامعه ما، هنوز جایگاه خود را به دست نیاورده و از وضعیت نامطلوب برخوردار است، لذا باید برای عادت دادن کودکان و نوجوانان و سایر اقشار جامعه به مطالعه و کتابخوانی، چاره ای جدی بیندیشیم.

نقش مطالعه و کتابخوانی در زندگی انسان

شاید برای بعضی این سؤال پیش آید که مطالعه و کتابخوانی، چه نقشی اساسی در زندگی انسان و به ویژه کودکان و نوجوانان دارد که این همه بر آن تأکید می شود؟ بدون تردید دست یابی به پاسخ صحیح این سؤال، خود مقدمه ای برای فراهم کردن شرایط مناسب برای مطالعه کودکان و نوجوانان است.

انسان، موجودی کمال گراست و با سکون و سکوت سازگاری ندارد. او همیشه به دنبال راهی است که یک قدم پیش گذارد و گره ای از مشکلات خود بگشاید، بنابراین او برای پیشرفت در عرصه های زندگی، احتیاج به شناختی نسبتاً کامل و همه جانبه از خود و جامعه دارد و باید با گذشته و آینده، ارتباط برقرار کند.

کتاب و کتابخوانی عاملی برای شناخت و رشد دینی، فرهنگی، اخلاقی و اجتماعی انسان است. با مطالعه است که انسان ساخته می شود، رشد می کند و برای حرکت آماده می شود.

هم چنین مطالعه کتاب، انسان را به مرزهای علم و دانش نزدیک می کند و او را به قله های رفیع معرفت و آگاهی می رساند.

آیین مقدس اسلام، درباره فراگیری علم و دانش، سفارش فراوان نموده و آن را عاملی برای رشد، پویایی و تعالی جامعه برشمرده است.

خداوند متعال می فرماید:

«خداوند کسانی از شما را که ایمان آورده و از دانش بهره گرفته اند، به درجات رفیع می رساند» (1). هم چنین از دیدگاه قرآن کریم، بین کسانی که از علم و دانش برخوردارند و کسانی که از این سرمایه ارزشمند بی بهره اند، تفاوت زیادی وجود دارد:

«هل یتوی الذین یعلمون والذین لا یعلمون» (2) «آیا آنان که می دانند، با آنان که نمی دانند؛ برابرند؟».

از پیامبر عظیم الشان اسلام نیز روایت شده است:

«هر کسی در جست و جوی دنیاست، باید دانش فرا گیرد و هر کس به آخرت دل بسته است، باید از علم بهره گیرد و هر کس دنیا و آخرت (هر دو) را می خواهد، باز هم گریزی از دانش آموزی ندارد».

و در جای دیگری می فرماید:

«اگر روزی بر من بگذرد که در آن روز، به علم و دانش من چیزی افزوده نشود، آن روز، روز مبارکی نیست».

حضرت علی علیه السلام درباره اهمیت فراگیری علم و دانش، فرمایش زیبایی دارند:

«ای مردم! بدانید که کمال دین، به فراگیری دانش و عمل به آن است».

آگاه باشید که دانش آموزی بر شما، از مال اندوزی ضروری تر است؛ چرا که روزی هرکس از جانب خداوند است که در اختیار وی قرار خواهد داد؛ اما علم چنین نیست، بلکه علم در گنجینه ای نزد صاحبان خود نگهداری می شود.

به شما فرمان داده شده است که آن را به دست آورید و فرا گیرید».

امام صادق علیه السلام می فرماید:

«لقمان به فرزند خویش فرمود: پسر من! ساعاتی از شبانه روز را به مطالعه

ص: 132

1- . مجادله / 11 .

2- . زمر / 9 .

و تحصیل دانش اختصاص بده؛ زیرا اگر مطالعه را ترک کنی، دانش خود را ضایع خواهی کرد.» امام سجاد علیه السلام می فرمایند:

«اگر مردم می دانستند که تحصیل علم چه فوایدی دارد، در پی آن می رفتند، گرچه با ریختن خون دل و فرورفتن در اعماق گرداب های پرخطر باشد».

و در همین زمینه امام صادق علیه السلام می فرمایند:

«دوست دارم با تازیانه بر سر پیروانم بزنم تا ژرف نگر و محقق گردند».

چرا که به گفته امام علی علیه السلام:

«آن که پیوسته از دانش دانشمندان بهره نگیرد، رفته رفته عقلش می میرد».

مقام معظم رهبری هم اشاره ای زیبا به اهمیت کتاب دارند:

«در اهمیت عنصر کتاب برای تکامل جامعه انسانی، همین بس که همه ادیان آسمانی و رجال بزرگ تاریخ بشری، از طریق کتاب جاودانه مانده اند و روابط فرهنگی جامعه بشری نیز از پوشش کتاب و مبادلات فرهنگی تقویت شده است».⁽¹⁾ شادروان دکتر علی شریعتی هم عقیده داشت:

«سخن گفتن درباره کتاب دلیل آوردن برای آفتاب است».

هم چنین می فرمود:

«کتاب، در این چهار دیواری های بسیار استوار و سیاه و نفوذناپذیری که گرفتارش هستیم، روزنه ای به سوی دشت است».

ص: 133

از مجموعه این آیات و روایات و سخنان چنین استفاده می شود که آدمی برای رشد و تعالی، و رسیدن به سعادت و موفقیت، راهی جز فراگیری علم و دانش و بهره گیری از فکر و اندیشه خردمندان ندارد و این کار نیز بدون استفاده از کتاب و مطالعه امکان پذیر نیست.

بنابراین، کودکان و نوجوانان هنگام باز کردن کتاب، در حقیقت درهای سعادت و خوشبختی را به روی خود می گشایند، تا در مسیر ترقی و پیشرفت گام بردارند.

علی رغم تأکید دین مبین اسلام و بزرگان و دانشمندان بر دانش اندوزی، و سابقه درخشانی که در این زمینه داریم، با این حال هم اکنون وضعیت مطلوبی نداریم. آمار و ارقام از پایین بودن میزان مطالعه و کتاب خوانی و کتاب خواهی در کشور ما حکایت دارد، در حالی که نگاهی به گذشته ها نشان می دهد که ایران از جمله مراکز مهم فرهنگ و تمدن جهان بوده است.

«ایران طی قرون نخستین اسلامی بیش از ششصد کتابخانه داشت که آوازه ی برخی از آن ها در سراسر جهان پیچیده بود. همین عامل باعث شد تا بسیاری از دانشمندان از دورترین نقاط جهان اسلام یعنی اندلس و دیگر نقاط به ایران بیایند و از کتابخانه ها و مراکز فرهنگی آن بهره ها ببرند»⁽¹⁾. کتابخانه مساجد هم در گذشته نقش مهم در ترویج و گسترش فرهنگ غنی اسلام داشته است. کتابخانه در حوزه مساجد اسلامی از پیشینه ای کهن و ارج و منزلت والایی برخوردار است. تاریخ تمدن اسلامی در طی قرون گذشته بیانگر این حقیقت است که کتابخانه به عنوان نهاد فرهنگی _ آموزشی، از ارکان اساسی مساجد بوده است. تأسیس کتابخانه در مساجد سبب ارزش و قداست آن است و همواره در گوشه و کنار ممالک اسلامی مورد توجه خلفا، حکام و امرا و دولت های فرهنگ دوست و مردم مسلمان بوده است. بنابراین از بدو پیدایش مساجد و جوامع به ویژه در مراکز اصلی حکومت ها کتابخانه ای نیز برای آنها ایجاد می شد و لذا کمتر مسجدی در ایران قدیم بود که کتابخانه ای نداشته باشد.

ص: 134

«اسلام ذاتا تمدن ساز و فرهنگ پرور است و لذا همان طور که تاریخ پرافتخار اسلام و ملل اسلامی نشان داد، مساجد به عنوان بارزترین و برجسته ترین عامل معرفی اسلام از روز نخست نمایانگر همه وجوه فرهنگی، سیاسی، اجتماعی و عبادی مسلمین بود و لذا غنی ترین رشد و توسعه و عالی ترین شکوفایی را در مساجد اسلامی می بینیم.

شکوفایی بی نظیر تمدن و فرهنگ اسلام در سرزمین ایران (به ویژه در قرون نخستین) حاکی از شعور باطنی و زمینه فرهنگی جامعه ایران بوده است و کتابخانه های مساجد، مدارس و غیره که در این باره برپا بوده اند، بیانگر عمق علاقه ایرانی به کتاب و کتاب خوانی و فرهنگ اسلام بود»⁽¹⁾. دکتر زیگرید هونکه، مستشرق اروپایی هم به وجود کتابخانه در همه مساجد آن زمان اشاره کرده است.

مقام معظم رهبری با ابراز نگرانی از پایین بودن میزان مطالعه در کشور ایران، اسلام را پرچمدار کتاب خوانی معرفی می کنند:

«هر زمان که به یاد کتاب و وضع آن در جامعه می افتم، قلبا غمگین و متأسف می شوم و این به لحاظ آن است که در کشور ما (به هر دلیلی) تعداد کتاب باید حداقل ده برابر این میزان، رواج و توسعه و حضور داشته باشد. اگر به دلیل پرچم داری تفکر اسلامی و حاکمیت اسلام به حساب بیاورید، این معنا صدق می کند؛ چون اسلام به کتاب و خواندن و نوشتن، خیلی اهمیت می دهد. اگر هر منصفی به بیانات نبی مکرم اسلام و ائمه علیهم السلام و پیشوایان اسلام توجه کند و ببیند که این ها در چه زمانی به کتاب و کتابخوانی دعوت می کردند و فرا می خواندند، همه افسانه ها از ذهنش شسته خواهد شد و خواهد فهمید که دشمنان اسلام راهی جز این نداشتند که افسانه های کتاب سوزی و کتاب ستیزی را بر سر زبان ها بیندازند؛ چون اسلام پرچم دار کتابخوانی است»⁽²⁾.

ص: 135

1- . امیری 1384 : 39 .

2- . دفتر مقام رهبری 1382 : 5 .

با تصویب قانون تأسیس و نحوه اداره کتابخانه های عمومی کشور مصوب جلسه 17 اسفند 82 مجلس شورای اسلامی، روزه ها و زمینه های نو و گسترده به سوی دستیابی به پیشرفت و توسعه در حوزه مربوط به کتابخانه ها و نیل به اهداف ذاتی و وجودی آن ها به وجود آمده است و پیش بینی های انجام شده در این قانون مبنی بر همکاری و همیاری تمام نهادها و دستگاه های اجرایی از جمله شهرداری ها، نوید بخش تحولی شگرف و اساسی و آتیه ای درخشان در عرصه رونق و اعتلای کتاب و ترویج فرهنگ مطالعه و کتاب خوانی است، اما هنوز تا رسیدن به نقطه مطلوب فاصله ای بسیار داریم و زمان مدیدی طول می کشد تا بر موانع موجود فایق آییم.

جدول زیر وضعیت کتابخانه های کشور را براساس شاخص IFLA نشان می دهد (1):

استاندارد بین المللی ایفلا و کتابخانه های عمومی	مقایسه شاخص ایفلا
برای جمعیت بالای ۵۰/۰۰۰ تن یک باب کتابخانه وجود داشته باشد	به ازای هر ۴۰/۰۰۰ تن یک کتابخانه وجود دارد
برای هر ۲/۰۰۰ تن ۳ سندلی باید وجود داشته باشد	به ازای هر ۳/۰۰۰ تن ۲ سندلی وجود دارد
به ازای هر تن باسواد ۲ جلد کتاب باید باشد	به ازای هر ایرانی باسواد کم تر از یک جلد کتاب وجود دارد

این فاصله وقتی بیشتر رخ می نمایاند که نگاهی به تلاش های دیگران در این عرصه بیندازیم، به ویژه تلاش هایی که برای جنگ فرهنگی علیه ایران و انقلاب اسلامی و برای جلوگیری از گسترش آن سازماندهی شده است.

جنگ فرهنگی استکبار جهانی علیه انقلاب اسلامی نبردی تمام عیار و همه جانبه است که با استفاده از روش های مستقیم و غیرمستقیم به اجرا در آمده است و هر یک دارای برنامه های کوتاه مدت و دراز مدت است تا از گسترش فرهنگ انقلاب جلوگیری نماید.

ص: 136

1- . به نقل از مدیریت امور کتابخانه های عمومی استان کرمان، 1384 : 4 .

از جمله مهم ترین اقدامات مستقیم، ایجاد مراکز آموزشی و فرهنگی مانند تأسیس مدارس، مساجد، کتابخانه ها و دانشگاه هاست. هم چنین انتشار کتاب و مجله در سطح بسیار وسیع و بالایی صورت می گیرد، طبق آمار کنگره آمریکا، در طول یک سال مجموعه‌ای و چهار هزار کتاب برضد جمهوری اسلامی و انقلاب اسلامی چاپ و منتشر شد که خود نشانگر همکاری همه جانبه نظام کفر جهانی در این زمینه است.

«اخیرا بزرگ ترین چاپ خانه خارج از اروپا و امریکا که از نظر امکانات و پیچیدگی در ردیف چاپخانه های طراز اول دنیاست؛ با صرف هزینه ای معادل دویست میلیون دلار در عربستان احداث شده است. این چاپ خانه بخشی از مجموعه عظیم تبلیغی، فرهنگی و انتشاراتی است که قادر است سالانه بیش از ده میلیون جلد کتاب چاپ و در سراسر دنیا منتشر نماید.

فعالیت برضد فرهنگ اسلامی _ شیعی، محور اصلی کار این مجموعه است»⁽¹⁾ «هم چنین از جمله اقدامات آژانس ارتباطات بین المللی امریکا (همکار نزدیک سازمان سیا) که فعالیت خود را از آوریل 1978 م آغاز کرده، انتشار دوازده مجله به بیست دو زبان، تأسیس کتابخانه ها و مرکز فرهنگی و تبلیغی در کشورهای گوناگون، و توزیع سالانه پنج میلیون نسخه کتاب به بیست و پنج زبان در این کشورهاست»⁽²⁾. در چنین وضعیتی است که باید تلاشی همه جانبه را برای گسترش فرهنگ و مطالعه و کتاب خوانی آغاز کنیم و از تمام ابزار و امکانات برای رسیدن به این هدف بهره بگیریم.

اما از کجا آغاز کنیم، آیا دیر نشده است؟ و... .

متأسفانه این موضوع در صدر مشکلات زندگی امروز شهروندان ایرانی نیست ولی تلاش برای بهبود آن مانند هر فعالیت فرهنگی دیگری لازم است و به زمان نیاز دارد.

فرهنگ سازی و تلاش همه جانبه برای تغییر نگرش ها زمانی بسیار می طلبد، اما برای این کار، هیچ وقت دیر نیست و از هم اکنون باید دست به کار شویم.

ص: 137

1- . منصورى 1374 : 54 .

2- . همان: 21 .

برای نهادینه کردن و ترویج فرهنگ مطالعه و کتاب خوانی در جامعه باید از همه امکانات و ابزارهای موجود بهره بگیریم، به ویژه از مساجد که سابقه دیرینه و درخشانی در این عرصه دارند. ما با وجود مساجد متعدد در هر شهر و محله، از امکانات بسیار ارزشمندی برخورداریم.

از آن جا که از جمله توصیه های مهم کارشناسان، برای ترویج فرهنگ مطالعه و کتاب خوانی، توسعه کتابخانه های عمومی در هر محله است بنابراین کتابخانه های مساجد می توانند این خلأ را برطرف کنند و براین اساس مهم ترین ویژگی کتابخانه های مساجد این است که امکان دسترسی به کتاب را آسان می کند.

برخی تحقیقات نشان می دهد جوانان وجود کتابخانه را از جمله مهم ترین جاذبه های مساجد می دانند. به عنوان نمونه نتایج به دست آمده از یک پژوهش در استان کرمان نشان می دهد که عوامل زیر در جذب جوانان مؤثر بوده است:

1. وضعیت ظاهری مسجد، 1/81 درصد؛ 2. طولانی نشدن نمازهای جماعت، 2/72 درصد؛ 3. امام جماعت مسجد، 8/69 درصد؛
4. کتابخانه مسجد، 6/55 درصد؛ 5. فعالیت کانون های فرهنگی مساجد، 54 درصد؛ 6. هیأت امنای مسجد، 6/36 درصد.

همان طور که ملاحظه می شود، کتابخانه تأثیر بسیاری در جذب نوجوانان و جوانان به مسجد دارد.

بعد از انقلاب اسلامی در بیشتر نقاط ایران در کنار مساجد کتاب خانه عمومی تأسیس شده است. بنا بر گزارش رسمی، کتابخانه ها از طریق ستاد رسیدگی به امور مساجد و زیر نظر رهبری اداره می گردند و علاوه بر کمک های مردمی، از کمک ارگان های دولتی نیز بهره مند می شوند. هیأت امنای کتابخانه های عمومی کشور در سال 1375 واحدی تحت عنوان مدیریت کتابخانه های عمومی مساجد دایر نمود. این مدیریت هم اکنون در حال بررسی وضعیت

کتابخانه های مساجد است. کارمندان این کتابخانه ها را کودکان و نوجوانان داوطلب تشکیل می دهند. (1) براساس آمار دیگری، اعضای کتابخانه های مساجد در سال 1380 حدود دویست و شصت هزار تن بوده است. بر همین اساس حدود 7 هزار کتابخانه در مساجد کشور وجود دارد که به لحاظ محدودیت بودجه و امکانات تنها 1275 کتابخانه تحت پوشش اداره کتابخانه های مساجد کشور است.

مقایسه این آمارها با تعداد 635/57 مسجد که براساس سرشماری سال 1375 در کشور وجود دارد، نشان می دهد هنوز تلاش بسیاری لازم است تا بتوانیم از این امکانات برای رشد و تعالی نوجوانان و جوانان بهره بگیریم.

تأسیس کتابخانه و مراکز فرهنگی در جوار مساجد از جمله نیازهای اساسی امروز است. با این کار زمینه حضور گسترده نوجوانان و جوانان علاقه مند در پایگاه معنوی مسجد پیش از پیش فراهم شده و در کنار بهره مندی از این مکان، فرصت تقویت بنیه اعتقادی آنان فراهم می آید. اگر جاذبه های لازم برای حضور جوانان و نوجوانان وجود نداشته باشد، نمی توان به حضور مداوم و مستمر آنها در مسجد امیدوار بود. جوانی که پا به مسجد بگذارد هویت اسلامی و ایرانی خود را حفظ کرده و دیگر اسیر توطئه های شوم دشمنان نخواهد شد و در دام رنگارنگی که برایش گسترده اند، گرفتار نخواهد شد.

«سال ها پیش رهبر انقلاب، پرده از وجود توطئه فرهنگی گسترده ای علیه جوانان مسلمان و انقلابی این مرز و بوم برداشتند و فرمودند: دشمنان اسلام امروز با استفاده از شیوه های بسیار زیرکانه و شیطانی جنگ تمام عیار فرهنگی علیه ملت ما به راه انداخته اند. آنان قصد دارند تا نسل جوان ما را که نیروی مدافع کشور و همیشه حاضر در صحنه های کار و عمل، خودسازی، تربیت علمی و تحقیقی و پیشرفت بوده است، به تدریج تباه کنند. آنان تلاش می کنند تا ذهن و فکر نیروی جوان کشور را تحت تأثیر

ص: 139

تبلیغات گوناگون قرار دهند و آن را نسبت به حقایق مقدس اسلامی که به عنوان پایه ها و ستون های اصلی اعتقادی شناخته شده اند، بی اعتنا و سست کنند» (1). به این حقیقت واقف بودند که اگر برای پیشگیری از این جنگ و توطئه فرهنگی تلاش کنیم، آینده جامعه مشکلات بسیاری مواجه خواهد شد. تأکید مقام معظم رهبری بر ترویج فرهنگ مطالعه و کتاب خوانی در جامعه نشان می دهد که ایشان توسعه کتابخانه ها و انتشار کتاب های مفید و سازنده را از جمله ابزارهای مهم در مقابله با این تهاجم خانمان برانداز می دانند. هم اکنون دارا بودن دست کم 100 متر مربع فضا برای ایجاد کتابخانه در مساجد شهری و 70 متر مربع فضای اختصاصی برای ایجاد کتابخانه در روستاها ضروری است. میزان سهمیه سالانه کتاب برای کتابخانه ها پانصد کتاب است که براساس درجه بندی کتابخانه ها و تعداد اعضا و مراجعان و مساحت کتابخانه ها متفاوت است.

مشارکت مردم در تأسیس کتابخانه های مساجد

خوشبختانه اعتقادات دینی مردم ایران موجب شده است، مساجدی بزرگ و وسیع در گوشه و کنار این کشور ساخته شود، همکاری و مشارکت در ساخت مسجد به عنوان کار خیر و سنت حسنه از دیرباز وجود داشته است. اگر بتوانیم جامعه را آگاه سازیم که کتابخانه هم می تواند به عنوان بخشی از ساختمان مساجد دارای کارکرد فرهنگی مثبت باشد، قطعاً گامی مهم در راه توسعه فرهنگ مطالعه و کتاب خوانی برداشته ایم. نهادهای مسؤول باید به این سمت حرکت کنند که ضمن توجیه متولیان امر، در ساخت مساجد جدید به فضای کتابخانه هم توجه شود.

در مساجد فعلی هم می توان با توجه به شرایط هر منطقه، فضایی را برای کتابخانه در نظر گرفت و حتی با اجاره کردن محلی در نزدیکی مسجد برای تأسیس کتابخانه اقدام کرد.

مردم باید به این باور برسند که، به همان اندازه که مسجد به فرش و سایر امکانات نیاز دارد، به کتابخانه و کتاب هم احتیاج دارد و چه بسا تأثیر کتاب مناسب در تقویت بعد اخلاقی،

ص: 140

اعتقادی و علمی انسان چنان عمیق باشد که اثر آن به عنوان باقیات الصالحات تا قرن ها پا برجا باشد.

اختصاص یک صندوق به خرید کتاب و تجهیز کتابخانه

از آن جا که معمولاً افراد با نیت های خاصی به مساجد کمک می کنند، می توان صندوقی برای خرید کتاب و تجهیز کتابخانه در نظر گرفت. آگاه کردن مردم در باب ارزش و اهمیت کتاب و نحوه مشارکت آنان در این امر زمینه کمک بیش از پیش به کتابخانه مسجد را فراهم خواهد کرد. این کار نه تنها از اختلاف نظرهای احتمالی برای اقدام در این زمینه پیشگیری می کند، بلکه باعث فرهنگ سازی هم خواهد شد.

اگر امکان اختصاص جای مناسبی برای کتابخانه در مساجد یا در جوار آن ها وجود ندارد، می توان موقتاً با گذاشتن چند کمد و ویتترین زمینه بهره مندی علاقه مندان از کتاب را فراهم آورد.

با اعمال مدیریت صحیح و حفظ قداست مسجد و رعایت جوانب کار، و جلوگیری از هرگونه مزاحمت برای نمازگزاران، می توان فضایی فراهم آورد که نوجوانان و جوانان در مسجد به مطالعه کتاب های مورد علاقه خود پردازند یا آن ها را به امانت بگیرند. برای دستیابی به نتیجه بهتر باید هر کمد به گروه سنی مشخصی اختصاص یابد. این کار موجب سهولت دسترسی و ترغیب علاقه مندان به کتاب های مورد نظر می شود.

راه اندازی کتابخانه و تلاش برای توسعه و تقویت آن اقدامی ضروری و مؤثر و بسیار ارزشمند است، اما نکته اساسی که باید همواره مورد توجه باشد این است که نقش مسجد در ترویج فرهنگ مطالعه و کتاب خوانی تنها در تأسیس کتابخانه و تهیه کتاب خلاصه نمی شود، بلکه مسجد به عنوان پایگاه علمی و آموزشی باید اساس کار خود را بر آموزش بگذارد. کسانی که پشت سر امام جماعت، به نماز می ایستند، به او اعتماد دارند و سخنانش را می پذیرند و برای او احترام قائل اند.

امام جماعت باید در کنار آموزش احکام و معارف اسلامی و مسائل ضروری دیگر به تبیین ارزش و جایگاه علم و دانش اندوزی از دیدگاه قرآن و عترت بپردازد و اهمیت و نقش کتاب را در توسعه و ترویج علم و دانش و بالا بردن آگاهی مسلمانان بیان کند. جامعه باید بداند که علم و دانش به آدمی توان می بخشد و او را از اعماق هولناک ضلالت و گمراهی به اوج قله های سعادت و خوشبختی رهنمون می شود و در همه حالات کتاب ابزاری مناسب برای افزایش علم و آگاهی است و اگر خداوند متعال در قرآن کریم به قلم و کتاب سوگند می خورد. (1) شاهدی بر این مدعاست.

نوجوان و جوان مسلمان باید بداند در آیات و روایات متعددی به اهمیت و ارزش علم و دانش اشاره شده است. تا آن جا که جویندگان علم و دانشمندان، سعادت همراهی و همنشینی با پیامبران و اولیای الهی را پیدا می کنند و چنان عزت و عظمتی می یابند که مورد ستایش ملائکه الهی قرار می گیرند. آن ها باید بدانند چرا تلاش در راه فراگیری علم و دانش چون جهاد در راه خدا قلمداد می شود و قلم دانشمندان افضل بر خون شهیدان می گردد و زمانی که از سر همه این ها آگاه شوند، کتاب و مطالعه و پژوهش نزد آنان ارزشمند می شود و نیازی اساسی به حساب می آید، و آن وقت اگر مسجد هم کتابخانه و کتاب نداشته باشد، علاقه مندان به جستجوی کتاب های مورد علاقه خود خواهند رفت.

امام جماعت آگاه و عالم باید به پدران و مادران بیاموزد که چگونه کتاب حس کنجکاوی کودکان و نوجوانان را ارضا می کند و موجب رشد، آگاهی و خلاقیت آنان می شود و این که خانواده چه نقشی در تقویت توانایی های کودکان و ترویج فرهنگ مطالعه و کتاب خوانی دارد و مهم تر از همه چگونه می توان با مطالعه زندگی بهتری داشت و فرزندان خوبی تربیت کرد و مسائلی از این قبیل.

او باید از همه راه های ممکن استفاده کند تا عطش مطالعه را در نسل جوان ایجاد کند، به سان تشنه ای که به دنبال آب بگردد.

ص: 142

«این از بدیهیات است که تا کسی در خود احساس تشنگی نکند، هرگز به دنبال آب نمی رود و اگر هم درباره آب سخن گفته شود، چون برای او جاذبه ای ندارد، توجهش را جلب نمی کند؛ اما هنگامی که تشنگی حاصل شد، یعنی جاذبه ای در درون برای آب به وجود آمد، دیگر خود آب، لفظ آب، صدای آب، سمت و جهت آب همه و همه برای او جالب توجه، دلربا، زیبا و جذاب خواهد بود» (1) آن وقت است که پدر و مادر کودک و نوجوان ما برای یافتن کتابی که عطش دانستن او را سیراب کند، خودش به جستجوی کتاب خواهد رفت و به قول مولانا:

آب کم جو تشنگی آور به دست تا بجوشد آبت از بالا و پست

کتابخانه های موجود

مساجدی که دارای کتابخانه هستند باید ضمن برنامه ریزی مناسب شرایط استفاده ی مطلوب علاقه مندان از این فضاهای فرهنگی را فراهم آورند. از جمله این شرایط می توان به موارد زیر اشاره کرد:

1. استفاده از کتابدار شایسته: از جمله اقدامات مهمی که باید صورت گیرد، استفاده از کتابداران ثابت و آگاه است، این افراد حتی اگر متخصص رشته کتابداری هم نباشند، باید علاقه مند به این کار باشند و حداقل دوره های تخصص کوتاه مدت را بگذرانند.

کتابدار نقشی مهم در جذب افراد علاقه مند و به ویژه کودکان و نوجوانان دارد و اگر نتواند به وظیفه خود عمل کند، ممکن است شرایطی را فراهم آورد که افراد از کتابخانه و مطالعه فاصله بگیرند.

هر کس در دنیای پیچیده امروز نتواند خود را با پیشرفت ها هماهنگ کند، موفقیت چندانی به دست نخواهد آورد.

ص: 143

«کتابداران مرشدی هندی به نام «رانگاناتان» دارند؛ ریاضی دانی که در انگلیس تحصیل کرد و در هند به لحاظ روح ناآرام خود به کتابخانه تبعید شد و در همان کتابخانه پنج اصل کتابداری را ثبت و به جهان عرضه کرد؛ اصولی که بنیان تفکر جدید کتابداری شد.

پنج اصل رانگاناتان عبارت اند از:

1. کتاب / اطلاعات برای استفاده است؛ 2. هر خواننده کتاب / اطلاعات خودش را نیاز دارد؛ 3. هر کتابی / اطلاعات خواننده خودش را دارد؛ 4. وقت خواننده / جوینده اطلاعات، طلاست؛ 5. کتابخانه (به هر شکل و نامی که مطرح باشد) نهادی پویاست» (1) «در حالی که نگاه کتابدار با توجه به اصول دوم و سوم معطوف به مثلثی است که میان او، اطلاعات و خواننده به وجود می آید، در نیل به اصل چهارم کتابدار می کوشد تا با انجام دادن انواع خدمات فنی و تخصص در وقت خواننده صرفه جویی کند. در باره اصل پنجم بعضی از صاحب نظران عقیده دارند، کتابدارانی که صرفاً به دنبال راضی نگه داشتن مخاطب اند کتابدار نیستند، لذا باید این اصل را سرلوحه کار خود قرار دهند.

کتابداری واقعا شایسته این نام است که با انجام دادن کارهای جدید و ابتکاری، مرتب در خواننده تحول ایجاد بکند و هر ساعت او را در مقایسه با ساعت قبل متحول سازد. یعنی ضمن پاسخ گویی به خواسته های مخاطب، فضایی را برای بیان ناگفته ها و حتی ناخواسته ها فراهم بیاورد و به صورت هدایت گر فرهنگی تأثیرگذار باشد» (2) «نتایج پژوهشی با عنوان بررسی وضعیت کتابخانه های شهرستان بم در سال 1382 نشان می دهد که علی رغم وضعیت نسبتاً مناسب کمی

ص: 144

1- . شورای کتاب کودک 1383 : 17 .

2- . شورای کتاب کودک 1383 : 18 .

کتابخانه های شهرستان، این نهادهای فرهنگی به علت ضعف های کیفی نتوانسته اند نقش اصلی خود را به عنوان نهادی پویا در توسعه فرهنگ شهرستان ایفا کنند. نارضایتی بیشتر مراجعه کنندگان از خدمات کتابخانه ها بیانگر این واقعیت است که انتظارات جامعه در حال رشد کشورمان، با امکاناتی که کتابخانه ها در اختیار آن ها قرار داده اند، برآورده نمی شود.

لذا برای رفع این معضل باید چاره ای اندیشید. زیرا حجم بالای اطلاعات که هر روزه بر آن افزوده می شود، می طلبد که کتابخانه ها از قالب سنتی خود به درآیند و به صورت پایگاهی شوند که جدیدترین اطلاعات را در خود جای داده است و پیشرفته ترین امکانات را در اختیار مراجعه کنندگان قرار می دهد.

برای رسیدن به این هدف استفاده از امکانات بخش های گوناگون جامعه اعم از بخش های خصوصی و نهادهای شهری و موقوفات و سایر منابع می تواند یاری دهنده باشد» (1). بنابراین کتابخانه های مساجد برای کسب موفقیت باید هماهنگ با تحولات و پیشرفت فن آوری با استفاده از فهرست نویسی و رده بندی علمی و نظام دار و امانت دهی منظم و فعال، امکان بهره مندی و دسترسی علاقه مندان به محتوای کتاب ها و انواع موضوع ها را فراهم آورند، چرا که در عصر اطلاع رسانی، روش های کهنه، قدیمی و ابتدایی دیگر کاربرد و کارایی لازم را ندارند.

اگر مساجد در وضعیتی باشند که بتوانند فرد توانمندی را به عنوان کتابدار انتخاب و پس از طی آموزش های لازم براساس برنامه ای منظم از او استفاده کنند، تأثیری بسیار در جذب کتاب خوان های نوجوان و جوان خواهد داشت و در حقیقت از جمله رموز اصلی توفیق کتابخانه های مساجد همین است.

اما چون در اکثر مساجد این امکان وجود ندارد، لذا باید از مشارکت نوجوانان و جوانان برای اداره کتابخانه های مساجد بهره گرفت. گروهی متشکل از چند جوانان علاقه مند می تواند کتابخانه مسجد را به خوبی اداره کنند.

ص: 145

تجربه نشان داده است اگر به گروه های نوجوان و جوان مسؤولیت داده شود و به خوبی رهبری شوند، می توانند بسیار مؤثر واقع شوند، حتی اگر خانواده های آنان این آمادگی را نداشته باشند. هرچند خود ما در کشورمان تجربه های بسیار موفقی از این دست داریم، ولی استفاده از تجربه های سایر کشورها نیز می تواند مفید واقع شود.

«مثال جالب در این زمینه، نهضت سارودادیا در سریلانکاست.

کشوری که در بسیاری از دهکده هایش، کودکان کلید توسعه مشارکت در جامعه اند. معلمان مدارس ابتدا الگوهای مشارکت کودکان را متحول کردند و به دنبال آن همین کار را در خصوص بزرگسالان انجام دادند»⁽¹⁾ در ضمن بر این نکته مهم تأکید می شود که مشارکت نوجوانان و جوانان در اداره مسجد باید همراه با نظارت و آموزش باشد.

2. آشنا ساختن همه مردم با نقش کتاب در زندگی و لزوم مطالعه: آگاه کردن مردم جامعه به ویژه کودکان و نوجوانان درباره اهمیت کتاب و نقش مطالعه در زندگی فردی و اجتماعی انسان، از جمله مقدمات ترویج فرهنگ مطالعه و کتابخوانی در مدارس است. وقتی مردم بدانند کتاب خوب و مفید دارای چه ارزش و اهمیتی است و چگونه می تواند آنان را در مسیر زندگی سالم و سعادت بخش قرار دهد، به آسانی آن را می پذیرند. در حقیقت، همین آگاهی است که می تواند انگیزه ای قوی برای کودکان و نوجوانان و حتی بزرگسالان به منظور روی آوردن به کتاب و مطالعه باشد. بنابراین، از جمله اساسی ترین برنامه هایی که در مساجد باید در نظر گرفته شود، بررسی راه های افزایش آگاهی مردم در خصوص این امر مهم است.

3. معرفی کتاب های خوب: معرفی کتاب به عنوان کاری انگیزشی، برای ترویج فرهنگ مطالعه و کتاب خوانی مؤثر است. در تحقیقات انجام شده، قرائت قسمت هایی از کتاب و هم چنین معرفی کتاب در تابلوی اعلانات، تأثیری فراوان در تشویق افراد به مطالعه دارد، که از میان این دوروش، روش اول بازدهی بیشتری داشته است.

ص: 146

«از جمله کارهایی که پیش از معرفی کتاب باید انجام شود، تلخیص کتاب است.» «تلخیص» یعنی خلاصه کردن و منظور از تلخیص کتاب یا نوشته ای، بیان اصل مطلب در کوتاه ترین شکل خود است»⁽¹⁾ از مهم ترین کارهایی که در تلخیص کتاب باید به آن توجه کرد، تعیین مشخصات کتاب، شامل نام کتاب، نام و نام خانوادگی نویسنده یا مترجم، نام مؤسسه انتشاراتی، سال انتشار، محل انتشار، تعداد صفحه ها، و نوبت چاپ است که باید با خطی زیبا نوشته شود و در تابلویی که در معرض دید نمازگزاران باشد یا بر در ورودی کتابخانه نصب گردد.

هم چنین اگر امام جماعت هفته ای یک بار ظرف چند دقیقه کتابی مناسب و ارزشمند را معرفی نماید، انگیزه ای قوی زیادی برای مطالعه کتاب در علاقه مندان به وجود می آورد.

ضمن این که استمرار چنین اقدامی ارزش قایل شدن برای کتاب و کتابخوانی است. نکته مهمی که باید مدنظر قرار گیرد، این است که حداقل چند جلد از کتاب هایی که معرفی می شود، در کتابخانه مسجد موجود باشد.

4. دعوت از افراد صاحب نظر و متخصص: از جمله کارهای ارزشمندی که امام جماعت و هیأت امنای مساجد می توانند انجام دهند، دعوت از افراد صاحب نظر و علاقه مند در این حوزه و یا کتابداران کتابخانه های عمومی است. حضور افراد متخصص و آگاه به مقوله کتاب و کتابخوانی می تواند موجب ترغیب و تشویق مردم به ویژه کودکان و نوجوانان باشد. مساجدی که فضای مناسبی برای تأسیس و راه اندازی کتابخانه ندارند می توانند با این اقدام خود، امکان ارتباط بیشتر افراد با کتابخانه های عمومی و سایر کتابخانه ها را به وجود آورند و در جهت فراگیر شدن فرهنگ مطالعه و کتاب خوانی قدم بردارند.

5. تشکیل انجمن ها و گروه های علمی و فرهنگی: تشکیل انجمن ها و کانون های دانش آموزی، دانشجویی و تشکل های ویژه جوانان، فرصت ارتباط مؤثر با این قشر توانمند و پویا با مساجد را فراهم می آورد و بخشی از این انجمن ها و کانون ها می توانند با کتابخانه مرتبط شوند، انجمن های علمی و فرهنگی و مطالعه و تحقیق گروه هایی از دانش آموزان و نوجوانان

ص: 147

و جوانان علاقه مند اگر به کمک یک یا چند نفر از مربیان آگاه، سازماندهی و هدایت شوند و براساس استعدادها و دل‌بستگی هایشان در مسیر مطالعه، تحقیق و گردآوری مدارک و غیره راهنمایی شوند، کمکی مؤثر در این زمینه خواهد بود.

نتیجه کار این گروه ها می تواند از طریق نشریه داخلی مسجد، بولتن و یا روزنامه دیواری در اختیار دیگران قرار گیرد.

به هر حال این نکته حایز اهمیت باید مورد توجه مسئولان امر قرار گیرد که فعالیت های متنوع و سازنده گروهی، نقش به سزایی در جذب نوجوانان به مساجد خواهد داشت، چرا که گروه جایی است که فرد می تواند توانایی ها و استعدادهای خود را در حد اعلا نشان دهد و رضایت خاطر کسب نماید.

دکتر علی اکبر شعاری نژاد (1377 : 569) در بیان اهمیت و آثار گروه می نویسد:

«فرد در دوره نوجوانی نه کودک است و نه بالغ، به همین سبب به گروه و جمعیتی نیازمند است که به سطح رشد و مظاهر فعالیت و فهم او پاسخ دهد و آن ها را بفهمد تا فرد، مقام واقعی خود را در میان دوستانش دریابد.

گروه همسالان به این معنا، از جمله عوامل ضروری برای رشد و تکامل اجتماعی نوجوانان است و اهمیت آن در تربیت فرد _ چنان که گفتیم _ بیش از والدین و معلمان است؛ زیرا همین گروه است که محیط مناسب برای ایجاد عادت برای گفت وگویی اجتماعی، مهارت ها و ارتباط ها فراهم می کند و روح وابستگی به یک جمعیت را در او رشد و پرورش می دهد، استعدادهای اجتماعی او را آشکار می سازد و در نتیجه میزان رهبری، پیشوایی، اطاعت و فرمانبرداری، حدود سازگاری و نفرت خود را درمی یابد که در رشد اخلاقی و میزان قبول مقیاس های اخلاقی مؤثر است و به نوجوان برای کسب اطمینان خاطر در زمان رهایی از تسلط خانواده کمک می کند. علاوه بر آن ها، نوجوانان را برای زندگی آینده و دوست داشتن دیگران آماده می کند».

یکی دیگر از متخصصان تعلیم و تربیت نیز می گوید:

«کار گروهی پیشرفت اجتماعی را آسان می کند و موجب ایجاد انگیزه در افراد برای رسیدن به تکامل بیشتر می شود. همچنین ثابت شده است، گروه هایی که از روی دوستی تشکیل می شوند، با دوام ترین گروه ها هستند.

تعلق داشتن، بیش از هر عامل دیگر، موجب ایجاد حس آرامش می شود.

تعلق داشتن، به گروه آن قدر برای نوجوان اهمیت دارد که اگر از راه مثبت و سازنده و در جهت منافع جامعه برای تشکیل گروه ها اقدام نشود، ممکن است به شکل مخرب پدیدار شود و آثار زیانباری در پی داشته باشد».

6. راه اندازی بخش کودکان و نوجوانان در کتابخانه: از جمله مهم ترین راه های جذب کودکان و نوجوانان به کتابخانه های مساجد این است که این کتابخانه ها بخشی از محل، خدمات و کتاب های خود را به کودکان و نوجوانان اختصاص دهند و تک تک بچه هایی را که در حیطه نفوذ کتابخانه زندگی می کنند، دقیقا از وجود کتابخانه و شرایط عضویت آن آگاه کنند.

«به طور مثال اگر در مسجد محله ای کتابخانه ای برای بچه ها تشکیل می شود، کتابدار بایست با حضور در مراسم نماز جماعت، چند دقیقه ای در مورد تشکیل و نحوه کار کتابخانه برای نمازگزاران صحبت کند و امام جماعت نیز به کرات (اما به فاصله معقول) در خصوص مورد اهمیت و لزوم مطالعه بچه ها سخنرانی کند و تذکرات لازم را بدهد. علاوه بر آن، کتابدار نباید تنها به این امر اکتفا کند، بلکه با ارسال نامه هایی برای تک تک خانواده های محل و یا با نصب آگاهی در مکان های مناسب، تأسیس و طرز کار کتابخانه را به اطلاع عموم برساند» (1). 7. استفاده از روش باز: نحوه دسترسی به کتاب نیز از جمله مواردی است که بر ایجاد میل و رغبت کودکان به مطالعه می افزاید. استفاده از روش باز برای کودکان نکته ای مهم است که باید دقت کرد. فضا باید به گونه ای باشد که آن ها بتوانند کتاب های گوناگون را بررسی کنند، به دست بگیرند و ورق بزنند، تا بتوانند کتاب مورد نظر و دلخواه خود را انتخاب نمایند.

ص: 149

8. برقراری ارتباط بین مساجد و مدارس: ایجاد ارتباط بین مدارس و مساجد به ویژه در مناطق و شهرهای کوچک که زمینه این ارتباطات بیشتر است، در بالا- بردن میزان مطالعه در کودکان و نوجوانان مؤثر است. این ارتباط می تواند به ارتباطی دوسویه و مؤثر تبدیل شود. تشویق کودکان و نوجوانان مسجدی به بهره گیری از کتاب های موجود در مدرسه از یک سو و حضور امام جماعت و یا اعضای هیئت امنای مساجد در مدارس و هماهنگی به بهره گیری از سوی دیگر، زمینه ساز بهره گیری آنان از کتاب و در نتیجه افزایش مطالعه است.

استفاده از همکاری معلمان مدارس هم برای آگاه ساختن در دانش آموزان مؤثر است. بسیاری از معلمان و مربیان، از جمله شخصیت های مورد علاقه و اعتماد کودکان و نوجوانان هستند. می توان با ترتیب دادن جلسه های سخنرانی، برگزاری مراسم جشن کتاب و برنامه های متنوع دیگر از معلمان دعوت کرد تا مردم به ویژه کودکان و نوجوانان را در زمینه اهمیت کتاب و مطالعه آگاه کند.

استفاده از ارتباط بین مساجد و مدارس از جنبه ای دیگر نیز حایز اهمیت است. در مساجدی که نزدیک مدارس قرار دارند، این ارتباط آسان تر شکل می گیرد. معمولاً در طول سال تحصیلی کلاس های آموزش خانواده با موضوعات گوناگون در مدارس تشکیل می شود و نتایج نسبتاً خوبی هم در بردارد. می توان یک یا دو جلسه از این آموزش ها را به موضوع اهمیت مطالعه و کتاب خوانی و روش های علاقه مند کردن کودکان و نوجوانان به مطالعه در مساجدی که شرایط مناسب دارند، اختصاص داد.

9. برگزاری مراسم هفته کتاب: در اهداف برگزاری هفته کتاب آمده است:

«توسعه فرهنگ مکتوب و ایجاد علاقه و شوق در عموم مردم به ویژه کودکان به امر کتاب و مطالعه» (1) گرامی داشت هفته کتاب در مساجد از جمله اقداماتی است که می تواند در آگاه سازی جامعه و ایجاد رغبت و عادت به مطالعه مؤثر واقع شود. می توان با ترتیب دادن مراسم باشکوه، جشن کتاب، مسابقات گوناگون و تجلیل از کتابخوان های نمونه و امثالهم فضای جامعه را به سمت مطالعه و کتابخوانی سوق داد.

ص: 150

10. وضع و تدوین مقررات برای کتابخانه: بدون تردید کتابخانه خوب، دارای قوانین و مقرراتی خاص است که همین امر، موجب ایجاد نظم و انضباط می شود و بازدهی کار کتابخانه را افزایش می دهد.

کتابخانه های مساجد، از این نظر، با مشکلاتی مواجه هستند که اگر با استفاده از روش های اصولی برای حل این مشکلات اقدامی صورت نگیرد، امور کتابخانه به خوبی پیش نمی رود و موفقیتی حاصل نمی شود. شاید اساسی ترین این مسائل، نظم و انضباط اعضا و چگونگی تحویل گرفتن و پس دادن کتاب باشد.

برای جلوگیری از بروز مشکلات احتمالی و به منظور بالا بردن کیفیت کار کتابخانه مسجد، به ویژه در خصوص کودکان و نوجوانان توجه به نکات زیر ضروری است:

الف) بسیاری از مشکلاتی که اعضاء پدید می آورند، ناشی از ناآگاهی و نداشتن شناخت صحیح از کتابخانه و قوانین و مقررات مربوط به آن است؛ لذا باید در ابتدای عضویت، در نهایت خوشرویی و دقت، قوانین و مقررات کتابخانه را برای مراجعه کنندگان، بیان کنند و از آنان خواسته شود، با مسئولان کتابخانه و کتابدار همکاری کنند.

ب) می توان قوانین و مقررات کتابخانه را روی یک برگ کاغذ، تایپ کرد و هنگام ثبت نام برای عضویت در کتابخانه مسجد، در اختیار مراجعه کنندگان قرار داد، تا پس از مطالعه دقیق و آگاهی از مقررات، متعهد به رعایت آن شوند و ورقه را امضا کنند و در پرونده کتابخانه ای اعضا نگهداری شود.

ج) کتابدار مسجد، نباید برای ایجاد انضباط، به زور و اجبار متوسل شود، بلکه باید با آگاهی از روحیه کودکان و نوجوانان به گونه ای رفتار کند که از علاقه آنان به کتابخانه کاسته نشود و ضمن رفتار صمیمانه، نظم و انضباط نیز رعایت شود.

د) کتاب در کتابخانه های کودکان و نوجوانان، «کالای مصرفی» است. بنابراین، نباید برای حفظ کتاب ها، بیش از اندازه سخت گیری کرد یا با اجرای قوانین خشک، مراجعه کنندگان را جریمه نمود، چرا که این کار موجب فاصله گرفتن آنان از کتابخانه می شود. بلکه باید علاوه بر تقویت روحیه امانت داری در کودکان و نوجوانان، تدابیری اتخاذ کرد

تا عمر مفید کتاب‌ها بیشتر شود و هر بار که کتابی خراب یا پاره می‌شود و تعمیر شدنی است، در خصوص آن اقدام لازم به عمل آید.

ه) هرگز نباید کتاب‌هایی را که کثیف و فرسوده شده یا جذابیت خود را از دست داده است، در کتابخانه نگه داشت زیرا کودک و نوجوان علاقه مند است که کتاب‌های جالب، تمیز و زیبا در اختیار داشته باشد.

و) برای تأخیر در تحویل کتاب نیز جریمه تعیین نکنید. مطمئن باشید کودکان علاقه مند، پس از مطالعه کتاب‌هایی که به امانت گرفته اند، بی‌صبرانه آماده گرفتن کتابی دیگر هستند. بنابراین، تأخیر در تحویل کتاب حتماً علتی دارد، لذا ابتدا باید آن‌ها را شناسایی و سپس کودک را در حل مشکل وی یاری نمود. ممکن است علت تأخیر، بیماری، مسافرت، زیاد بودن تکلیف‌های مدرسه، امتحان یا موردی دیگر باشد. حتی اگر علت این تأخیر بی‌نظمی دانش‌آموز باشد، با جریمه نمی‌توان نظم را به او آموخت. جریمه، بیش از آن که نظم را در پی داشته باشد، موجب دل‌سردی و دوری کودکان از کتاب و مطالعه می‌شود.

ز) اگر تعداد اعضای کتابخانه مسجد زیاد است و آنان در طول هفته، فقط یک بار می‌توانند برای گرفتن کتاب مراجعه کنند، بایستی در صورت نیاز و علاقه آنان، هر بار دو یا سه جلد کتاب به ایشان امانت داد، تا در فاصله یک هفته، به مواد خواندنی بیشتری دسترسی داشته باشند و با انتظاری ملال‌آور روبه‌رو نباشند.

ح) هیچ‌وقت کودکان و نوجوانان را مجبور نکنید خلاصه کتاب را بنویسند. هرچند این کار بسیار مفید و سازنده است؛ اما اگر جنبه زور و اجبار داشته باشد، موجب فاصله گرفتن آنان از کتابخانه می‌شود؛ زیرا بعضی از دانش‌آموزان، این حوصله و توانایی را ندارند. البته به مرور می‌توان با استفاده از راه‌های گوناگون آنان را به این کار تشویق کرد. به طور مثال، کتابدار مسجد خلاصه‌های کتاب را بخواند و به نویسندگان آن امتیاز دهد.

علاوه بر آن چه بیان شد، راه‌کارهای دیگری برای افزایش میزان مطالعه از طریق مساجد وجود دارد که در این مقاله فرصت طرح آن‌ها نیست. اما در مجموع یک نکته اساسی دیگر را نباید از نظر دور داشت که مرکز رسیدگی به امور مساجد وظیفه‌ای سنگین در این زمینه دارد.

این مرکز باید برنامه‌ای اساسی برای تأسیس و تقویت کتابخانه‌های مساجد تدوین کند و ضمن تعیین خط مشی کلی نظارت لازم را بر عملکرد کتابخانه‌ها به عمل آورد.

اختیارات هیئت امنای مساجد هم باید در حدی باشد که بتوانند براساس شرایط بومی و منطقه‌ای تصمیمات لازم را اتخاذ کنند که شامل انتخاب کتاب‌های مناسب، برگزاری نمایشگاه‌ها، نحوه اداره کتابخانه‌ها، چگونگی جلب مشارکت گروه‌ها، تشکل‌ها و نهادهای اجتماعی و غیره می‌شود.

«وجود شبکه‌ی سازمانی کتابخانه‌های مساجد، می‌تواند در جهت رفع پاره‌ای از مشکلات کتابخانه‌ها مؤثر واقع شود؛ این شبکه باید اختصاصاً به بحث تحقیق و توسعه کتابخانه‌های مرکزی و کتابخانه‌های مساجد و به روش‌های گسترش خدمات و بهینه‌سازی کتابخانه‌ها و به تلاش در جهت حل مشکلات آنها و یافتن الگو و کارکردهای جدید، برای کتابخانه‌های مساجد بپردازد. افزون بر این، مسؤول ارزیابی کلیه خدمات و فعالیت‌های کتابخانه‌های مرکزی مساجد است، تا میزان توفیق و ناکامی آن‌ها را در مقاطع زمانی متفاوت، مورد بازبینی قرار دهد.

ضمن سنجش میزان قابلیت‌های هر کتابخانه، رهنمودها یا پیشنهادهای لازم را برای بهبود خدمات کتابخانه آن استان یا شهرستان خاص ارائه دهد» (1).

پیشنهادها و راه‌کارهای اجرایی

براساس تعالیم اسلامی، افزایش آگاهی و بصیرت از جمله مهم‌ترین راه‌های رسیدن به مقصود است.

امام صادق علیه السلام می‌فرماید:

«کسی که بدون بصیرت و بینش عمل کند همچون کسی است که در

ص: 153

طریق و مسیر پیش نمی رود، از این رو هرچه بر تندی و حرکت خود بیفزاید، از مقصد دورتر می شود».

و امام علی علیه السلام نیز می فرمایند:

«انسانی که بدون علم عمل می کند، بیش از آن که اصلاح گر باشد مایه تباهی است».

بنابراین اساسی ترین کارهایی که باید صورت گیرد، ایجاد زمینه آگاهی ائمه جماعت، هیأت امنای مساجد، نمازگزاران و نوجوانان و جوانان در باره اهمیت مطالعه و کتابخوانی در زندگی است، بنابراین پیشنهاد می شود:

1. برنامه ریزی لازم برای آموزش ائمه جماعت و هیأت امنای مساجد توسط نهادهای ذی ربط درباره اهمیت وجود کتابخانه در مساجد و نقش کتاب و مطالعه در رشد و تعالی کودکان و نوجوانان.

2. تبیین اهمیت مطالعه و کتابخوانی به کمک ائمه محترم جماعت برای نمازگزاران و کودکان و نوجوانان به منظور ایجاد آمادگی و انگیزه لازم و مشارکت در راه اندازی یا تقویت کتابخانه مساجد و استفاده از آن و معرفی کتاب های مناسب در این زمینه به والدین.

3. ایجاد زمینه ارتباط مؤثر بین مساجد و مدارس به منظور تبادل تجربه ها و دستیابی به اهداف مورد نظر از جمله جذب دانش آموزان به مساجد برای بهره مندی از کتابخانه.

4. تهیه مجموعه ای از کتاب های علمی و آموزشی مورد نیاز دانش آموزان علاقه مند به شرکت در کنکور سراسری دانشگاه ها و مراکز آموزش عالی و تجهیز کتابخانه های مساجد به این کتاب ها.

5. ایجاد ارتباط با دستگاه های اجرایی و نهادهای فرهنگی و دولتی به منظور راه اندازی و توسعه و تجهیز کتابخانه های مساجد، هم چنین با توجه به سیاست های وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی مبنی بر واگذاری کتابخانه های عمومی به بخش خصوصی و حمایت از این کتابخانه ها و بررسی راه کارهای اجرایی به منظور توافق بین مرکز رسیدگی به امور مساجد و این وزارت خانه پیشنهاد می شود.

6. برگزاری مسابقات کتاب خوانی در سطح مساجد با توجه به شرایط سنی و نیازهای مخاطبان با در نظر گرفتن همه جوانب (حداقل دو بار در سال).
7. برگزاری نمایشگاه کتاب و نرم افزارهای گوناگون، حداقل هر سال یک بار در شهرهای کوچک، به منظور سهولت دستیابی به کتاب، چند مسجد می توانند مشترکا کتاب های مورد نظر را تهیه و به صورت دوره ای اقدام به برگزاری نمایشگاه کنند.
8. برگزاری مراسم جشن کتاب به مناسبت های گوناگون از جمله در هفته کتاب در مساجد و اجرای برنامه های مفید و متنوع.
9. اهدای کتاب مفید و سازنده به نوجوانان و جوانان برای تلاش ها و کسب موفقیت ها، توصیه می شود همراه با کتاب جوایزی دیگر هم به این افراد اهداء گردد، تا خاطره خوشی از اهدای کتاب به ویژه برای کودکان بر جای بماند.
10. دعوت از هنرمندان، دانشمندان، شاعران و نویسندگان برای سخنرانی و بحث و گفت وگو با علاقه مندان و معرفی شخصیت های برجسته با برگزاری نمایشگاه کتاب از آثار آنان.
11. تهیه جزوات آموزشی مناسب در باره نحوه بالا بردن کیفیت کار کتابخانه های مساجد و نقل تجربه های موفقیت آمیز و ارسال به کتابخانه های مساجد سراسر کشور.
12. برگزاری جشنواره کتابخانه های موفق مساجد در هفته کتاب یا به مناسبت های دیگر به منظور معرفی تلاش گران این عرصه و ایجاد انگیزه در دست اندرکاران سایر مساجد.
13. سعی شود تا حد امکان برای اعضای کتابخانه و به ویژه کودکان و نوجوانان از روش قفسه باز استفاده شود، چرا که در معرض دید بودن قفسه ها و دیدن کتاب ها از نزدیک و لمس کردن و ورق زدن آنها، در کتاب خوانی و مطالعه، تأثیری مثبت دارد.
14. انتخاب جوانان علاقه مند به عنوان کتابدار و برنامه ریزی هماهنگ در سطح هر شهرستان، به منظور آموزش آنان و بهره گیری از فن آوری در اداره امور کتابخانه.
15. تشویق واقفان و هیأت امنای مساجد برای ساخت فضای مناسب کتابخانه در جوار مساجد.

1. امیری، محمود (1384)، رسالت مساجد در توسعه فرهنگ کتاب و کتاب خوانی، ماهنامه مسجد، ش 88.
2. انصاری، نوش آفرین (1382)، فصل نامه شورای کتاب کودک.
3. دفتر رهبری (1380)، نگرش های موضوعی / 3، کتاب و کتاب خوانی، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
4. رهگذر، رضا (1370)، قلمرو ادبیات کودکان، تهران، حوزه هنری سازمان تبلیغات اسلامی.
5. شعاری نژاد، علی اکبر (1373)، روان شناسی رشد (چاپ یازدهم) تهران، انتشارات اطلاعات.
6. عباس زاده، عباس (1382)، فصل نامه پژوهش گران فرهنگ، سال اول، ش 4.
7. فتح آبادی، رضا (1371)، اشاعه فساد فرهنگی و پوچ گرایی، تهران، نشر بلیغ.
8. فرحزاد، محمد (1375)، سال نامه کتابداری، سال سی ام، دفتر بیست و چهارم و بیست و پنجم.
9. قمی فرد، محمد (1379)، آشنایی با فعالیت های تربیتی و اجتماعی، تهران، نشر عابد.
10. کاربشخ راوری، ماشاءالله، و فاطمه تویسرکانی راوری (1384)، نقش فعالیت های مکمل و فوق برنامه در پیشگیری و کاهش آسیب ها، مجموعه مقالات همایش علمی _ کاربردی جایگاه فعالیت های مکمل و فوق برنامه، انتشارات رسانه تخصصی.
11. کاربشخ راوری، ماشاءالله (1378)، چگونه کودکان و نوجوانان را به مطالعه علاقه مند کنیم؟ چاپ اول، تهران، انتشارات مدرسه.
12. کریمی، عبدالعظیم (1381)، رویکردی نمادین به تربیت دینی با تأکید بر روش ها، تهران، انتشارات قدیانی.
13. کلینی (1375)، اصول کافی / 1، مترجم محمد باقر کمره ای، تهران، انتشارات اسوه.
14. مجیدی، موسی (1378)، راهنمای ایجاد و گسترش کتابخانه های آموزشگاهی، تهران، انتشارات مدرسه.
15. مدیریت امور کتاب خانه های عمومی استان کرمان (1384)، نگاهی اجمالی به وضعیت کتابخانه های عمومی و قانون جدید و آیین نامه های اجرایی تأسیس و نحوه اداره کتابخانه های عمومی کشور.
16. منصوری، جواد (1374)، جنگ فرهنگی علیه انقلاب اسلامی، مشهد، انتشارات آستان قدس رضوی.
17. هارت، راجرای (1380)، مشارکت کودکان و نوجوانان، ترجمه فریده طاهری، تهران، دفتر پژوهش فرهنگی.
18. یغما، عادل (1361)، فن تلخیص کتاب، تهران، کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان.

در این مقاله ضمن بررسی مفهوم لغوی و اصطلاحی کلمه «قضا» کوشیده است با جمع آوری نظرات و دیدگاه های فقهای متقدم و متأخر در مورد قضا در مسجد ثابت کند که قضاوت در مساجد نه تنها کراهت ندارد؛ بلکه در بعضی مواقع قضاوت در مساجد ضروری است، صاحب مقاله علاوه بر بیان نظرات فقهای بزرگواری مانند خاتم المجتهدین شیخ انصاری، محقق حلی، ابن براج، شیخ طوسی و شیخ مفید رحمه الله در پنج قسمت مهم با استناد به بعضی از روایات از جمله از مولا امیرالمؤمنین علیه السلام تلاش نمود نظر خود را در عدم کراهت قضاوت در مسجد به اثبات برساند. وی استدلال بعضی از فقها مانند استدلال شیخ طوسی رحمه الله را در استناد به مرسله نبوی که فرمودند: جنبوا المساجد جیانکم و مجانینکم و خصوماتکم والحکومه را مخدوش و غیرقابل اعتماد می دانند و می گویند منظور رسول اکرم صلی الله علیه و آله فضای جنجالی همراه با فریاد است که موجب کراهت قضا در مساجد است. ضمناً صاحب مقاله با استناد به سخن امام سجاد علیه السلام مسجد را جایگاه مطلق ذکر نمی دانند بلکه اعتقاد دارند بسیاری از مشکلات در مساجد حل و فصل می شود و اگر مسجد مکان مطلق ذکر باشد خواندن قرآن هم در مساجد غیر از ذکر است و بنابراین نباید قرائت شود.

بی تردید مساجد نقشی حیاتی و ویژه در به ثمر رسیدن پیروزی انقلاب اسلامی داشتند، به حدی که معمار بزرگ انقلاب حضرت امام خمینی قدس سره، در سخنان خود از مسجد به عنوان رمز پیروزی انقلاب اسلامی یاد کردند:

«رمز پیروزی ملت ما همین بود که دیگر نمی ترسیدند از اینکه بروند توی خیابان بکشندشان، می رفتند خیلی هم کشته می شدند، بالاخره هم با همین فریادها و الله اکبرها پیروز شدند، رژیم اسلام این طور است که افرادش از مسجدند، از مسجد نهضت شروع می شد...» (1).

از دیگرسو کارشناسان و جامعه شناسان معتقدند آنچه در احداث و ایجاد یک انقلاب نقش دارد در بقاء و تداوم آن نیز نقش اساسی خواهد داشت، لذا می بینیم بعد از پیروزی انقلاب اسلامی حضرت امام قدس سره بارها و بارها از خالی شدن مساجد اظهار نگرانی می کردند و حفظ مساجد را از «تکالیف عمومی» مسلمانان برمی شمردند:

«شما باید هوشیار باشید که مسجدهایتان و محراب هایتان را حفظ کنید و بیشتر از سابق، شمایی که این معجزه را از مسجد دیدید، حالا باید بروید دنبال این معجزه نه رها کنید او را، من امروز باید بگویم که تکلیف است برای مسلمان ها حفظ مساجد امروز جزء اموری است که اسلام به آن وابسته است» (2). در جمهوری اسلامی ایران از اول انقلاب تا به امروز با پیدایش نهادها و مراکز دیگر نقش مساجد رو به افول گذاشته است، به صورتی که برخی را به این باور رسانده است که:

«در نظام جمهوری اسلامی بهتر است هراگان و نهادی مکان مخصوص به خود داشته باشد _ چنانکه دارد_ و مسجد کانون نشر معارف دین و مرکز تهذیب اخلاق و پرورش دل ها و جان ها باشد» (3).

ص: 158

1- . صحیفه امام: ج 9، ص 89 .

2- . همان: ج 13، ص 19 _ 21 .

3- . مسجد و حکومت، مجله مسجد: ش 29، ص 21 .

به نظر می‌رسد این سخن برخلاف نظرات معمار کبیر انقلاب اسلامی حضرت امام خمینی قدس سره است، ایشان در بیانات متعدد خویش می‌فرمایند:

«پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله در مسجد بود و همه کارهای بزرگ دنیا را هم در مساجد انجام می‌دادند، ما امیدواریم حالا هم مساجد ما برگردد به آن وقتی که مسجد محل حل و عقد امور باشد».⁽¹⁾ «از این مسجدها همه چیز بیرون می‌رفت، مسجد محل قضاوت بود».⁽²⁾ در این مقاله تلاش خواهد شد تا یکی از کارکردهای مساجد در صدر اسلام یعنی «قضاوت در مسجد» را از نظر تاریخی و فقهی مورد بررسی و پژوهش قرار دهیم ان شاء الله .

معنای لغوی و اصطلاحی قضاوت

ماده قضی در ریشه اصلی خود به معنای احکام و ایتقان امر و اجرای آن در جهت خود می‌باشد و خداوند متعال که می‌فرماید:

«فَقَضَا هُنَّ سَبْعَ سَمَوَاتٍ فِي يَوْمَيْنِ».

مراد استوار ساختن آفرینش آسمان‌ها است. قضاء به معنای حکم کردن است، که خداوند در قرآن می‌فرماید:

«فَاقْضِ مَا أَنْتَ قَاضٍ».

یعنی حکم کن و انجام بده، و اگر قاضی را قاضی می‌نامند به این دلیل است که حکم می‌کند و آن را اجرا می‌نماید.⁽³⁾ فقهای عظام تصریح دارند که قضاء دارای یک معنای خاص شرعی و یا متشرعی نیست.⁽⁴⁾ ولی در اصطلاح فقها همان گونه که مرحوم شیخ انصاری قدس سره از مسالک و کشف اللثام

ص: 159

1- . صحیفه امام: ج 17 ، ص 233 .

2- . همان: ج 15 ، ص 14 .

3- . معجم مقانیس اللغه: ج 5 ، ص 99 .

4- . القضاء والشهادات: ص 26 .

نقل می کند به معنای ولایت شرعی بر حکم برای کسی که شایستگی فتوا دارد، در جزئیات قوانین شرعی نسبت به اشخاص خاص از مردم می باشد. (1) مضمون این حکم «اثبات حقوق» برای برخی و یا «استیفاء حق» برای صاحب آن است.

شیخ انصاری قدس سره در جای دیگر (2) افزون بر این تعریف، «حکم کردن بین مردم بر گونه ای خاص» را نیز به عنوان یکی از معانی قضا در اصطلاح فقها نقل می کند.

آنچه از کاربردهای قضا در فقه و مباحث مطرح شده در کتاب القضا برمی آید این است که «قضا» تنها در موارد اختلاف بین دو نفر و حلّ این مخاصمه به کار می رود. از این رو فقهای معاصر قضا را به «فصل خصومت بین دو طرف تخاصم و حکم به ثبوت ادعای مدعی یا عدم حق برای او نسبت به مدعی علیه» (3) یا حکم کردن بین مردم برای رفع تنازع از بین آن ها (4) تفسیر می کنند.

مقصود از قضاوت در مسجد

پس از روشن شدن معنای لغوی و اصطلاحی قضا؛ مقصود از قضاوت در مسجد نیز روشن می شود؛ مقصود آن است که قاضی در مسجد بنشیند و به فصل خصومت بین طرفین دعوا در امر مورد اختلاف بپردازد. ادله وارده حکایت از آن دارد که اصل وقوع قضاوت در مسجد به همین معنا مورد اتفاق علماست؛ لذا هیچ فقیهی قائل به حرمت قضا در مسجد نیست چه اینکه قائل به وجوب هم نداریم. بلکه همه فقهاء قضاوت در مسجد را جایز می دانند با این تفاوت که برخی قائل به کراهت قضا در مسجد، برخی قائل به استحباب و برخی تفصیل می دهند، برخی نیز احتیاط را در ترک قضا در مسجد می بینند و برخی با توجه به ادله اصل جواز و عدم کراهت را ثابت می کنند. روشن است که فعلاً محل بحث «صدور حکم» در مسجد است و اجرا و تنفیذ حکم از محل بحث بیرون است.

ص: 160

1- . همان: ص 25 .

2- . همان: ص 227 . «و فی عرف الفقهاء استعمال تاره فی الحکم بین الناس علی الوجه المخصوص».

3- . مبانی تکمله المنهاج: ج 1 ، ص 3 .

4- . تحریر الوسیله: ج 2 ، ص 404 . «و هو الحکم بین الناس لرفع التنازع بینهم».

به طور کلی در بین فقهاء پنج قول و نظر مطرح است:

1_ قضاوت در مسجد به طور مطلق مکروه است. یعنی چه به صورت دائم و چه به صورت مقطعی؛ محقق حلی قدس سره در دو کتاب معتبر و شرائع این نظر را برگزیده است: «و یکره انفاذ الاحکام فشا»؛ مکروه است قضاوت و صدور حکم در مساجد (1) و محقق نراقی قدس سره در مستند همین نظر را دارد. (2) 2_ تفصیل است بین آن زمانی که مسجد به عنوان مکان قضاوت انتخاب شود و پیوسته در آن قضاوت صورت گیرد و بین آن هنگامی که به صورت اتفاقی در مسجد قضاوت شود در صورت اول قضاوت در مسجد مکروه، ولی در صورت دوم کراهتی ندارد. مرحوم محقق حلی در شرائع می فرماید:

«والآداب المکروهه... و أن يجعل المسجد مجلسا للقضاء دائما و لایکره لو اتفق نادرا». (3) «از جمله آداب مکروه آن است که مسجد پیوسته محل قضاوت باشد.

ولی اگر گاهی در آن قضاوت صورت گیرد مکروه نخواهد بود. در بین فقهاء متأخر مرحوم میرزای قمی در غنائم الایام معتقد به این نظریه هستند». (4) 3_ قضاوت در مسجد نه تنها مکروه نیست بلکه مستحب است، این نظریه از ظاهر عبارت فقهای نظیر شیخ مفید در مقنعه، (5) شیخ طوسی در نهاییه، (6) ابن حمزه در وسیله، (7) ابن ادریس در سرائر (8) و... استفاده می شود؛ عبارت شیخ مفید در مقنعه چنین است:

ص: 161

- 1- .المعتبر فی شرح المختصر: ج 2، ص 452؛ شرائع الاسلام: ج 1، ص 98.
- 2- .مستند الشیعه: ج 17، ص 59.
- 3- .همان.
- 4- .شرائع الاسلام: ج 4، ص 866.
- 5- .المقنعه: ص 722.
- 6- .النهاییه فی مجرد الفقه والفتاوی: ص 337_ 338.
- 7- .الوسیله الی نیل الفضیله: ص 209.
- 8- .السرائر: ج 2، ص 156.

«ثم يتوضأ وضوء الصلاة و يلبس من ثيابه مايمكن من الجمال و حسن الهيئه و يخرج الى المسجد الاعظم فى البلد الذى يحكم فيه».

سپس (قاضى) وضو مى گیرد و بهترين لباس خود را مى پوشد و به طرف مسجد اعظم شهرى که در آن به قضاوت مى پردازد حرکت مى کند. از اين که خروج به مسجد اعظم در کنار ديگر مستحبات آمده، استفاده استحباب شده است.

4 _ اگرچه قضاوت در مسجد جازى است ولى احتياط در ترک آن است، اين قول از کلمات صاحب جواهر(1) و مرحوم شيخ انصارى(2) استفاده مى شود.

5 _ قضاوت در مسجد جازى است مطلقا _ چه به صورت دایم و چه مقطعى _ در هر دو صورت صدور حکم و قضاوت در مسجد هيچ کراهتى ندارد. اين قول از کلمات مرحوم شيخ طوسى در خلاف و مبسوط(3) و قاضى ابن براج در مهذب(4) و ابن ادریس در سرائر(5) ... استفاده مى شود.

بررسی دلایل آرای مختلف

اکنون دلایل آرای مختلف مورد نقد و بررسی قرار مى گیرد تا رأى صحیح روشن گردد.

دلیل رأى نخست: محقق حلى در قالب چند کلمه مى فرماید:

«لأنه يسمع مشاجره الخصوم والتنازع بالكذب».(6) قضاوت در مسجد توابع و لوازمى دارد که گاه ممکن است سبب هتک حریم مسجد گردد و گاه با مشاجره طرفین دادگاه به تشنج کشیده شود و منجر به بالا رفتن صدا،

ص: 162

1- . جواهرالكلام: ج 14 ، ص 117 .

2- . القضاء والشهادات: ص 88 .

3- . المبسوط: ج 8 ، ص 78 .

4- . المهذب: ص 592 _ 593 .

5- . السرائر: ص 156 و 157 .

6- . المعتمد فى شرح المختصر: ج 2 ، ص 452 .

قسم های دروغ و نظیر این ها گردد و این ها مواردی هستند که شارع مقدس از وقوع آن ها در مسجد نهی کرده است. دیگر فقها در تبیین این دلیل مواردی مانند منع ورود کفار و مشرکان به مسجد در جهت ادای شهادت یا منع ورود زنان معذور به مسجد را اضافه نموده اند. (1) از این رو بهتر است مکانی را برای قضاوت انتخاب کنند که این قبیل محذورات را در پی نداشته باشد.

بررسی و نقد: در این استدلال فرمودند که قضاوت تابعی دارد، لذا انجام آن در مسجد مکروه است: در پاسخ می توان گفت توابع و لوازم قضاوت موجب کراهت قضاء که فی نفسه امری مستحب و در برخی از موارد واجب است نمی شود؛ زیرا می توان با گماردن ضابطان قضایی جلوی هرگونه تشنج و جدالی را گرفت. اما اینکه فرمودند قضاوت در مسجد موجب عدم حضور مشرکان و زنان معذور به عنوان شاهد می گردد؛ باید گفت: چه اشکال دارد در این گونه موارد شاهدان تا درب مسجد بیایند و سپس قاضی نزد آنان برود و اظهاراتشان را بشنود ممکن است اشکال بشود که: در این صورت مجلس قضاء به هم می خورد چون جزئی از مجلس قضاء در داخل مسجد و جزئی در خارج مسجد واقع می شود، شاید مراد فقهایی که می گویند قضاء در مسجد ممنوع یا مکروه است، همین است که مجلس قضاء با تمام لوازمش در مسجد نمی شود؟ در پاسخ عرض می شود: اگر این فقهاء چنین منظوری داشتند باید در کلمات خود آن ها تبیین می شد و حال آنکه هیچ کس اشاره هم نکرده است.

علاوه بر اینکه نمی توان پذیرفت که با چند قدم حرکت قاضی و شنیدن شهادت شهود، مجلس قضاء به هم بخورد. گذشته از این موارد؛ حضور مشرکین و کفار در مسجد فی نفسه منعی ندارد مگر آنکه موجب نجس شدن یا هتک حرمت مسجد یا توقف جنب در مسجد باشد. زیرا به شهادت تاریخ، پیامبر گرامی صلی الله علیه و آله در مسجد نمایندگان مشرکان را به حضور می پذیرفتند و با آنان به گفت و گو می پرداختند و شاید بر همین اساس است که برخی از فقهای معاصر در پاسخ به استفتائی مبنی بر حکم ورود غیرمسلمان به مساجد مسلمین؛ می نویسند:

ص: 163

«لأمانع من دخولهم في المساجد في نفسه غير المسجد الحرام و مسجد النبي صلى الله عليه وآله إلا أن يكون مستلزما لتنجيس المسجد أو هتك حرمة أو موجبا لمكث الجنب في المسجد»⁽¹⁾ ورود آنان [غیر مسلمانان] به مسجد غیر از مسجد الحرام و مسجد النبی صلی الله علیه و آله فی نفسه منعی ندارد، مگر آنکه موجب نجس شدن یا هتک حرمت مسجد یا توقف جنب در مسجد باشد.

2_ قائلین به کراهت به روایات نیز تمسک کرده اند؛ اینان در تثبیت نظر خود به چهار روایت مرسله استناد کرده اند:

الف: مرسله علی بن اسباط: محمد بن علی بن المحبوب عن الحسن بن موسی الخشاب عن علی بن اسباط عن بعض رجاله قال قال ابو عبدالله علیه السلام:

«جئبوا مساجدکم البیع والشراء والمجانین والصبیان والاحکام والصلّاه والحدود و رفع الصّوت»⁽²⁾ امام صادق علیه السلام فرمود:

«مساجدتان را از خرید و فروش، ورود دیوانگان و بیچه ها، صدور حکم، اعلام گمشده ها، حدود و فریاد دور نگه دارید».

ب: مرسله شیخ صدوق در من لایحضره الفقیه است که با مختصر جابجایی همان متن روایت فوق است⁽³⁾. ج: مرسله نبوی است که مرحوم شیخ طوسی در مبسوط آن را نقل می کند:

«جئبوا المساجد صبیانکم و مجانینکم و خصوصاتکم والحکومه»⁽⁴⁾ «مساجد را از بیچه ها، دیوانگان و دعواها و حکومت و قضاوت دور نگه دارید».

ص: 164

- 1- . أجوبه الاستفتائات: ج 1 ، ص 129 ، س 429 .
- 2- . تهذیب الاحکام: ج 3 ، ص 249 ، ح 2 .
- 3- . من لایحضره الفقیه: ج 1 ، ص 273 ، ح 715 .
- 4- . المبسوط: ج 8 ، ص 78 .

د: مرسله نبوی است که شیخ در مبسوط نقل می کند که:

أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ سَمِعَ رَجُلًا يَنْشُدُ ضَالَّةً فِي الْمَسْجِدِ. فَقَالَ: لَا وَجَدْتُهَا أُمَّ بَنِيَتِ الْمَسَاجِدَ لِذِكْرِ اللَّهِ وَالصَّلَاةِ». (1) پیامبر صلی الله علیه و آله شنیدند که مردی در مسجد از گمشده اش سخن می گوید. فرمود: پیدایش نکنی! همانا مسجد برای ذکر خدا و اقامه نماز ساخته شده است.

از انضمام روایات مذکور هرچند همگی مرسله هستند این نتیجه حاصل می شود که معصومین علیهم السلام از قضاوت کردن در مسجد نهی کرده اند.

بررسی و نقد: همان گونه که خود قائلین به این نظر در طرح این ادله مطرح کرده اند؛ هر چهار روایت مطرح شده و مورد استناد مرسل و غیرقابل اعتماد می باشند و تنها در صورتی می توان به آن ها عمل کرد که روایت قوی تری برخلاف نداشته باشیم _ که داریم _ اما ممکن است کسی بگوید: مراسیل شیخ صدوق قدس سره حکم مسانید را داشته و معتبر است به دلیل اینکه ایشان در کتاب اول من لایحضره الفقیه فرموده اند:

«بل قصدت الی ایراد ما افتی به و أحکم بصحته واعتقد أنه حجه فیما بینی و بین ربّی». (2) من در این کتاب قصد کرده ام چیزی را بیاورم که به آن فتوا داده و حکم به صحت آن می کنم و اعتقاد دارم که آن حجت است در بین من و پروردگار من، بنابراین تمام کسانی که در اسناد این روایات بوده و مرحوم صدوق آنان را حذف کرده اند، عادل و ثقه بوده اند، لذا این مراسیل حجت است.

در پاسخ عرض می کنیم که اولاً: در اعتبار و عدم اعتبار مراسیل شیخ صدوق بین فقهاء اختلاف است و ثانیاً: نهایت چیزی که از عبارت شیخ صدوق در اول کتاب استفاده می شود این است که ایشان جزم یا اطمینان به صدور این روایات داشته اند و جزم و اطمینان ایشان سبب عدالت روات سند یا وثاقت آن ها نمی شود، زیرا در مواردی که ایشان سند را ذکر کرده اند روات

ص: 165

1- . همان.

2- . من لایحضره الفقیه: ج 1 ، ص 3 .

ضعیف وجود دارد و ثالثاً: بر فرض پذیریم که شیخ صدوق به صدور اطمینان داشته اند، این سؤال مطرح می شود که آیا اطمینان ایشان برای دیگران نیز حجت است؟⁽¹⁾ اما از جهت دلالت فقها چند احتمال مطرح کرده اند:

الف: مقصود از احکام، صدور حکم نیست بلکه اجرای آن است که فقهاء اتفاق دارند بر کراهت آن در مسجد.

ب: مقصود فضای جنجالی با فریاد است، که با وزانت و متانت مسجد سازگار نیست.

ج: مقصود ائمه علیهم السلام احکام صادره از عامه است که باطل است و ائمه علیهم السلام از این راه می خواستند راه را بر قضاوت آنان ببندند.⁽²⁾ هر چند برخی از این احتمالات ضعیف می باشد لکن قوت احتمال اول کافی است که دلالت این روایات را نیز مخدوش کند. پس روایات چهارگانه سنداً و دلالتاً مخدوش و غیرقابل استنادند، و به این ترتیب قول اول ابطال می شود.

دلیل قول دوم: صاحب شرایع مرحوم محقق حلّی دلیلی برای ادعای خود اقامه نمی کنند ولی میرزای قمی در غنائم پس از آنکه وجوه و اقوال در مسأله را مطرح می کنند می فرمایند:

«والأظهر فی الجمع بین الروایات القول بالکراهه فی صوره الادمان لا مطلقاً...»⁽³⁾ أظهر در جمع بین روایات جواز قضاوت بر مسجد و ادله کراهت قضاء در مسجد؛ این است که بگوییم اگر قضاوت دائمی باشد مکروه و اگر مقطعی باشد کراهت ندارد.

نقد: با ذکر نکاتی که در پاسخ از ادله قائلین به کراهت مطرح کردیم زمینه ای برای این گونه جمع باقی نمی ماند.

دلایل قول سوم: همان گونه که در طرح نظر سوم بیان شد، این نظر از ظاهر کلمات فقهاء استفاده می شود؛ برای این نظریه به دو دلیل استدلال شده است:

ص: 166

1- ر. ک کلیات فی علم الرجال: ص 383 _ 384.

2- ن. ک: جواهرالکلام: ج 14، ص 116 _ 117.

3- غنائم الأيام: ج 2، ص 241.

1_ مسجد محل یاد و ذکر خداست و قضاوت و حل و فصل اختلافات از مصادیق یاد خداوند است.

2_ قضاوت از برترین اعمال است و لذا باید در شریف ترین اماکن صورت پذیرد و مکانی که دارای این ویژگی باشد فقط مسجد است.

محقق نراقی در مستند پس از مطرح کردن دو دلیل این گونه به نقل آن ها می پردازند:

اولاً: نمی توان پذیرفت که مسجد برای مطلق ذکر باشد بلکه طبق روایت جعفر بن ابراهیم از امام سجاد علیه السلام که پیامبر خدا فرمودند:

«من سمعُوه يُشيدُ الشَّعْرُ فِي الْمَسَاجِدِ فَقُولُوا فَضَّ اللَّهُ فَكَأَ انْمَا نُصِيَتْ الْمَسَاجِدُ لِلْقُرْآنِ» (1) اگر شنیدید کسی در مسجد شعر می خواند به او بگویید: خداوند دهانت را بشکند! مسجد برای قرآن ساخته شده است. مساجد جای قرآن است و بر فرض بپذیریم که مسجد مطلق ذکر است؛ ذکر بودن قضاوت را قبول نداریم.

ثانیا: پس از نصوصی که بر کراهت قضاء در مسجد اقامه کردیم، مستحب دانستن قضاوت در مسجد اجتهاد در مقابل نص است و این بالوجدان و بالاتفاق باطل است. (2) به نظر می رسد هم دلیل قائلین به استحباب و هم نقدی که بر آن ها مطرح شد مخدوش است: خدشه در دلیل استحباب به این است که: استحباب نیز مانند وجوب و حرمت و کراهت حکمی از احکام الهی است که باید با دلیل آن را ثابت کرد.

اما خدشه در کلام محقق نراقی به این است که:

اولاً: از روایت «انما نصبت المساجد للقرآن» نمی توان استفاده حصر نمود و حصر در این روایت قطعاً حصر اضافی است. زیرا اگر حصر حقیقی باشد باید دعا و توسل و حتی نماز خواندن در مسجد زیر سؤال برود. صرف نظر از حصر اگر قضاوت بر طبق قرآن باشد با روایت فوق منافات ندارد.

ص: 167

1- . الكافي: ج 3، ص 369، ح 5 .

2- . مستندالشيعة: ج 17، ص 59_ 60 .

ثانیا: هر عملی که برای کسب رضای خدا و خدمت به بندگان او انجام شود از مصادیق یاد خداست و قضاوت به حق، یقیناً از این دسته است.

اما اینکه فرمودید قول قائلین به استحباب اجتهاد در مقابل نص است؛ اگرچه این قول اجتهاد است ولی قطعا در مقابل نص نیست زیرا نصوص مزبور سنداً و دلالة مخدوش هستند.

دلایل قول چهارم: مرحوم شیخ انصاری پس از طرح قول به کراهت و جواز قضاء در مسجد و بیان ادله طرفین در پایان بحث می فرمایند:

«والمسئله محل اشکال الا أن الترتک أولى»⁽¹⁾. اما صاحب جواهر بر این مدعا دو دلیل اقامه می کنند:

1_ قضاوت در مسجد چه بسا مستلزم وقوع در مکروهات باشد. خصوصاً با توجه به تفاوت جوهری و اساسی بین قضاوت پیامبر و ائمه علیهم السلام با سایر انسان ها.

2_ احتمال می رود قضاوت در مسجد به غیر ما انزل الله حکم کنند به دلیل تقصیر در مقدمات حکم یا تبعیت کردن از امیال و هواهای نفسانی⁽²⁾. بررسی و نقد؛ اولاً: آیا ترس از افتادن در مکروه یا حکم به غیر ما انزل الله می تواند مانع از جواز قضاوت در مسجد باشد! خصوصاً با توجه به قرائن و مستندات که دلالت می کند خود ائمه علیهم السلام به شاگردان و صحابه خود دستور می دادند تا در مسجد به قضاوت بنشینند و یا روایاتی که دلالت می کند ائمه علیهم السلام دیگران را از قضاء در مسجد نهی نمی کردند که در ادله قول پنجم به آن ها اشاره خواهیم کرد.

ثانیا: احتمال خطا در قضاوت به علل عدیده امکان پذیر است ولی اگر قضاوت در مسجد به خاطر این احتمالات باید ترک شود، در سایر ممکنه هم این احتمال وجود دارد و تعطیلی امر قضاء سبب اختلال نظام می شود که یقیناً برخلاف خواسته شارع مقدس می باشد. علاوه براینکه نظیر احتمال خطا در جهت صدور حکم و قضاوت در صدور فتوا و اجتهاد نیز هست، پس باید صاحب جواهر ملتزم شود که به دلیل احتمال خطا باید از صدور فتوا نیز اجتناب

ص: 168

1- . القضاء والشهادات: ص 88 .

2- . جواهر الکلام: ج 14 ، ص 117 .

کرد و یا حداقل احتیاط در ترک آن است؟! و بالا-خره اینکه: چرا صاحب جواهر پس از ردّ نظریه قائلین به کراهت و اثبات جواز قضاء در مسجد به دلیل ترس از افتادن در مکروه یا احتمال خطا فتوای به احتیاط می دهند؟ در حالی که مقتضای ادله جواز قضاء در مسجد است.

دلایل قول پنجم: مرحوم شیخ طوسی در کتاب [خلاف \(1\)](#) سه دلیل بر اثبات این قول اقامه می کنند:

1 - جواز مقتضای اصل است، تا وقتی که دلیلی بر کراهت یا حرمت قائل نشود، حکم بر جواز است.

2 - سیره و مکان قضاوت پیامبر صلی الله علیه و آله مسجد بوده است و اصولاً مکانی جز مسجد برای قضاوت حضرت نقل نشده است و اگر قضاوت در مسجد مکروه بود قطعاً پیامبر صلی الله علیه و آله آنجا را برای امر قضاوت بر نمی گزید.

3 - امام علی علیه السلام در مسجد جامع کوفه قضاوت می کرد و «دکه القضاء» حضرت تا به امروز معروف است.

محقق نراقی در مستند به دلیل اول و سوم اشکال می کنند به اینکه:

اصل در ما نحن مندرج است به آنچه که از ادله بر کراهت قضا در مسجد ذکر کردیم، چون الاصل دلیل حیث لادلیل؛ تمسک به اصل در جایی است که اماره برخلاف نباشد.

جواب از اشکال محقق نراقی از مطالب گذشته روشن می شود، زیرا ثابت کردیم که ادله مذکور سنداً و دلالتاً مورد خدشه و غیرقابل اعتمادند.

ایشان در ارتباط با دلیل سوم هم سه اشکال مطرح می کنند:

الف: اصل ثبوت چنین دکه ای برای قضاوت ثابت نیست.

ب: بر فرض که ثابت باشد، ثابت نیست که «دکه القضاء» باشد.

ج: بر فرض که «دکه القضاء» باشد از کجا معلوم که جزء مسجد بود و امام علی در آن قضاوت می کرده، شاید آن زمان جزء مسجد نبوده است. [\(2\)](#)

ص: 169

1- . الخلاف: ج 6 ، ص 217 .

2- . مستند الشیعه: ج 17 ، ص 60 .

در پاسخ هر سه اشکال این محقق عرض می شود که: هر سه نقد این عالم بزرگ، تشکیک در یک امر واضح و مسلّم تاریخی است چرا که اصل ثبوت و «دکه القضاء» بودن آن و قضاوت حضرت در این مکان، از مسلماتی است که پیوسته فقهای ما در طیّ قرون گذشته به آن در این باب استدلال کرده اند؛ و در دلیل چهارم بر قول پنجم که روایات است خواهد آمد که حضرت در این مکان به حل و فصل امور قضایی می پرداختند. حتی در برخی روایات نحوه قضاوت حضرت با تمام جزئیات ذکر شده است. بنابراین احتمالات مذکور از محقق نراقی در آن حد از قوت نیست که استدلال را دچار خدشه و ایراد نماید.

برخی دیگر مثل مرحوم فاضل هندی صاحب کشف اللثام اشکال کرده اند که:

مواظبت بر قضاء امام علی علیه السلام در مسجد جامع ثابت نیست و حضرت در بعضی از اوقات و قضایا در آنجا به قضاوت می پرداختند. (1) در پاسخ عرض می کنیم که: این برداشت هم صرف ادّعاست. زیرا اولاً: چه دلیلی بر اثبات آن دارید و ثانیاً این برداشت بر خلاف ظاهر است زیرا یک مکان با یک یا دو بار قضاوت اتفاقی که «دکه القضاء» نامیده نمی شود.

4_ مهمترین دلیل ما بر جواز قضاوت در مسجد، پس از اتفاق علما بر وقوع قضاء از پیامبر صلی الله علیه و آله و امام علی علیه السلام، روایات است؛ که در ذیل به برخی از آن ها اشاره می کنیم.

الف) «علی بن ابراهیم عن ابيه عن ابن ابي عمير عن عمر بن اذینه قال: كنت شاهدا ابن ابي لیل فقضى فی رجل... فقال له محمد بن مسلم الثقفی: اما انّ علی بن ابي طالب علیه السلام قد قضی فی هذا المسجد بخلاف ما قضیت...». (2) عمر بن اذینه نقل می کند که قاضی ابن ابی لیلی در ارتباط با موضوعی حکمی صادر کرد، پس از صدور حکم محمد بن مسلم ثقفی خطاب به او گفت: آگاه باش که امام علی علیه السلام در همین مسجد نظیر همین قضیه را به نحو دیگری قضاوت کرد....

ص: 170

1- . کشف اللثام: ج 1 ، ص 202 .

2- . الکافی: ج 7 ، ص 34 ، ح 27 .

حدیث از دو جهت مقصود ما را اثبات می کند.

اول: محل قضاوت ابن ابی لیلی مسجد بوده چون در روایت هست؛ امام در همین مسجد که توقضاوت می کنی.

دوم: مکان قضاوت امام علی علیه السلام نیز مسجد بوده است.

ب) «علی بن ابراهیم عن ابيه عن ابن ابی عمیر عن علی بن ابی حمزه عن ابي بصیر عن ابي جعفر علیه السلام قال: دخل امیرالمؤمنین المسجد فاستقبله شاب... ففرق بينهم وأقیم کل رجلٍ منهم الی أسطوانه من أساطین المسجد و رؤسهم مغطاه بثيابهم ثم دعا بعبدالله بن ابي رافع کاتبه فقال هات صحیفه و دواه و جلس امیرالمؤمنین علیه السلام فی مجلس القضاء و...» (1) روایت طولانی است خلاصه اش این است که جوانی به حضرت شکایت کرد از همسفران پدرش؛ که پدرم با اموال فراوانی با گروهی به تجارت رفت و اینک همسفرانش برگشته اند و او برنگشته و آنان ادعا می کنند که او در بین راه مرده است. وقتی می پرسم پس اموالش کجاست؟ می گویند: او مالی نداشت! نزد شریح قاضی رفته ام و او حکم به برائت آنان صادر کرده است. حضرت دستور داد همسفران را حاضر کردند و فرمود: یکی یکی و جدا و جدا در نزد ستون های مسجد بایستند و سپس کار بازجویی را شروع کردند و در نهایت افراد اعتراف به قتل کردند.

از روایت فوق نه تنها قضاوت حضرت در مسجد ثابت می شود بلکه نحوه قضاوت و داشتن جایگاه قضاء در مسجد نیز قابل اثبات است.

ج) روایت دیگری که می تواند مؤید ما باشد، این روایت است که: وقتی امام علی علیه السلام شنیدند، شریح در منزل خود قضاوت می کند فرمود:

«یا شریح! اجلس فی المسجد فانّه اعدل بین الناس و انّه وَهْنٌ بالقاضی ان یجلس فی بیته» (2).

ص: 171

1- . الکافی: ج 7، ص 371، ح 8.

2- . دعائم الاسلام: ج 2، ص 534، ح 1898.

ای شریح! در مسجد قضاوت کن که برای عدالت بین مردم این بهتر است. همانا نشستن در خانه و قضاوت کردن مایه وهن نسبت به قاضی است. اگر از این روایت استحباب قضاء در مسجد استفاده نشود، حداقل جواز مستفاد است ولی سند روایت مرسل است لذا فقط می تواند مؤید باشد.

ر) از روایت دیگری که نیازی به ذکر آن نیست، می توان استفاده کرد که اعلام حکم قضائی در مسجد جایز است. (1) با ثبوت این گونه از قضاء، قضاوت قاضی تحکیم به طریق اولی جایز خواهد بود. علاوه بر اینکه قضاوت در مسجد از نظر روانی هم برای طرفین دعوا و هم برای قاضی آرامش بیشتری به همراه دارد. زیرا همگان به مقدس بودن این مکان ایمان دارند و فضای مسجد خود به خود باعث می شود افرادی که در آنجا حضور پیدا می کنند از مسائلی نظیر دروغ گفتن، شهادت به باطل، سوگند دروغ و نظایر این ها پرهیز کنند و این خود سبب قضاوت به حق از سوی قاضی خواهد شد.

ص: 172

1- . الکافی: ج 7، ص 185_ 186، ح 1 .

- 1_ أجوبه الأستفتانات: السيدالخانثى، دارالنبأ، 1415 هـ_ 1995 م.
- 2_ غنائم الأيَّام فى مسائل الحلال والحرام: الميرزا ابوالقاسم القمى، مكتب الاعلام الاسلامى، 1418 هـ_ق.
- 3_ جواهرالكلام: الشيخ محمد حسن النجفى، دارالكتب الاسلاميه، 1365 ش .
- 4_ كليات فى علم الرجال: الشيخ جعفرالسبحانى، قم، جامعه المدرسين، 1416 ش .
- 5_ شرائع الاسلام فى مسائل الحلال والحرام: المحقق الحلّى، انتشارات استقلال، تهران، 1409 هـ_ .
- 6_ كشف اللثام: بهاءالدين محمد بن الحسن بن محمد الاصفهانى (الفاضل الهندى) قم، مكتبه سيد المرعشى النجفى، 1405 هـ_ .
- 7_ صحيفه امام خمينى قدس سره: مؤسسه چاپ و نشر آثار حضرت امام خمينى قدس سره .
- 8_ مسجد و حكومت: سيد احمد خاتمى، مجله مسجد، ش 29 .
- 9_ المعترف فى شرح المختصر: محقق حلّى، تهران، استقلال، 1409 هـ_ ش .
- 10_ مستند الشيعه: محقق نراقى، مشهد، آل البيت، 1415 هـ_ .
- 11_ المقنعه: الشيخ المفيد، قم، جامعه المدرسين، 1410 هـ_ .
- 12_ النهايه فى مجرد الفقه والفتاوى: الشيخ الطوسى، بيروت، درالاندلس .
- 13_ الوسيله الى نيل الفضيله: ابن حمزه الطوسى، قم، مكتبه السيدالمرعشى، 1408 هـ_ .
- 14_ السرائر: ابن ادريس حلّى، قم، جامعه المدرسين، قم، باقرى 1415 هـ_ .
- 15_ المبسوط فى فقه الاماميه: الشيخ الطوسى، المكتبه المرتضويه، 1351 ش .
- 16_ المهذب: القاضى بن البراج، قم، جامعه المدرسين، 1406 هـ_ ق .
- 17_ دعائم الاسلام: نعمان بن محمد تميمى مغربى، مصر، دارالمعارف، 1385 هـ_ ق .
- 18_ تهذيب الاحكام: شيخ طوسى، تهران، دارالكتب الاسلاميه، 1365 هـ_ ش .
- 19_ الكافى: شيخ كلينى، تهران، دارالكتب الاسلاميه، 1365 هـ_ ش .
- 20_ الخلاف: شيخ طوسى، قم، مؤسسه النشر الاسلامى، 1417 هـ_ ش .

21_ معجم مقائس اللغة: ابوالحسين احمد بن فارس بن زكريّا، قم، مكتب الاعلام الاسلامى، 1404 هـ_ ق .

22_ مباني تكمله المنهاج: السيدالخوايى قدس سره، قم، دارالهادى، 1407 هـ_ ق .

23_ تحريرالوسيله: الامام الخمينى قدس سره، قم، اسماعيليان .

ص: 173

چکیده

نویسنده مقاله با بررسی و مطالعه ادیان گوناگون به این نتیجه رسیده که در هر مکتبی محلی مقدس برای عبادت و بندگی وجود داشته است که در همان مکتب به عنوان بهترین مکان محسوب می شود و با مقایسه این مکان ها نتیجه می گیرد که در مکتب حیات بخش اسلام تقدس مسجد بر سایر اماکن کاملاً روشن است.

نویسنده با نام گذاری شخصیت به عنوان اساسی ترین موضوع علم روان شناسی محور اساسی بحث در زمینه های یادگیری، انگیزه، ادراک، تفکر، عواطف و احساسات، هوش و مواردی از این قبیل را شخصیت معرفی کرده و در عین حال برداشت های مختلف مفهوم شخصیت را در طول تاریخ بررسی نموده است و از این بررسی به نتایج پنج گانه ای می رسد که بر این اساس تأثیر مسجد بر شخصیت را سه بعدی (احساس، ادراک، رفتار) عرض یابی نموده و هرکدام از این ابعاد سه گانه را به طور مختصر و مفید تشریح نموده است. نویسنده بر این باور است که مسجد پایگاهی است دینی که علاوه بر شخصیت سازی صرف در شخصیت ایمانی نیز

کاملاً قابل تأثیر است و این تأثیرات را بر محور: تقویت ایمانی، ابزارها تقسیم بندی نموده که از مراسم مذهبی، سخنرانی ها، مراسم دعا و نیایش نماز جماعت ناشی می شود، و اصولاً زمینه سازی مساجد را از جهانی عامل تقویت و شکل گیری رفتار انسانی می داند از جمله تأثیر علمی تربیت الگویی و تربیت عملی.

اشاره

در بررسی و مطالعه هر دین و مکتبی به مکانی مقدس برمی خوریم که از دید پیروان آن اهمیت و فضیلت زیادی دارد. در اسلام نیز مساجد از مهمترین مکان های مقدسی است که انسان در بخشی از مسیر تکامل خویش که مدتی را در کره خاکی می گذراند از آن زاد و توشه سفر بزرگ خود را به سوی جاودانگی را برمی دارد.

مسجد خانه پیامبران و پرهیزکاران (1) و مؤمنان (2) است. مسجدها انوار الهی (3) و بهترین مکان ها نزد خداوند هستند (4) که نشستن در آن عبادت است. (5) و سبب آرامش و رحمت الهی می شود. (6) این مکان شریف چنان بافضیلت است که ورود، توقف و خروج آن احکام و آداب خاصی دارد. (7) مسجد ابعاد مختلفی دارد و از جهات گوناگون فرد و اجتماع را تحت تأثیر قرار می دهد. به عبارت دیگر کارکردهای مسجد در عین اینکه مکانی برای عبادت و راز و نیاز است،

ص: 176

- 1- . قال رسول الله صلى الله عليه وآله: «المسجد بيت كل تقى»، مسجد خانه هر پرهیزکاری است. شهاب المنابر: ص 23 .
- 2- . قال رسول الله صلى الله عليه وآله: «المسجد بيت كل مؤمن». مسجد خانه هر مؤمنی است. کنز العمال: ج 7 ، ص 650 .
- 3- . قال رسول الله صلى الله عليه وآله: «المسجد انوار الله». مساجد، نورهای الهی هستند. مستدرک الوسائل: ج 3 ، ص 447 .
- 4- . قال رسول الله صلى الله عليه وآله: «احب البلاد الى الله مساجدها». محبوب ترین جای سرزمین نزد خدا، مسجد آن است. نهج الفصاحه: ج 710 . و در روایت دیگری می فرماید: «خير البقاع المساجد». محبوب ترین مکان ها، مساجد هستند. کنز العمال: ج 7 ، ص 648 .
- 5- . وسائل الشيعه: ج 3 ، ص 85 ؛ بحار الانوار: ج 83 ، ص 384 .
- 6- . مستدرک الوسائل: ج 3 ، ص 363 .
- 7- . مستدرک الوسائل: ج 3 ، ص 516، 373، 385 ؛ وسائل الشيعه: ج 3، ص 502، 516، 517، 518، 507، 575؛ کنز العمال: ج 7 ، ص 675 ، 668 ، 669 ؛ بحار الانوار: ج 83 ، ص 380 ؛ همان: ج 18 ، ص 107 .

فعالیت های سیاسی، فرهنگی، تربیتی و آموزشی را نیز در کار خود قرار داده و حتی آثار اقتصادی ژرفی نیز به جای می گذارد.

در نوشته نقش مسجد بر ابعاد معنوی و عبادی شخصیت انسانی را بررسی می کند.

ساخت واژگانی شخصیت و ابعاد آن

شاید بتوان شخصیت را اساسی ترین موضوع علم روان شناسی دانست؛ زیرا محور اساسی بحث در زمینه هایی مانند یادگیری، انگیزه، ادراک، تفکر، عواطف و احساسات، هوش و مواردی از این قبیل است. به عبارتی دیگر موارد فوق الذکر اجزاء تشکیل دهنده شخصیت به حساب می آیند. در روان شناسی تعریف شخصیت مراحل گوناگونی را طی کرده است به طوری که تمام معانی شخصیت را نمی توان در یک نظریه خاص یافت بلکه در حقیقت تعریف شخصیت، به نوع تئوری یا نظریه هر دانشمند بستگی دارد.

برداشت های متفاوت از مفهوم شخصیت، به وضوح نشان می دهد که معنای شخصیت در طی تاریخ بسیار گسترده تر از مفهوم صوری و اجتماعی اولیه آن شده است. با وجود این می توان در تعریف جامعی گفت: شخصیت عبارت است از مجموعه ای سازمان یافته و واحدی متشکل از خصوصیات نسبتاً ثابت و مداوم که بر روی هم، یک فرد را از فرد یا افراد دیگر متمایز می نماید.⁽¹⁾

نقش مسجد بر ساختن شخصیت

تأثیر مسجد بر شخصیت را در سه بعد «احساس، ادراک و رفتار» دینی می توان بررسی نمود. در توضیح انتخاب مدل فوق جهت تأثیر مسجد بر شخصیت ایمانی نکات زیر مدنظر است:

1_ انسان موجودی مختار است و امتیاز و ارزش کارهای او به اختیار داشتن اوست. (کارهای غیراختیاری انسان به حُسن و مدح و ذم متصّف نمی شود و در نظام رفتاری او نمی گنجد).

ص: 177

1- . مکتب ها و نظریه ها در روان شناسی شخصیت، دکتر سعید شاملو: ص 11 _ 12 _ 13، انتشارات رشد چاپ پنجم، تهران، پاییز 1374 هـ. ش .

2_ صدور فعلی اختیاری از انسان، مراحل و مراتبی دارد به طوری که تغییر در این مراحل سبب بروز رفتارهای گوناگون از فرد می شود. نظام ارزشی نیز در این فرآیند شکل می گیرد تا افراد مختلف کارهای مختلف انجام دهند.

3_ صدور فعلی از انسان روند خاصی را طی می کند و نظام ویژه ای دارند. رفتار انسان حاصل تمایلات و افکار اوست، نمود خارجی شخصیت انسان حاصل تعاملات او در قلب و سپس ذهن است. به عبارت دیگر، شخصیت انسان در سه بعد احساس، ادراک و رفتار قابل بررسی است. به عبارتی پیش نیازهای شخصیتی انسان را در پیش نیازهای رفتاری، شناختی و احساسی می توان خلاصه نمود.

4_ هرچند رفتار تابع ادراک و احساس است ولی ادراک و احساس از رفتارهای انسان منشأ می گیرد. (اعمالی که ما انجام می دهیم در روحيات (قلب، احساس) و افکار (ذهن، ادراک) ما مؤثر است)؛ حتی رفتارهای انسان بر رفتارهای دیگر او تأثیر می گذارد. اعمال و رفتار، احساس و ادراک را تقویت می کند. ولی رفتار ناشی از احساس و ادراک است. چنان که ایمان اقرار به زبان است ولی اعمال صالح، ایمان را تقویت می کند. احساس و ادراک نیز بر هم تأثیر دارند. یکی از راه های ادراک، احساس است ولی در فرآیند رفتار انسان، ادراک بعد از احساس (تمایل) است.

5_ جهت بررسی علت، اصلاح و تغییر صدور فعل از فرد مختار نمی توان به راهکارهایی در سطح رفتار پرداخت، بلکه باید همواره به فرآیندی که فرد در بعد تمایلات و ذهنیات طی کرده تا رفتاری از او صادره شده توجه نمود تا خود فرد، مکانیسم رفتاری را طی کند و بدون اینکه احساس اجبار کند، آن رفتار را انجام دهد. طبیعی است توجه صرف به راهکارهایی در سطح رفتار، انگیزه کافی را در فرد ایجاد ننموده و سبب زدگی فرد خواهد شد و اگر نتیجه مثبتی داشته باشد ظاهری و موقت است.

با توجه به جایگاه مسجد در تربیت دینی جامعه و دفاع از هویت و تشخیص دینی جامعه اهمیت موضوع و ساختار و مدل مورد بحث مشخص می شود.

دین اسلام فقط ابعاد شناختی و رفتاری ندارد؛ بلکه آثار و جنبه های احساسی نیز دارد. این ابعاد بر ظرفیت و انعطاف دین می افزاید و با توجه به اشتراک احساس و عاطفه در همه انسان ها، این بعد دین، عامل مناسبی جهت برقراری ارتباط با دین داران است. اهمیت مسائل احساسی و عاطفی در دین به حدی است که طبق روایات، ایمان، دوستی و دشمنی است. (1) در نظام اخلاقی اسلامی نیز به این موضوع بسیار توجه شده و اهداف احساسی در کنار سایر اهداف اخلاقی کاملاً مورد توجه است. با این وجود می بایست احساس را نیز در کنار ادراک و رفتار را جزء هویت دینی بدانیم.

احساسات دینی به امور هیجانی و غم ها و شادی های انسانی و اجتماعی محدود نمی شود. به عبارتی دیگر، احساسات دینی فقط گریه و اندوه و یا خوشحالی در مناسبت شهادت یا تولد ائمه معصومین علیهم السلام یا اعیاد اسلامی را در بر نمی گیرد بلکه شامل هر نوع حالت روحی و روانی در قبال حوادث و پیامدهای حاضر و گذشته دینی نیز می شود. این شمول احساسات دینی، خوشحالی از انجام عبادت، ناراحتی از ترک عبادت یا انجام گناه، دوستی برادران ایمانی و دشمنی بی دینان را نیز در بر می گیرد، می توان گفت احساسات دینی همان نظام تمایلات فرد است که در قلب او طرح ریزی می شود و فرآیندهای هیجانی و دوستی و دشمنی را سامانی ایمانی می بخشد.

مسجد پایگاهی دینی است که بر این جهت از شخصیت ایمانی نیز مؤثر است و احساسات دینی را تقویت می کند. می توان عوامل و کارکردهای احساسی مسجد در عرصه دینی را به این شکل برشمرد:

الف - تقویت ایمان: ایمان عنصری درونی است که سرشت افکار، تمایلات و رفتار انسان را طرح ریزی می کند. ایمان باوری است قلبی که با اعمال جوارح، تقویت و تثبیت می شود و می توان گفت سرآغاز حرکت انسان از مبدأ به سوی خداوند، ایمان است که انسان را موجودی الهی و آسمانی می گرداند. به این ترتیب، تحولات قلبی انسان بر ذهن و بروز عینی و نمود خارجی شخصیت فرد تأثیر می گذارد.

ص: 179

مسجد محل عبادت و راز و نیاز با خداوند است که آسمانیان بر او دیدی افلاکی دارند. انسان با حضور در خانه خدا و انجام عبادت ایمان قلبی خود را افزایش می دهد و تثبیت می کند.

در چنین شرایطی فرد مسجدی، با ایمانی که از محضر مسجد کسب کرده، ملاک زندگی اش تغییر می کند و همه چیز را از این منظر می بیند و به جایی می رسد که حب و بغض، هیجانات و غم و شادی اش بر اساس این ملاک و معیار نظام می گیرد. فرد با ایمان نمی تواند به غم ها و شادی های اسوه های ایمان (ائمه علیهم السلام) بی تفاوت باشد. کسی که خود را در محضر خدا می بیند و ایمانی کامل و راسخ به خداوند دارد از وقوع عبادتی، خوشحال و از انجام شدن معصیتی اندوهناک می شود.

مسجد به عنوان پایگاه دینی جهت اثرگذاری بر احساسات دینی از ابزارهای مختلفی بهره می گیرد که هر کدام به نحوی اثرگذار هستند.

1_ نماز جماعت: نماز جماعت یکی از عبادات گروهی اسلام است که آثار فردی و اجتماعی ژرفی به جای می گذارد. قرار گرفتن مؤمنین نمازگزار در صف های موازی و شرایط یکسان در حالی که همه یک کار انجام می دهند و از یک قانون تبعیت می کنند و یک امام دارند.

نماز جماعت، جامعه ای را تشکیل می دهد که اعضای آن به یکدیگر بسیار نزدیک می شوند. در این بین غیبت کسانی که به طور مستمر در مسجد حضور دارند، زودتر آشکار می شود و دیگران را به احوال پرسی از او وامی دارد. برقرار شدن چنین انس و الفتی بین نمازگزاران و گره خوردن احساسات آن ها در غم ها و شادی های یکدیگر به تقویت احساسات دینی می انجامد تا مسلمانان با یکدیگر مهربان باشند و محبتی الهی بین آنان جاری گردد.

2_ مراسم دعا و نیایش: ارتباط انسان با خدا و قرائت ادعیه ای که ائمه علیهم السلام در برابر خداوند بلندمرتبه آن را تلفظ نموده اند، انسان را وارد وادی دیگری می کند و روح را صفا و صیقل می دهد. به خصوص که برخی ادعیه مثل دعای توسل دعای ندبه و زیارت عاشورا که در مساجد قرائت می شود با ائمه علیهم السلام ارتباطی مستقیم دارد.

حضور در این مجالس، روح را لطیف و رقیق می کند و احساسات دینی را تقویت می کند. ضمن اینکه ادعیه از نظر شناختی بار معنایی بسیار عظیمی دارد، چرا که ائمه آن ها را در

مقابل خداوند عظیم بیان نموده اند نه برای انسان ها (سطح فکر و فهم انسان ها را مدنظر نداشته اند بلکه در برابر ساحت لایتناهی خداوند راز و نیاز و نیایش نموده اند).

3_ مراسم مذهبی: در تقویم دینی و معنوی مسجد روزهایی وجود دارد که باید در گرمی داشت آن کوشید تا ماهیت اسلامی فرد و جامعه حفظ شود. یکی از مهم ترین این مناسبت ها، ایام شهادت یا تولد ائمه علیهم السلام است که در آن زمان مراسم های مذهبی در مسجد برگزار می شود. در این مراسم ها ابعاد شخصیتی، فضایل و مصائب ائمه نقل می شود و به طور مستقیم احساسات دینی ارج نهاده می شود. در نتیجه، شناخت مسجدیان از ائمه افزایش می یابد، رابطه عاطفی آن ها با ائمه علیهم السلام افزایش می یابد و توسلات عمیق تر می گردد.

4_ سخنرانی: امام جماعت به عنوان یکی اسلام شناس آگاه و متدین در مسجد مدیریت و رهبری عبادی و اخلاقی نمازگزاران را بر عهده دارد. او با سخنرانی در مورد مفاهیم و گزاره های دینی گام بلندی در شکل گیری شخصیت دینی، آن ها و افزایش شناخت و ایمان شان بر می دارد و از این طریق به طور غیر مستقیم به تقویت احساسات دینی می پردازد. او احساسات دینی را به عنوان رکنی از شخصیت و هویت دینی هدایت و رهنمون می نماید.

5_ معماری: براساسی ارزیابی احساسی محیط، احساسی که محیط از طریق زیباشناسی محیطی در انسان ایجاد می کند سبب درک و انتقال معانی و مفاهیم می شود. با توجه به زیباشناسی تجربی و روان شناسی محیطی، محیط بر احساس آدمی تأثیر دارد و سبب ایجاد علاقه و پذیرش بیشتر محیط می شود بدین جهت شناخت رابطه میان ویژگی های بصری و احساسات انسان به طراحان کمک می کند که طرح هایی مناسب تر با خواسته های استفاده کنندگان ارائه دهند.

رنگ، (1) شوق مذهبی، (2) سمبولیسم، (3) نیز برخی مولفه احساسی مذهبی در مسجد هستند.

ص: 181

- 1- رنگ ها می توانند انسان را شاد یا غمگین سازند و عواطف را تحت سلطه خود گیرند. رنگ ها هنگامی که در مکانی و هنری دینی کار می روند، نمادگرایی بیشتری می یابند.
- 2- مساجد مکان هایی زیبا هستند که موجب شادی گشته، انسان را به تأمل وامی دارند. گاه سنگین و با وقار و گاه شکوهمند و پر جلال، فریبنده اند. شوق مذهبی را بر می انگیزانند.
- 3- معماری مسجد یک مدل سمبولیسم از کیهان و جهان آفرینش است.

معارف و گزاره های دینی از مهمترین ارکان دینداری است که ادراک و شناخت آن ها در عین اینکه برای تبیین به زبان ساده و عرف جامعه قابلیت دارند از بار شناختی و استدلالی سنگین و عمیقی برخوردار می باشند.

ادراک، دارای ابعاد و معنای وسیعی است و در روان شناسی امروز به معنای «فرآیند ذهنی یا روانی است که گزینش و سازماندهی اطلاعات حسی و نهایتاً معنی بخشی به آن ها را به گونه ای فعال به عهده دارد». به عبارت دیگر پدیده ادراک «فرآیندی ذهنی است که در طی آن تجارب حسی، معنی می شود». لذا نگرش های ادراکی که به فرد خصوصیت می بخشد و در شخصیت او به گونه ای دائمی عجین شده اند، در اعمال وی نقش مهمی دارند. بنابراین چگونگی نقش مکانیزم های ادراکی می تواند در تبیین سازمان شخصیت آدمی سهمی داشته باشد. (1) به عبارتی دیگر ادراک همان «شناختی است که ذهن آدمی در فرآیند تفکر حاصل می کند».

مسجد یک مرکز همبستگی دینی است که برای تقویت و گسترش هویت دینی در فرد و جامعه می بایست مکانیزم ها و فرآیندهای شناختی را طی کند. بویژه در زمان کنونی که مکاتب و جریانات فکری انحرافی، اهمیت و ضرورت بیشتری پیدا می کند.

نیم نگاهی به عملکرد و آثار مساجد در صدر اسلام، این باور را تقویت می کند که مسجد در این مسیر اثرگذار و تعیین کننده است. چرا که اساس جهان بینی و مبانی فکری تئوریک اسلام در ابتدای پیدایش در میان مخالفت های شدید و گسترده دشمنان پیامبر در مسجد انجام گرفت و مهمترین و اولین گام برای استقرار و گسترش مکتب، بلند و محکم برداشته شد.

می توان آثار مسجد را بر جنبه ادراک شخصیت دینی در موارد زیر بیان نمود:

الف) ادراک و شناخت دینی عرصه های گوناگونی دارد؛ چه در بعد جهان بینی و چه در بعد ایدئولوژی، مسجد برای مسجذیان ارمغان ارزنده ای دارد.

ص: 182

1- . روان شناسی احساس و ادراک، دکتر محمود ایروانی، محمدکریم خداپناهی، ص 25، سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه ها، تهران، 1371 هـ. ش، چاپ اول .

ب) احکام فقهی از ضروری ترین مواردی است که یک فرد مسلمان باید از آن ها شناخت کافی و دقیقی داشته باشد. مسجد در این امر نیز فعال است. جلسات بیان احکام در ماه مبارک رمضان و پاسخگویی امام جماعت به سؤال های نمازگزاران در مورد احکام از این قبیل است.

ج) با بررسی آسیب شناسی شناخت و ادراک دینی «حذف گزاره های تعالیم دینی»، «ابقاء و ایجاد انحراف در سطح کم و کیف مفاهیم و مناسک دینی» و «ایجاد بدعت و قرار دادن امور جدید در دین» به عنوان آسیب های جدی در مسیر دینداری به چشم می خورد. مسجد در این عرصه به مبارزه می پردازد و شناخت دینی را تحکیم می بخشد. مجموعه این فعالیت ها، ادراک دینی را افزایش می دهد و سبب می شود قدرت فهم و تجزیه و تحلیل فرد در مورد مفاهیم دینی در هنگام تعارض با جریانات غیردینی افزایش یابد و سبب ایجاد جریان دینی آگاهانه و پایدار گردد که مکاتب فکری مخالف قادر به تضعیف چنین روحیه دینداری نخواهند بود و با توجه به تحولات فرهنگی جامعه و کاهش روحیه تعبد و افزایش پذیرش دین در قالب بیانات استدلالی، در پیش گرفتن چنین شیوه ای در تقویت هویت دینی مؤثر خواهد بود.

مسجد برای افزایش و تقویت و شناخت نمازگزاران و مسجدیان از ابزارهایی مثل سخنرانی های عام در ایام سال مثلاً بعد از نماز یا بین دو نماز، سخنرانی های خاص در مناسبت های مذهبی استفاده می کند. علاوه بر این کلاس هایی که در مسجد برگزار می شود مثل کلاس آموزش قرآن مؤثرند.

فعالیت های مسجد از این حد نیز می تواند گسترده تر باشد. امور فرهنگی مسجد با نصب اطلاعیه ها و پوسترها ضمن تبلیغات برای شرکت مردم در مسجد می تواند آگاهی ها و شناخت های دینی گسترده ای را در قالب روایات و آیات قرآن در اختیار افراد غیر مسجدی قرار دهد یا اینکه مثلاً قبل از فرارسیدن ایام ماه مبارک رمضان برگه هایی در مورد فضیلت مسجد، مسجدیان، رفت و آمد به مسجد و ماه مبارک رمضان تهیه کند و در منازل پخش کند که یکی از این برگه ها، حالت دعوت نامه به مسجد و میهمانی خدا را داشته باشد.

با توجه به اقبال عمومی مردم، مسجد در این مسیر اقدامات گوناگونی را می تواند انجام دهد ولی همواره باید به این اصل مهم توجه نمود که ابزارهای انتخابی، می بایست با فرهنگ و سلیقه مردم متناسب باشد و از قالب های متنوع و زیبا استفاده شود.

نقش و تأثیر مسجد بر رفتار دینی

رفتار از مهمترین ابعاد هویت دینی است که بیانگر چگونگی نظام شناختی و احساسات فرد است و تشخیص دینی فرد را ترسیم می نماید به طوری که هدف نهایی از ایجاد تعمیق «شناخت» و «احساس»، ایجاد رفتار دینی و آگاهانه و مداوم است.

مسجد به عنوان پایگاه تفکر دینی در این مورد نیز بسیار فعال و مؤثر است و می تواند با فراهم نمودن احساسات و شناخت های دینی، زمینه مناسبی را برای تحقق رفتار ایمانی ایجاد نماید. چون بروز رفتار، نمود خارجی شخصیت است که از تعاملات قلبی و ذهنی اش در بُعد تمایلات و افکار نشأت می گیرد. علاوه بر این زمینه سازی، مسجد از جهاتی بر تقویت و شکل گیری رفتار دینی مؤثر است:

1 _ تربیت الگویی: برای تغییر یا ایجاد رفتاری جدید، راه های متفاوتی وجود دارد ولی بهترین گزینه راه های غیرمستقیم است که فرد را به گونه ای همراه خود می کند که احساس اجبار و بی هویتی نمی کند؛ یکی از بهترین راه های غیرمستقیم، تربیت الگویی است در این شیوه به جای امر و نهی غیرمستقیم، الگویی برای مخاطب معرفی می شود که فرد با هم ذات پنداری با او سعی می کند رفتار خود را به او شبیه نماید. در صورتی که معرفی و پذیرش الگو به درستی انجام شود، بقیه مراحل پیش خواهد رفت.

برای پذیرفته شدن الگو باید به روحیات و نظام ارزشی مخاطب توجه نمود. در برخی موارد ایجاد روابط عاطفی و صمیمی بین الگو و مخاطب مؤثر خواهد بود.

مسجد مکان رفت و آمد انسان های متقی و وارسته ای است که در پناه ارتباط با مسجد، به کمالات و معنویت خاصی رسیده اند. این افراد برای سایر افراد مسجدی و اعضای جامعه،

الگویی مناسب برای پذیرش رفتار دینی هستند. علاوه بر این در مسجد سخن از اسوه‌هایی به میان می‌آید که کامل‌ترین انسان‌ها در عرصه هستی هستند. در مناسبت‌های مذهبی و شهادت و تولد ائمه‌علیهم‌السلام از اوصاف و شخصیت بی‌بدیل ایشان سخن گفته می‌شود و بهترین الگو برای رسیدن به کمال و شکل‌گیری شخصیت ایمانی معرفی می‌شوند که مردم با تمسک به شیوه رفتاری آن‌ها به خوبی می‌توانند خود را در مسیر هدایت و سعادت قرار دهند.

2_ تربیت عملی: مسجد علاوه بر الگودهی، مکانی است برای اجرا و عمل به فرامین الهی، به عبارت دیگر مسجد علاوه بر اینکه زمینه عمل به اوامر الهی و ترک نواهی را به طور کلی فراهم می‌کند و در این راه الگوهای بسیار ارزنده‌ای را معرفی می‌نماید، در عمل نیز بسیاری از فرامین الهی را اجرا می‌نماید:

نماز مهم‌ترین عبادت و فریضه دینی است که به بهترین شکل (نماز جماعت) در مسجد اجرا می‌شود.

دعا و نیایش در ترقی و سلوک انسان عابد امری حیاتی است که در زمان‌ها و مراحل گوناگون در مسجد اجرا می‌شود.

مراسم عزاداری و جشن و سرور در ایام و مناسبت‌های مذهبی رابطه عمیقی با ائمه‌علیهم‌السلام برقرار می‌نماید که در مسجد برپا می‌شود.

«جمع‌آوری کمک برای فقرا و مستمندان» و «اعتکاف» از اعمال مهم دینی است که در مسجد اجرا می‌شود و هر یک در تقویت روح انسان بسیار مؤثر است.

البته توجه به این نکته ضروری لازم است که تغییر رفتار از مهمترین مراحل ایجاد یک شخصیت است. چون فرد مقابل فردی مختار است که به خود و دانسته‌ها، احساسات و رفتارهایش احترام می‌گذارد. تغییر در این روند و جایگزینی در آن کار ساده‌ای نیست. به عبارت دیگر متقاعدسازی هنر دشواری است؛ زیرا هرچه شور و اشتیاق آشکار برای قانع کردن بیشتر باشد موفقیت کمتری حاصل می‌شود. احتمال اینکه یک اظهار نظر که به طور اتفاقی شنیده می‌شود، عقیده کسی را تغییر دهد بسیار بیشتر از گفتار است که با دقت تدوین شده باشد؛

زیرا پیام‌گیران در مقابل پیامی که نیتی در پس آن قرار دارد (مثل تغییر او یا نادیده گرفتن و کم‌اهمیت دانستن رفتار و روحیات او) واکنش نشان می‌دهند.

به نظر می‌رسد توجه به این هفت مرحله، به خصوص در شرایط فعلی، مسجد و عناصر مذهبی آن را برای ایفای مهم‌ترین بخش نقش خود در ایجاد و تعمیق شخصیت دینی بسیار یاری خواهد نمود.

در پایان توجه به دو نکته خالی از فایده نیست:

نکته اول: مسجد علاوه بر اینکه در شخصیت دینی بسیار مؤثر است به نحو تعیین‌کننده‌ای در تشخیص دینی نیز مؤثر است. چون شخصیتی که مسجد در فرد ایجاد می‌کند شخصیتی پویا و حاضر است نه ساکت و منزوی، به عبارتی دیگر شخصیت ایمانی مسجد، در جامعه نمود و بروز دارد.

نکته دوم: مسجد علاوه بر اینکه در شخصیت فردی مؤثر است در شخصیت جامعه اسلامی نیز مؤثر است؛ چرا که افراد، تشکیل‌دهنده جامعه هستند و مساجد به عنوان عناصر و مراکز اجتماعی نیز در جهت دهی فرهنگ و عقاید جامعه بسیار مؤثرترند حتی می‌توان گفت مسجد در تشخیص جامعه نیز مؤثرتر است.

ص: 186

چکیده

مسجد به عنوان تابلوی فرهنگی جوامع اسلامی، نقطه کانونی تجمع دینی، سیاسی و اقتصادی مردم در هر شهر و روستا به شمار می رود و این مرکزیت نه تنها در چهره شهرها بلکه در ساختار شهرسازی نیز رعایت می شود.

در شهرسازی اسلامی مسجد به عنوان پایگاه عقیده در کنار بازار به عنوان مرکز معیشت و در جوار حکومت و دستگاه دیوانی به عنوان کانون قدرت، نظام متحدالشکلی را تشکیل می دهند.

اگر مساجد به عنوان کانون هسته بسیج گر انقلاب اسلامی در تحقق انقلاب نقش محوری داشت، باید در تداوم و بقای انقلاب نیز با در نظر گرفتن متغیرهای جدید جامعه کار کرد خود را بروز دهد.

نگارنده در این پژوهش ضمن بیان مؤلفه های هسته بسیج گر انقلاب اسلامی و نقش مسجد در تأسیس این هسته هدایت و سازماندهی، انقلاب اسلامی، معتقد است در وضعیت جدید مساجد و متولیان آن باید با تلاش مضاعف در حوزه نرم افزار برای تعمیق ایمان دینی و اعتقاد عملی مردم به مکتب اسلام سیاسی که امام پرچمدار آن بود، گام های مهمی بردارند و با این رویکرد شالوده تمدن اسلامی بر محوریت مسجد شکل گیرد.

این مقاله با تعریف و مفاهیم و واژه‌ها، نحوه شکل‌گیری انسجام و بسیج عمومی را مورد توجه قرار داده، نقش مسجد به عنوان پایگاه اطلاع‌رسانی و ساماندهی دارای دو سر فصل مهم:

— مسجد به عنوان پایگاه فرهنگی و رسانه‌ای.

— مسجد به عنوان کانون هدایت و سازماندهی دانسته است.

عناصر اصلی این ایدئولوژی و پیوند آن با نیازهای روحی روانی توده‌های بسیج شده:

1_ اسلامی کردن؛ 2_ غرب ستیزی؛ 3_ رهبری.

ویژگی‌ها، مؤلفه‌ها و مختصات و امتیازات ایدئولوژی اسلامی در کانون‌هایی به نام مساجد برای توده‌های تبیین می‌شد. عوامل سرعت و شتاب:

1_ کنترل و نظارت روحانیون بر شبکه وسیع و گسترده‌ای از مساجد، تکایا، حرم‌های مذهبی و انجمن‌ها و هیئت‌های مذهبی به عنوان ابزارهای سازمانی آنها در سطح محلی و مجراهای برقراری ارتباط با مردم و اشاعه‌دهنده تبلیغات.

2_ حلقه‌ها و پیوندهای اقتصادی و شخصی دیرینه‌شان با اقشار مستضعف و متوسط به ویژه بازاریان.

3_ استقلال نسبی مالی و سیاسی‌شان از دولت.

در طول 8 سال دفاع مقدس، مساجد در اعزام و بسیج نیروهای مردمی نقش بسزایی داشتند.

چالش نظامی غرب با انقلاب اسلامی به چالش فرهنگی لیبرالیسم با اسلام و هویت‌ساز، با هدف تهی‌سازی فرهنگی، فکری و دینی ملت مسلمان ایران تبدیل شد.

نفوذ اندیشه‌های بیگانه از سوی دشمنان و یا دوستان نادان، تجددگرایی افراطی، ابهام در طرح‌های آینده، بی‌پاسخ گذاشتن پرسش‌ها و شبهات رخنه فرصت طلب‌ها و همچنین ترک صحنه از سوی نیروهای انقلابی از آفت‌های مهمی است که انقلاب را تهدید می‌کند.

- 1_ تعریف و طراحی الگوهای نقش متناسب با لایه های مختلف اجتماعی، با توجه نظام ارزشی جامعه از یک سو و مقتضیات و شرایط نوین جهانی از سوی دیگر و تقاضاهای نسل جوان کنونی از جانب سوم.
- 2_ تعریف و طراحی الگوهای تعامل اجتماعی فراگیر و سامان دهی آنان پیرامون الگوهای نقش فراگیر، این امر موجب همبستگی و همگونی بیشتر اجتماعی می شود.
- 3_ با محوریت مساجد مواجهه و مقابله تبلیغاتی، روانی و فرهنگی مناسب و کارآمد با گروه های مرجع کاذب.
- 4_ تلاش به منظور ارایه چهره ای تابناک از مبانی تئوریک حکومت دینی و نیز روزآمد کردن سنت نبوی در عصر حاضر، به صورتی که هرگونه ابهام نظری در خصوص مبانی اندیشه دینی و سیاست اسلامی زدوده شود.
- 5_ تلاش به منظور تطبیق عملکرد فرد و جامعه با شکل آرمانی فرد و جامعه از منظر دین و کاستن فاصله عملکرد فردی و اجتماعی با آنچه در لسان دین مطرح شده است.
- 6_ تلفیق میان اصول گرای و واقع بینی و تربیت شهروندان و مدیرانی که آرمانگرایی واقع بین باشند.
- 7_ تلاش برای خودسازی و جامعه پردازی به صورتی که افراد با اعتماد به نفس، در مقابل اندیشه رقیب، تاب و توان دفاع استدلالی و متقاعدکننده از مبانی اندیشه دینی داشته باشند.
- 8_ طراحی مسجد به عنوان معتبرترین کانون آگاهی و هدایت به صورتی که خودسازی و جامعه پردازی آموزه جاودانی مسجد و مسجدیان باشد.
- 9_ پرهیز از هرگونه تصلب در روش ها و آمادگی برای استفاده از همه امکانات در مساجد برای جلب و جذب مخاطب با طرح هنرمندانه دین.
- 10_ تنظیم و تدبیر تحولات اجتماعی به منظور درونی کردن و نهادینه نمودن مرکزیت مسجد برای گره گشایی و مشکل زدایی از همه مخاطبان، در این صورت تلقی مسجد به عنوان گروه مرجع باز تولید خواهد شد.
- 11_ تبدیل مساجد به کانون هایی با رویکرد چند جانبه.

مسجد به عنوان تابلوی فرهنگی جوامع اسلامی، نقطه کانونی تجمع دینی، سیاسی و اقتصادی مردم در هر شهر و روستا به شمار می رود و این مرکزیت نه تنها در چهره شهرها بلکه در ساختار شهرسازی نیز رعایت می شود.

در شهرسازی اسلامی، مسجد به عنوان پایگاه عقیده در کنار بازار به عنوان مرکز معیشت و در جوار حکومت و دستگاه دیوانی به عنوان کانون قدرت، نظام متحدالشکلی را تشکیل می دهند.

به دلیل نزدیکی بازار به مسجد، داد و ستد و تعامل اقتصادی به شکل عادلانه و منصفانه صورت می گیرد و حکومت نیز به حرمت مسجد، رعایت حال رعایا را پیشه می کند.

بنابراین مسجد به عنوان کانون ایمان و شعور، واجد همه عناصر فرهنگی لازم برای حیات اجتماعی است و نخستین و گسترده ترین شبکه اجتماعی است که می تواند با آگاهی بخشی، رسالت تاریخی خود را در جهت ارتقاء شأن و جایگاه جامعه اسلامی، مبارزه با حاکمیت جور و نیز تقویت ارزش ها، هنجارها و رفتارهای جامعه اسلامی ایفا نماید.

این مؤلفه ممتاز مساجد در ایران معاصر و در عرصه انقلاب اسلامی به عنوان کانون هویت ساز و بسیج گر انقلاب حیرت همه ناظران منصف را برانگیخت. هرچند انقلاب اسلامی برخلاف انقلاب های معمول جهان فاقد تشکیلات حزبی و سازماندهی رسمی بود، لیکن مساجد به عنوان هسته های اصلی تجمع مردم، الهام بخش رفتار دینی و سیاسی مردم شد و گفتمان دینی که در منابر، مساجد و حسینیه ها مطرح می شد، توانست به عنوان گفتمان هژمونیک درآمده و همه گفتمان های چپ و سوسیالیستی، ناسیونالیستی و لیبرالیستی را در خود مستحیل نماید.

اگر مساجد به عنوان کانون هسته بسیج گر انقلاب اسلامی در تحقق انقلاب نقش محوری داشت، باید در تداوم و بقای انقلاب نیز با در نظر گرفتن متغیرهای جدید جامعه، کارکرد خود را بروز دهد.

نگارنده در این پژوهش ضمن بیان مؤلفه های هسته بسیج گر انقلاب اسلامی و نقش مسجد در تأسیس این هسته هدایت و سازماندهی، انقلاب اسلامی، بر لزوم تلاش مضاعف از سوی مساجد و متولیان آن در حوزه نرم افزار برای تعمیق ایمان دینی و اعتقاد عملی مردم به مکتب اسلامی که امام پرچمدار آن بود، تأکید نموده است تا با این رویکرد شالوده تمدن اسلامی بر محوریت مسجد شکل گیرد.

سؤالات اساسی

1) نقش مسجد در تأسیس هسته بسیج گر انقلاب اسلامی چه بود؟ (2) کارکردهای مسجد در حدوث انقلاب اسلامی معطوف به چه اموری بود؟ (3) در تداوم انقلاب اسلامی مساجد با چه رویکردی قادرند در تعمیق، بسط و گسترش ایده پایداری حکومت دینی و قوام و دوام انقلاب اسلامی با عنایت به متغیرهای جدید جامعه ملی و جهانی بکوشند؟

فرضیه

مسجد، اکنون نیز کانون تأسیس هسته بسیج گر انقلاب اسلامی می باشد، به دلیل این که علت محدثه انقلاب همان علت مبقیه انقلاب می باشد، بنابراین راز ماندگاری و تداوم انقلاب اسلامی در گرو بالندگی و کارآمدی ماهیت هسته بسیج گر انقلاب متناسب با شرایط متحوّل جامعه می باشد.

تعریف مفاهیم و واژه ها

1 _ بسیج (Mobilization): منظور از بسیج، توانایی بالفعل رهبر یا رهبران در جلب حمایت و پشتیبانی بخش های گسترده ای از مردم در جریان یک جنبش اجتماعی و یا انقلاب می باشد. این توده های مردم، گم شده خود را در رهبر و آرمان و اندیشه او می جویند و رهبر نیز نشان می دهد که تنها برآورنده خواسته ها نیازهای معنوی و مادی آن هاست.

2 _ انقلاب عبارت است از: بسیج شدن و در حالت بسیج ماندن؛ بنابراین هنگامی که نظام سیاسی قادر به حفظ حالت بسیج مردم نباشد، انقلاب پایان یافته تلقی می گردد.

تحلیل هسته بسیج گر در انقلاب اسلامی ایران براساس دیدگاه چارلز تیلی صورت می گیرد. تیلی از جامعه شناسان معروف انقلاب در تئوری خود، مسئله هسته بسیج گر انقلاب را مطرح کرد.

به نظر او هرگاه یک گروه بکوشد تا کنترل خود را بر منابع افزایش دهد، در حال بسیج به سر می برد و هرگاه کنترل یک گروه بر منابع مزبور کاهش یابد، آن گروه در حالت ضدبسیج (1) قرار می گیرد.

به گفته تیلی عوامل تعیین کننده توانایی بسیج گروه ها و جماعت های مختلف عبارتست از:

1_ امکانات موجود گروه؛ 2_ مساعدت محیط؛ 3_ تشکیلات سازمانی گروه.

تیلی گروه ها را از لحاظ توانایی بسیج به دو نوع تقسیم می کند:

نخست: گروه های جماعتی (2) که ویژگی محلی دارند، تشکیلات آن ها محدود و موضعی است و همه اعضای آن ها دارای قدرتی کم و بیش یکسان می باشند. در ضمن وفاداری های درونی این گروه ها زیاد، اما قدرت بسیج آن ها کم است.

دوم: گروه های سازمان یافته انجمنی (3) که دارای تشکیلات وسیع و پیچیده ای می باشند و هر چند وفاداری های درونی آن ها از نوع اول کمتر می باشد، اما توانایی سازماندهی و بسیج بالایی دارند.

تیلی در مورد بسیج توده های مردم به دو عامل تسهیل کننده اشاره می کند:

نخست: نارضایتی توده ها که از ناتوانی رژیم حاکم در پاسخگویی به انتظارات آن ها ناشی می شود و یا از فشارهای ناگهانی که رژیم در شرایط بحرانی (نظیر جنگ و بحران اقتصادی و...) بر توده ها وارد می کند، سرچشمه می گیرد.

ص: 192

Demobilization . 1 -1

Communal groups . 1 -2

Association groups . 2 -3

دوم: وجود برخی روابط و همبستگی های جماعتی در میان توده مردم. این همبستگی ها، کنش جمعی را در میان توده ها امکان پذیر می کند. به نظر تیلی، صرف نارضایتی در میان توده مردم برای کشیده شدن آن ها به انقلاب کافی نیست، بلکه این نارضایتی ها فقط زمینه های استقبال این توده ها را از گروه های معارضه جو و انقلابی فراهم می کند و در چنین شرایطی وجود همبستگی های جماعتی نقش مهمی در تسهیل بسیج انقلاب توده ها و توسعه گروه های انقلاب دارد.

جرالد گرین، انقلاب اسلامی ایران را براساس مفهوم ضد بسیج (1) بررسی کرده است. طبق تعریف گرین، ضد بسیج عبارت است از: «بسیج عمومی علیه نظام سیاسی حاکم از سوی گروهی که در مقابل برگزیدگان حاکم صف آرائی کرده اند.» گرین شرایط ضد بسیج را به شرح زیر بیان می کند:

1 - تضعیف اراده و توانایی های دولت؛ 2 - ساده سازی سیاست؛ 3 - قطب بندی توده ها؛ 4 - سیاسی شدن بخش هایی از جامعه که به طور سنتی غیرسیاسی بوده اند؛ 5 - رویدادهای بحران زا؛ 6 - واکنش خشونت آمیز از سوی رژیم. (2)

چگونگی شکل گیری بسیج مردم در انقلاب اسلامی

با استفاده از تئوری های فوق می توان دلایل شکل گیری بسیج انقلابی مردم در انقلاب اسلامی ایران را مورد ارزیابی قرار داد. در تجزیه و تحلیل «بسیج انقلابی» در انقلاب اسلامی ایران باید عوامل زیر را مؤثر دانست:

ص: 193

1-3 Counter mobilization .

2-1 J. Green . "Revolution in Iran": The Politics of counter Mobilization (New York: Papereyer 1982) . PP.126_136.

1_ وجود نیروهای متشکل اجتماعی، خصوصاً نیروهای مذهبی که از حضور در عرصه رسمی سیاست محروم بودند و این محرومیت سیاسی در حالی رخ می داد که جامعه ایران جامعه ای به شدت در حال تغییر بود.

نیروهای مذهبی مردم محروم از حضور در عرصه سیاست و ناراضی از وضعیت فرهنگی سیاسی جامعه، پیرامون شخصیتی حلقه زدند که بنیان مشروعیت حکومت پهلوی را به چالش کشیده و مردود اعلام کرده بود.

مهمترین نقطه قوت مبارزات روحانیت علیه رژیم پهلوی به عنوان یک نیروی متشکل، تبعیت کامل آن از امام بود. هرچند رهبری انقلاب به لحاظ ظاهر فاقد یک حزب و تشکیلات منسجم بود، اما تبعیت از امام و قرار داشتن برخی از طرفداران امام در رده فضلاء و مدرسین حوزه ها، موجب گردید در عمل و در سطح کشور، شبکه ای از طرفداران امام، همچون سازمانی نیرومند و متشکل قادر شدند گردونه انقلاب را به حرکت در آورند.

2_ نفوذ مذهب شیعه در میان اقشار متوسط شهری و خصوصاً ظهور مذهب شیعه به عنوان یک ایدئولوژی و تئوری انقلابی در میان اقشار تحصیلکرده مذهبی.

3_ انسداد سیاسی یا فقدان چرخش نخبگان و مناصب در ساختار حکومت پهلوی. نکته ای که حائز اهمیت می باشد این است که همزمان با شکل گیری ایدئولوژی انقلابی در جامعه، براساس فرایند نوسازی اجتماعی تعداد زیادی تحصیلکرده که توان ورود به لایه های تصمیم گیری نظام و حوزه سیاست رسمی و قانونی را، به دلیل فرمایشی بودن مجلس، احزاب و دولت نداشتند، پاسخ تمام مطالبات و اعتراضات خود را در ایدئولوژی اسلامی جستجو می کردند؛ بدین ترتیب، دین چارچوب و عاملی شد که نه تنها قشر تحصیلکرده انقلابی را به شبکه وسیع مردمی وصل نمود، بلکه رهبری بسیج گر انقلاب نیز توانست با بهره گیری درست از منابع دینی و ظرفیت های انقلابی، جاذبه فراوانی برای همگان اعم از روشنفکران و توده ها پیدا کند و سازمانی به نام شبکه مذهبی و امکانات دینی با محوریت مساجد که به دلیل قداست آن و تلقی شدنش به عنوان خانه خدا، نه تنها به عنوان پناهگاه و مرکز تشکیل دینی، مذهبی و حقانیت سیاسی بلکه به عنوان مکان مناسب به منظور تربیت نیروی انقلابی، مؤمن و وظیفه شناس، شکل گیرد.

بر همین اساس یک نهضت نسبتاً وسیع خودجوش در تهران و در غالب شهرستان‌ها در میان مبارزین و جوانان مسلمان برای تأسیس انجمن‌ها و هیأت‌ها و مؤسسات اسلامی با برنامه‌های امدادی، فرهنگی، تبلیغاتی، بهداشتی و حتی تولیدی و تجاری راه‌اندازی شد و شرکت‌ها و بنگاه‌های نشریاتی فعال به وجود آمد، درمانگاه‌ها و بیمارستان‌های خیریه به سبک اجتماعی تأسیس شد، صندوق‌های قرض‌الحسنه بازگشایی شدند. انجمن‌ها و مجامع دینی از هر طرف سر درآورد که هدف و برنامه همه آن‌ها در حول محورهای خدمت، تربیت، وحدت، تشکل و آمادگی برای رسیدن به آزادی، استقلال و حکومت اسلامی دور می‌زد.

انتقال شهید مطهری به تهران در سال 1335 و پیوستن به فعالیت‌های جوانان و دانشگاهیان، تفسیر قرآن و منبر مرحوم طالقانی در مسجد هدایت، تلاش‌های عالمانه دکتر مفتاح در مسجد قبا، نقش بزرگی در این راستا ایفا نمود به صورتی که روحانیت جوان نیز آهسته آهسته، تمایل و تحرک بیشتری از خود نشان داد.

مسجد؛ پایگاه اطلاع‌رسانی و سازماندهی

در دهه چهل و پنجاه که به دلیل سلطه نظام سیاسی پهلوی بر وسائل ارتباط جمعی، نیروهای انقلاب از حق هرگونه فعالیت فرهنگی، اجتماعی و سیاسی محروم بودند، مساجد مناسب‌ترین رسانه ارتباط جمعی به منظور آگاهی بخشی به مردم و نیز مهم‌ترین پایگاه برای هدایت و سازماندهی نیروی انقلاب به شمار می‌رفت. از این رو برای تبیین نقش مسجد در دوران انقلاب اسلامی می‌توان به دو سر فصل مهم اشاره نمود: مسجد به عنوان پایگاه فرهنگی و رسانه‌ای مسجد به عنوان کانون هدایت و سازماندهی.

در خصوص نقش مسجد به عنوان پایگاه فرهنگی و رسانه‌ای، باید بر این نکته توجه نمود که در دوران حکومت پهلوی، عموم مردم از طبقات مختلف اجتماعی، نابسامانی‌های فرهنگی اقتصادی و سیاسی را مشاهده کرده و متناسب با میزان درک و دریافت خود به تجلیل پدیده‌های اجتماعی می‌پرداختند.

مسجد به سبب مسائل معنوی خویش پایگاهی چندمنظوره بود که در آن همه اقشار جامعه، یا تمامی باورها و عقاید خویش همه روزه به دور هم جمع می شدند و به تمامی امور مربوط به جامعه خود رسیدگی و مشارکت می نمودند و در واقع، مسجد، مرکز ارتباط جماعت اسلامی و بدنه مادی ملموس آن تلقی می شود به صورتی که جماعت اسلامی کامل نمی شود مگر با داشتن مسجدی که اعضای آن را به همدیگر مرتبط می سازد.

در حقیقت مسجد، اصلی ترین مرکز ارتباطی و اطلاعاتی بود که امکان خبرگیری از تمامی وقایع وجود داشت. زمانی که مؤذن اذان نابهنگام سر می داد، همگان می فهمیدند که حادثه ای مهم اتفاق افتاده است و خود را به مسجد می رساندند تا از آن خبر مطلع گردند.

با تشدید مبارزات مردم علیه حکومت پهلوی، مسجد در این زمینه جایگاه ارزشمندتری پیدا نمود. حضور روحانیون و نخبگان دانشگاهی در اماکن مذهبی، حسینه ها و مساجد، مردم را به واقعیت های جامعه، فساد دربار و مظالم دستگاه حکومت و سیاست های ضددینی نظام پهلوی آشنا می کرد. بنابراین مسجد ضمن گسستن پیوندهای مردم با نظام سلطنت، به عنوان جایگاهی به منظور ترسیم مؤلفه های حکومت مطلوب، نقش بسیار مهمی پیدا نموده و مردم از طریق مساجد، به خویشتن بازگشته و پرچمدار هویت دینی و اسلامی مبتنی بر ارزش های الهی شدند.

در خصوص نقشه هدایتی و سازماندهی مساجد نیز باید به این مهم اشاره نمود که مسجد در سازماندهی مردم به منظور تغییر وضعیت موجود و نیل به شرایط مطلوب نقشی بسزا داشت.

مسجد به عنوان مرکز تصمیم گیری سیاسی از زمان پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله مطرح شد. در تاریخ مردم ایران نیز مسجد به عنوان پایگاه سیاسی علما و مردم بر علیه ظالمان و حاکمیت جور بوده است. بسیاری از تصمیم گیری هایی که موجب براندازی حکومت ها و نظام های سلطه گردید، در مسجد صورت می گرفت، چرا که در باور و فرهنگ مردم ما، مسجد مکانی مقدس است و علما نیز افرادی والا و دارای درجات معنوی می باشند. لذا سخنان و مواضع شان صحیح و بر حق قلمداد می شود و نیز مسجد مهم ترین پناهگاه مظلومان از دست جابران و محلی برای تحصن و اعلام خشم و کینه نسبت به حکام بوده است و این باور مردمی، همواره حاکمان جور را از حمله مستقیم به مساجد باز می داشت.

مساجد پایگاه خودآگاهی و حرکت جمعی و اعتراضات مردمی نیز بود. افراد و خانواده‌هایی که در راستای آرمان‌های دینی خود، به مبارزه پرداخته و به زندان افتاده بودند، مورد حمایت مساجد قرار می‌گرفتند.

توانایی چشمگیر روحانیت در بسیج مردم در مساجد، تکایا و حسینیه‌ها را می‌توان یکی از ویژگی‌های زندگی سیاسی در انقلاب اسلامی ایران به شمار آورد. این توانایی در مرحله نخست، حاصل کاربست یک ایدئولوژی احیاگرانه اسلامی بود، ایدئولوژی که پاکسازی جامعه از نشانه‌های فرهنگی و تمدن غربی و تلاش در راستای ایجاد یک جامعه جدید و پرورش یک انسان نوین را وعده داده، مردم را به صحنه آورد و پشتیبانی، مبارزه و حتی فداکاری‌های این مردم همیشه در صحنه را ممکن ساخت. تفکری که این جریانات را پدید آورد، معتقد بود که در رهبری نسل جوان بیش از هر چیز باید دو کار انجام شود: یکی باید درد این نسل را شناخت و آنگاه در فکر درمان و چاره بود. بدون شناختن درد این نسل هرگونه اقدامی بی‌مورد است. (1) راز مقبولیت ایدئولوژی اسلامی در آن بود که می‌کوشید به نزاع‌های روحی و روانی توده‌های جابجا شده در اثر دگرگونی‌های فرهنگی اجتماعی و اقتصادی شبه غربی پاسخ دهد.

به منظور شناسایی عناصر اصلی این ایدئولوژی و پیوند آن با نیازهای روحی روانی توده‌های بسیج شده می‌توان به موارد ذیل اشاره نمود.

1) اسلامی کردن جامعه: توده‌های مردم که قادر به مضمحل شدن در فرهنگ و شیوه جدید زندگی که صبغه غربی پیدا کرده بود، نبودند، به شکل‌گیری جامعه‌ای پرداختند که ارزش‌ها و قواعد حاکم بر آن با ارزش‌ها و مطلوب‌های آنان انطباق داشت. توده‌ها، چاره‌رها شدن از این وضعیت نامطلوب و متوقف کردن روند دگرگونی‌های شبه غربی را حاکم شدن اصول اسلامی در همه بخش‌های جامعه می‌دانستند. رواج مفاهیمی همانند اقتصاد اسلامی، بانکداری اسلامی، جزای اسلامی، مدیریت اسلامی، ناشی از تلاش برای ساختن جامعه‌ای مبتنی بر آموزه‌های اسلامی و تقابل با نماد زندگی شبه غربی می‌باشد.

ص: 197

1- . مرتضی مطهری، ده گفتار، تهران، موسسه صدر، 1361: ص 191 .

تلاش بی وقفه استاد مطهری در سال های دهه چهل و پنجاه صرف تدوین ایدئولوژی اسلامی به عنوان یک مکتب و یک دستگاه هماهنگ فکری و آشکار کردن چهره واقعی اسلام و زدودن زنگارهای بدعت و خرافه ای شد که در طول تاریخ بر چهره تابناک آن نشسته بود. در واقع شهید مطهری به دنبال آن چیزی بود که در قیام 15 خرداد نیاز به آن احساس می شد، یعنی یک ایدئولوژی مدون و یک مکتب جامع به زبان روز و پاسخگو به شبهات جدید که نهضت براساس آن به حرکت خود ادامه دهد و انقلابیون به انحراف کشیده نشوند و پس از پیروزی نیز دارای برنامه باشند. (1) 2) غرب ستیزی: ایدئولوژی انقلاب اسلامی، با تقلیدی و شبه غربی خواندن نوسازی و تغییرات اجتماعی به وجود آمده در جامعه، به نیازها و علایق مردمی که فرهنگ و تمدن غربی را عامل ناپسامانی ها و مشکلات عدیده فرهنگی و اجتماعی قلمداد می کردند، پاسخ داد.

3) رهبری: جابجایی های گسترده اجتماعی، موجبات بی ثباتی اجتماعی، ناامنی، سرگشتگی، و احساس بی هویتی را فراهم کرد و در چنین وضعیت روحی و روانی، رهبری آگاه و دلسوز با برخورداری از جاذبه روحانی، تسلاهی روحی ملت را به ارمغان آورد، زندگی آنان را از معنا و هدف پر ساخت و مردم با یافتن حقانیت در سخن و کردار رهبر، اعتماد به نفس را در نقش جدید خود به عنوان پیر و پیدا کردند. (2) ویژگی ها، مولفه ها و مختصات و امتیازات ایدئولوژی اسلامی در کانون هایی به نام مساجد برای توده ها تبیین می شد. شاگردان و وفاداران به امام چه در هیأت روحانی و چه در شکل دانشگاهی، از حضور انبوه توده های مردم در مساجد، استفاده لازم به منظور بسیج و آماده ساختن آنان برای تغییر حاکمیت را به عمل آوردند و با تکیه امام به نقش محوری مسجد به عنوان کانون انقلاب، سازماندهی انقلاب اسلامی را شکل دادند و به همین دلیل است که تداوم اسکاچیل از تئوریسین های مشهور انقلاب، معتقد است «که در ایران به نحوی بی نظیر و یگانه، انقلاب ساخته شد، اما نه توسط احزاب انقلابی مدرن موجود در صحنه سیاسی».

ص: 198

1- . سیری در زندگانی استاد مطهری: ص 82 .

2- . مونت پالمرو و دیگران، نگرش جدید به علم سیاست، ترجمه منوچهر شجاعی (تهران، دفتر مطالعات سیاسی و بین المللی، 1367): ص 153 .

در خاتمه باید متذکر شد که برای ادامه حیات جامعه و استقلال کشور و روند تحولات آینده آن نیز هیچ راهی جز انسجام همگانی و برخورداری از هویت ملی و تمایل گروه مرجع و نخبگان به درون نیست و این هر سه تنها با محوریت مسجد به عنوان رفیع ترین قله هویت یابی، خودباوری و انسجام امکان پذیر است.

اکنون باید به این پرسش پرداخت که نسل جوانی که اکثریت جمعیت ایرانی را تشکیل می دهد چرا از مسجد دور افتاده و شکافی بین خود و پایگاه های دینی حس می کند؟ چرا متولیان امروز، مدیریت مساجد و سایر ارگان های برنامه ریز نتوانستند در جذب جوانان به سوی مساجد موفق گردند؟ آیا وقت آن نرسیده که با تعمق بیشتری به این نسل توجه کرده و با انگیزه ها و برنامه ریزی صحیح و دقیق و نیازسنجی مطلوب آن ها را به سوی مساجد هدایت و راهبری کنیم؟ آیا وقت آن نرسیده که مساجد به جایگاه واقعی خود صعود کند و پناهگاه هر قشر و فردی و تأمین کننده هر گونه نیاز جوانان باشند؟

جایگاه مسجد

اگر بخواهیم جایگاه و موقعیت مسجد در اسلام را بیابیم بایستی به صدر اسلام برگشته و جایگاه مسجد در میان مسلمانان عصر پیامبر را مورد بررسی قرار دهیم چرا که تاریخ مسجد با تاریخ اسلام گره خورده و این مکان مقدس، بی درنگ پس از بعثت نبی اکرم صلی الله علیه و آله عهده دار نقش های مهم و گوناگونی در نهضت و انقلاب آن حضرت است. فایده و بهره ای که جوانان از رفت و آمد و انس با مسجد نصیب آن ها می شود، تنها ثواب بردن و در سرای دیگر مشمول لطف الهی واقع شدن نیست، بلکه در همین جهان نیز، فواید و آثار اخلاقی، تربیتی، علمی، اجتماعی و سیاسی فراوانی در سایه رفت و آمد به مسجد برای انسان مؤمن به خصوص جوانان حاصل خواهد شد.

به طور کلی تمام پرستش گاه های مکان و جایگاهی اجتماعی و مرکزی جهت تعاملات اجتماعی می باشد.

مسجد مهم ترین و مؤثرترین ستاد فرهنگی در جهت ترویج و اشاعه فرهنگ اسلامی در طول تاریخ اسلام بوده است و به همین دلیل کارکردهای مختلفی داشته است.

هر دین الهی، مکانی را به عنوان پرستش گاه برای برقراری ارتباط پروان خود با خدا تعیین کرده و آنان را به رعایت آداب و رسوم خاصی در آن تشویق کرده است. متناسب با سطح رشد و برخورداری هر قوم و ملتی از فرهنگ و تمدن این مکان ها با هنر و معماری زمانه عجین شده و انسان ها با نوع نگاه ویژه خود به عالم هستی و آموزه های دینی و بشری به معابد و پرستشگاههای خود رو آورده اند.

با بررسی و کاوش در منابع معتبر اسلامی روشن می شود که مسجد به عنوان اصلی و مهمترین کانون و پایگاه در میان مسلمانان صدر اسلام مطرح بوده و یک مسجد اسلامی چهار نقش ذیل را همزمان ایفا نموده است:

الف: مسجد به عنوان پایگاه عبادت و یاد خداوند متعال؛ ب: مسجد به عنوان پایگاه جهاد فکری و تعلیم و تعلم معارف اسلامی؛ ج: مسجد به عنوان پایگاه تجمع نیروهای رزمنده و اعزام آنان به جبهه های جهاد؛ د: مسجد به عنوان پایگاه وحدت مسلمین و نمایش روح وحدت و یکپارچگی به دشمنان پیدا و پنهان جامعه اسلامی.

برنامه ریزی آموزشی و دینی در مساجد

برنامه ریزی تعاریف گوناگونی دارد اما در یک تعریف کلی می توان مفهوم و ماهیت برنامه ریزی را کشیدن نقشه یا طراحی یک پلان برای اهداف مختلف بیان کرد.

یادگیری، نیاز به نقشه و طرح دارد. یادگیری و تربیت از عوامل فراوانی از جمله: عامل مرّبی، عامل فضا، عامل ویژگی های یادگیرنده، عامل شرایط و اوضاع و احوال اجتماعی و فرهنگی، سیاسی و همچنین روابط بین یادگیرندگان با یکدیگر، روابط بین نهادهای تربیتی با یکدیگر و... متأثر است. جهت آموزش و یادگیری در مساجد باید به موارد بالا به طور عمیق توجه گردد. در عرصه تربیت نباید براساس احتمال و تصادف عمل کنیم؛ بلکه باید با نقشه حرکت کنیم. نقشه و طرح ریزی کار متخصصان است. ما برای ساده ترین مسئله زندگی مان دنبال

متخصص می‌گردیم ولی آیا نباید در راستای اساسی‌ترین مسئله زندگی یعنی تربیت و یادگیری نوجوانان و جوانان دنبال متخصص باشیم؟ در مظلومیت تربیت دینی و اسلامی همین بس که در هیچ جای دنیا یک آکادمی، دانشکده و... ویژه این حوزه تأسیس نشده است. یعنی هم اکنون در هیچ کجا متخصص تربیت اسلامی تربیت نمی‌کنیم؟

اهمیت تعلیم و تربیت جوانان و نوجوانان

با توجه به آن که دنیای پر رمز و راز نوجوانی و جوانی است که انسان‌هایی کامل را می‌سازد، می‌توان اهمیت تعلیم و تربیت جوانان و نوجوانان را دریافت.

امام راحل در مورد مراحل قرب انسان می‌فرماید:

«کودک جدیدالعهد است به ملکوت» (1) در جایی دیگر نوجوان را جدیدالعهد معرفی کرده‌اند. نوجوان و جوان به آن عهد ازلی و میثاق عالم که با خدا بسته‌اند، پایبند هستند. کودک هنگام تولد، وجودی پاک و دست نخورده دارد و فطرت او وفادار به عهد الهی است و از همین رو بزرگ‌ترها باید مراقب کودکان و نوجوانان باشند و آنان را بعیدالعهد نکنند، یعنی کاری که حریم‌ها را به آسانی بشکنند و گناه کردن برای آن‌ها ساده باشد.

این همان نگاه فلسفی به وجود انسان است. بنابراین با توجه به فطرت انسانی و نیاز جوانان و نوجوانان باید زمینه را برای رشد همه قوا فراهم کرد. باید پذیرفت فردی که به سمت مسجد می‌آید، عقل دارد، بعد اجتماعی دارد، بعد عاطفی دارد، بعد زیبایی‌گرایی و ابعاد گوناگون دارد.

از این رو شایسته است ابتدا جوان را با انگیزه‌های متفاوت به سمت مساجد هدایت کرده و شایسته است برنامه‌ها را طوری طراحی کنیم که همه قوای او را دربرگیرد و فردی یک بعدی پرورش نیابد. به راستی انسانی که عاطفه دارد ولی عقل ندارد به چه درد می‌خورد؟ از سوی دیگر انسانی که عقل دارد، ولی دین ندارد چقدر خطرناک خواهد بود؟

ص: 201

براساس حدیث قدسی «عبدی اعطنی حتی اجعلک مثلی» باید مثل خدا شویم، انسان این قابلیت را دارد که مثل خدا شود، اما آن فردی مثل خدا می شود که استعدادهای وجود خود را از قوه به فعلیت درآورد و آن هم در گرو رشد همه جانبه و هماهنگی با هستی و ارزش مدار بودن است.

مسجدگریزی و دین گریزی

امروزه اگر با دیده تأمل در احوال و رفتار نسل تربیت شده انقلاب، یعنی جوانان که پرتعدادترین گروه سنی جامعه را تشکیل می دهند، بنگریم نمی توانیم انقلاب اسلامی ایران را در بعد تغییر مناسبات اجتماعی و دگرگون ساختن سلوک افراد جامعه به سمت سلوکی بر پایه آموزه های دینی و شرعی و در یک کلام تأمین زندگی توأم با کرامت انسانی برای آحاد جامعه، کاملاً موفق و کامیاب بباییم.

امروز نمی توان نگرانی عمیق خود را از شکاف و وحشتناکی که امروز بین نسل جوان و برخی سنت ها و آموزه های دینی پدیدار گشته است، پنهان کرد. آنچه باعث شگفتی است این است که جوان ایرانی برخوردار از روحیه ای سالم، حساس، بانشاط، پویا و دلباخته خوبی ها و زیبایی ها است و آنچه باعث تأسف و اندوه می شود مشاهده آشکار عدم جذب کامل این جوان شیدا به پری رویی است که هزار و چهارصد سال پیش و در سیاه ترین زندگی بشر طبع خشن و گریز پای عرب صحرائشین را مفتون خود ساخت.

شاید علت های مختلفی برای مسجدگریزی و در نهایت دین گریزی جوانان بتوان جستجو کرد:

1 _ تهاجم فرهنگی.

2 _ پاسخگو نبودن شیوه تعلیم آموزه های دینی و عدم آشنایی مبلغان دینی به نیازهای بشر امروز و احساس کمبودی که انسان قرن بیست و یک از این جهت می نماید.

3 _ آسیب پذیری جوان ایرانی در برابر مظاهر و جلوه های فساد و بی قیدی و گریز از تعهد به عمل دینی.

4_ عملکرد ناهنجار و نامطلوب متصدیان اداره جامعه به طور خاص و متولیان دین و دین مداران به طور عام، در تربیت دینی نسل جوان.

5_ الزام و اجبار نسل جوان به انجام تکالیف دینی.

6_ عدم برنامه ریزی مناسب جهت تربیت دینی و عمیق تر شدن شکاف مسجد و جوانان.

موانع ارتباط جوانان با مسجد

وسایل مدرن و پرزرق و برق دنیای اطراف جوانان، از یک سو و روحیه نوپسند و زیباطلب از سویی دیگر، عواملی هستند که اگر آگاهانه، با آنها برخورد نشوند، باعث دوری و غفلت جوان از خدا می شود.

براین اساس از موانع ارتباطی جوانان با مسجد می توان به موارد زیر اشاره کرد:

1_ عدم آشنایی جوانان با فلسفه نماز و اسرار نماز جماعت.

2_ احساس عقب ماندگی و تحجر دینی از سوی جوانان.

3_ جذب بیش از حد به امور دنیوی.

4_ وجود گناه و بی فایده دانستن ارتباط با خدا.

5_ نارسایی های معنوی در خانواده.

6_ فاسد بودن محیط جامعه.

7_ دوستان ناباب و الگوهای نامناسب.

8_ عدم موفقیت مساجد در به کارگیری روش های جذب جوانان.

9_ عدم توجه به نیازها و خواسته های جوانان.

10_ عدم استفاده از راهکارهای عملی در جذب جوانان.

11_ عدم کارآیی و کارآمدی مدیران و متولیان امر.

12_ عدم برنامه ریزی منسجم و نظارت مستمر بر اجرای برنامه ها.

13_ عدم توجه به فرهنگ های مختلف شهری، روستایی و قومی.

14 _ عدم توانایی در جایگزینی تهاجم فرهنگی غرب.

15 _ دخالت عموم مردم در تربیت دینی بدون داشتن تخصص کافی.

16 _ دروغگویی و عوام فریبی که در برخی موارد در سایه دین انجام می شود.

17 _ نشان دادن چهره خشن و خرافاتی از دین.

راهکارهای جذب جوانان به مسجد

براساس نکات پیش گفته ضرورت برنامه ریزی و استفاده از فضای مسجد و نیز برانگیخته کردن انگیزه جوانان امری کاملاً روشن است. جهت برنامه ریزی برای جوانان در مساجد و اجرای این برنامه ها، حضور جوانان به عنوان رکن اصلی در مسجد الزامی می باشد. بنابراین باید با توجه به نیازها و ویژگی جوانان به راههای جذب و ایجاد انگیزه برای هدایت آنان به سوی مسجد توجه کنیم. تأکید می شود که راهکارها بدون توجه به ویژگی روانشناختی جوانان نه تنها اثر مثبت نداشته بلکه مخرب نیز خواهند شد.

از مهمترین راههای جذب جوانان به مسجد می توان به موارد زیر اشاره نمود:

1 _ مدیریت صحیح و خردورزانه مسجد: مدیریت صحیح می تواند با برنامه ریزی، و اجرا و هدایت درست امور، راه های متفاوتی را برای جذب جوانان به مسجد فراهم آورد و باعث ایجاد نگرش های مثبت در جوانان برای حضور در مسجد گردد.

2 _ برخورد مناسب با جوانان: اصولاً جوانان راه های دفع رفتاری را نمی پذیرند و اگر جوانی در راهی که انتخاب کرده به موانعی برخورد کند که با روحیه او هماهنگی نداشته باشد، سرخورده شده و از ادامه راه باز می ماند و یا با رغبت و علاقه به آن نگاه نمی کند. در ارتباط با جوانان بایستی ابتدا راه ارتباطی و عاطفی را هموار کرد یعنی با جوانان ارتباط عاطفی را برقرار کرده تا ایمانی نسبی به برنامه های تعیین شده داشته باشند و یا کل اهداف را پذیرفته تا بتوان به جزئیات اهداف برسند. در برخورد با جوانان باید شناخت کافی از وضعیت فیزیولوژی و شخصیتی و رشد رفتاری جوانان داشت و نیازسنجی کرد و به نظریات و افکارشان اهمیت داد. حتی در برخی مواقع باید به مسائل خصوصی آن ها وارد شده و همدلی کرد در واقع آن ها را آن طور که هستند بپذیریم، نه آن طور که خودمان می خواهیم.

3_ برنامه ریزی های مناسب: با توجه به موقعیت محله، شهر و یا روستا و یا سن افرادی که با آن ها سر و کار داریم، باید برنامه ریزی صورت پذیرد. به طور مثال جهت افرادی که برای کنکور خود را آماده می کنند کلاس های تست، روانشناسی، تندخوانی، تهیه کتب مختلف و راه های موفقیت در کنکور را برنامه ریزی نمود.

همچنین از خطوط اینترنتی، نمایش فیلم و سریال، بازی و سرگرمی، و غیره استفاده های بهینه نمود. با توجه به نیاز سنجی قشر جوانانی که از مسجد موردنظر می خواهند استفاده نمایند، برنامه ریزی نمود.

4_ جلسات بحث و گفت و گو: از آنجا که جوانان نیازهای مخصوص به خود دارند و روحیات و علائق آن ها با بزرگسالان متفاوت است؛ در برنامه ریزی باید بعد از مخاطب شناسی و نیازسنجی، جلسات ویژه ای را جهت ارزیابی برنامه های تدوین شده و اجرا شده و بحث و گفتگوی منتقدانه و همچنین پیشنهادهای مفید در برنامه ریزی آینده برگزار گردد.

جلسات بحث و گفتگو علاوه بر رسیدن به راهکارهای مفید باعث خود ارزشمندی در فرد شده و به اهمیت وجودی خود پی می برد و باعث تقویت خلاقیت و ابتکار و اعتماد به نفس در فرد می شود ضمن این که ارتباط دوستانه بین آن ها و مدیران مسجد مستحکم تر می شود.

5_ ایجاد اعتماد در جوانان: مدیریت و مسئولین مساجد باید برای علائق و موقعیت جوانان اهمیت خاصی قائل باشند براین اساس می توان از طرق مختلف در افرادی که می توانند تحت پوشش مسجد مورد نظر قرار گیرند، اعتماد و ایمان کافی را ایجاد نمود و آن ها را به سمت مساجد هدایت نمود. به طور مثال از طریق نیازهای مادی و معنوی آن ها و سعی در برطرف کردن آن ها، مشاوره خوب در امور خانوادگی، توجه به مشکلات آن ها و سعی در رفع آن ها، ایجاد فرصت هایی که بتوانند استعدادهای خود را به فعلیت برسانند و یا ترغیب و تشویق آن ها در جمع از دیگر راه هایی است که باعث ایجاد اعتماد در افراد می گردد.

6_ شکل ظاهری و داخلی مسجد: شکل ظاهری مسجد باید از نمایی بسیار زیبا و آرامش بخش تشکیل شده باشد همچنین ساختمان و تجهیزات درون مسجد باید از بهداشت

مناسب با آرامش کافی و به طور کلی دارای فضایی جذاب و آرامش بخش برخوردار باشد. فضای مسجد در ایام مختلف و موقعیت های خاص متفاوت باشد و در بیشتر اوقات محیطی زیبا و شاداب برای جوانان فراهم نمایند.

7_ ارتباط حضوری با ساکنان اطراف مسجد: به جای آن که مدیریت مسجد و مسؤولین افراد مسجد را به مسجد بخوانند خود به محل سکونت و محل کار آن ها رفته و از نزدیک با آن ها ارتباط صمیمی برقرار کنند. سپس این افراد خود به سمت مساجد خواهند آمد به طوری که حضور مسؤولین مسجد در زندگی آن ها مؤثر واقع شده باشد.

آری باید با برنامه ریزی مناسب زمینه حضور و زمینه جذب جوانان را در مساجد فراهم آوریم.

پیشنهادها و راهکارها

با توجه به تحقیقات انجام شده در جهت جذب جوانان به مساجد و لزوم برنامه ریزی صحیح و دقیق برای آنان، مراتب ذیل پیشنهاد می گردد:

1_ استفاده از راه های ایجاد انگیزه در جذب افراد؛ 2_ برنامه ریزی صحیح و دقیق مطابق با نیازهای نسل جوان؛ 3_ استفاده از متخصصان تعلیم و تربیت، روان شناسان و مربیان دینی در برنامه ریزی؛ 4_ اهمیت نقش هدایتی و حفاظتی مسجد؛ 5_ تغییر نگرش نسبت به مسجد از محل عبادت برای قشر خاص به جایگاه اجتماعی برای همه؛ 6_ تبیین اهمیت نقش فرهنگی مسجد؛ 7_ تبیین اهمیت نقش تربیتی و اجتماعی مسجد؛ 8_ اهمیت نقش مسجد در احیای فرهنگ غنی اسلامی؛ 9_ برنامه ریزی جهت مستحکم کردن ارتباط تمام اقشار جامعه با مسجد؛ 10_ ترویج علم، اخلاق، بهداشت و غیره از طریق مساجد؛

11_ رفتار خوش و نیکوی مدیریت مسجد؛ 12_ تأمین بهداشت روانی؛ 13_ فراهم آوردن زمینه بروز شکوفایی استعداد و خلاقیت در افراد؛ 14_ کاهش آسیب پذیری اجتماعی؛ 15_ توسعه مهارت های شناختی؛ 16_ احساس رضایت درونی و افزایش نشاط و شادکامی؛ 17_ زمینه سازی برای رشد همه جانبه فرد؛ 18_ تقویت ارتباط فرد با جهان هستی؛ 19_ تقویت خودشناسی به عنوان یک معرفت زیربنایی؛ 20_ تقویت رویکرد خدامحور در همه جنبه های زندگی؛ 21_ پذیرفتن استدلال و منطق جوانان؛ 22_ حضور افراد مهم و شایسته در مساجد؛ 23_ تقویت روحیه اجتماعی نماز جماعت ابتدا در مدارس؛ 24_ توجه به مکان و فضای مسجد و شکل ظاهری آن؛ 25_ استفاده از تکنولوژی نوین در مساجد؛ 26_ استفاده از وسایل سمعی و بصری نوین در موارد خاص؛ 27_ برگزاری اردوها و سفرهای کوتاه مدت دسته جمعی؛ 28_ در برنامه ریزی، اجرا و ارزشیابی وضعیت موجود الزامی است.

نیست غیر از عشق خضر در بیابان وجود هر کجا گم گشته ای بینی به عشق ارشاد کن

ص: 207

چکیده

آثار حضور در مسجد آن چنان متنوع است که به دشواری می توان در باره کلبه ابعاد آن سخن گفت، نگرش اسلام به مسجد صرفاً نگرش به جایگاهی برای اقامه نماز جماعت نیست، بل اساساً مسجد، در اسلام، از زمان حضرت رسول اکرم صلی الله علیه و آله همواره در قالب پایگاه دینی و اثرگذار به نقش آفرینی پرداخته است. پیامبر صلی الله علیه و آله از مسجد، صورت کانونی برای هدایت امور اسلام بهره می بردند و مسجد، مرکز حکومت و نیز مرجع فکری و محل بحث و تبادل اندیشه ها بوده است. در زمانی نه چندان دور یعنی قبل از فرارسیدن عصر ارتباطات، همه نیازهای فکری و اجتماعی مردم، در مسجد مرتفع می شد.

قبل و بعد از پیروزی انقلاب اسلامی در ایران مساجد در قالب پایگاه دینی، نقش هدایتگری مردم را برعهده داشته است. همان طور که مسجد در صدر اسلام محل پذیرش افراد گوناگون و محل اجتماعات سیاسی، فرهنگی، اجتماعی بود، امروز نیز پذیرای مربیان و متریان جهت تعلیم و مکان اوج سالکان راستین است. مسجد سرچشمه تمدن اسلامی است. اگر به هر یک از شهرهای اسلامی بنگریم مسجد و مجموعه های آن را

اساس شهرسازی می یابیم و در می یابیم که در بافت شهرهای اسلامی مساجد محورند. مسجد محل تقویت و اشاعه فرهنگ زیبای اسلامی احترام به علما، بزرگترها و محبت به کوچکترها و مراعات ادب در برابر سایر مؤمنان است. علاوه بر آن حضور در مسجد، نقش بازدارنده ای قوی در ارتکاب جرایم و پیش گیری از گناهان دارد. در کنار این آثار با برکت حضور در مسجد، در روایات نیز از ثواب ها و پاداش های متعدد برای حاضران در مساجد، یاد شده است. برای نمونه پیامبر بزرگوار اسلام فرمودند:

«گروهی از مردم در مسجدی از مساجد خداوند نشینند (برای عبادت و تلاوت قرآن) مگر آن که آرامش برایشان نازل و رحمت الهی شامل حال آنها شود».

اشاره

مسجد در اسلام قلب تپنده حیات این دین حنیف و کانون و محور فعالیت های جامعه اسلامی است. مسجد خانه خدا در زمین، (1) منبع افاضات معنوی و برکات گوناگون برای نمازگزاران و جامعه اسلامی است. بی گمان مکانی که چنین جایگاهی نزد خداوند دارد، حضور در آن، آثار فراوان خواهد داشت و بدون تردید شامل حال مکلفان و حاضران، در مسجد اعم از زن و مرد نیز خواهد بود.

حضور به موقع و منظم نمازگزاران در مساجد، آثار تربیتی مطلوبی در روح و روان و رفتار آنان دارد. پرداختن به اعمال عبادی نماز جماعت به صورت یک دست و منظم، بیانگر این حقیقت است که اگر افراد مسلمان اراده بکنند می توانند در همه امور زندگی نظم و انضباط داشته و با بهره گرفتن از قابلیت های نهان و آشکار خود، حلال مشکلات خود و دیگران باشند.

ص: 210

1- . مستدرک الوسائل: ج 3، ص 213؛ کنز العمال: ج 7، ص 448.

به عبارت دیگر هم اکنون که جماعت مؤمن نمازگزار اراده کرده و به دلخواه و به صورت اختیاری همه با هم، در کنار هم در مساجد برای احیای شعائر اسلامی قدم پیش گذاشته و مصمم به اجرای آن هستند، به همان نسبت خواهند توانست در سایر امور دینی پیش گام شوند و با بهره‌گیری از نیروی ایمان و استعدادهای موجود، قله‌های کمال را تسخیر کنند. هرگاه این رفتارها به صورت مداوم و مستمر صورت بگیرد (حضور در جماعت) از خلاقیت‌ها و صفات خدایسندانه افراد صالح بهره‌برده و متأثر شده است، در نتیجه به اصلاح و خودسازی پرداخته و این شکوفایی را به جامعه نیز سرایت خواهند داد.

مساجد علاوه بر محل نیایش بودن، منابع اشاعه فرهنگ اسلامی و محل به نمایش گذاشتن قدرت و اقتدار امت اسلامی نیز هست و روزانه سه یا 5 بار افراد مؤمن در همین مکان‌ها در پیشگاه خالق خود بوده و برای جان نثاری و اطاعت از سایر اوامر مولا اعلام آمادگی می‌کند و نفس این عمل هشدار است برای دشمنان اسلام، و گام نخستین برای حرکت احیاء عدالت اجتماعی و ظلم‌ستیزی.

آثار، نتایج و برکات حضور در مسجد بسیار زیاد و متنوع است، لکن در نوشتار پیش رو سعی بر آن است که به اجمال آثار، برکات و کارکردهای فردی و اجتماعی مسجد، بررسی شود.

امید که برای نگارنده و خواننده گرامی مفید باشد.

ماهیت مسجد

چنانکه گفته شد از مساجد در قالب خانه‌های خدا در زمین یاد شده است و سر تعظیم و گرامیداشت مساجد همان بیت‌الله بودن، خانه متقیان و خانه مؤمنان بودن آنهاست.

محمد بن علی بن الحسین فی العلل عن علی بن احمد عن محمد بن ابی عبداللّه الکوفی عن موسی بن عمران عن عمه الحسین بن یزید النوفلی عن علی بن ابی حمزه عن ابی بصیر قال سألت أبا عبد الله صلى الله عليه وآله عن العله فی تعظیم المساجد فقال انما امر بتعظیم المساجد لانها بيوت الله فی الارض (1) ابوبصیر می‌گوید از امام صادق علیه السلام در باره علت لزوم تعظیم

ص: 211

1- . وسائل الشیعه: ج 5 ، ص 297، باب وحب تعظیم المساجد ؛ مستدرک الوسائل: ج 3 ، ص 4 ، 313 و نیز خانه‌های متقیان؛ همان: ص 359 ؛ مؤمنان کنز العمال: ج 7 ، ص 650 .

مساجد پرسیدم. امام علیه السلام فرمودند:

«به تعظیم مساجد فرمان داده شده برای آنکه مساجد خانه های خدا در زمین است».

این عنوان به شایستگی ماهیت عبادی مسجد را نشان می دهد؛ اینکه مسجدها، اولاً و اساساً برای برقراری ارتباط بین بنده و معبود او و اعلام بندگی و عبودیت برای آفریدگار بنا می شوند. بر این اساس نیز اصلی ترین اثر حضور در آن، در بعد عبادی خواهد بود:

«واقیموا وجوهکم عند کل مسجد و ادعوه مخلصین له الدین کما بدأکم تهودون»⁽¹⁾ (هنگام عبادت _ و در هر مسجدی به سوی او توجه کنید و او را بخوانید و دین (خود) را برای او خالص کنید. همچنان که در آغاز شما را آفرید، بار دیگر در رستاخیز باز می گردید).

ماهیت حضور در مسجد نیز در بیان نبوی آمده است. رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمود:

«کل جلوس فی المسجد لغو الا ثلاثه: قرآنه مصل او ذکر الله او سائل عن علم»⁽²⁾ «هر نشستی در مسجد بیهوده است، مگر اینکه برای سه کار باشد:

خواندن قرآن، ذکر خدا، پرسش از علم».

بنابراین هدف و حکمت حضور و جلوس در بیوت الرحمن (= مساجد) ذکرالله است که بالاتر از هر هدف دیگری در زندگی ماست:

«و لذكر الله اکبر»⁽³⁾ و به فرموده امام علی علیه السلام در مان قطعی تمامی دردهای نفسانی ما:

«ذکرالله دواء اعلال النفوس»⁽⁴⁾ «یاد خدا دوی بیماری های نفوس است».

ص: 212

1- . اعراف / 29 .

2- . بحار الانوار: ج 77 ، ص 86 ؛ وسایل الشیعه: ج 3 ، ص 86 .

3- . عنکبوت / 45 .

4- . غررالحکم: ج 1 ، ص 363 ، ح 11 .

مسجد در قالب مرکز دینی برای عموم، نقشی اساسی در شکل‌گیری اجتماعات مسلمین دارد. از این جهت به طور طبیعی مسجد می‌تواند کارکرد اجتماعی نیز داشته باشد. حضور زنان و مردان و تبادل اخبار و اطلاعات اجتماعی، جویا شدن از احوال هم و احوال مسلمین، فقط بخشی از این ظرفیت بزرگی است که مساجد دارند. در این مکان‌ها مؤمنان فرصت می‌یابند با جمعی آشنا شوند که از نظر دین و عبودیت با آنان هم‌رنگ هستند و توان ایجاد گروه‌های اجتماعی هماهنگ را دارند؛ بنابراین آنان می‌توانند از بین اهل مسجد برادران یا خواهران مناسبی، از حیث دینی، برای خود بیابند که طبعاً آثار آن در ابعاد اجتماعی بروز خواهد کرد.

امام صادق علیه السلام فرمود:

«لایرجع صاحب المسجد باقل من احدى خصال: و اما اخ یستفیده فی الله». (1) «اهل مسجد به کمتر از یکی از سه چیز از مسجد برنمی‌گردد (که یکی از آنها) دوستی است که از او در مسیر خدا استفاده می‌کند».

زنان و مردان با حضور در مساجد، می‌توانند از یک اجتماع سالم دینی بهره‌مند شوند. طبق روایتی که از امام علی علیه السلام نقل شد، تأثیرات رفتاری که روابط دوستانه و برادرانه در مسجد بر جای می‌گذارد، می‌تواند جامعه دینی را از فساد و گناه پاک کرده و مسلمین را به سمت یک جامعه سالم هدایت کند:

«او کلمه ترده عن ردی او یترک ذنبا خشیه او حیاء». (2) «یا کلماتی می‌شنود که او را از فساد و گناه باز می‌دارد و یا به خاطر ترس (از خدا) یا حیا و آبرو، گناهی را ترک می‌کند».

مسجد همواره در کنار کارکردهای اجتماعی، عبادی و معنوی خود، کانون سیاسی در جامعه مذهبی نیز بوده است. این موضوع چه در زمان پیامبر و چه در زمان خلفا

ص: 213

1- . وسایل الشیعه: ج 3، ص 477.

2- . الفقیه: ج 1، ص 237.

و امام علی علیه السلام و دیگران شایان پیگیری است و نمونه های فراوانی درباره آن می توان ذکر کرد.

در این دوران نه فقط آثار سیاسی حضور مردان در مسجد بل آثار سیاسی حضور زنان در مسجد نیز مشهود است که حضور زنان و مردان و تبادل اخبار و اطلاعات اجتماعی، جو یا شدن از احوال هم و احوال مسلمین، فقط بخشی از این ظرفیت بزرگی است که مساجد دارند.

حضرت فاطمه علیها السلام در مسجد و دفاع وی از حق ولایت علی علیه السلام، از جمله آنهاست. همچنین سخنرانی حضرت زینب علیها السلام در مسجد که از مسلمات تاریخی است، (1) تربیت سیاسی که در مسجد داده می شود، به سبب ماهیت مذهبی آن می تواند نسلی را پدید آورد که پشتوانه جامعه دینی باشند و در برابر حوادث سیاسی هوشیاری لازم را داشته باشند. از این رو حضور زنان در کنار مردان در مسجد ضروری است، چرا که اگر زنان از حضور در این مکان محروم شوند، در واقع این تربیت به طور ناقص انجام خواهد شد. در حالی که بانوان لحاظ تأثیر عمیق تر بر فرزندان و نقش تربیتی خود، در صورت برخورداری از تربیت سیاسی مسجد، بلوغ سیاسی را به طور شگفت انگیزی افزایش خواهند داد.

پیش گیری از جرائم

امروزه در همه جوامع بشری مسئله بازدارندگی از وقوع جرم از اساسی ترین مسائل به حساب می آید از این رو نقش مراکز هدایت دینی بخصوص مساجد بسیار مهم و در خور تحقیق است. این موضوع که درصد ارتکاب جرم و جنایت در میان مسجدی ها در قیاس با سایرین چه میزان کمتر است، نیازمند تحقیق جداگانه ای است، لکن این موضوع به تأیید تجربه رسیده و در بین مردم نیز شایع و مشتهر است که بین اهل مسجد و ارتکاب جرم و جنایت یا ارتباطی نیست، یا لاقلاً بسیار محدود است.

ص: 214

1- . برای مطالعه بیشتر در باره حضور سیاسی زنان در مساجد رجوع کنید به بلاغات النساء، بانوانی مثل سوده همدان و غیره.

مشاهده روزانه (محراب عبادت) در مسجد با توجه به فلسفه وجودی محراب مساجد، توجه افراد نمازگزار را از دشمن درون به دشمن بیرونی معطوف خواهد کرد. اگرچه شیطان درونی به چشم مشاهده نمی شود، لکن شیاطین بیرونی که همانا دشمنان دین اسلام هستند، مظهر شیطانند و نخستین گام، مبارزه با شیطان و ظلم ستیزی در نماز جماعت برداشته می شود.

هرگاه احساس و درک مشترکی در جمع نمازگزاران پدید بیاید، همگان در برابر دشمن بیرونی خویش اظهار تنفر می کنند و در یک جبهه قرار می گیرند. امام علی علیه السلام فرمود:

«ذِكْرُ اللَّهِ دَوَاءُ النَّفْسِ» (1) «یاد خدا دوی بیماری های نفوس است».

امامان جمعه یا جماعت، _ غالباً در مساجد _ طی خطابه ای مردم را از دشمنان دین آگاه کرده و یا در آنان انگیزه های نفرت را بیدار کند و لذا دیده می شود که غالب تظاهرات و اظهار تنفر، از دشمنان و توطئه گران بعد از نمازهای جماعت و جمعه صورت می گیرد.

روان شناسان بر این باورند که هرگاه افرادی عصبانی باشند و در عین عصبانیت اگر با اسباب و ابزاری که از عوامل تحریک کننده است روبرو شوند، عصبانیت آنان شدت خواهد یافت. بنابراین نظریه حضور نمازگزاران متنفر از شیطان و مظاهر شیطانی در کنار محراب عبادت، انگیزه ظلم ستیزی را تقویت می کند و فرهنگ ظلم ستیزی به دست فراموشی سپرده نمی شود. بل همواره افراد مسلمان در حال آماده باش روحی و فیزیکی قرار می گیرند و از دشمن خود غافل نیستند. چنانکه در شکل گیری و تداوم انقلاب اسلامی ما این تفکر و احساس نقش کلیدی به همراه داشت.

وحدت و تعاون

از آثار و برکات حضور در مساجد همکاری و تعاون است که از عوامل وحدت آفرین و استحکام بخش جامعه به شمار می رود، غالباً در نماز جماعت بیش از سایر اجتماعات

ص: 215

به چشم می خورد. مراعات حقوق دیگران و یاری آن ها، رسیدگی به مشکلات برادران دینی و نماز جماعت مطرح شده و به همت مردم کارهای مفید و مهم صورت می گیرد. برای مثال در اجتماع جمعه و جماعت از مردم خواسته می شود که برای رفع خشک سالی در نماز استسقا حاضر بشوند و مردم با انگیزه «تعاونوا علی البرّ» سه روز برای هموعان خود روزه گرفته و نماز می خوانند. این گونه اعمال نه فقط مشکلات مؤمنان را از سرراه برمی دارد، بل از عوامل پیوند اجتماع و مردم نیز هست، افراد نمازگزار با حضور خود در صفوف نماز به «اعتصموا بحبل الله» جامه عمل می پوشانند. امام صادق علیه السلام می فرمایند:

«به هم بیوندید و با هم نیکی و به یکدیگر مهربانی کنید و برادرانی خوشرفتار باشید، چنانکه خدای عزوجل به شما فرموده» (1) از فرمایشات امام استفاده می شود که تعاون و نیکی مهربانی به همراه داشته و موجب جلب سایر مؤمنان به جمع نمازگزاران می گردد.

امروز در جوامع غیرمسلمان عامل اصلی از هم گسیختگی ملت ها و دولت ها فقدان عاطفه و تعاون و دلسوزیست.

رسول مکرم اسلام صلی الله علیه و آله می فرمایند:

«من أصبح لایهتم بامور المسلمین فلیس بمسلم» (2) «هر کس صبح کند و اهتمامی به کار مسلمانان نداشته باشد، مسلمان نیست».

هرگاه مؤمنان در سه (یا پنج) وعده حضور به امور برادران خود همت بگمارند تنش روانی در جامعه بسیار محدود خواهد شد و چنانکه می دانیم خداوند سبحان دعایی را قرین اجابت کرده که در جمع مسلمین دعا شده باشد که نوعی تعاون به شمار می رود.

مسجد کانون اتحاد و همبستگی و انس و الفت مسلمانان است که مردم هر منطقه و محله را روزی چند نوبت در کنار یکدیگر در نمازهای جماعت جمع و با هم مأنوس می سازد و مسجد

ص: 216

1- . اصول کافی: ج 3 ، ص 269 .

2- . همان: ص 251 .

جامع و جمعه هفته ای یک بار همه اجتماعات مساجد را یکجا در نماز جمعه گرد می آورد و مسجدالحرام و مسجدالنبی مسلمانان کشورهای گوناگون اسلامی را یکجا جمع و متحد می سازد.

«مارسل بوازار» اسلام شناس سوئسی راجع به نقش نیرومند مسجد در فرهنگ، اقتصاد، سیاست و وحدت مسلمانان چنین می نویسد:

«مسجد عامل نیرومندی در همبستگی و اتحاد مسلمانان جهان است و اهمیت اجتماعی و فرهنگی آن را از این بابت نمی توان نادیده گرفت، مخصوصاً در روزگار معاصرکه مسلمانان شور و حرارات صدر اسلام را دگر بار از خود نشان می دهند، مساجد به صورت مراکز تربیت روحانی و پایگاه جنبش امت مسلمانان در برابر ستمگران و سلطه جویان درآمده است.

و به تدریج مساجد موقعیت سالهای نخستین ظهور اسلام را به دست آورده اند»⁽¹⁾ اجرای اعمال عبادی نماز جماعت به صورت یک دست و منظم، بیانگر این حقیقت است که اگر افراد مسلمان اراده بکنند می توانند در همه امور زندگی نظم و انضباط داشته و با بهره گرفتن از قابلیت های نهان و آشکار خود، حلال مشکلات خود و دیگران باشند.

به عبارت دیگر هم اکنون که جماعت مؤمن نمازگزار در مساجد اراده کرده و به صورت اختیاری همه با هم، در کنار هم برای احیای شعائر اسلامی قدم پیش گذاشته و مصمم به اجرای آن هستند، به همان نسبت می توانند در سایر امور دینی پیش گام بوده و با بهره گیری از نیروی ایمان و استعدادهای موجود، قله های کمال را تسخیر کنند.

هرگاه این رفتارها به صورت مدام و مستمر صورت بگیرد از خلاقیت ها و صفات خداپسندانه افراد صالح بهره برده و متأثر شده، در نتیجه به اصلاح و خودسازی پرداخته و این شکوفایی را به جامعه نیز سرایت خواهند داد.

ص: 217

1- . اسلام در جهان امروز، مارسل بوازار: ص 101 و 102 .

در میان ادیان و مکاتب، اسلام بیشترین توجه را برای مراعات و حقوق انسان ها نموده است و به عنوان حق الناس در جایگاه عدالت اجتماعی آن را مطرح کرده است. در مساجد به هنگام برپایی نماز جماعت مؤمنان ملزم به مراعات آداب و احکامی هستند که از آثار و نتایج ذکرالله است. به فرموده امام علی علیه السلام:

«ذکرالله ینیر البصائر، و یونس الضمائر»⁽¹⁾ «یاد خدا روشنی بینش ها و مونس باطن هاست».

در مسجد نمازگزاران ملزم به مراعات شرایطی هستند، از جمله غصبی نبودن مکان نماز، به این معنا که هرگاه مؤمن سجاده خود را قبل از سایرین در مسجد گسترده باشد دیگران حق ندارند آن را برداشته و خود در آن محل به نماز بایستند. همین تعهد در وجود جمع نمازگزار ملکه شده و به سایر امور آنها نیز سرایت داده می شود و ناخود آگاه تبدیل به یک رفتار اجتماعی می گردد.

تشکیل جماعت در مسجد نیز خود تمرینی است برای سایر تعهدات ملی و مذهبی، به برکت این اخلاق پسندیده محیط کاری و زندگی از یک امنیت و آرامش مطلوب برخوردار می شود و از سوی دیگر به تنش زدایی کمک چشم گیری می کند. احساس مسؤلیت قطعا انسان را به تعهد وادار می کند و سبب حل بسیاری از مشکلات اجتماعی می گردد. برای مثال در محیط کاری پاسخ به موقع به نیاز ارباب رجوع، احساس عاطفی و صمیمی آنان را در پی خواهد داشت، که هرگاه این نوع برخورد در محیط های کاری و زندگی اجرا شود. جامعه از امنیتی نسبی برخوردار خواهد شد و اعتماد همگان را جلب خواهد کرد و مشارکت و همکاری را نیز در پی خواهد داشت.

همدردی و همدلی

با تجدید حضور در مساجد برای نماز جماعت، عزاداری یا سایر امور، پیوند عاطفی و معنوی نیز تجدید و تقویت می گردد.

ص: 218

حضور فیزیکی و معنوی در مسجد که عامل گسترش مشترکات معنوی است، جمع نمازگزار را به همسویی و همفکری فرا می خواند و این احساس و درک را در آنها تقویت می کند که «بنی آدم اعضای یکدیگرند» و نباید از درد و رنج هموطنان خود غافل شوند. این احساس بیش از پیش از قوه به فعل تبدیل می شود و افراد مؤمن را به یاری دردمندان بر می انگیزد. با این نگرش حضور فیزیکی و یاری مادی و معنوی رنج دیدگان، باعث تسکین آلام آنان می گردند.

در جبهه عمل نیز این رفتار به سایر مؤمنان انتقال داده می شود و عزم همگان برای رفع گرفتاری ها و احیاء آرامش روانی در جامعه فراهم می گردد. همدردی و همدلی با مؤمنان در مکتب انسان ساز اسلام سرآغاز خردمندی است، بعد از ایمان به خدا، در منابع روایی بدان توصیه شده است. چنانکه می دانیم شاد کردن دل مؤمن عبادتی بزرگ به شمار می آید. امام باقر علیه السلام فرمودند:

«تبسم الرجل فی وجه اخیه حسنه و صرف القذی عنه حسنه و ما عبدالله بشیء احب الی الله من ادخال السرور علی المؤمن» (1) و امام حسین علیه السلام می فرمایند:

«صح عندی قول النبی افضل الاعمال بعد الصلاه ادخال السرور فی قلب المؤمن بمالا اثم فیه» (2) از جمله علل شاد کردن قلب مؤمن که در روایات به آن توجه شده است، این است که فرد مسلمان با انگیزه شاد کردن دل مسلمانی، بار سنگین درد و رنج را از دوش برادر خود برگیرد و خود را با او شریک بداند و عامل امیدواری آنان باشد.

بی شک شکوه و عظمت همدردی در نمازهای جماعت مساجد بیش از سایر اجتماعات است به علت حضور مستمر مردم در مساجد، پایه های بهداشت روان در جامعه متزلزل نخواهد شد و جامعه از ابتلا به بیماری دردناک (بی اعتنایی) نجات پیدا خواهد کرد.

ص: 219

1- . الکافی: ج 2، ص 188، باب ادخال السرور علی المؤمنین... .

2- . المناقب: ج 4، ص 75، فصل فی معالی اموره... .

به قول روان شناسان بر اثر ممارست فکری و عمل مردم در سه (یا پنج) وعده نماز جماعت به درونی شدن این افکار و رفتار منجر خواهد شد. بنابر این زندگی ایده آل الهی - انسانی را برای نسل امروز و آینده تدارک خواهد دید.

احساس همدردی و همفکری زمانی پدیدار می گردد که برادری از درد و رنج برادرش مطلع شود و آن را درک کند. این احساس در اجتماع جماعت نمازگزار در مسجد به دیده می شود، که مؤمنان در کنار هم قرار گرفته ضمن عبادت از حال یکدیگر نیز با خبر می شوند و با یکدیگر اشتراک مساعی می نمایند و در صورت حضور منافقین، کسی از نمازگزاران، سراغ او را می گیرد و چه بسا در پی او به تکلف نیز می افتند. اسلام همدردی با سایر بندگان را امری ضروری تلقی می کند و آن را عامل ثبات و آرامش جامعه می داند.

زمانی که سپاه معاویه به یکی از شهرهای بلاد اسلامی حمله می کردند و خلخال از پای زن یهودی درآوردند، مولای متقیان فرمودند اگر مسلمانی از این غصه بمیرد جای سرزنش نیست:

«بلغنی ان الرجل منهم کان یدخل علی المراه المسلمه و الاخری المعاهده فینتزع حجلها و قلبها و قلائدها و رعائها، ما تمتنع منه الا بالاسترجاع و الاسترحام، ثم انصرفوا و افرین، ما نال رجلا منهم کلم و لاریق له دم، فلو ان امراء مسلما مات من بعد هذا اسفاما کان به ملوما، بل کان به جدیرا»⁽¹⁾ در موردی دیگر امام علیه السلام چنین می فرماید:

«مؤمن برادر مؤمن است چون یک تنند و اگر یکی را دردی رسد، دردیگه پاره های تن دریافت می شود، و روحشان از یک روح است و براستی روح مومن به روح خدا پیوسته تر است از پیوستن پرتو آفتاب بدان».

با توجه به توصیه های امام، بر همه مؤمنان لازم است که در هر حال از احوال یکدیگر باخبر بشوند و تا عضوی از اعضای پیکر اسلامی آرام نگردد، آنان نیز آرام بگیرند.

ص: 220

قرآن کریم می فرماید: از جمله عوامل دخول به جهنم انسان ها که سبب پشیمانی آنها در آخرت می گردد، داشتن دوستان ناسالم است. بنابراین نقل قرآن کریم ناله دوزخیان این است:

«وای بر من ای کاش با فلان شخص دوستی نمی کردم».

وَيَوْمَ يَعَضُّ الظَّالِمُ عَلَى يَدَيْهِ يَقُولُ يَا لَيْتَنِي اتَّخَذْتُ مَعَ الرَّسُولِ سَبِيلًا يَا وَيْلَتَى لَيْتَنِي لَمْ أَتَّخِذْ فُلَانًا خَلِيلًا * لَقَدْ أَضَلَّنِي عَنِ الذِّكْرِ بَعْدَ إِذْ جَاءَنِي وَكَانَ الشَّيْطَانُ لِلْإِنْسَانِ خَذُولًا» (1) «به خاطر بیاور روزی که ظالم دست خویش را از شدت حسرت به دندان می گزد و می گوید: ای کاش من با رسول حق راه دوستی و اطاعت پیش می گرفتم. ای وای بر من کاش فلان را دوست خود انتخاب نکرده بودم او مرا از یاد حق گمراه ساخت، بعد از آنکه آگاهی به سراغ من آمده بود و شیطان همیشه مخدول کننده انسان بوده است».

چون انسان موجودی اجتماعی است، در روابط اجتماعی ناگزیر از انتخاب دوست است. می توان گفت یکی از ارکان «وحدت» معاشرت ها و دوستی های صحیح و سالم در مکان های نماز جمعه و جماعت (یعنی غالباً مساجد) است که بر اثر آشنایی و دیدارهای روزانه به شکل احسن انتخاب دوست میسر است و حتی ادامه دوستی این گونه افراد می تواند در روز قیامت هم به صورت شفاعت چهره بنمایاند.

«این گروه می توانند در چارچوب اذن الهی در باره افراد خاصی که روابط معنوی آنان با خدا برقرار بوده و پیوند روحی آنها با شفیعان الهی نگسسته باشد، درخواست آمرزش گناه و طلب مغفرت بنمایند. شایان ذکر است که شفاعت مخصوص افرادی است که خداپسندانه وارد صحنه قیامت گردند و از گناهی که سلب شایستگی شفاعت را می کنند، برحذر باشند» (2).

ص: 221

1- . فرقان / 27_ 29 .

2- . تفسیر نمونه، ذیل آیه شفاعت.

«گاهی دوستی ها بر سرحق است و گاهی بر سر باطل و همین قسم دوستی است که منشا فسادهایی از قبیل گزافه گویی و زورگویی ها در بین انسان هاست»⁽¹⁾ تبدیل شدن این گونه دوستی ها به عداوت در آن روز طبیعی است، چرا که هر یک از آنان دیگری را عامل بدبختی و بیچارگی خود می شمرد:

«تو بودی که این راه را به من نشان دادی و مرا به سوی آن دعوت کردی، تو بودی که دنیا را در نظر من زینت دادی و مرا به آن تشویق نمودی، آری تو بودی که مرا غرق غفلت و غرور ساختی و از سرنوشتم بی خبر کردی، هر یک از آن ها به دیگری این گونه مطالب را می گوید»⁽²⁾ دوستی هایی که در مسجد آغاز می شود براساس تولا و تبراست و از جرم و جنایت و غیره سر در نمی آورد، دوستانی که با معیارهای دینی برگزیده شده اند همواره موجب زینت و سرافرازی انسان بوده اند. نمونه های بارز این گونه دوستی ها را در دفاع مقدس به وضوح مشاهده کرده ایم و نکته مقابل این نوع دوستی، دوستی افراد غیر صالح و غیر متقی است که غالباً به هنگام گرفتاری نه فقط از دوست خود حمایت نمی کنند، بل او را لو می دهند و یا تنها رها می کنند.

در منابع روایی آمده است که انسان با هر چیزی که مونس شود و آن را دوست داشته باشد روز قیامت با همان محشور می شود.

کسب و تجارت

بعضی از مساجد جمعه و جامع در کنار بازار و یا به بازار راه دارد و بازارهای اسلامی که همچون مسجد طاق وار ساخته شده جزو مجموعه های مسجد جامع است و برای ورود

ص: 222

1- . تفسیر المیزان: ج 5، ص 144 .

2- . تفسیر نمونه: ج 21، ص 110 .

به آنها از حیاط مسجد می گذرند، باشد که بازاریان با یاد خدا وارد بازار و کسب و کار شوند. به تعبیر معماران و مهندسان شهرسازی که در بناهای اسلامی کاوش می کنند، بازار اسلامی به منزله ستون فقرات هر شهر است و این همان تعبیری است که خداوند در قرآن برای مال کرده است:

«التي جعل الله لكم قواما». (1) «اموالی که خداوند مایه قوام شما قرار داده است».

هدف قرآن از پیوند میان مسجد و بازار تربیت مردانی است با این ویژگی:

«لا تلهيهم تجاره ولا بيع عن ذكر الله و اقام الصلوه». (2) «هیچ تجارت و دادوستدی آنان را از یاد خدا و اقامه نماز باز ندارد».

در همه شهرهای اسلامی از جمله مهم ترین بناهای شهر، مساجدند، خصوصا مساجد جامع، که در نتیجه پیوند میان بازار و مسجد این بود که قوانین اقتصاد اسلامی اغلب خودبه خود به اجرا می آمد و بازاریان روزی چند نوبت در مساجد از نیروی ایمان و تقوا شارژ می شدند و چون به سرکار باز می گشتند، کمتر دروغ می گفتند و کمتر به احتکار و کم فروشی می پرداختند؛ از این رو معاملات با اعتماد فراوان در بازارهای اسلامی صورت می گرفت، و مسلمانان کار و تجارتشان را چیزی جدای از عبادت نمی دانستند. «روزه گارودی» فیلسوف مسلمان فرانسوی در کتاب خود به نام «مسجد آئینه اسلام» می نویسد:

«در دوران عظمت اسلام زندگی شهر در مسجد جریان داشت، در آنجاست که قراردادهای تجاری بسته می شود، زیرا اسلام تمایزی میان مقدس و نامقدس نمی شناسد، اجرای شریعت بیش از هر چیز به این معنا بوده است که انسان 24 ساعت شبانه روز در محضر خداوند به سر می برد و هر عملی در زیر نگاه او انجام می شود، بنابراین هر عملی که توأم با تقوا باشد یک بعد قدسی دارد و نماز درنگی است در سلسله لحظات گوناگون،

ص: 223

1- . نساء / 5 .

2- . نور / 37 .

درنگی که به سایر لحظات معنا می دهد. بنابراین نماز از بقیه اعمال جدا نیست».

حفظ حدود و ثغور بلاد اسلامی

نقش مساجد در دفاع از مرزهای بلاد اسلامی در طول تاریخ برکسی پوشیده نیست. برای ما هم در این زمان که دوره هشت ساله دفاع مقدس را تجربه کرده ایم، درک نقش مساجد در اداره امور جبهه و جنگ کاری دشوار نیست. اگر بگوییم این مساجد بود که در طول دفاع مقدس جبهه ها را تدارک و اداره می کرد، سخن حقی گفته ایم.

در صدر اسلام و دوره های بعد از آن اهل مسجد بودند که برای رابطه (برقرار ارتباط میان مرزها و مرکز اسلامی) و مراقبت از حرکات دشمن و هجوم رزمی و فرهنگی به مرزهای سرزمین های اسلامی کوچ می کردند و با نذر، وقف و وصیت، رباطهایی به شکل مسجد می ساختند، این رباطها، در واقع مسجدی بود که مناره های کوتاه و بلند آن به صورت برج دیده بانی تبدیل و اتاق های آن به صورت اتاق ها و استراحتگاه بسیجیان و مسافران و شبستان آن به هنگام نماز محل اقامه نماز جماعت و بعد از محل درس و بحث طلاب بسیجی درمی آمد، بسیاری از طلاب علوم دینی و استادان حوزه و با نذر و غیره به آن مراکز می رفتند و ضمن آموزش های رزمی از استادان رابطون دوره های دروس علوم دینی و لغت و عرفان را فرا می گرفتند تا خود را هم در برابر هجوم رزمی و هم هجوم فرهنگی دشمن آماده سازند.

این پایگاه ها نقشی مهم در مرزهای کشورهای اسلامی بخصوص مغرب و طرابلس و اسپانیا و تونس ایفا کرده و همواره پاسخ گو و مدافع در برابر حملات رزمی و فرهنگی دشمنان اسلام بوده است، تا جایی که بعضی از آنان انقلاب نموده و دولت هایی به نام دولت مرابطین تأسیس کرده اند.⁽¹⁾

ص: 224

1- . الرباط فی سبیل اللّٰه ، محی الدین قلبی تونسی ، مجله رساله الاسلام قاهره ، سال 4 ، ش 3 : ص 309 .

همان طور که می دانیم تربیت، ارکان حیات اجتماعی انسان است، و لذا توجه به ابعاد گوناگون تربیتی، توجه به شخصیت والای انسان است. در اصول تربیتی، محیط زیست از جمله عوامل تأثیرگذار بوده و می تواند کفه ترازوی تربیت را به نفع خود سنگین نماید؛ بنابراین مساجد و مکان های برگزاری نماز جماعت یکی از محورهای تربیتی شایان توجه به شمار می رود.

نکته تربیتی مهم این است که جمع نمازگزاران در مسجد، طبق یک تربیت اسلامی که ریشه آن در خانواده ها بنا نهاده شده احترام به امام جماعت، افراد مسن و سایر افراد مؤمن را به فراخور حال و موقعیت معنوی و غیره رعایت می کنند. امور تربیتی غالباً با روان سر و کار دارند تا با جسم و آنچه از تربیت در رابطه با جسم به کار گرفته می شود، اکتسابی است، از این رو حضور در جمع تربیت شده می تواند راه سهل و آسان کسب آداب و اخلاق مقبول جامعه اسلامی را در اختیار جمع نمازگزار قرار می دهد. علمای تربیتی نیز به این مطلب اذعان دارند که اجرای مناسک دینی به منزله یادآوری و بازخوانی عقاید دینی است.

«و تقید و التزام به قواعد و قوانین اخلاقی، نوعی در قید شدن است و انسان های خویشتن دار بهتر می توانند این قید را بر خویشتن تحمیل کنند.»

مناسک دین نوعی تمرین برای خویشتن داری و تحمل قیود است و می تواند مقاومت در برابر جاذبه های نفسانی را افزایش دهد و موانع زیست اخلاقی را کم کند»⁽¹⁾ از دیگر نکات تربیتی حضور در مسجد می توان به وقت شناسی اشاره کرد. حاضر شدن منظم و مستمر در مسجد برای نماز جماعت نوعی نظم در زندگی و سایر امور دینی آنان پدید می آورد.

خلاصه اینکه مسجد مکان مقدسی است برای عروج به درجات عالی انسانی و رشته ای است برای پیوند دل ها و تفکرها در جهت استحکام اتحاد و همبستگی و منبعی است برای تقسیم مهربانی ها و صفا و صمیمیت ها.

ص: 225

از دیگر آثار و برکات حضور در مسجد تقویت و اشاعه فرهنگ ایثار و انفاق است، که گاهی در حدّ اعلا و ممتاز در بین اهل مسجد مشاهده می شود. جمع نمازگزارانی که در مسجد در حال نماز از خدای مهربان هدایت و نعمت را مستلّت می نمایند «صراط الذین انعمت علیهم...» به تبع این درخواست خود نیز گاهی در جهت نعمت بودن برای سایر برادران خود برمی دارد. اعلام نیاز بعد از نماز و در پی آن اقدام عمل افراد، از شاخصه های فرهنگ جمع نمازگزار مسجدی است، زمانی که آیات «اهدنا الصراط» خوانده می شود همگان هدایت را برای همنوعان خود می خواهند، در واقع با دعای خود به دیگران احسان می کنند. در برخی از آیات نماز و انفاق قرین هم آمده است:

«وَالَّذِينَ صَبَرُوا ابْتِغَاءَ وَجْهِ رَبِّهِمْ وَأَقَامُوا الصَّلَاةَ وَآتَوُا الزَّكَاةَ وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ...» (1) «و کسانی که در طلب رضای خدا راه صبر پیش می گیرند و نماز به پا می دارند و از آنچه نصیبشان کردیم پنهان و آشکار انفاق می کنند».

«الَّذِينَ يُقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَآتَوُا الزَّكَاةَ وَرَزَقْنَاهُمْ يُنْفِقُونَ * أُولَئِكَ هُمُ الْمُؤْمِنُونَ حَقًّا لَهُمْ دَرَجَاتٌ عِنْدَ رَبِّهِمْ وَمَغْفِرَةٌ وَرِزْقٌ كَرِيمٌ» (2) «و نماز را با حضور قلب بپا می دارند و از هر چه روزی آنها کردیم _ علم و جاه و مال _ انفاق می کنند. آنان بر راستی و حقیقت اهل ایمانند و نزد خدا مراتب بلند و آمرزش و روزی نیکو مخصوص آنهاست».

به طور طبیعی اطلاع رسانی در باره نیاز و مشکلات مردم محروم در حالت عادی به سادگی امکان پذیر نیست و در صورت اقدام به اطلاع رسانی فقط بخش کوچکی از جامعه مطلع می شوند. اما حضور در جماعت مساجد این کار را سهل و ساده و به صورت مطلوب امکان پذیر می نماید.

ص: 226

1- . رعد / 22 .

2- . انفال / 3_4 .

فضای مسجد، الهی و نورانی است، ذکر، دعا، صلوات، عزاداری ها و تلاوت آیات کریمه قرآن، زمینه بسیار مناسبی برای پرورش فضائل روحی و اخلاقی فراهم می آورد. این ها در پرتو رحمتی است که از ناحیه پروردگار شامل اهل مسجد می شود. چنانکه پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله نیز در حدیثی به آن اشاره فرموده است:

«ما جلس قوم فی مسجد من مساجد الله تعالی یتلون کتاب الله (و) یتدارسونه بینهم الا تنزلت علیهم السکینه و غشیتهم الرحمه و ذکرهم الله فیمن عنده» (1) «قومی _ با یکدیگر _ در مسجدی از مساجد خداوند متعال برای تلاوت و آموختن قرآن نشینند؛ مگر آن که آرامش برایشان نازل و رحمت الهی شامل حال آنها شود و خداوند از آن ها در میان کسانی که نزد او هستند یاد می کند».

در حدیث دیگری از آن حضرت می خوانیم که فرمود:

«من کانت المساجد بیته ضمن الله له بالروح و الراحة و الجواز علی الصراط» (2) «هر کس که مسجدها خانه اش باشد، خداوند آسایش و آرامش و عبور از صراط را برای او ضمانت می کند».

از طرفی اطمینان و آسایش حاصل از حضور در مسجد، توانایی اجرای صحیح وظایف و تکالیف شرعی و اخلاقی دیگر را نیز بدست خواهد داد.

بهره و پاداش الهی

در روایات از ثواب ها و اجرهای متعدد برای حاضران در مساجد، فراوان یاد شده است

ص: 227

1- . مستدرک الوسائل: ج 3، ص 363 .

2- . مستدرک الوسائل: ج 3، ص 482 .

از جمله:

1 _ «ان فی التوراه مکتوبا: ان بیوتی فی الارض المساجد فطوبی لمن تطهر فی بیته ثم زارنی فی بیتی و حق علی المزور ان یکرم الزائر».(1) «در تورات نوشته شده است که _ خداوند می فرماید: _ مسجدها خانه های من در زمین هستند. خوشا به حال کسی که خود را در خانه اش پاکیزه کند و در خانه من به زیارتم بیاید و حق زائر این است که میزبان او را محترم شمارد».

2 _ قال رسول الله صلی الله علیه و آله :

«المساجد سوق من اسواق الاخره قراها المغفره و تحفتها الجنه».(2) «مساجد بازاری از بازارهای آخرتند. آمرزش و بخشش از وسایل پذیرایی آنهاست و هدیه آنها بهشت است».

3 _ قال رسول الله صلی الله علیه و آله :

«سبعه یظلمهم الله فی ظله یوم لا ظل الا ظله... رجل قلبه متعلق بالمسجد اذا خرج منه حتی یعود الیه».(3) «هفت گروه در قیامت مورد توجه خدا قرار می گیرند... (که از جمله آنهاست)، شخصی که وقتی از مسجد خارج می شود تا زمان برگشت، توجه اش به مسجد باشد».

4 _ قال الصادق علیه السلام :

«لا یرجع صاحب المسجد باقل من احدى ثلاث خصال: اما دعاء یدعو به یدخله الله به الجنه و اما دعاء یدعوا به فیصرف الله

ص: 228

1- . وسایل الشیعه: ج 3 ، ص 482 .

2- . مستدرک الوسایل: ج 3 ، ص 361 ؛ بحارالانوار: ج 81 ، ص 4 ؛ امالی طوسی: ص 139 .

3- . وسایل الشیعه: ج 3 ، ص 481 .

عنه به بلاء الدنيا...» (1). «اهل مسجد به کمتر از یکی از سه ویژگی باز نمی گردد: یا دعایی می کند که خداوند به برکت آن، او را به بهشت می برد، یا دعایی می کند که به سبب آن بلائی دنیا را از او دور می کند و یا...».

این همه نشان می دهد، حضور در مسجد، علاوه بر آثار دنیوی، از جنبه اخروی و کمالات معنوی نیز _ به عنوان عاملی تأثیرگذار _ مورد توجه است.

نقل است که شیخ الرئیس ابوعلی سینا برای ابوسعید ابوالخیر نوشت:

«چه لزومی دارد، مردم همه در مسجد اجتماع کنند، با اینکه خداوند از رگ گردن به انسان نزدیکتر است. هر جا که باشی اگر رابطه ات با خدا برقرار باشد، نتیجه خواهی گرفت. وی در پاسخ نوشت: اگر چند چراغ در یکجا روشن باشد، اگر یکی از آن ها خاموش شد، چراغ های دیگر روشن است، ولی اگر همان چراغ ها هر یک در یک اتاق باشد، اگر یکی از آنها خاموش شد، آن اتاق در تاریکی فرو خواهد رفت. انسان ها نیز این گونه اند؛ تربیت سیاسی که در مسجد ارائه می شود، به سبب ماهیت مذهبی آن می تواند نسلی را پدید آورد که پشتوانه جامعه دینی باشند و در برابر حوادث سیاسی هوشیاری لازم را داشته باشند.»

بعضی گناهکارند، اگر تنها باشند، شاید موفق به کسب فیوض الهی نشوند، ولی اگر در جمع باشند، شاید خداوند به برکت افراد دیگر، آنها را مشمول برکات خود سازد» (2).

نتیجه

حضور در مساجد آثار و برکات و عملکردهای فردی و جمعی بسیاری دارد. مسجد علاوه

ص: 229

1- . همان: ج 5، ص 193 .

2- . داستان ها و پندها: ج 9، ص 58 .

بر محل نیایش بودن، منابع اشاعه فرهنگ اسلامی و به عنوان یک مرکز دینی برای عموم، نقش اساسی در شکل‌گیری اجتماعات مسلمین دارد.

از جمله آثار و برکات حضور در مساجد همکاری و تعاون است که از عوامل وحدت آفرین و استحکام بخش جامعه به شمار می‌رود. مسجد همواره در کنار کارکرد اجتماعی، عبادی و معنوی خود، کانون سیاسی در جامعه مذهبی نیز بوده است. زنان و مردان با حضور در مساجد، می‌توانند از روابط سالم اجتماع سالم دینی بهره‌مند شوند. مسجد کانون اتحاد و همبستگی و انس و الفت مسلمانان است که مردم هر منطقه و محله را روزی چند نوبت در کنار هم در نمازهای جماعت جمع و با هم مأنوس می‌سازد. با تحقیق می‌توان دریافت که نقش مراکز هدایت دینی بخصوص مساجد در پیش‌گیری و بازدارندگی از وقوع جرم و گناه بسیار مهم و در خور تأمل است. با تجدید حضور در نماز جماعت در مساجد پیوند عاطفی و معنوی نمازگزاران نیز تجدید و تقویت می‌گردد و از طرفی دوستی‌هایی که در مسجد آغاز می‌شود، دوستی واقعی است و از جرم و جنایت و غیره سر در نمی‌آورد، دوستانی که با معیارهای دینی و آن هم در مسجد برگزیده شده‌اند همواره موجب زینت و سرافرازی انسان است و غالباً تا اواخر عمر ادامه می‌یابد.

اشاعه فرهنگ زیبای اسلامی احترام به علما، افراد مسن و بزرگ‌ترها و محبت به کوچک‌ترها و مراعات ادب در برابر سایر مؤمنان از دیگر ثمرات «بیوت الرحمن» یعنی مساجد است.

پیشنهاد

برای تبیین اثبات و علمی مسئله آثار و برکات و عملکردهای فردی و جمعی حضور در مسجد، از دیدگاه جامعه‌شناسی و مردم‌شناسی و نیز ادیان و روانشناسی هر یک از موضوعات مطرح شده توسط سایر محققان به صورت میدانی مورد تحقیق قرار گرفته است تا نتایج عینی آن نیز اثبات شود.

قرآن کریم.

- 1_ آمدی، عبدالواحد، غررالحکم، دفتر تبلیغات اسلامی قم، 1366.
- 2_ حاجی نوری، مستدرک الوسائل، موسسه آل البيت، قم 1366 .
- 3_ حر عاملی، حسن، وسائل الشیعه، موسسه آل البيت - قم .
- 4_ متقی هندی، کنز العمال، دارالتراث العربی، بی تا.
- 5_ صبحی صالح، شرع نهج البلاغه، انتشارات دارالجهره، قم، بی تا.
- 6_ صدوق، علی ابن بابویه، الامالی، انتشارات دارالثقافه، قم 1414 ق .
- 7_ صدوق، محمد، من لایحضره الفقیه، انتشارات جامعه مدرسین، قم 1413 .
- 8_ طباطبائی، سید محمد حسین، المیزان فی تفسیر القرآن، انتشارات جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، 1367.
- 9_ مازندرانی، محمد بن شهر آشوب، مناقب آل ابی طالب، موسسه انتشارات علامه، قم 1379 .
- 10_ قلبی، محی الدین تونسلی، الرباط فی سبیل الله، مجله رساله الاسلام قاهره، سال 4، ش 3، ص 309 .
- 11_ کلینی، ابوجعفر، محمد بن اسحاق، اصول کافی، دارالکتب الاسلامیه، چاپ چهارم، 1365 .
- 12_ مجلسی، محمدباقر، بحار الانوار، موسسه الوفاء، بیروت 1404ه ق .
- 13_ معتزلی، عبدالحمید، شرح نهج البلاغه، ناشر کتابخانه آیه الله مرعشی، قم 1404 .
- 14_ مکارم شیرازی، ناصر، تفسیر نمونه، دفتر تبلیغات اسلامی قم، 1366 .

چکیده

مکتب تربیتی اسلام از امتیازی پس بزرگ بهره دارد و آن ساختن الگوهای تربیتی مبتنی بر اصول مکتب است.

در اسلام، هم انسان ایده آل و هم جامعه ی ایده آل هر دو مُحَقَّق شده اند. در تاریخ اسلام، مساجد یگانه مکان عبادت نبود، بل نخستین مرکز تعلیم و تربیت مسلمانان نیز به شمار می آمد.

مساجد عبارت از محل هایی است که مسلمانان در آنجا به عبادت و پرستش خدا می پردازند.

لغت دیگر برای مسجد کلمه ی «جامع» است که از کلمه جمع شدن مشتق شده است، لذا مسجد علاوه بر محل عبادت، همیشه به صورت مرکزی برای اجتماعات تعبیه شده است.

هم چنین مسجد فقط مکان عبادت نیست و به طور جامع محلی برای مقاصد آموزشی مطرح بوده است و به مرور زمان مرکز سازماندهی و برنامه ریزی امور مسلمین و به عنوان کانون فعالیت های فرهنگی،

اجتماعی، سیاسی، اقتصادی، قضایی و غیره محسوب شده است.

کارکردهای پرفراز و نشیب طول تاریخ مسجد را می توان این گونه دسته بندی کرد: کارکردهای اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی، سیاسی و عبادی.

امروزه با توجه به تخصصی شدن جامعه، بخش اعظم این کارکردها از قبیل کارکردهای اجتماعی، سیاسی و اقتصادی برعهده نهادهای تخصصی گذاشته شده است.

در تعریف جدید از کارکردهای مسجد در باره ی جوانان می توان به موارد زیر اشاره کرد:

1_ کارکرد آموزشی که با راه اندازی کلاس های آموزشی در رشته های گوناگون درصدد تحقق آن هستند.

2_ کارکرد تفریحی در چارچوب برگزاری اردوهای سیاحتی و زیارتی.

3_ کارکرد دینی با برگزاری مراسم گوناگون مذهبی.

مساجد در کنار کارکردهای معنوی، سیاسی و فرهنگی متناسب با شرایط هر دوره و در حد توان خود خدمات اقتصادی و رفاهی نیز داشته اند.

بعضی از خدمات مذکور شکل دائمی و مستمر داشته اند.

کارکردهایی را معمولاً کارکردهای پنهان می نامند. مثلاً مساجد در ارضای نیاز به تعلق یا نیاز به مورد علاقه و تأیید و احترام دیگران بودن، کارکرد دارند.

از همین روست که گفته می شود مساجد در ارضای نیاز تعلق، نقشی مهم ایفا می کنند.

1_ مقطعی بودن بعضی از نیازهایی که مسجد در دوره ی رونق خود پاسخ گوی آنها بوده است.

2_ تغییر در تعادل نیازی یا ارزشی مردم به گونه ای که در برابر نیازهای

متعالی و جمعی که مسجد عهده دار پاسخ‌گویی به آنها بوده است، احساس کمبود نمی‌کرده‌اند.

3- ترجیح مردم به ارضای نیازهای فرهنگی، معنوی، سیاسی و رفاهی خود به طریقی غیر از حضور در مسجد به علت توانایی‌های مسجد یا پیدایی نهادها و سازمان‌های جانشین.

در دوره‌های خاصی مساجد پاسخ‌گوی نیازهایی بوده‌اند که اکنون یا آن نیازها رفع شده‌اند، یا میزان آنها کاهش یافته است.

بالا رفتن سطح انتظار اگر انگیزه‌های متعالی و جمعی را به سود انگیزه‌های رفاهی ضعیف می‌نماید، فرقی با پدیده فقر ندارد.

پدیده‌های دیگری مانند هجوم فرهنگی بیگانگان و نارسایی‌های موجود در عملکرد نهادهای فرهنگی و تبلیغی نیز در تغییر تعادل نیازی و ارزشی افراد مؤثر بوده.

دگرگونی در شیوه‌ی ارضای نیازهایی که مسجد عهده‌دار آنها بوده است، موجب کاهش حضور آنها در مسجد خواهد بود که منشأ ترجیح مذکور دو چیز است:

__ پیدایی سازمان‌های جای‌گزین؛ __ کاهش توان کارکردی مسجد و رفع آن.

کارگزاران بسیاری از مساجد و به ویژه ائمه‌جماعات از توانایی‌ها و شایستگی‌هایی که لازمه ایفای مسؤولیت‌شان بوده است.

آگاهی به مقتضیات زمان است.

با اجرای سخنرانی‌ها و برنامه‌های یکنواخت و فاقد نوآوری، بی‌تفاوتی به پاسخ‌گویی اصولی به پرستش‌ها و ابهامات، دخیل دانستن آنها در فعالیت‌ها و تصمیم‌گیری‌ها، نبود سعه‌ی صدر، بلندنظری و جامع‌نگری در میان بسیاری از کارگزاران مساجد. رفتاری احترام‌آمیز و بزرگووارانه داشته باشند. کارگزاران مسجد باید از دامن زدن به اختلافاتی که میان گروه‌ها

و جناح معتقد به اسلام و نظام وجود دارد پرهیز کند.

با تنگ نظری ها، گروه بازی ها و بی درایتی ها، رفتارهای حاکی از فقدان صداقت، ناخالصی و بی تقوایی، مسجد نمونه ابعاد فرهنگی مسجد نمونه افزودن جاذبه ی مسجد و برگزاری اردوهای سیاحتی مؤثرترین عامل در افزایش توان کارکردی مسجد، یاری خواستن از امامان جماعت شایسته، کارآمد، با خلوص ارتباط صمیمی با گروه ها مردم و آشنا به شیوه های مؤثر تبلیغ است.

مکتب تربیتی اسلام از امتیازی بس بزرگ بهره مند است و آن ساختن الگوهای تربیتی مبتنی بر اصول مکتب است. یعنی مکتب مجسمی که هم در بعد فردی و هم در بعد اجتماعی کمال پیدا کرده است. در اسلام هم انسان ایده آل و هم جامعه ی ایده آل هر دو محقق شده اند. در تاریخ اسلام، مساجد فقط جای عبادت نبود، بل نخستین مرکز تعلیم و تربیت مسلمانان نیز به شمار می آمد، از این رو در زمان حضرت رسول اکرم صلی الله علیه و آله قسمت هایی از قرآن که به صورت های متفرق نوشته می شود در مسجد ضبط می گردید تا همواره مورد استفاده مسلمانان و اهل علم قرار بگیرد.

مقدمه

کلمه ی مسجد در زبان عربی از سجده کردن گرفته شده است که در عبادت و نماز، از برای احترام به خدا سجده و تعظیم می کنند. به این ترتیب مساجد عبارت از محل هایی است که مسلمانان در آنجا به عبادت و پرستش خدا می پردازند، قرآن می گوید:

«مساجد محل هایی هستند که خدا به احداث آنها اجازه داده تا نام او در آن مساجد بیان شود».

عموما تمامی ادیان مکانی ویژه برای نیایش با خدای خود تعریف کرده اند، نظیر کلیسا در دین مسیح و آتشکده در دین زرتشت، معبد در آئین بودا و غیره واژه ی دیگر برای مسجد کلمه ی «جامع» است که از کلمه ی جمع شدن مشتق شده است، لذا مسجد علاوه بر محل عبادت، همیشه به عنوان مرکزی برای اجتماعات به کار رفته است که مسلمانان در آنجا برای منظورهایی غیر از عبادت نیز جمع آمده اند که حتی در زمان پیامبر صلی الله علیه و آله مساجد علاوه بر وظیفه مرکزی مذهبی، محلی برای امور سیاسی نیز بود. علاوه براین، مساجد به صورت محلی برای قضاوت و دادخواهی، بحث های عمومی و استراحت مسافران و بینوایان نیز مورد استفاده قرار می گرفت و به یک چهار دیواری و محراب ختم نمی شد و نهایتا مسجد فقط جای عبادت نبود، بل به طور جامع محلی برای مقاصد آموزشی مطرح بوده و به مرور زمان مرکز سازماندهی و برنامه ریزی امور مسلمین و بعنوان کانون فعالیت های فرهنگی، اجتماعی، سیاسی، اقتصادی، قضایی و نظایر آن محسوب شده است و چون مسجد یکی از نهادهای اجتماعی است بر اثر مرور زمان و با توجه به تغییرات سریع اجتماعی و سیاسی و فرهنگی کارکردهای این نهاد، تغییر و تحول پیدا کرده است.

مخصوصا بعد از انقلاب اسلامی ایران مسجد مهم ترین نهاد برای سخنرانی های سیاسی و برای تجمع و هدایت و سازماندهی مردم و از میان نهادهای اجتماعی، مسجد مهم ترین نقش را در پیروزی انقلاب اسلامی ایران داشت و پس از انقلاب هم مسجد در عین حال که نقش مذهبی و عبادی خود را حفظ کرده است، کارکرد سیاسی مانند برگزاری انتخابات، تشکیل جلسات شوراهای محله و رای گیری برای انتخابات گوناگون مانند انتخاب هیات امنای شورای محله که در کل، محل حضور مردم بوده است.

پس از پیروزی انقلاب اسلامی و روی کار آمدن حکومت دینی توجه به این آموزه از اصلی ترین برنامه های حکومت بوده است. بخصوص که مسئولان جامعه می خواستند جوانانی با هویت دینی قوی پرورش دهند. توجه به عمران مساجد دو چندان گردید و از نظر کمی توسعه ی مساجد روز افزون شد، هر چند تمامی محلات شهرها دارای مسجد بود.

کارکردهای پر فراز و نشیب مسجد را در طول تاریخ می توان این گونه دسته بندی کرد: کاردهای اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی، سیاسی و عبادی. هر یک از این کارکردها، ایفاگر نقش های گوناگون و متنوعی بوده است به طوری که در کارکرد فرهنگی مسجد می توان به نقش آموزشی مسجد و نیز نقش آن در تعالی هنر و تمدن اسلامی اشاره کرد. همچنین در کارکرد اجتماعی مسجد می توان به نقش مسجد در اجتماعی شدن افراد و توسعه ی ارتباطات میان فردی و نیز در بحث کارکرد سیاسی می توان به نقش فعال مساجد در دوره انقلاب و جنگ تحمیلی اشاره کرد.

امروزه با توجه به تخصصی شدن جامعه، بخش اعظم این کارکردها، از قبیل کارکردهای اجتماعی، سیاسی و اقتصادی بر عهده نهادهای تخصصی گذاشته شده است. با وجود این مسؤولان جامعه به منظور فعال و پویا نگه داشتن این نهاد مذهبی کارکردهای جدیدی برای آن تعریف کرده اند، در این تعریف آنان جوانان که را در قالب طبقه ای به لحاظ شمار و کمیت، جمعیت جامعه را تشکیل می دهند، به عنوان آینده سازان جامعه هدف برنامه های خویش قرار داده اند. به این ترتیب در تعریف جدید از کارکردهای مسجد در باره ی جوانان می توان به موارد زیر اشاره کرد:

1_ کارکرد آموزشی که با برگزاری کلاس های آموزشی در رشته های گوناگون درصدد تحقق آن هستند.

2_ کارکرد تفریحی در چارچوب برگزاری اردوهای سیاحتی و زیارتی.

3_ کارکرد دینی با برگزاری مراسم گوناگون مذهبی.

با توجه به این کارکردها و جایگاه و ارزش مسجد به عنوان نمادی از اسلام، به بررسی نگرش جوانان به مسجد می پردازیم. البته در یک تعریف ساده نگرش عبارت است از حالات عاطفی مثبت یا منفی به یک موضوع (1) در تعریفی دیگر نگرش این گونه توصیف شده است: ما نسبت به اشیا و اندیشه ها نظریات خاصی داریم که ناشی از اطلاع ما از آنها در خصوص آنها و تمایل ما به اجرای عملی در باره ی آنهاست. این گونه نظر غالباً حتی تعیین کننده ی شیوه ی برخورد ما با آن اشیا، اماکن، افراد یا اندیشه هاست.

ص: 238

اشاره

دوره ای که با عنوان رونق مسجد از آن یاد می شود، از دوره های درخشانی است که رابطه ی متقابل مذکور، در آن به شایستگی در خور تشخیص است. در این دوره با اشاعه ی بینش سیاسی و اجتماعی در میان روحانیون و گردانندگان مساجد و ورود آن ها به بعضی از فعالیت های سیاسی و فرهنگی، افراد جدیدی که عمدتاً از طبقه ی جوان بودند، به سوی مسجد جذب و از فضای معنوی مسجد، متأثر شدند. از سوی دیگر باورهای عمیق مذهبی و انگیزه های پاک معنوی که در آن زمان روندی رو به رشد داشت، پشتوانه ای بزرگ برای شکل گیری حرکتی عظیم و انقلابی بود.

1_ کارکرد معنوی

برگزاری نماز جماعت، جلسات وعظ و غیره.

ایفای کارکرد معنوی مسجد، ضمن این که جریانی مستقل و پایدار به شمار می آید، با سایر تحولات و کارکردهای مسجد در ارتباط متقابل بوده است. به این معنا که از یک سو، تقویت انگیزه های معنوی، پشتوانه و ذخیره ی عظیمی برای پیشبرد نهضت ها و انقلاب ها در مواقع مقتضی بوده است (1) و از سوی دیگر، همگام با افزایش فعالیت های سیاسی، اجتماعی و فرهنگی مسجد، کارکرد معنوی آن نیز تقویت می شده است.

2_ کارکرد سیاسی

به علت نفوذ گسترده ی اسلام در جامعه ی ما، بسیاری از حرکتی های سیاسی و اجتماعی در طول تاریخ، از طریق تشکل های غیررسمی در مساجد و سایر محافل مذهبی صورت می گرفته است. مساجد در دوره های گوناگون همواره پایگاه های مطلوبی جهت انواع فعالیت های سیاسی محسوب می شده اند. در دوره رونق، کارکرد و فعالیت سیاسی مساجد، در نقطه اوج خود قرار داشت.

ص: 239

1- . در این حالت، کارکرد معنوی در خدمت کارکردهای سیاسی و اجتماعی قرار می گرفته است.

در دوره ی پس از پیروزی انقلاب، مساجد پایگاه سیاسی و سنگر مبارزه بودند. در مراحل مقدماتی یعنی تا قبل از 1365 ش فعالیت های سیاسی در مساجد غالباً به شکل غیرعلنی و مخفیانه صورت می گرفت.

پس از پیروزی انقلاب، فعالیت های سیاسی در مساجد، به دو شکل عمده صورت می گرفت: نخست، دعوت از شخصیت های مبارز و سابقه دار سیاسی برای سخنرانی و برگزاری جلسات بحث و مناظره، و دیگری، فعالیت های سیاسی و احیانا نظامی برضد گروهبان ها و دشمنان انقلاب، مساجد در بسیاری از مواقع پایگاه حزبی غیررسمی و طبیعی در مقابل سایر حزب های و دسته ها بودند. در دوره ی جنگ هشت ساله نیز، مساجد با اعزام نیروهای بسیجی و تهیه ی نیازمندی های جبهه ها مهم ترین پایگاه پشتیبانی جنگ محسوب می شدند.

برپایی جلسات سخنرانی و بحث و مناظره درباره ی مسائل انقلاب نیز، عده زیادی از مردم را به سوی مساجد جذب می کرد. اغلب جوانان با شرکت در این گونه مجامع، هم وفاداری و پای بندی خود را به انقلاب نشان می دادند و هم از آخرین اطلاعات و تحلیل ها درباره گذشته، حال و آینده انقلاب مطلع می شدند.

3_ کارکرد فرهنگی

مراد از کارکرد فرهنگی، نقشی است که مساجد در جهت افزایش آگاهی ها و بینش های مردم، در زمینه های گوناگون مذهبی ایفا می کنند. این کارکرد به دو شیوه اجرا می شود:

نخست شیوه ی سنتی که ضمن برنامه های وعظ و خطابه و عزاداری، جلسات قرآن و نظایر آن معارف و احکام و اخلاق اسلامی نیز تعلیم داده می شود.

دوم: شیوه ی جدید که ارتقای بینش های مذهبی از طریق تشکیل کلاس های معارف و طرح سلسله مباحث منظم در باره ی موضوعات متنوع اسلامی، تشکیل گروه های پژوهشی، تأسیس کتابخانه و نوارخانه، برگزاری مسابقات و نمایشگاه های کتاب و جز آن صورت می گیرد.

در شیوه ی دوم مخاطبان عمدتاً از قشر جوان هستند و اجرای آن در مقایسه با شیوه ی اول، مستلزم تلاش های بیشتری، هم از جانب مجریان و هم از جانب مخاطبان است و رواج شیوه ی

دوم، به دوره ای مربوط می شود که از یک سو عده ای چشم گیری از جوانان متعلق به خانواده های مذهبی وارد دبیرستان ها و دانشگاه ها شدند و از سوی دیگر اشاعه ی بیش های سیاسی و اجتماعی در محافل مذهبی، موجب شده بود که متفکران مذهبی حوزه و دانشگاه، اسلام را دینی زنده و حیات بخش معرفی کنند.

طبقه ی تحصیل کرده ی مسلمان در چنان شرایطی می توانست با سربلندی و افتخار، خود را وابسته و معتقد به اسلام معرفی کند و پیوسته در جست و جوی زوایای کم تر شناخته شده ی این مکتب باشد. این طبقه در چنین فضایی، مساجد و کتابخانه های آن را محیط مناسبی برای فعالیت های فرهنگی تشخیص داد. در این دوره علاقه و گرایش جوانان به مطالعه و پژوهش درباره مسائل عقیدتی، اخلاقی، تفسیر، سیره و تاریخ اسلام، مناظرات میان ادیان و مذاهب و مکاتب و به ویژه مسائل اقتصادی، سیاسی، حقوقی و اجتماعی از دیدگاه اسلام پیوسته رو به تزاید بود. این حرکت فرهنگی که حدوداً از سال های آخر دهه ی چهل شمسی آغاز شد، در مساجدی که امامان جماعت آن ها از چهره های برجسته ی فرهنگی به شمار می آمدند، نمایان تر بود این شور و اشتیاق در اوایل پیروزی انقلاب نیز به شکلی گسترده مشاهده می شد.

4_ کارکرد اقتصادی و رفاهی

مساجد در کنار کارکردهای معنوی، سیاسی و فرهنگی، متناسب با شرایط هر دوره و در حد توان خود، خدمات اقتصادی و رفاهی نیز داشته اند. این خدمات هم به علت آن که وظیفه ای دینی و اخلاقی در جهت حل مشکلات مردم محسوب می شد و هم از آن رو که وسیله ای برای جذب بیشتر افراد از جمله جوانان و نوجوانان به مساجد به شمار می آمده اند، صورت می گرفته است. بعضی از خدمات مذکور شکل دائمی و مستمر داشته اند، مانند فعالیت صندوق های قرض الحسنه، تأسیس درمانگاه های خیریه، تأسیس شرکت های تعاونی محلی یا اجرای برنامه های تفریحی و ورزشی و تشکیل کلاس های هنری برای جوانان، اما بعضی از این خدمات به سبب نیازهای مقطعی به صورت موقت عرضه شده اند.

در کنار خدمات و کارکردهای رفاهی مذکور که گردانندگان مساجد آن را آگاهانه و برنامه ریزی شده عرضه می کرده اند، مساجد، کارکردهای رفاهی دیگری نیز داشته اند که لزوماً آگاهانه و برنامه ریزی شده نبوده اند. چنین کارکردهایی را معمولاً کارکردهای پنهان می نامند. مثلاً مساجد در ارضای نیاز تعلق (Relatedness need) یا نیاز به مورد علاقه و تأیید و احترام دیگران بودن، کارکرد نیکویی دارند. کسانی که در مساجد جمع می شوند نوع خاص از گروه را تشکیل می دهند که از جهت عقیده و مسلک و ارزش ها و گرایش ها با هم مشترک اند و میان آنها همبستگی وجود دارد، پس فردی که در مسجد حاضر می شود خود را در میان جمعی می بیند که «خودی» هستند؛ رفتار و حرکات شان حاکی از علاقه، تأیید و احترام آنان به ایشان است؛ به همین جهت، نوعی رضای خاطر در خود احساس می کند و از همین روست که گفته می شود مساجد در ارضای نیاز تعلق، نقشی مهم ایفا می کنند.

«مالینوفسکی» این گونه نیازها را که نتیجه ی تلاش ها، تجربه ها و آگاهی های فزاینده بشری و توسعه ی زندگی اجتماعی است، «نیازهای ثانوی فرهنگی» می نامد، که برخلاف محدودیت نیازهای اولیه، این دسته از نیازها بسیار متعدد و متنوع و پیوسته در حال رشد هستند. یعنی دقیقاً به موازات تحولات اجتماعی در عرصه های علمی، فرهنگی، سیاسی، اقتصادی و غیره این گونه نیازها هم ایجاد می شوند و توسعه می یابند.

تبیین پدیده ها براساس نیازها باید تحت ضوابط و شرایطی ویژه صورت گیرد. باید توجه کرد که پدیده های مورد تبیین ممکن است از نوع رفتار و شیوه عمل یا از نوع سازمان و مؤسسه باشد، در هر دو مورد باید ببینیم که آن شیوه عمل یا آن سازمان، به چه نیازهایی پاسخ می دهد، به عبارت دیگر، وجود چه نیازهایی در رواج آن شیوه ی عمل یا در پیدایی و بقای آن سازمان یا جایگاه مؤثر بوده است.

در این جا صراحتاً می توان گفت که ما منکر این نیستیم که بعضی از پدیده های اجتماعی، نیازهای خاصی را پاسخ می دهند، بدون این که عاملان و افراد مشارکت کنند. نیاز مذکور را احساس می کنند، بدون آنکه به گونه ای آگاهانه در ایجاد یا بقای آن پدیده مشارکت داشته باشند برعکس، معتقدیم که بسیاری از پدیده های اجتماعی کارکردهای مفیدی دارند که نمی توان کارکردها را به انگیزه ی آگاهانه ی مشارکت کنندگان نسبت داد.

در تبیین پدیده‌ی کاهش حضور مردم در مساجد، از یک سو با کارکردهای مسجد به مثابه سازمانی اجتماعی مواجه ایم و از سوی دیگر با انسان‌های کنش‌گری که با توجه به نیازهای خود درباره‌ی حضور یا غیبت در مسجد تصمیم می‌گیرند.

بر این مبنا کاهش حضور مردم در مسجد را به سه عامل کلی می‌توان مربوط دانست:

(1) مقطعی بودن بعضی از نیازهایی که مسجد در دوره‌ی رونق خود پاسخ‌گوی آن‌ها بوده است.

(2) تغییر در تعادل نیازی یا ارزشی مردم به گونه‌ای که در برابر نیازهای متعالی و جمعی که مسجد عهده‌دار پاسخ‌گویی به آن‌ها بوده است، احساس کمبود نمی‌کرده‌اند.

(3) ترجیح مردم به ارضای نیازهای فرهنگی، معنوی، سیاسی و رفاهی خود به طریقی غیر از حضور در مسجد به علت. توانایی‌های مسجد یا پیدایی نهادها و سازمان‌های جایگزین.

با توجه به جایگاه خطیر مسجد در طول تاریخ اسلام و نقش ویژه‌ی آن در انقلاب، کیفیت و کمیت حضور مردم در مساجد، از دیدگاه مسئولان نظام اسلامی و به طور کلی هر انسان متعهد و وفادار به اسلام و انقلاب، مسئله‌ای بسیار اساسی تلقی می‌شود. آن چه انتظار می‌رود این است که جوانان حضوری فعال، انبوه و متراکم در مساجد و فعالیت‌های متنوع آن داشته باشند. اما مشاهدات تجربی، اظهارات گردانندگان امور مساجد و مصاحبه‌های اکتشافی اولیه با تنی چند از مردم عادی و بعضی از افراد فعال در مساجد نشان داد که حضور مردم در مساجد، در قیاس با سال‌های شکل‌گیری انقلاب (57 _ 56) و نیز سال‌های پس از پیروزی انقلاب (60 _ 58) کاهش یافته است.

بنابراین فعال یا غیرفعال بودن مساجد، هم به کارکردهایی که این سازمان در روند فعالیت تاریخی خود بر عهده داشته بستگی دارد و هم به انتخاب‌ها و ترجیحات مردم و مبنای ارزشی آن انتخاب‌ها و ترجیحات.

الگوی نظری دیدگاه مالدینوفسکی براین اساس استوار است که پدیده های اجتماعی باید به اعتبار نیازهای زیستی فردی و نیازهای ثانوی فرهنگی تبیین شوند. (1) منظور از نیازهای زیستی فردی، نیازهای اولیه ای است که خاستگاه آن ها، ویژگی های طبیعی انسان و ترکیبات خاص جسمی و روحی اوست. مانند نیاز به آب، غذا، امنیت، احترام، نیازهای جنسی و غیره بشر برای تامین این نیازها از بدو خلقت تاکنون همواره تلاش کرده و با استفاده از نیروی فکر و تخیل، پیوسته در پی راه هایی برای ارضای بهتر و آسان تر این نیازها بوده است اما خود این تلاش ها و تجربه های جمعی برای کشف ابزارها و شیوه های نوعی زندگی، به خلق نیازهای جدید نیز منجر شده اند.

جامعه و تعادل نیازی

تعادل نیازی در هر فرد بر مبنای تجارب و رویدادهای ویژه ی زندگی او و نیز متأثر از محیط اجتماعی و فرهنگی که در آن قرار دارد، شکل می گیرد و متحول می شود. تغییر در تعادل نیازی به آرامی صورت می گیرد، به همین علت می توان ثبات نسبی را در آن مشاهده نمود. آن چه در این بحث مورد نظر است، آن دسته از عوامل اجتماعی است که بر تعادل نیازی اثر می گذارد و تغییراتی در آن پدید می آورد.

در هر جامعه نهادهای اجتماعی کننده ای مانند خانواده، مدرسه محیط های شغلی رسانه های جمعی و نظر آن فعال اند وجود دارند که از طریق آگاه سازی و تبلیغ یا مجازات و تشویق، تعادل نیازی را تحت تاثیر قرار می دهند و رتبه و جایگاه هر یک از نیازها یا ارزش ها را که در جهت آن از نظر این نهادها مطلوب است، دگرگون می کنند. همچنین عملکرد نخبگان جامعه و گروه های مرجع در عرصه های گوناگون زندگی اجتماعی، نمایشی از تعادل نیازی آنهاست و از آن جا که سایر طبقات تا حد زیادی متأثر از این طبقه هستند، در این زمینه نیز تحت تاثیر واقع می شوند. به علاوه ساخت عینی جامعه، یعنی شرایط و موقعیت های گوناگون اجتماعی نیز امکان دارد که بر تعادل نیازی مؤثر باشد پدیده های اجتماعی، به تحول در نیازها و تحول نیازها به ساخت عینی یا ذهنی جامعه ارجاع می گردد.

ص: 244

می توان گفت که کاهش حضور مردم در مساجد تا اندازه ای به این علت بوده است که در دوره های خاصی، مساجد پاسخ گوی نیازهایی بوده اند که اکنون یا آن نیازها رفع شده اند یا میزان آن ها کاهش یافته است. وقتی یک پدیده معلول نیاز معینی باشد، با از میان رفتن آن علت پدیده ی منبعث از آن نیز از میان خواهد رفت.

اندکی پس از پیروزی انقلاب توطئه های عظیمی به صورت فعالیت های سیاسی و گاه درگیری های مسلحانه برضد انقلاب شکل گرفت. حساس ترین و پر خطرترین این دسیسه ها تجاوز عراق به ایران و اشغال بخشی از مناطق مرزی بود. این توطئه چینی ها که احتمال داشت اساس انقلاب را به خطر اندازد، برای مردم فداکاری که در راه پیشبرد انقلاب ایثارگری ها و جان فشانی ها کرده بودند ضرورتی مقطعی و نیاز جمعی فوری پدید آورد: دفع و سرکوبی این توطئه ها و پاسداری از دست آوردهای انقلاب» در این جا نیز مساجد، پایگاه بزرگ دینی و مردمی برای چنین تلاش مقدسی بودند.

از جمله کارکردهای مقطعی مساجد، برقراری امنیت و آرامش روانی در مواقع خطیر و بحرانی بود. حضور مردم در مساجد در روزهای اوج انقلاب و چه در دوره های بحرانی پس از آن(1) فقط به منظور پیشبرد یا حفظ انقلاب نبود، بل این حضور یا بخشی از انگیزه های این حضور با کارکرد مساجد در برقراری تعادل روانی و ارضای نیاز به امنیت نیز ارتباط داشت.

افزایش حضور در مساجد به هنگام بحران ها و آشفتگی های سیاسی در کشورهای دیگر نیز تجربه شده است؛ از جمله در باره ی پاکستان گفته شده است که «حضور مردم در مساجد برای برپایی نمازهای روزانه در زمان جنگ با هند در سال 1965 م به دو برابر رسیده است».(2) با سپری شدن دوره های خطر و بحران و بی ثباتی، این کارکرد مساجد و انگیزه های مرتبط با آن نیز منتفی شد.

ص: 245

1- . دوره جنگ و موشک باران و فعالیت تروریستی گروهک ها.

2- . اطلاعات 2/9/1366 .

اگر مساجد بتوانند پاسخ گوی بعضی از نیازهای مردم باشند، اما آن نیازها در تعادل نیازی مردم جایگاهی مهم نداشته باشد، ایفای آن کارکرد، اثر مهمی در استقبال و حضور مردم نخواهد داشت. به نظر می رسد که بخشی از علل کاهش حضور مردم در مساجد را می توان از این زاویه مشاهده کرد. پیش تر گفته شد که کارکردهای معنوی، سیاسی، فرهنگی، اقتصادی و رفاهی مساجد، پاسخ گوی نیازهای متعالی، جمعی و رفاهی بوده است. بحث کنونی ما به کارکردهای معنوی، سیاسی و فرهنگی مساجد که پاسخ گوی نیازهای متعادلی و جمعی هستند، اختصاص دارد.

اگر در دوره ی رکود، شاهد کاهش نسبی حضور مردم در مساجد بوده ایم، بخشی از علل این پدیده را باید در کاهش اهمیت نسبی نیازهای متعالی و جمعی در تعادل نیازی یا تعادل ارزشی عده ای از افراد جست و جو کنیم. از نظر این گونه افراد فعالیت های معطوف به اهداف رفاهی، نظیر اشتغال به کاری درآمدزا، رفتن به گردش و تفریح و شب نشینی، مشاهده ی برنامه های جذاب تلویزیون ویدئو و سینما در مقایسه با کشش هایی مانند شرکت در نماز جماعت، گوش دادن به سخنرانی با مضمون اخلاقی یا اعتقادی، مراودت با نیاکان یا شرکت در فعالیت های اجتماعی مساجد، با ارزش تر تلقی می شده است.

این عوامل به خارج از حیطه ی مسجد مربوط می شود و در واقع، تأثیر جامعه ی کل را بر تعادل نیازی و ارزشی افراد و سپس بر میزان حضور آن ها در مساجد آشکار می سازد.

فاصله واقعیت ها و آرمان ها

اگر پس از پیروزی اولیه انقلاب، جامعه همچنان به گونه ای محسوس به سوی هدف ها و آرمان های از قبل تعیین شده پیش می رفت، نشان از دل بستگی و اشتیاق مردم به اهداف و آرمان های مذکور با همان شدت و قوت روزهای نخستین داشت، اشتیاقی که موجب می شد برای تحقق اهداف جمعی از اهداف رفاهی خود چشم بپوشند، اما به موازات دور شدن واقعیت های جامعه از آن اهداف و آرمان ها بدیهی است که علاقه و اعتقاد مردم نیز به آن اهداف و ایده آل ها به تدریج کاهش خواهد یافت و علایق رفاهی به جای آن ها تقویت گردد.

انتظار مردم پس از آن همه تلاش‌ها و ایثارگری‌ها این بود که با پیروزی انقلاب معیارها، ارزش‌ها، شعائر و سایر مظاهر اسلامی در کلمه ارکان و اجزای حکومت و به طور کلی در سطح جامعه حاکم گردد. آن‌ها آرزو داشتند که در جامعه‌ی پس از انقلاب، مواردی از قبیل ظلم و حق‌کشی و فساد اخلاقی و نظایر آن، ریشه‌کن شود یا به کم‌ترین حد ممکن تنزل یابد و جامعه‌ی انقلابی با مصون ماندن از آفت‌های مذکور، به سوی رشد و شکوفایی و توسعه‌ی همه‌جانبه حرکت کند و نمونه‌ی مطلوبی از جامعه‌ی سالم و مرفعی را در معرض دید توده‌های مسلمان سراسر دنیا قرار دهد.

اگرچه اقدامات اصلاحی بسیاری صورت گرفت، اما به تدریج مواردی از نابسامانی‌ها و انحرافات مذکور در جامعه ظاهر شد و نهایتاً آن‌چه تحقق یافت با انتظارات مردم، فاصله‌ی چشم‌گیری داشت.

در شرایطی که افراد به اهداف و نیازهای جمعی علاقه و کششی ندارند، هیچ‌یک از فعالیت‌های مسجد که در جهت ایفای کارکرد سیاسی خویش و حفاظت از انقلاب و پیشبرد اهداف نظام انجام می‌دهد، نظیر برپایی جلسات سخنرانی، مناظره، میزگرد، پاسخ به پرسش‌های مردم با شرکت مسؤولان، تشکیل شوراهای محلی جهت انعکاس معضلات مردم و پی‌گیری روند آن فعالیت‌های عمرانی و فرهنگی، تأثیری فراوان بر جلب آنها به سوی مسجد و حضور در آن نخواهد داشت.

فقر و افزایش سطح انتظار از زندگی

افرادی که در تهیه‌ی حداقل امکانات زندگی به هر علتی با مشکل مواجه هستند، معمولاً همه‌ی ظرفیت و توان خود را در امور معیشتی به کار می‌گیرند و حتی گاه ناگزیرند دو یا سه شغل داشته باشند. از آن‌جا که بخش اعظم نگرانی و دل‌مشغولی این افراد معطوف به نیازهای رفاهی است، اعتنای کمتری به نیازهای متعالی و جمعی نشان می‌دهند. البته این سخن هرگز به این معنا نیست که همه‌ی افرادی که در شرایط فقر و تنگدستی به سر می‌برند، علاقه‌ی خود را به ارزش‌های متعالی و جمعی از دست می‌دهند، بل تأکید بر این نکته است که حتی در شرایط فقر و تنگدستی

نیز می توان با تمهیدات اجرایی و تبلیغی خاص، تعادل نیازی افراد را به طور نسبی حفظ کرد و مانع از بی توجهی آنها به نیازهای متعالی و جمعی شد.

البته عامل دیگری که مانع از دل بستگی به ارزش ها و نیازهای متعالی و جمعی است، افزایش سطح انتظار مردم از زندگی است. به عبارت دیگر، گاه افراد به رغم نداشتن مشکلات معیشتی، صرفاً به علت بالا بودن سطح انتظاراتشان از زندگی، همه ی نیرو و تلاش خود را برای دست یابی به سطح مطلوب زندگی از نظر خویش به کار می برند.

بالا رفتن سطح انتظار اگرچه با مسئله ی فقر متفاوت است، اما از این جهت که افکار، علایق و تلاش های انسان را عمدتاً به نیازهای رفاهی معطوف می کند و انگیزه های متعالی و جمعی را به سود انگیزه های رفاهی ضعیف می نماید، تفاوتی با پدیده ی فقر ندارد.

کم تحرکی نهادهای فرهنگی و تبلیغی به موازات افزایش هجوم فرهنگی

پدیده های دیگری مانند هجوم فرهنگی بیگانگان و نارسایی های موجود در عملکرد نهادهای فرهنگی و تبلیغی نیز در تغییر تعادل نیازی و ارزشی افراد مؤثر بوده است. از جمله هدف های مهم هجوم فرهنگی که به شیوه های متنوع پی گیری و اجرا می شود، تضعیف ارزش های متعالی و جمعی و تقویت انگیزه ها و ارزش های رفاهی است؛ چرا که ارزش های متعالی و جمعی از عواملی اساسی شکل گیری انقلاب اسلامی و استمرار آن تاکنون بوده است.

انتظار این بوده است که نهادهای تبلیغی و فرهنگی با به کارگیری کارشناسان متخصص و متعهد و بهره گیری از دست آوردهای برخی از رشته های علمی مانند روان شناسی اجتماعی و جامعه شناسی ارتباطات و اتخاذ شیوه های علمی و کارآمد تبلیغی و فرهنگی، تعادل نیازی مردم را به سمتی هدایت کنند که نیازهای متعادلی و جمعی تقویت گردد.

تغییر در شیوه ی ارضای نیازها

دگرگونی در شیوه ی ارضای نیازهایی که مسجد عهده دار آن بوده است و تمایل مردم به این که همه یا بخشی از آن نیازها را به طرق دیگری تأمین کنند، موجب کاهش حضور آن ها در مسجد خواهد بود که منشأ ترجیح مذکور دو چیز است:

— پیدایی سازمان های جایگزین اندکی پس از پیروزی انقلاب، در جامعه ی ما به تدریج نهادها، سازمان ها و مراکز پدید آمدند که به تدریج جانشین مسجد در ایفای بعضی از وظایف و کارکردهای آن شدند. از آنجا که با ایجاد و شکل گیری این سازمان ها و مراکز رفته رفته کارکردهای مسجد، که خود عاملی مؤثر برای حضور جوانان در این مکان بود، کاهش یافت.

تأسیس مراکز مانند دفاتر و سازمان تبلیغات اسلامی و حوزه های جدید علوم دینی و راه اندازی نشریات مذهبی جدید، نهادها و مراکز فرهنگی دیگری از قبیل مدارس، دانشگاه ها، صدا و سیما و مطبوعات نیز با تغییراتی که در اهداف، برنامه ها و شرح وظایف آن ها پدید آمده بود، نقشی مؤثر در ارتقای فرهنگ مذهبی برعهده گرفتند. این نهادها و مراکز که در سطح ملی یا منطقه ای فعالیت می کردند، در قیاس با مساجد که قلمرو فعالیت شان عمدتاً به یک محله محدود می شد _ از امکانات و مزایای بیشتر و به ویژه از توان بالاتری جهت جذب نیروهای فرهنگی کار آمد برخوردار بودند؛ لذا بسیاری از افرادی که به فراگیری و پژوهش در معارف دینی علاقه داشتند و پیش از آن، عمدتاً مسجد پاسخ گوی نیازهای فرهنگی آن ها بود، ترجیح دادند که همه یا بخشی از نیازهای خود را از طریق مراکز یاد شده تأمین نمایند.

در مجموع می توان گفت با توجه به این که کنش های انسان را غالباً انگیزه های متعددی حمایت می کنند که از جهت اهمیت و قدرت برانگیزندگی با هم متفاوت اند، در صورت ضعیف شدن یک یا چند انگیزه، تمایل به اجرای آن کنش کاهش خواهد یافت. کنش حضور در مسجد نیز از همین قاعده پیروی می کند، یعنی با سازمان های جانشین و انتقال کارکردهای فرهنگی، سیاسی و رفاهی مساجد به آن ها تمایل افراد برای حضور در مسجد کاهش می یابد.

علل کاهش توان کارکردی مسجد و رفع آن

کاهش توان کارکردی مساجد در جامعه ما عمدتاً ناشی از این مسئله بوده است که مسؤولان و کارگزاران بسیاری از مساجد و به ویژه ائمه جماعات از توانایی ها و شایستگی هایی که لازمه ایفای مسؤولیتشان بوده است، در حد مطلوب برخوردار نبوده اند.

یکی از شرایط بسیار ضروری جهت ایفای مطلوب کارکردهای معنوی، فرهنگی و سیاسی در مسجد، آگاهی به مقتضیات زمان است. کشف نیازها و مقتضیات هر زمان، فقط در پرتو هوشمندی و درگیری نزدیک با واقعیت های زندگی و آشنایی با ویژگی های شخصیتی طبقات گوناگون به ویژه طبقه ی جوان و تحصیل کرده حاصل می شود. با اجرای سخنرانی ها و برنامه های یکنواخت و فاقد نوآوری، نمی توان نیازهای فرهنگی و فکری مخاطبان را اشباع نمود، بل باید به نیازها و علایق متنوع مخاطبان و پرسش ها و ابهامات مذهبی که در اذهان آن ها جوانه می زند به دقت توجه کرد. در دوره ی اخیر طبقات تحصیل کرده ی مذهبی بیش از سایر طبقات با پرسش های جدید رو به رو بوده اند که متأسفانه تاکنون مراکز دینی از جمله مساجد تلاش جدی و مناسبی برای پاسخ گویی اصولی به پرسش ها و ابهامات مذکور از خود نشان نداده اند. بسیاری از گردانندگان مساجد، توانایی و شرایط کافی برای ایفای کارکرد سیاسی مسجد ندارند. در صورتی که مسجد می تواند با آگاه ساختن جوانان در هر زمینه و دخیل کردن آنان در فعالیت ها و تصمیم گیری ها و برقراری پل ارتباطی میان مردم و مسؤولان، گام هایی مفید به منظور حل مشکلات مذکور بردارد، اما ایفای چنین کارکردی مستلزم وجود افرادی است که مشکلات و اولویت های دوره خویش، موقعیت سیاسی و اجتماعی جامعه، شیوه های آگاه سازی مردم و جلب همکاری ایشان را به خوبی بشناسند. اما در حال حاضر شمار بسیار محدودی از کارگزاران مسجد چنین ویژگی هایی دارند.

نبود سعه ی صدر، بلند نظری و جامعه نگری در میان بسیاری از کارگزاران مساجد از جمله دیگر عوامل موثر در کاهش توان کارکردی مسجد است. مسؤولان مساجد به ویژه ائمه ی جماعت، جهت توفیق هر چه بیشتر باید با مخاطبان خود از جمله جوانان رفتاری احترام آمیز و بزرگووارانه داشته باشند و از هرگونه رفتار تند و تحقیرآمیز خصوصاً با جوانان پرهیز کنند. همچنین مسجد باید پذیرای متدین و متعهد پویا و آشنا با سلیقه های فکری و احیانا گرایش های سیاسی جوراجور باشد. کارگزاران مسجد باید از دامن زدن به اختلافاتی که میان گروه ها و جناح معتقد به اسلام و نظام بروز می کند و ایجاد هرگونه درگیری و تشنج به این علت که

موجب هرز رفتن نیروها و امکانات و جلوگیری از اقدامات سازنده می شود، تا آن جا که امکان دارد پرهیز کنند. اما متأسفانه آنچه از ابتدای پیروزی انقلاب تاکنون شاهد بوده ایم، بعضی رفتارهای خشونت بار و تحقیرآمیز همراه با تنگ نظری ها، گروه بازی ها و بی درایتی ها بوده که سبب رانده شدن برخی از عوامل متعهد و ایجاد تنش و ستیزه و نهایتاً تضعیف توان کارکردی مسجد شده است.

به علاوه برخی عملکردهای نامناسب و رفتارهای حاکی از نداشتن صداقت، ناخالصی و بی تقوایی عده ای از گردانندگان مسجد و یا کسانی که مسجدی شناخته می شوند، موجب شده تا به ارزش معنوی مسجد آسیب وارد آید و کفایت و صلاحیت آن نهاد در ایفای مسؤولیت هایی که برعهده دارد؛ مورد تردید واقع شود و مردم از جمله جوانان حتی اگر انگیزه و علائق معنوی و فرهنگی داشته باشند، تمایلی به حضور در مسجد از خود نشان ندهند و این گونه نیازها را به طور انفرادی یا از طریق سازمان های جانشین ارضا کنند.

ویژگی های مسجد نمونه

الف) ویژگی های عبادی مسجد نمونه برترین و اصیل ترین محفل برای عبادت و تقرب جستن به خداوند متعال.

ب) ویژگی های تربیتی مسجد نمونه _ مسجد گرد ملال و اندوه را از چهره ی جان بزداید _ و شادمانی، نشاط و تکامل روحی را جانشین آن کند.

ج) ویژگی های فرهنگی _ آموزشی مسجد نمونه _ پیش از پیدایش مدارس، مسجد یگانه مرکز مهم آموزش فرهنگ در کشورهای اسلامی بوده است.

د) ویژگی های اجتماعی، سیاسی مسجد نمونه مسجد در ارتباط با مسائل اساسی و بنیادین جامعه، نهادی مؤثر و دارای موضع است.

نکاتی چند در باره ی ابعاد فرهنگی مسجد نمونه

مسجد، کانون رایزنی و مشورت _ مشورت و مراجعه به آرای عمومی در مسائل اجتماعی، نقشی به سزا در تکامل جامعه دارد و در جایگاه اصیل خویش محل رایزنی های سیاسی اجتماعی است.

مسجد و تعاون اجتماعی: برپایی نماز جماعت در مساجد همکاری و تعاون مسلمانان با تقوا برشمرده شده است.

مسجد و احیای ارزش ها: در مسجد منحصرأ ارزش های حقیقی مطرح است (ایثار، تقوا و جز آن).

مسجد و وحدت اجتماعی: مسجد عامل اساسی سلامت و بقای اصیل وحدت و همدلی را در جامعه استوار می کند.

مسجد و پاسداری از عدالت: مسجد اصیل ترین عاملی است که باید به زیور عدالت آراسته باشد.

مسجد و حکومت: مسجد همواره با حکومت های ناصالح و فاسد در ستیز و مبارزه بوده است.

مسجد و امر به معروف و نهی از منکر: مسجد پایگاه جوانمردی است و در برابر تعرض به مقدسات دینی بر می آشوبد و عرصه را بر متجاوزان به حریم دین تنگ می کند.

نتیجه گیری

عوامل مؤثر بر کاهش حضور در مساجد، تحت سه عنوان کلی: مقطعی بودن بعضی از نیازها، تغییر در تعادل نیازی و تغییر در شیوه ی ارضای نیازها بررسی شد، عامل نخست یعنی مقطعی بودن نیازها اشاره به اختصاص آن ها به دوره ای معین دارد و این که نمی توان و نباید آن ها را به همان شکل سابق احیا کرد. همچنین بیانگر تأثیر نیازهای ایجاد شده بر رونق مسجد به مثابه مناسب ترین سازمانی است که می توانسته آن نیازها را پاسخگو باشد. بنابراین، بخشی از پدیده کاهش حضور مردم در مساجد عادی و بدیهی است و از آن گریزی نیست.

عامل دوم یعنی تغییر در تعادل نیازی و تفوق نیازهای رفاهی بر نیازهای جمعی و متعالی خود متأثر از متغیرهای کلان دیگری است که به جامعه ی کل مربوط می شود مانند فاصله ی واقعیت های جامعه با آرمان های پیشین مردم، فقر و افزایش سطح انتظار مردم از زندگی، و نهایتاً کم تحرکی نهادهای تبلیغی و ارشادی در تنظیم تعادل نیازی. این عامل نه فقط بر کاهش حضور مردم در مساجد مؤثر بوده، بل بسیاری از جنبه های مهم حیات فرهنگی، سیاسی و اقتصادی آن ها را دستخوش تخریب کرده است؛ لذا ضروری است با مداخله در متغیرهایی که موجب تغییر در تعادل نیازی و ارزشی مردم می شوند، جهت گیری این تعادل را به سوی برتری نسبی نیازها و ارزش های جمعی و متعالی تغییر دهیم.

عامل سوم یعنی تغییر در شیوه ی ارضای نیازهای ناشی از پیدایی سازمان های جانشین و کاهش توان کارکردی مسجد و در نتیجه افزایش تمایل مردم به تأمین نیازهای جمعی و متعالی به شیوه ای غیر از حضور در مسجد است.

آن بخش از کاهش حضور مردم در مساجد که به پیدایی سازمان های جانشین مربوط می شود، بازتاب فرآیندی عادی است که همراه با پیچیده تر شدن جوامع بروز می کند و موجبات هیچ گونه نگرانی را درباره ی این که چرا مردم نیازهای غیررفاهی خود را از طریق دیگری تأمین می کنند، فراهم نمی آورد. لذا نباید به منظور افزایش حضور مردم در مساجد، سازمان های جانشین مانند مطبوعات، صدا و سیما، دانشگاه ها، حوزه های علمیه و نظایر آن را تضعیف نمود. اما بخشی از کاهش حضور مردم در مساجد که به کاهش توان کارکردی مساجد ارتباط می یابد، حاکی از خلاها و کاستی هایی است که باید در پی رفع آنها بود. بدیهی است برای نیل به هدف، مساجد باید فعالیت های فرهنگی و سیاسی خود را ارتقا دهند و بر جاذبه های آن بیفزایند. تشریح موضوعات فرهنگی مرتبط با نیازهای عینی جامعه به کمک سخنرانان مذهبی، تمهید شرایط مناسب برای مطالعه، با برگزاری مناظره، میزگرد، سخنرانی و تشکیل کلاس های مناسب جهت بهره مندی مخاطبان عام و خاص و غیره فعالیت هایی است که بر توان کارکردی مسجد می افزاید.

افزودن جاذبه‌ی مسجد با توسل به شیوه‌هایی چون برگزاری کلاس‌های هنری و علمی، تأسیس مکان‌های مناسب ورزشی، تنظیم برنامه‌های ویژه‌ی کوهنوردی و شنا، برگزاری اردوهای سیاحتی و زیارتی، نمایش فیلم و تئاتر تأسیس مهد کودک در ساعات فعالیت مسجد، مراعات دقیق نظافت در مسجد و امثال آن ممکن خواهد بود، البته مؤثرترین عامل در افزایش توان کارکردی مسجد، یاری خواستن از امامان جماعت شایسته، کارآمد، با خلوص، فعال، خوش رفتار، متواضع، دارای سعه صدر و توانمند در برقراری ارتباط صمیمی با طبقات جامعه و آشنا به شیوه‌های مؤثر تبلیغ است.

نکته‌ی مهم در تقویت توان کارکردی مساجد، تمرکز بر ایفای آن دسته از کارکردهایی است که از عهده‌ی سازمان‌های رقیب برنمی‌آید. برای مثال: رسانه‌های مکتوب و تصویری به رغم پوشش فراگیری که دارند، نمی‌توانند ارتباط چهره به چهره با مخاطبان خود برقرار کنند؛ اما مساجد با برخورداری از این امتیاز می‌توانند کارکردهای منحصر به فرد و رقابت‌ناپذیر به ویژه در زمینه‌های تربیتی، داشته باشند.

برای این که مسجد در قالب نهادی مهم و اجتماعی همیشه پایدار باشد باید از ابعاد گوناگون مانند امکانات کتابخانه‌ای و سالن مطالعه، سطح سواد و اطلاعات علمی امام جماعت و وضع بهداشت مسجد و امکاناتی مانند اینترنت و رایانه مجهز باشند تا بتوانند پاسخ‌گوی نسل جوان که حدوداً 70 درصد جمعیت و زیر 30 سال هستند پاسخ‌گو باشد و در نتیجه موجب حفظ دوام و بقای این نهاد گردد و نگرش مردم به ویژه جوانان و نوجوانان به مسجد را از ابعاد گوناگون افزایش دهد.

در پایان باید گفت: مساجد بیش از پیش به نقش آفرینی و تحول‌سازی در سطوح جامعه، در ادوار گذشته پرداخته است که هر قدر این فعالیت‌ها و کارکردها از تنوع بیشتری برخوردار گردد، از زمینه‌ی جذابیت و اقبال بیشتری برخوردار خواهد بود و با استقبال گسترده‌تری از سوی کلیه‌ی گروه‌های جامعه به ویژه جوان و نوجوان روبرو خواهد بود.

1_ نوبهار، رحیم، مسجد نمونه، انتشارات ستاد اقامه نماز 1375 ش .

2_ موظف رستمی، محمدعلی، آیین مسجد، جلد اول، انتشارات گویه 1381 ش .

3_ موظف رستمی، محمدعلی، آیین مسجد، جلد دوم انتشارات گویه 1381 ش .

4_ موظف رستمی، محمدعلی، آیین مسجد، جلد سوم، انتشارات گویه 1381 ش .

5_ مکی السباعی، محمد، «مترجم: شکوهی، علی» نقش کتابخانه های مساجد در فرهنگ و تمدن اسلامی، گروه انتشارات: سازمان مدارک فرهنگی انقلاب اسلامی 1373 ش .

6_ «فصلنامه ی فرهنگی، اجتماعی و هنری» دارالارشاد اردبیل، بهار 1384 ش .

7_ «فصلنامه ی فرهنگی، اجتماعی و هنری» دارالارشاد اردبیل، تابستان 1383 ش .

8_ بهشتی، محمود سلامتی تن و روان، انتشارات پارسایان، 1379 ش .

چکیده

در این مقاله جلوه هایی از اتفاقات و مواردی که برای پیامبر خدا صلی الله علیه و آله حضرت فاطمه علیها السلام و امامان معصوم علیهم السلام رخ داده منعکس شده است که البته هر خاطره در بردارنده ی پیام یا پیام هایی نیکوست. در فصل نخست مقاله، خاطراتی از پیامبر صلی الله علیه و آله و در فصل دوم آن خاطراتی از معصومین علیهم السلام درج شده است.

مقدمه

در این مقاله جلوه هایی از خاطراتی که برای پیامبر خدا صلی الله علیه و آله و فاطمه زهرا علیها السلام و امامان معصوم علیهم السلام رخ داده است، منعکس می شود، بدیهی است که نقش کلیه ی ماجراها و حوادث، بخشی گسترده از معارف اسلامی را با مجلداتی چند شامل خواهد شد. از این رو به جلوه هایی از خاطرات بسنده شده است.

ص: 257

1. آنچه آمده برگرفته از آیات و روایات شریف است.

2. هر داستانی پیام یا پیام‌هایی دارد و نشان‌دهنده اوضاع و احوال سیاسی آن مقطع و همان مکانی است که اتفاق افتاده است، البته ما تجزیه و تحلیل و نتیجه‌گیری‌ها را به خوانندگان محترم وانهاده ایم.

3. مخاطبان مقاله اگر از وعاظ و امامان جماعت مساجد باشند می‌توانند از این قصه‌ها به مناسبت‌های گوناگون، مثل میلادها و شهادت‌ها بهره‌برداری کنند.

از آن‌جا که این نوشتار از طرح مباحث علمی و فلسفی خالی و به داستان‌های کوتاه واقعی پرداخته است، برای سایر خوانندگان نیز این شاءالله پرجاذبه و شیرین خواهد بود.

4. چینش این نوشتار به ترتیب تاریخ زندگانی معصومان علیهم السلام است.

شایان ذکر است که به علت فارسی بودن مقاله، بیشتر از کتاب‌های فارسی و به اصطلاح منابع متأخر نقل شده است، زیرا ترجمه‌ی احادیث در منابع قدما، فرصتی بسیار می‌طلبد، گرچه منابع اولیه نیز در دسترس بود.

فصل او درباره‌ی پیامبر خدا صلی الله علیه و آله و فصل دوم درباره‌ی سایر معصومین علیهم السلام است.

پیامبر صلی الله علیه و آله و تأسیس مسجد در مدینه

اشاره به چگونگی تأسیس مسجد در مدینه خالی از لطف نیست. لذا در این بخش به صورت مختصر به ساخت مسجد قبا و نحوه‌ی ورود پیامبر به مدینه و تعیین زمین مسجد و مشارکت عمومی پیامبر و مردم در ساخت مسجد و نیز طرح بنای مسجد که در مناسبت کامل با روح اسلام بوده است، سخن به میان می‌آید.

مسجد قبا

«لمسجد أُسِّسَ على التقوى من أوّل يوم أحقّ أن تقوم فيه فيه رجالٌ

يَحْبُونَ أَنْ يَطْهَرُوا وَاللَّهُ يَحِبُّ الْمُطَهَّرِينَ»⁽¹⁾ «همان مسجد که بنیانش از اول بر پایه ی تقوا محکم بنا گردیده سزاوارتر است بر اینکه در آن اقامه ی نماز کنی که در آن مسجد مردان پاکی که مشتاق تهذیب نفوس خودند درآیند و خدا، مردان پاک مهذب را دوست می دارد».

این آیه به نظر اکثر مفسران درباره ی مسجد قبا، یعنی همان مسجدی که پیامبر اکرم پس از هجرت در نخستین روزهای ورود به حوالی مدینه آن را ساخت، نازل شده است البته برخی نیز بر این عقیده اند که آیه درباره ی مسجد شریف نبوی است؛ مسجدی که اساس آن بر تقوا گذاشته شده و در آن مردانی حضور می یابند که خالصانه درصدد بندگی و تهذیب نفس هستند.

در باره ی ساخت این مسجد در کتب معتبر تاریخی چنین نقل شده است که:

«روز دوشنبه بود که رسول خدا صلی الله علیه و آله به محله قبا وارد شد و تا روز جمعه در قبا در میان قبیله بنی عمرو بن عوف ماند و در همان چند روز، مسجد قبا، یعنی نخستین مسجد اسلام را به دست خود بنا کرد»⁽²⁾ مسعودی نیز در مروج الذهب با اشاره به تاریخ ورود پیامبر روایت مشابهی را نقل می کند و می نویسد:

«ورود پیامبر صلی الله علیه و آله به مدینه روز دوشنبه دوازدهم ربیع الاول بود.

وقتی به مدینه رسید در قبا بر سعد بن خیمه فرود آمد و مسجد قبا را ساخت و روز دوشنبه و سه شنبه و چهارشنبه و پنجشنبه در قبا بود و روز جمعه چاشتگاه به راه افتاد»⁽³⁾.

ص: 259

1- . توبه / 108 .

2- . سیره ی ابن هشام: ج 1 ، ص 326 .

3- . علی بن حسین مسعودی، مروج الذهب و معادن الجواهر: ج 1 ؛ ابوالقاسم پاینده، تهران علمی فرهنگی، 1374ش، ص 624؛ برای آگهی بیشتر: ر. ک: بحار الانوار: ج 19 ، ص 115 ؛ الکافی: ج 8 ، ص 338 .

به این ترتیب اگر تاریخی را که مسعودی نقل کرده است، بپذیریم، ساخت مسجد قبا در فاصله ی دوازدهم تا شانزدهم ربیع الاول سال اول هجری صورت گرفته است. با توجه به اینکه پیامبر برای رسیدن علی علیه السلام که در مکه مأمور بود باقی مانده و سپس حرکت کرده بود، چون می خواستند که با علی علیه السلام وارد مدینه شوند. پس از پیوستن ایشان به پیامبر صلی الله علیه و آله در قبا به موجب برخی روایات، رسول گرامی اسلام صلی الله علیه و آله مسجد قبا را با یاری علی علیه السلام بنا کردند. (1) ابن سعد می نویسد:

«چون قبله از بیت المقدس به کعبه تغییر پیدا کرد، پیامبر صلی الله علیه و آله به محل مسجد قبا آمد و دیوار آن را در همین محل که امروز قرار دارد، (زمان مؤلف) بنا نهاد و فرمود جبرئیل جهت قبله را برای من تعیین می کند. (2) خود آن حضرت و یارانش برای ساختن آن مسجد سنگ حمل می کردند». (3) پس از این نیز پیامبر اکرم در تمام دوران مدینه احترام و تکریم خاصی از مسجد قبا می فرمودند و پیوسته مسلمین را به حضور و نمازگزاردن در این مسجد تشویق می نمودند و می فرمودند:

«هر کس به این مسجد من که مسجد قباست، بیاید و در آنجا دو رکعت نماز بگذارد با برخورداری از ثواب عمره باز می گردد». (4) علاوه بر این تشویق ها، پیامبر خود نیز دائماً در این مسجد حضور می یافت و در آن اقامه نماز می فرمود، به طوری که ابن سعد چنین نقل می کند که:

«پیامبر صلی الله علیه و آله هر روز شنبه پیاده به مسجد قبا می آمد». (5)

ص: 260

-
- 1- . تاریخ صدر اسلام: ص 339 ، نقل از درآمدی بر جایگاه مسجد، در تمدن اسلامی: ص 52 .
  - 2- . برای اطلاع از اعجاز پیامبر در قبله یابی بنگرید، علامه حسن زاده آملی، بنای مسجد مدینه و تعیین قبله آن به دستور پیامبر اکرم، دو ماهنامه مسجد: ش 49 ، ص 8 .
  - 3- . طبقات الکبری: ج 1 ، ص 230 .
  - 4- . من لا یحضره الفقیه: ج 1 ، ص 344 .
  - 5- . طبقات الکبری: ج 1 ، ص 230 .

این‌ها جملگی حاکی از منزلت و جایگاه ویژه‌ی مسجد قبا در نزد پیامبر بود. شاید بتوان گفت که این مسجد در مدینه پس از مسجدالنبی در رتبه‌ی دوم اعتبار و اهمیت قرار داشته و دارد؛ مسجدی که به تعبیر قرآن کریم بنیان آن بر تقوای الهی بنا نهاده شده است.

ورود به مدینه و مأموریت ناقه

پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله در روز جمعه پس از چهار روز اقامت در قبا به همراهی علی بن ابی طالب علیه السلام در میان استقبال پرشور انصار که از مدت‌ها قبل انتظار ورود آن حضرت را می‌کشیدند، وارد مدینه شد.

«مردم انصار طایفه به طایفه آمدند و هر گروه تقاضا داشتند، پیش آن‌ها فرود آید و مهار شترش را می‌گرفتند [پیامبر مهار] آن را می‌کشید و می‌فرمود: بگذارید بروم که مأمور است». (1)(2) این تدبیر موجب شد که زمینه‌ی هرگونه سوء تفاهم میان طوایف مدینه از بین برود، طبیعی است که میزبانی از پیامبر افتخار بزرگی بود که اگر انتخاب پیامبر نصیب یکی از طوایف می‌گشت موجب آزرده‌گی و ناخشنودی دیگر قبایل می‌شد و همین مسئله در بدایت امر می‌توانست مشکلاتی برای پیامبر و جامعه‌ی مدینه فراهم کند، بخصوص که یثرب همواره آبستن درگیری‌های سنگین و سخت میان قبایل خود بود؛ اما این تدبیر که ناقه مأمور انتخاب منزلگاه پیامبر باشد، همه را قانع کرد؛ چرا که آن را ناشی از مشیت الهی می‌دیدند و لذا همه نیز به جایگاه انتخابی رضا دادند.

پس از اینکه مأموریت ناقه به اطلاع انصار رسید:

«شتر مزبور همچنان بیامد تا به محله‌ی بنی مالک بن نجار رسید، یعنی در همان جای که اکنون مسجد آن حضرت قرار دارد، زانوزد و خوابید.

زمین مزبور متعلق به دو کودک یتیم بود به نام‌های سهل و سهیل فرزندان

ص: 261

1- . مروج الذهب: ج 1 ، ص 625 .

2- . «خلّوا زمام الرّاحله فإنّها مأموره» به نقل از تاریخ یعقوبی: ج 1 ، ص 400 .

عمرو که تحت سرپرستی معاذ بن عفرا زندگی می کردند و در آن زمین خرما می خوردند. شتر رسول خدا در آن زمین خوابید، ولی آن حضرت پیاده نشد، از این رو شتر برخاست.

چند قدمی برداشت ولی مجدداً به پشت سر خود نگاه کرد به همان جای اول بازگشت و همانجا زانو زده خوابید و گردن و سینه خود را نیز به زمین چسباند. در این وقت رسول خدا صلی الله علیه و آله از شتر پیاده شد و پرسید: این زمین کیست؟ معاذ بن عفراء پیش آمد عرض کرد: این جا متعلق به فرزندان یتیم عمرو، سهل و سهیل است که تحت سرپرستی من هستند و من آن دو را راضی می کنم تا آن را به شما واگذار کنند و شما در اینجا مسجدی بنا کنید». (1) پیامبر به واگذاری زمین راضی نشدند و آن را از آن دو طفل خریداری نمودند.

«پیامبر صلی الله علیه و آله آن دو پسر بچه را خواست و پیشنهاد کرد آن قطعه زمین را برای ساختن مسجد بفروشند. گفتند زمین را برای مسجد می بخشیم و به شما می دهیم. رسول خدا صلی الله علیه و آله نپذیرفت و فقط به خریدن از آنها قبول کرد». (2) درباره این زمین نیز که برای مسجد انتخاب شد، نقل هایی هست که پیش از ورود پیامبر به مدینه نیز نمازگاه مسلمین مدینه بوده است، از جمله ابن سعد نقل می کند که:

«آن زمین به صورت چهار دیواری بدون سقف و قبله اش به جانب بیت المقدس بود که اسعد بن زراره آن را ساخته و با یاران خود آنجا نماز می گزارد». (3)

ص: 262

-
- 1- . سیره ی ابن هشام: ج 1 ، ص 327 .
  - 2- . شهاب الدین احمد نویری، نهایه الارب فی فنون الادب: ج 1 ، محمود مهدوی دامغانی، تهران: امیر کبیر، 1364، ص 324 _ 325 .
  - 3- . طبقات الکبری: ج 1 ، ص 225 .

به روایت ابو حمزه ثمالی، امام باقر علیه السلام می فرماید:

«جویبر مردی بود از اهل یمامه، که نزد رسول خدا صلی الله علیه و آله، آمد تا از اسلام بهره ای بگیرد؛ جویبر اسلام آورد و مسلمان شایسته ای و چون مردی کوتاه قد، بی چیز، نیازمند، برهنه و سیاه چرده ای زشت رو بود، رسول خدا صلی الله علیه و آله او را به لحاظ غربت و برهنگی اش، به همراه خود برد و یک پیمانه غذا با ظرفی خرما به او داد و دوردا بر او پوشانید و به او دستور داد: در مسجد بماند و در آنجا بخواهد. به خواست خدا وی مدتی در مسجد ماند تا غریبان نیازمند به اسلام گرویده، در شهر مدینه فراوان شدند و مسجد برایشان تنگ شد. آنگاه خدای عزوجل به پیامبرش وحی فرمود که مسجد را پاکیزه کن و کسانی را که شب در مسجد می خوابند از آن بیرون کن و فرمان به بستن درهای حجره کسانی بده که دری به مسجد دارند. بجز در حجره علی علیه السلام و فاطمه علیها السلام. حتماً هیچ جنبی از آن پا نگذارد و غریبی در آن نخواستند.»

_ امام فرمود _ : آنگاه رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمان به بستن درهای منزل ایشان، داد مگر در حجره علی علیه السلام و فاطمه علیها السلام که آن را به حال خود گذاشت» (1).

نبینم در مسجد بخوابی!

ابوالاسود دوئلی گوید:

من دوست داشتم ابوذر را ببینم تا علت بیرون آمدنش از مدینه را بپرسم. پس، در ریزه فرود آمدم و به او گفتم: مرا خبر نمی دهی که آیا به میل خود از مدینه بیرون آمدی یا به زور تبعیدت کردند؟

ص: 263

گفت: من در یکی از مرزهای مسلمانان بودم و ایشان را کفایت می کردم. پس مرا به مدینه راندند. گفتم آنجا شهری است که خد و یارانم در آن اقامت کرده ایم. ولی از مدینه نیز مرا به این جا کی می بینی، تبعید کردند.

سپس گفت: شبی به روزگار رسول خدا صلی الله علیه و آله در مسجد خوابیده بودم که حضرت بر من عبور کرد و نوک پایی به من زد و فرمود: نبینم که در مسجد بخوابی.

گفتم: پدر و مادرم فدایت باد! خواب بر چشمم چیره شد و خوابم برد.

فرمود: آن گاه که تو را از این جا بیرون کنند چه کار خواهی کرد؟ گفتم: به شام می روم که سرزمینی مقدس است و سرزمین نیکان مسلمان و سرزمین جهاد در راه خدا.

گفت: از آن جا هم بیرونت کنند، چه می کنی؟ گفتم: بر می گردم به مسجدالحرام.

گفت: از آن جا هم بیرونت کنند چه می کنی؟ گفتم: شمشیرم را می گیرم و با آنان زد و خورد می کنم.

گفت: آیا راهی از این بهتر به تو نمایم؟ به هر جا برانندت، با ایشان برو، بشنو و فرمانبر باش.

من نیز شنیدم و فرمان بردم و می شنوم و فرمان می برم و به خدا سوگند عثمان در حالی می میرد که به من ستمکار است. (1)

به تازه واردان مسجد جا بدهید

روز جمعه بود. رسول اکرم صلی الله علیه و آله در میان یاران خویش و در گوشه ای از مسجد النبی نشسته بودند. در این میان عده ای از بدریون (آنانکه در جنگ بدر شرکت داشتند) وارد شدند. وقتی نزدیک پیامبر صلی الله علیه و آله آمدند، سلام کردند پیامبر صلی الله علیه و آله پاسخ گفت. سپس آنها به حاضران سلام کردند، آنان نیز پاسخ دادند.

ص: 264

1- . ترجمه الغدیر: ج 16 ، ص 131 ؛ نقل از داستان ها و حکایت های مسجد: ص 148 .

بدریون همان گونه روی پا ایستاده بودند، چون جایی برای نشستن نمی یافتند و مهاجر و انصار که در اطراف پیامبر صلی الله علیه و آله بودند، از جای خود حرکت نمی کردند که به تازه واردان جا بدهند.

این پیش آمد، برای پیامبر صلی الله علیه و آله ناگوار و سخت آمد و به بعضی از کسانی که در اطراف ایشان نشسته بودند فرمود: شما چند تن برخیزید و به تازه واردان جا بدهید، آنان برخاستند و بدریون به جای آنها نشستند، اما این پیش آمد برای آن چند تن که برخاستند ناگوار آمد، به طوری که آثار ناخشنودی از چهره ی آنان مشاهده می شد.

منافقان (که از هر فرصتی سوء استفاده می کنند، در اینجا فرصت به دست آورده) گفتند: پیامبر صلی الله علیه و آله کسانی را به لحاظ علاقه ی بیشتر به ایشان، در کنار خود نشانند و رسم عدالت را مراعات نکرد (و تبعیض قائل شد)، و به سبب افرادی که بعد آمدند، عده ای از مسلمانان را از جا بلند کرد و آن گاه این آیه نازل شد:

«يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا قِيلَ لَكُمْ تَسَعُّوا فِي الْمَجَالِسِ فَافْسَدُوا فَمَا يَشِئْخُ اللَّهُ لَكُمْ إِذَا قِيلَ انشُزُوا فَاشْزُورُوا يَرْفَعُ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا مِنْكُمْ وَالَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ دَرَجَاتٍ».

«ای کسانی که ایمان آورده اید وقتی به شما بگویند در مجالس، جا باز کنید، جا بگشایید تا خداوند جای وسیع (= نعمت وسیع) به شما عنایت فرماید و چون گفته شود بخیزید، بپا خیزید! و خداوند مؤمنان را در میان شما بالا برد و کسانی را که علم و دانش داده است، دارای درجاتی هستند».⁽¹⁾ به این ترتیب پاسخ کوبنده به منافقان داده شد، و آنان نتوانستند مقاصد شوم خود را (که اختلاف اندازی بود) اجرا سازند.

و این دستور اخلاقی اسلامی، برای همیشه یک درس بزرگ برای مسلمانان است.

ص: 265

1- . تفسیر روح المعانی: ج 28، ص 25؛ و آیه 11 سوره ی مجادله است.

در تفسیر آیه ی شریفه ی «وإذا رأوا تجارةً أو لهواً انفضوا إليها وتركوك قائماً» (1) یعنی هرگاه تجارت یا بازیچه ای ببینند، پراکنده می شوند و به سوی آن می روند و شما را [ای رسول الله] ایستاده رها می کنند.

ابن عباس می گوید:

دحیه ی کلبی روز جمعه از شام، خواربار و خوراکی آورد و در «احجار الزیت» _ دگه ای در بازار مدینه _ پیاده کرد. آنگاه طبل ها را به صدا درآورد تا مردم را از ورود خود آگاه کند. همه مردم از صف نماز جمعه پراکنده شدند و به سوی او شتافتند، جز علی، حسن، حسین، فاطمه، سلمان، ابوذر، مقداد و صهیب رفتند و پیامبر صلی الله علیه و آله را که ایستاده بر منبر خطبه نماز جمعه را می خواند، رها کردند. پیامبر صلی الله علیه و آله فرمود:

«خداوند روز جمعه به مسجدم نگریست، اگر این گروه برای اقامه ی نماز در مسجدم نمی ماندند، شهر مدینه و مردمانش در آتش خشم الهی می سوخت و چونان قوم لوط به عذاب سنگباران گرفتار می آمد».

در باره کسانی هم که مانند این آیه نازل شد:

«رجال لا تلهيهم تجارة ولا بيع عن ذكر الله...» (2) «آنان را هیچ تجارت و دادوستدی از یاد خدا و نمازگزاردن و زکات باز نمی دارد».

باید پیامبر صلی الله علیه و آله ریسمان را بکشاید

در جریان بنی قریظه، به سبب خیانتی که یهودیان به اسلام و مسلمین کردند، رسول اکرم صلی الله علیه و آله تصمیم گرفت که کار آنها را یکسره کند.

یهودیان از پیامبر صلی الله علیه و آله خواستند که ابولبابه را پیش آنها بفرستد تا با او مشورت نمایند.

ص: 266

1- . جمعه / 11 .

2- . نور / 37 .

پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله فرمود: ابولبابه! برو، ابولبابه دستور آن حضرت را اجابت کرد و با آنان به مشورت نشست.

اما او بر اثر روابط خاصی که با یهودیان داشت، در مشورت منافع اسلام و مسلمین را مراعات نکرد و با جمله ای گفت که آن جمله و آن اشاره به نفع یهودیان و به ضرر مسلمانان بود.

وقتی از جلسه بیرون آمد، احساس که خیانت کرده، اگرچه هیچ کس هم خبر نداشت. اما قدم از قدم که برمی داشت و به طرف مدینه می آمد، این آتش در دلش شعله ورتر می شد.

به خانه آمد، اما نه برای دیدن زن و بچه، بل یک ریسمان از خانه برداشت و با خویش به مسجد پیامبر آورد و خود را محکم به یکی از ستون های مسجد بست و گفت: خدایا تا توبه من قبول نشود، هرگز خود را از ستون مسجد باز نخواهم کرد.

گفته اند فقط برای خواندن نماز یا قضای حاجت یا خوردن غذا، دخترش می آمد و او را از ستون باز می کرد و مجدداً باز خود را به آن ستون می بست و مشغول التماس و تضرع می شد و می گفت:

خدایا غلط کردم، گناه کردم، خدایا به اسلام و مسلمین خیانت کردم، خدایا به پیامبر تو خیانت کردم، خدایا تا توبه ی من قبول نشود، همچنان در همین حال خواهم ماند تا بمیرم.

این خبر به رسول اکرم صلی الله علیه و آله رسید فرمود: اگر پیش من می آمد و اقرار می کرد، در نزد خدا برایش استغفار می نمودم ولی او مستقیم نزد خدا رفت و خداوند خودش به او رسیدگی خواهد کرد.

شاید دو شبانه روز یا بیشتر از این ماجرا نگذشته بود که ناگهان بر پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله _ در خانه ام سلمه _ وحی نازل و به پیامبر خبر داده شد که توبه این مرد قبول است.

پس از آن پیامبر فرمود: ای ام سلمه! توبه ابولبابه پذیرفته شد. ام سلمه عرض کرد: یا رسول الله! اجازه می دهی که من این بشارت را به او بدهم؟ فرمود: مانعی ندارد.

اتاق های خانه ی پیامبر هر یک دریچه ای به سوی مسجد داشت و آنها را دور تا دور مسجد ساخته بودند. ام سلمه سرش را از دریچه بیرون آورد و گفت: ابولبابه! بشارتت بدهم که خدا توبه ی تو را قبول کرد.

این خبر مثل توپ در مدینه صدا کرد، مسلمانان به داخل مسجد ریختند تا ریسمان را از او باز کنند، اما او اجازه نداد و گفت: من مایلم که پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله با دست مبارک خود این ریسمان را باز نمایند. نزد پیامبر صلی الله علیه و آله آمدند و عرض کردند: یا رسول الله! ابولبابه چنین تقاضایی دارد، پیامبر به مسجد آمد و ریسمان را باز کرد و فرمود:

«ای ابولبابه توبه تو قبول شد، آن چنان پاک شدی که مصداق آیه:

«يَحِبُّ التَّوَّابِينَ وَيُحِبُّ الْمُتَطَهِّرِينَ» گردیدی. الآن تو حالت آن کودکی را داری که تازه از مادر متولد می شود، دیگر لگه ای از گناه در وجود تو نمی توان پیدا کرد».

بعد ابولبابه عرض کرد: یا رسول الله! می خواهم به شکرانه این نعمت که خداوند توبه مرا پذیرفت، تمام ثروتم را در راه خدا صدقه بدهم.

پیامبر فرمود: این کار را نکن. گفت: یا رسول الله اجازه بدهید دو ثلث ثروتم را به شکرانه این نعمت صدق بدهم. فرمود: خیر، گفت: اجازه بده نصف ثروتم را بدهم: فرمود: خیر، عرض کرد:

اجازه بفرمایید یک ثلث آن را بدهم. فرمود: منعی ندارد. (1)

صدای گریه ی کودک در مسجد

عصر پیامبر صلی الله علیه و آله بود، ظهر فرا رسید، مؤن در مسجد النبوی مدینه اذان ظهر را گفت و مردم را به شرکت در نماز جماعت با پیامبر صلی الله علیه و آله دعوت نمود، پیامبر صلی الله علیه و آله به مسجد آمد و مسلمین ازدحام کردند و صفوف نماز تشکیل شد، و نماز جماعت شروع شد، در وسط نماز ناگاه دیدند رسول خدا صلی الله علیه و آله می خواهد با شتاب و عجله نماز را تمام کند.

با خود گفتند خدایا چه شد؟ مگر بیماری شدیدی بر پیامبر صلی الله علیه و آله عارض گردیده؟ او که همواره به وقار و آرامش در نماز سفارش می کرد، اکنون چرا مستحبات نماز را مراعات نمی کند، آن همه عجله برای چه؟ چرا؟ یعنی چه؟

ص: 268

1- . گفتارهای معنوی: 56؛ داستان ها و حکایت های مسجد: 40 _ 41 .

چند لحظه نگذشت که نماز تمام شد، مردم نزد آن حضرت احوال پرسیدند، می گفتند: ای رسول خدا! آیا پیش آمدی شده؟ حادثه بدی رخ داده؟ چرا نماز را این گونه با شتاب و سرعت به پایان رساندی؟ پاسخ همه این چراها، فقط این جمله بود که پیامبر صلی الله علیه و آله به ایشان فرمود:

«أَمَا سَمِعْتُمْ صُرَاخَ الصَّبِيِّ». (1) «آیا شما صدای گریه و جیغ کودک شیرخوار را نشنیدید؟».

معلوم شد، کودک شیرخواری در نزدیکی آنجا گریه می کرد و کسی نبود که او را آرام نماید، پیامبر صلی الله علیه و آله نماز را با شتاب تمام کرد، تا کودک را آرامش و نوازش دهد.

کودکان در مسیر مسجد

روزی پیامبر صلی الله علیه و آله برای نماز، به مسجد می رفت، در راه، گروهی از کودکان انصار، بازی می کردند، تا آن حضرت را دیدند، دور آن حضرت آمدند، و به لباس او خود را آویختند، و به گمان اینکه آن حضرت، همواره حسن و حسین علیهما السلام را به دوش خود می گرفت، آنان را نیز به دوش بگیرد، هر یک می گفت: كُنْ جَمَلِي: «شتر من باش».

آن حضرت از یک سو نمی خواست، ایشان را برنجانند، و از سوی دیگر مردم در مسجد، منتظر بودند، و می خواست خود را به مسجد برساند.

بلال حبشی از مسجد بیرون آمد و به جست و جوی پیامبر صلی الله علیه و آله پرداخت، آن حضرت را در کنار جمعی از کودکان یافت، جریان را فهمید، بلال قصد کرد که کودکان را گوشمالی دهد، تا آن حضرت را آزاد کنند.

آن حضرت، بلال را از ماجرای تصمیم خود، نهی کرد و فرمود: تنگ شدن وقت نماز، برای من محبوب تر از رنجاندن این کودکان است، سپس به بلال فرمود: برو در حجره های خانه بگرد و آنچه (از گردو یا خرما و غیره) یافتی بیاور، تا خود را از این کودکان باز خرید کنم.

ص: 269

بلال رفت و پس از جست و جو، هشت دانه گردو یافت و به حضور پیامبر صلی الله علیه و آله آورد، پیامبر صلی الله علیه و آله به کودکان فرمود:

«اتَّبِعُونِ جَمَلُكُمْ بِهَذِهِ الْجَوِيزَاتِ».

«آیا شما شتر خود را به این گردوها، می فروشید؟».

کودکان به این دادوستد راضی شدند و گردوها را گرفتند و آن حضرت را آزاد نمودند، پیامبر صلی الله علیه و آله به راه خود به طرف مسجد ادامه داد، در حالی که می فرمود:

«رَحِمَ اللَّهُ أَخِي يُوسُفَ بَاعُوهُ بِثَمَنٍ بَخْسٍ دَرَاهِمَ مَعْدُودَةٍ...» (1) «خداوند برادرم یوسف را رحمت کند که او را (برادرانش) به چند درهم اندک فروختند».

«اما این کودکان، مرا به هشت دانه گردو فروختند، با این فرق که برادران یوسف، وی را از روی دشمنی فروختند، ولی این کودکان از روی نادانی فروختند».

وقتی بلال این همه محبت و بزرگواری پیامبر صلی الله علیه و آله را دید، تحت تأثیر قرار گرفت و به پای مبارک آن حضرت افتاد و اظهار تواضع کرد و گفت:

«اللَّهُ أَعْلَمُ حَيْثُ يَجْعَلُ رِسَالَتَهُ» (2) «خداوند می داند که مقام رسالت را در وجود چه کسی قرار دهد؟».

در حلقه ی اهل دل و دیده

اسحاق بن عمّار گوید: از امام صادق علیه السلام شنیدم که می فرمود: رسول خدا صلی الله علیه و آله نماز صبح را با مردم می خواند، آنگاه جوانی را در مسجد دید که چرت می زد و سرش پایین می افتاد، زردگون بود و جسمی نحیف و چشمانی به گودی نشسته داشت.

ص: 270

1- . یوسف / 20 .

2- . نفائس الأخبار، نقل از داستان های مسجد: ص 45 .

پیامبر صلی الله علیه و آله به او فرمود: «کیف أَصْبَحْتَ يَا فُلَانٌ؟» این فلانی حالت چطور است؟ چگونه صبح کردی؟ پاسخ داد: ای رسول خدا صلی الله علیه و آله با یقین کامل وارد صبح شدم. پیامبر اکرم از سخنش تعجب کرد (یا لَذَّتْ بَرْد) و به او فرمود: هر یقینی را حقیقتی است، حقیقت یقین تو چیست؟ پاسخ داد ای رسول خدا به راستی یقین من همان چیزی است که مرا محزون نموده و سبب شب بیداری و تشنگی ام در روزهای بسیار گرم شده است _ کنایه از قیام شب و صیام روز _ به دنیا و آنچه در آن است رغبتی ندارم تا آنجا که گویا عرش پروردگارم را می نگرم که برای محاسبه ی اعمال برپا شده است و خلایق برای حسابرسی گرد آمده اند و من نیز در میانشان هستم و گویا اهل بهشت را می بینم که در نعمت می خرامند و با تکیه زدن بر کرسی ها، به معرفی یکدیگر می پردازند و گویا دوزخیان را می نگرم که گرفتار عذابند و به فریادرسی ناله سر می دهند و گویا هم اکنون آهنگ زبانه کشیدن آتش را می شنوم که در گوش هایم طنین انداز است.

آنگاه رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمود:

«هَذَا عَبْدٌ تَوَّرَ اللَّهُ قَلْبَهُ بِالْإِيمَانِ».

«این جوان، بنده ای است که خداوند دلش را به نور ایمان روشن کرده است».

سپس به او فرمود:

«أَلْزِمَ مَا أَنْتَ عَلَيْهِ».

«براین حال که داری، ثابت قدم باش».

آن جوان گفت: ای پیامبر خدا، از خدا بخواه تا شهادت در رکاب شما را نصیبم گرداند، رسول خدا صلی الله علیه و آله برایش دعا کرد و طولی نکشید که در یکی از غزوه های آن حضرت شرکت جست و پس از شهادت نه تن شهید شد و او دهمین نفر بود. (1)

ص: 271

به اشارت پیامبر صلی الله علیه و آله مردم با منافقانی که با رفتارهای نفاق آمیز در مسجد حاضر می شدند، برخورد و اگر لازم بود آنان را از مسجد، بیرون می کردند. ابن هشام ماجرای را نقل می کند که طی آن، مسلمانان به فرمان پیامبر صلی الله علیه و آله گروهی از منافقان را از مسجد، بیرون انداختند. او پس از ذکر نام چند تن از این منافقان و کارهای ناپسند آنان می گوید:

«اینان در مسجد حاضر می شدند. به سخنان مسلمانان گوش فرا می دادند و سپس شروع به استهزا می کردند. روزی عده ای از آنان در مسجد حاضر شدند. رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمان داد تا آنان را از مسجد بیرون کنند.

ابوایوب به سوی عمر بن قیس حرکت کرد و در حالی که پاهایش را می کشید او را از مسجد بیرون انداخت. سپس به سراغ رافع بن ودیعہ رفت؛ با او گلاویز شد و در حالی که او را می کشید به صورت او می زد و گفت: اُف بر تو باد! منافق خبیث؛ از همان راهی که آمده ای برگرد! عماره بن حزم، هم به سوی زید بن عمرو شتافت. زید دارای ریش هایی بلند بود. عماره، ریش او را گرفت و با شدت و خشونت او را می کشید تا از مسجد بیرون انداخت. او گفت عماره مرا خون آلود کردی. عماره پاسخ داد: خداوند تو را از رحمت خود دور کند! عذابی که خداوند برای آماده فرموده، بسیار شدیدتر از این است؛ از این پس حق نداری هیچ گاه به مسجد پیامبر صلی الله علیه و آله نزدیک شوی. مسعود بن اوس هم به سراغ قیس بن عمرو رفت. قیس، تنها جوان منافق در میان منافقان دیگر بود! مسعود از پشت سر به او می زد تا اینکه او را از مسجد بیرون کرد. عبدالله بن حارث هم بی درنگ پس از دستور رسول خدا صلی الله علیه و آله به سمت حارث بن عمرو رفت. حارث زلف های بلندی داشت؛ عبدالله او را با موهایش روی زمین می کشید تا اینکه از مسجد بیرون کرد. این منافق به عبدالله می گفت: عبدالله! چرا این قدر با خشونت و درشتی رفتار می کنی؟ عبدالله گفت: تو به لحاظ فرمان الهی سزاوار خشونتی؛ ای دشمن خدا! تو نجس هستی، پس از این، حق نداری به مسجد پیامبر صلی الله علیه و آله نزدیک شوی. مردی از بنی عمرو بن عوف هم به سراغ برادرش زوی بن حارث رفت و با خشونت او را از مسجد بیرون انداخت و بر او اُف کرد و گفت: شیطان و فرمان او بر تو غالب شده است. این ها کسانی از منافقان بودند که آن روز در مسجد حاضر بودند و به فرمان رسول خدا صلی الله علیه و آله از مسجد اخراج شدند» (1).

ص: 272

این رویداد تاریخی به نیکی بیانگر آن است که مسجد در اسلام، جایگاه نمایش پیوستگی و همبستگی مسلمانان است؛ از این رو چنانچه کسانی بخواهند با رفتار منافقانه ی خود به نقش مسجد، آسیب برسانند، باید قاطعانه با آنان برخورد نمود. همچنان که با مسجدی که به منظور ایجاد تفرقه و نفاق در جامعه اسلامی بنا شود نیز به طور جدی مبارزه خواهد شد. (1) البته رویدادهایی این چنین هرگز نباید دست آویزی برای برخوردهای سطحی و تنگ نظرانه با مسلمانان باشد. حادثه ای که گذشت مربوط به کسانی است که واقعا به قصد ایجاد نفاق و تفرقه و استهزای مسلمانان در مسجد حاضر می شدند.

بنابراین، اختلاف های مذهبی در میان پیروان اهل مذاهب گوناگون و نیز اختلاف سلیقه در میان پیروان هر مذهب را باید کاملاً از مقوله ی یاد شده جدا کرد.

خوشبویی و مسجد

گروهی از اهالی عراق نزد ابن عباس آمدند و گفتند: آیا غسل جمعه را واجب می دانی؟ گفت: خیر، ولی این غسل، برای کسی که آن را انجام می دهد بهتر است، اما بر کسی که غسل نکند، اشکالی وارد نیست. اکنون به شما خبر می دهم که مسئله ی غسل کردن چگونه پیدا شد، مردم زحمتکشانی بودند که لباس پشمی می پوشیدند و بار بر پشت خود حمل می کردند و مسجدشان نیز چونان کلبه ای تنگ و کوتاه سقف بود.

رسول خدا صلی الله علیه و آله در روزی گرم به مسجد آمد و دید که مردم در آن لباس پشمین عرق کرده بودند، به حدی که از بدنشان بویی ناخوشایند و آزار دهنده، به مشام می رسید، وقتی رسول خدا صلی الله علیه و آله این بو را استشمام کرد، فرمود:

«ای مردم، هرگاه روز جمعه فرا رسید، غسل کنید، و هر یک از شما بهترین روغن و عطری که دارد، استعمال کند».

ص: 273

1- . این مسأله مربوط به مسجد ضرار مطرح است.

ابن عباس گوید:

«سپس خداوند خیر و نیکی را به ارمغان آورد و مردم لباس غیر پشمی پوشیدند و در روز جمعه دست از کار کشیدند، و مسجدشان وسیع گشت و آن عرفی که موجب آزارشان می شد، از بین رفت»⁽¹⁾.

واپسین دیدار

پیامبر اسلام صلی الله علیه و آله در واپسین روزهای عمر شریفش به مسجد آمد و پس از حمد و ثنای الهی، فرمود:

«ای مردم! خدایم حکم کرده و قسم یاد نموده که از ظلم و ظالم نگذرد، مگر آن که عفو مظلوم و یا قصاص را در پی داشته باشد.

من شما را سوگند می دهم که هرکس مرود ظلم من قرار گرفته است برخیزد و قصاص کند؛ زیرا قصاص در دنیا نزد من بهتر از قصاص در آخرت است».

شخصی به نام «سواده بن قیس» از جا برخاست و گفت: پدر و مادرم فدای تو باد ای رسول خدا! روزی شما از طائف بر می گشتید و من به استقبال شما آمده بودم. شما بر ناقه سوار بودید و چوب ممشوق در دست داشتید. پس آن چوب را بلند کردید تا به ناقه بنزید، اما به شکم من اصابت کرد و من نمی دانم عمدی بود یا از روی خطا! پیامبر صلی الله علیه و آله فرمود:

«پناه بر خدا سواده، که عمداً زده باشم».

آنگاه فرمودند:

«ای بلال نزد دخترم فاطمه برو چوب ممشوق را از او بگیر و بیاور».

بلال به خانه ی حضرت زهرا علیها السلام رفت و گفت: آن چوب را به من بده. آن حضرت فرمودند: امروز چه وقت آن چوب است؟ پدرم با آن چوب می خواهد چه بکند؟ بلال گفت:

ص: 274

1- . حدیث مسجد: ح 289 ؛ سنن ابی داود: ج 1 ، ص 88 ، ح 353 .

پدرت با مردم وداع کرده است! حضرت زهرا صیحه ای کشید و گفت: «واحزناه ای حبیب خدا و ای محبوب قلب ها». سپس چوب مخصوص را به بلال داد و بلال آن را به مسجد آورد و به محضر رسول خدا تقدیم کرد.

پیامبر فرمودند: سواده کجاست؟ عرض کرد: اینجا هستم یا رسول الله. حضرت فرمودند: بیا قصاص بنما تا راضی شوی! سواده گفت: یا رسول الله! شکم خود را به من بنمایید.

حضرت لباس خود را کنار زدند. سواده گفت: ای رسول خدا! آیا اجازه می دهید لبانم را بر شکم مبارک شما بگذارم؟ حضرت اجازه دادند.

سواده شکم مبارک آن حضرت را بوسید و گفت: خدایا به شکم مطهر رسول خدا صلی الله علیه و آله تو را سوگند می دهم که مرا از عذاب قیامت حفظ بنمایی.

حضرت فرمودند: ای سواده! آیا عفو می کنی یا قصاص می نمایی؟ سواده گفت: عفو می کنم ای رسول خدا! سپس حضرت صلی الله علیه و آله فرمودند:

«خدایا! سواده از رسول تو گذشت، تو هم او را عفو بنما».(1)

واپسین نماز

صاحب کتاب إرشاد القلوب _ در حدیثی طولانی _ از حذیفه نقل می کند که در بیماری منجر به وفات پیامبر صلی الله علیه و آله، ابوبکر خواست بدون اذن پیامبر صلی الله علیه و آله با مردم نماز بگذارد.

هنگامی که پیامبر صلی الله علیه و آله این خبر را شنید با کمک علی علیه السلام و فضل بن عباس به قصد مسجد از خانه خارج شد و به سوی محراب رفت و از پشت ابوبکر را بگرفت و از محراب کنار زد و مردم پشت سر رسول خدا صلی الله علیه و آله در حالی که نشسته نماز می خواند، نماز خواندند و بلال نیز مکبر بود تا این که نماز پیامبر صلی الله علیه و آله پایان یافت.(2)

ص: 275

1- . محجه البیضاء: ج 8 ، ص 276 _ 275 .

2- . بحار الانوار: ج 88 ، ص 96 ، ح 65 ، نقل از حدیث مسجد: ص 329 .

پیش از هجرت پیامبر صلی الله علیه و آله، در روزهای تنهایی، آن حضرت در مسجد الحرام در نماز و مسجد بود، ابوجهل، اراذل و اوباش را جمع و تشویق به اهانت کرد، آنان شکمبه‌ی آلوده‌ی را بر سر حضرت واژگون کردند. ابوجهل و مشرکان با صدای بلند خندیدند.

گرچه برخی تازه مسلمانان، صحنه را می‌دیدند ولی جرئت نکردند پیش روند و مقابله کنند.

همین که فاطمه علیها السلام با خبر شد به مسجد بشتافت و به دفاع از پیامبر صلی الله علیه و آله پرداخت و با کمال شجاعت، ابوجهل و یارانش را سرزنش و محکوم و بر آنان نفرین کرد. (1)

فصل دوم: خاطراتی از سایر معصومین علیهم السلام

پنج هدیه در مسجد و محراب

پنج تن، پنج چیز را در محراب به دست آوردند: سلیمان تا یک سال پس از مرگش همچنان پادشاه بود:

«ما دلّهم علی موته إلاّ دابّه الأرض». (2) «کسی جز موربانه مردم را بر مرگش آگاه نکرد».

داوود عفو را به دست آورد:

«فاستغفر ربّه وخرّ راکعاً و أناب». (3) «پس از پرودگارش آمرزش خواست و با تواضع و فروتنی به درگاه خدا بازگشت».

ص: 276

1- صحیح بخاری: ج 5، ص 8.

2- سبا / 14.

3- ص / 24.

حضرت مریم را طعام بهشتی نصیب شد:

«کَلَّمَا دَخَلَ عَلَيْهَا زَكَرِيَّا الْمِحْرَابَ وَجَدَ عِنْدَهَا رِزْقًا» (1) «هرگاه زکریا در محراب بر او وارد می شد، نزدش خوردنی می یافت».

زکریا به یحیی بشارت یافت:

«فَنَادَتْهُ الْمَلَائِكَةُ وَهُوَ قَائِمٌ يُصَلِّي فِي الْمِحْرَابِ» (2) «همچنانکه در محراب به نماز ایستاده بود، فرشتگان ندایش دادند».

و علی نیز در مسجد و نماز به آیه ولایت و امامت مفتخر گشت:

«إِنَّمَا وَلِيكُمُ اللَّهُ وَرَسُولُهُ...» (3) «به درستی که ولی شما خداست و رسول او و مؤمنانی که نماز می گزارند و همچنان که در رکوعند،

انفاق می کنند» (4).

امیرمؤمنان در برائا

جابر بن عبدالله انصاری در بیان فضیلت مسجد «برائا» خاطره ی ذیل را نقل می کند:

در بازگشت از جنگ با خوارج نهروان، در مسجد برائا، نماز را به امامت امیرمؤمنان علیه السلام اقامه کردیم، در حالی که جمعیت ما حدود صد هزار تن بود.

مردی نصرانی از صومعه خویش _ نزدیک محل نماز _ فرود آمد و پرسید: فرمانده ی این گروه کیست؟ ما امیرالمؤمنین علی علیه السلام را به او نشان دادیم. مرد نصرانی رو به حضرت، سلام نمود و از امام علیه السلام پرسید: آیا شما پیامبری؟ حضرت فرمود: خیر، «النَّبِيُّ سَيِّدِي قَد مَاتَ».

«پیامبر سرورم بود که رحلت فرمود». سؤال کرد: پس شما وصی پیامبرید؟ امیر المؤمنین علیه السلام پاسخ داد: آری. آنگاه امام فرمودند: بنشین، چه شده که از این موضوع سؤال کردی؟

ص: 277

1- . آل عمران / 37 .

2- . آل عمران / 39 .

3- . مائده / 55 .

4- . بحار الانوار: ج 39 ، ص 78 _ 79 ، باب شباهت علی علیه السلام به پیامبران.

نصرانی گفت: این صومعه، فقط به سبب همین مکان که براثا نامیده می شود ساخته شده است.

در کتاب های آسمانی خوانده ام که در این مکان و در چنین جمعی، کسی جز پیامبر یا وصی پیامبر صلی الله علیه و آله نماز نمی گزارد من آمده ام که مسلمان شوم.

جابر گوید: مرد نصرانی مسلمان شد و با ما به کوفه آمد. حضرت علی علیه السلام از او پرسیدند:

آیا می دانی چه کسی در این جا [مسجد براثا] نماز به جای آورده است؟ نصرانی گفت: عیسی بن مریم و مادرش، علی علیه السلام فرمود: آیا مایلی به تو خبر دهم پیش از آنان چه کسی در این جا نماز گزارده است؟ عرض کرد: آری. امام علیه السلام فرمودند: ابراهیم خلیل الرحمن علیه السلام در این جا نماز گزارده است. (1) این مسجد بین بغداد و کاظمین، در منطقه کرخ، معروف و بسیار پرفضیلت است. برای آگاهی بیشتر رجوع شود به «تاریخ مسجد براثا» نوشته ی شمس المحدثین، حسینی و «موسوعه العتبات المقدسه» نوشته جعفر الخلیلی، ج 9، و مفاتیح الجنان، پس از نقل زیارت امام کاظم علیه السلام و جز آن.

با لباس شایسته و آراسته در مسجد

عبدالصمد بارقی گوید:

«عقیل بر علی علیه السلام که در صحن مسجد کوفه نشسته بود، وارد شد و سلام کرد، حضرت علی علیه السلام رو به فرزندش حسن علیه السلام فرمود: برخیز و عمویت را در پیاده شدن کمک کن. امام حسن به سوی عمورفت و او را پایین آورد و نزد پدر باز گشت. امام علیه السلام به فرزندش فرمود: برو و برای او پیراهن نو، ردایی نو، شلواری نو و کفشی نو بخر، عقیل فردای آن روز با سر و وضعی آراسته و لباسی نو بر علی علیه السلام وارد شد...» (2).

ص: 278

1- . وسائل الشیعه: ج 3، ص 549، باب 62، ح 1؛ ر.ک: مستدرک الوسائل: ج 3، ص 430؛ باب 48، از ابواب احام المسجدا؛ بحار الانوار: ج 102، ص 28، ح 4.

2- . بحار الانوار: ج 33، ص 199، ح 488.

حضرت رضا علیه السلام از پدران گرامی اش از امام حسین علیه السلام نقل می کند که:

«امیر مؤمنان علی بن ابی طالب علیه السلام به بازار پیراهن فروشان آمد و با پیرمردی سرگرم دادوستد شد و فرمود: ای پیرمرد، پیراهنی به سه درهم به من بفروش. آن پیرمرد گفت: با کمال میل و احترام. امام پیراهنی به سه درهم خرید و پوشید که تا مچ دست و قوزک پا را می پوشاند، آنگاه به مسجد آمد و دو رکعت نماز خواند و گفت: **الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي رَزَقَنِي مِنَ الرِّيشِ مَا اتَّجَمَلُ بِهِ فِي النَّاسِ، وَأُوَدِّي فِيهِ فَرِيضَتِي** **وَاسْتُرُّ بِهِ عَوْرَتِي...**» (1) امام صادق علیه السلام می فرماید:

«خادم امام سجاد علی بن الحسین علیه السلام در شبی سرد با امام روبرو شد، در این حالت که جامه و ردا و عمامه ای از خز پوشیده و محاسن را با عطر غالیه خوشبو کرده بود. به حضرت عرض کرد: فدایت شوم، در چنین ساعتی از شب و با این وضع کجا می روید؟ فرمودند: **إِلَى مَسْجِدِ جَدِّي رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ أَخْطَبُ الْحُورَ الْعَيْنِ إِلَى اللَّهِ عَزَّوَجَلَّ؛** به سوی مسجد جدم رسول خدا صلی الله علیه و آله برای خواستگاری حورالعین از خدای عزوجل می روم». (2) از امام رضا علیه السلام درباره آیه: **«خُذُوا زِينَتَكُمْ عِنْدَ كُلِّ مَسْجِدٍ»** (3) «زینت خود را [به گاه عبادت] در مسجد بر گیرید» پرسیدند؛ حضرت فرمود: **«مِنْ ذَلِكَ التَّمَشُّطُ عِنْدَ كُلِّ صَلَاةٍ»**.

یکی از آن زینت ها، شانه زدن موهاست، به هنگام هر نماز. (4)

امدادگری به فقرا

روزی رسول خدا صلی الله علیه و آله در مسجد مدینه نماز ظهر می خواند، علی علیه السلام نیز حاضر بود، فقیری وارد مسجد شد و از مردم خواست که به او کمک کنند، هیچ کس به او چیزی نداد.

ص: 279

1- . حدیث مسجد: ص 211 ، ص 355 .

2- . کافی: ج 6 ، ص 517 ، ح 339 .

3- . اعراف / 31 .

4- . فقیه: ج 1 ، ص 128 ، ح 318 _ 359 .

دل فقیر شکست و عرض کرد: «خدایا گواه باش که من در مسجد رسول خدا صلی الله علیه و آله درخواست کمک کردم ولی هیچ کس به من کمک نکرد».

در این هنگام علی علیه السلام که در رکوع بود، با انگشت کوچکش اشاره کرد، فقیر به جلو آمد و با اشاره علی علیه السلام، انگشت را از انگشت علی علیه السلام بیرون آورد و رفت.

رسول خدا صلی الله علیه و آله پس از نماز به خدا متوجه شد و عرض کرد:

پروردگارا برادرم موسی از تو تقاضا کرد:

«رَبِّ اشْرَحْ لِي صَدْرِي وَيَسِّرْ لِي أَمْرِي * وَاخْلُلْ عُقْدَةً مِنْ لِسَانِي يَفْقَهُوا قَوْلِي وَاجْعَلْ لِي وَزِيْرًا مِنْ أَهْلِي * هَارُونَ أَخِي * اشْدُدْ بِهِ أَزْرِي * وَاشْرِكْهُ فِي أَمْرِي» (1) «سینه مرا گشاده دار، کار مرا آسان کن، و گره از زبانم بگشا، تا سخنان مرا بفهمند، و وزیری از خاندانم برای من قرار بده، برادرم هارون را، به وسیله او پشتم را محکم گردان، و او را در کار من شریک کن».

پس از این پیامبر اسلام صلی الله علیه و آله عرض کرد:

«خدایا خواسته ی موسی را عنایت کردی».

«اللَّهُم اشْرَحْ لِي صَدْرِي * وَيَسِّرْ لِي أَمْرِي * وَاجْعَلْ لِي وَزِيْرًا مِنْ أَهْلِي، عَلِيًّا، اشْدُدْ بِهِ أَزْرِي...».

«پروردگارا سینه مرا گشاده دار _ کار مرا آسان گردان، و وزیری از خاندانم برایم قرار بده که علی باشد، بوسیله او پشتم را محکم کن».

هنوز سخن پیامبر صلی الله علیه و آله به پایان نرسیده بود که جبرئیل نازل شد و این آیه را نازل کرد:

«إِنَّمَا وَلِيُّكُمُ اللَّهُ وَرَسُولُهُ وَالَّذِينَ آمَنُوا الَّذِينَ يُقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَيُؤْتُونَ الزَّكَاةَ وَهُمْ رَاكِعُونَ» (2) «سرپرست و رهبر شما، فقط خداست و پیامبر او، و آنها که ایمان آورده اند و نماز را برپا می دارند و در حال رکوع، زکات می پردازند».

ص: 280

1- طه / 25 تا 32 .

2- مائده / 55 .

به این ترتیب، ولایت و رهبری علی علیه السلام پس از پیامبر صلی الله علیه و آله از سوی خدا اعلام گردید. (1)

سؤالات راهب در مسجد

جمعی از مسیحیان به همراه راهب خود به مدینه و به مسجد وارد شدند و همراه خود قطعات طلا و اموال گران بهایی آورده بودند.

راهب در مسجد، خود را به جمعیتی که در مسجد در حضور ابوبکر نشسته بودند، رسانید و پس از ادای احترام، گفت: «کدام یک از شما خلیفه ی پیامبر و امین دین است؟».

حاضران به ابوبکر اشاره کردند.

راهب به ابوبکر نگریست و گفت: نام تو چیست؟ ابوبکر: نام من «عتیق» است.

راهب: دیگر چیست؟ ابوبکر: نام دیگرم «صدیق» است.

راهب: دیگر چیست؟ ابوبکر: نام دیگری ندارم.

راهب: مقصود من تو نیستی شخص دیگری است.

ابوبکر: منظور تو کیست؟ راهب من همراه جمعی از روم آمده ام و بار شتر من، طلا و نقره است، منظور من از پیمودن راه طولانی و آمدن به اینجا این است که مسائلی از خلیفه پیامبر صلی الله علیه و آله بپرسم، که اگر پاسخ صحیح داد، آئین اسلام را بپذیرم و از او امر خلیفه رسول خدا صلی الله علیه و آله اطاعت نمایم، و ضمناً اموالی را با خود آورده ام تا آن را بین مسلمین تقسیم کنم.

و اگر خلیفه نتوانست پاسخ دهد، به وطن بازگردم.

ص: 281

1- . ناسخ التواریخ حضرت علی: ج 1، ص 278_ این روایت با مختصر تفاوتی از کتب معتبر شیعه و سنی نقل شده است، برای اطلاع بیشتر به کتاب احقاق الحق: ج 2، ص 39 تا 41 و حیاة أمير المؤمنين علی صلی الله علیه و آله، ناظم زاده: ص 78.

ابوبکر گفت: مسائل خود را بپرس.

راهب: شما باید به من امان و آزادی بدهی که مورد آزار قرار نگیرم.

ابوبکر: در امن هستی بپرس.

راهب: به من خبر بده:

1_ آن چیست که برای خدا نیست؛ 2_ و در نزد خدا نیست؛ 3_ و خدا آن را نداند؟! ابوبکر در پاسخ این سه سؤال متحیر شد، پس از سکوت طولانی، به بعضی از اصحاب گفت که عمر را حاضر کنید.

به عمر اطلاع دادند و به مجلس آمد، راهب رو به عمر کرد و سؤالات خود را مطرح نمود، او نیز از پاسخ در مانده شد، سپس عثمان را خبر کردند و به مسجد آمد، راهب از او پرسید، او نیز در پاسخ در مانده شد (همه در مسجد افتاد و می گفتند خدا همه چیز را می داند و همه چیز در نزد او هست، این چه سؤال های نامناسبی است که راهب می کند؟!).

راهب گفت: این ها پیران بزرگواری هستند، ولی متأسفانه به خود مغرور شده اند، سپس تصمیم گرفت تا به وطن بازگردد.

در این هنگام سلمان با سرعت به حضور امام علی علیه السلام آمده و جریان را به او خبر داد و از آن حضرت استمداد نمود تا آبروی اسلام را حفظ کند.

امام علی علیه السلام با دو فرزندش حسن و حسین علیهما السلام وارد مسجد شد، وقتی که جمعیت مسلمین او را دیدند، شادمان شدند و تکبیر گفتند، برخاستند و با احترام، آن حضرت را به پیش خواندند.

ابوبکر به راهب گفت: کسی که تو می خواستی حاضر شد، هرچه سؤال داری از او بکن.

راهب به آن حضرت رو کرد و گفت: نام تو چیست؟ علی: نام من در نزد یهود «الیا» و در نزد مسیحیان «ایلیا» و نزد پدرم «علی» و نزد مادرم «حیدر» است.

راهب: چه نسبتی با پیامبر داری؟ علی: او برادر و پسر عموی من است و من داماد او هستم.

راهب: به حق عیسی علیه السلام مقصود و گم شده من تو هستی، اکنون به من خبر بده: آن چیست که برای خدا نیست، و در نزد خدا نیست، و خدا آن را نمی داند؟! علی: آن چیست که برای خدا نیست، فرزند و همسر است، و آنکه در نزد خدا نیست، ظلم است که به بندگان تعلق نمی گیرد، و آنکه خدا آن را نمی داند، شریک است که در ملک خود آن را برای خود نمی داند.

راهب تا پاسخ ها را شنید برخاست و زُتار و کمر بند گذاشت و سر امام علی علیه السلام را در آغوش گرفت و بین دو چشم آن حضرت را بوسید و گفت: گواهی می دهم که معبودی جز خدای یکتا نیست، و محمد صلی الله علیه و آله رسول خداست و تو جانشین رسول خدا صلی الله علیه و آله و امین امت و معدن حکمت و این دین و سرچشمه ی علم و برهان هستی، نام تو در تورات «الیا» و در انجیل «ایلیا» و در قرآن، «علی» و در کتاب های پیشین «حیدر» است، من تو را وصی به حق پیامبر صلی الله علیه و آله یافتم، و تو بعد از پیامبر صلی الله علیه و آله سزاوار مقام رهبری هستی. سزاوار است که تو در این مجلس بنشینی، بگو بدانم سرگذشت تو با این قوم چیست؟ امام علی علیه السلام پاسخ خلاصه ای به او داد.

آنگاه راهب برخاست و همه اموال خود را به آن حضرت تقدیم کرد، امام علی علیه السلام آن را گرفت و در همان مجلس بین مستمندان مدینه تقسیم نمود، راهب و همراهان در حالی که مسلمان شده بودند به وطن بازگشتند. (1)

جمعه بازار شیاطین

عطاء خراسانی [از قاریان و مفسران صدر اسلام] از قول کنیز همسرش امّ عثمان نقل نمود که گفت: از علی علیه السلام شنیدم _ بر فراز منبر مسجد کوفه _ می فرمود چون روز جمعه فرا رسد، شیاطین به وقت صبح با پرچم های خود به بازارها می روند و مردم را از طریق قرار دادن موانعی فریبنده بر سر راه، از رفتن به نماز جمعه باز می دارند.

ص: 283

1- . احتجاج طبرسی: ج 1، ص 307 و 308؛ الغدير: ج 7، ص 178 .

و فرشتگان بامدادان بر در مسجد می نشینند و نام افراد را از ساعات اول و دوم می نویسند تا هنگامی که امام جمعه بیرون می آید برای نماز. (1)

محراب، نزدیک ترین نقطه ی اوج

میستّر نگردد به کس این سعادت به کعبه ولادت به مسجد شهادت امام علی علیه السلام به سوی مسجد روانه شد طبق معمول دو رکعت نماز خواند و سپس بالای بام رفت تا اذان بگوید، با صدای بلند اذان گفت که صدایش به گوش کل ساکنان کوفه می رسید، پس از بام پائین آمد و به محراب رفت و مشغول نماز نافله ی صبح شد. وقتی خواست سر از سجده اول رکعت اول بردارد، ابن ملجم لعین شمشیر را بر فرق مقدس آن حضرت زد و آن امام را در حال عبادت و خواندن نماز شهید نمود. چه زیباست که انسان در حال عبادت شهید شود و بگوید: «فُزْتُ وَ رَبُّ الْكَعْبَةِ».

مراسم ازدواج فاطمه علیها السلام

امام باقر علیه السلام ازدواج علی و فاطمه را از قول جابر چنین بیان می کند: هنگامی که رسول خدا صلی الله علیه و آله خواست که فاطمه را به ازدواج علی علیه السلام درآورد، به او فرمود: ای ابوالحسن، به مسجد برو، من نیز در پی توبه مسجد خواهم آمد و در حضور مردم تو را به همسری فاطمه در خواهم آورد. و شمه ای از فضائلت را _ که بدان چشمت روشن شود _ بازگو خواهم کرد.

علی علیه السلام گوید: من از نزد رسول خدا صلی الله علیه و آله خارج شدم در حالی که از شدت شادی و سرور در پوست نمی گنجیدم. در میان راه ابوبکر و عمر با من روبرو شدند و گفتند: ای ابوالحسن، چه خبر؟ گفتم: رسول خدا صلی الله علیه و آله مرا به ازدواج فاطمه در می آورد و آگاهم ساخت که خداوند او را به ازدواج من در آورده است. اینک رسول خدا صلی الله علیه و آله از پی من روانه ی مسجد است تا در محضر مردم آن را بیان فرماید. آن دو شادمان همراه من به مسجد درآمدند.

ص: 284

1- . حدیث مسجد: ص 131 ، ح 183 ؛ از سنن ابوداود: ج 1 ، ص 237 ، ح 1051 .

علی علیه السلام گوید: به خدا سوگند، هنوز میان مسجد نرسیده بودیم که رسول خدا صلی الله علیه و آله به ما پیوست در حالی که چهره اش از شدت شادی و سرور می درخشید، آنگاه فرمود: بلال کجاست؟ پاسخ داد: لَبَّیک، در خدمتم یا رسول الله پرسید: مقدار کو؟ جواب داد: گوش به فرمانم ای رسول خدا. سپس پرسید: سلمان کجاست؟ پاسخ داد: فرمانبردارم، ای رسول خدا. سرانجام فرمود: ابوذر کجاست؟ عرض کرد: فرمان پذیرم ای رسول خدا.

هنگامی که همگی در برابر دیدگان پیامبر صلی الله علیه و آله قرار گرفتند، فرمود: برخیزید و به اطراف مدینه بروید و مهاجران و انصار و مسلمانان را فراهم آورید. آنان فرمان رسول خدا صلی الله علیه و آله را اجابت کردند و آن حضرت پیش آمد و بر بالاترین پله ی منبر نشست.

چون مسجد از مسلمانان پر شد، رسول خدا صلی الله علیه و آله برخاست و حمد و ثنای الهی را به جای آورد و فرمود: سپاس مخصوص خداوندی است که آسمان را برافراشت و زمین را گستراند...

پیامبر صلی الله علیه و آله ضمن ایراد سخنرانی خطبه ی عقد را خواندند و همه مسلمانان برای آن دو دعا کردند. (1)

در هفت سالگی

امام حسن در هفت سالگی، به مسجد می رفت، و پای منبر رسول خدا صلی الله علیه و آله می نشست و آنچه در مورد وحی، از آن حضرت می شنید، به منزل، باز می گشت و برای مادرش فاطمه ی زهرا علیها السلام نقل می کرد (همچون یک خطیب، روی متکائی می نشست، و سخنرانی و در ضمن؛ آنچه از پیامبر صلی الله علیه و آله فرا گرفته بود، بیان می کرد).

حضرت علی علیه السلام هرگاه وارد منزل می شد و با فاطمه ی زهرا علیه السلام سخن می گفت، درمی یافت که فاطمه علیها السلام آنچه از آیات قرآن، نازل شده، اطلاع دارد، از او پرسید:

«با اینکه شما در منزل هستید، چگونه به آنچه که پیامبر صلی الله علیه و آله در مسجد بیان کرده، آگه هستی؟!».

ص: 285

فاطمه ی زهرا علیها السلام جریان را به عرض رساند، که این آگاهی، از ناحیه فرزندت حسن علیه السلام به من انتقال می یابد.

روزی علی علیه السلام در خانه مخفی شد، حسن علیه السلام که در مسجد، وحی الهی را شنیده بود، وارد منزل شد و طبق معمول، بر متکا نشست، تا به سخنرانی پردازد، ولی لکنت زبان پیدا کرد، حضرت زهرا علیه السلام تعجب نمود؛ حسن علیه السلام به مادر عرض کرد: «تعجب مکن، چرا که شخص بزرگی، سخن مرا می شنود، و استماع او مرا، از بیان مطلب، بازداشته است».

در این هنگام علی علیه السلام از مخفیگاه خارج شد و فرزندش، حسن علیه السلام را بوسید. (1)

امام حسن علیه السلام در مسجد کوفه

در آن هنگام که امام حسن علیه السلام در کوفه بود، وقتی معاویه بر اوضاع مسلط شد، به کوفه آمد، جمعی از طرفدارانش به او گفتند:

«حسن بن علی علیه السلام در نظر مردم کوفه مقامی بس ارجمند دارد، اگر او را به اجبار وارد مسجد کنی، و در ملاعام بر بالای منبر بروی و او را در حضور مردم سرافکنده کنی، کار شایسته ای نموده ای، معاویه این پیشنهاد را نپذیرفت، آنان اصرار کردند، سرانجام معاویه پذیرفت، برای نماز به مسجد آمد و جمعیت در مسجد بودند، امام حسن علیه السلام را ناگزیر به مسجد آوردند معاویه بالای منبر رفت و بسیار هتاکی کرد و به ساحت مقدس حضرت علی علیه السلام ناسزا گفت.

هماندم امام حسن علیه السلام برخاست و فریاد زد: این پسر جگر خواره، آیا تو به امیر مؤمنان علی علیه السلام ناسزا می گویی، با اینکه پیامبر صلی الله علیه و آله فرموده است:

«هرکس به علی علیه السلام ناسزا بگوید به من ناسزا گفته، و هر کس به من ناسزا بگوید، به خدا ناسزا گفته، و کسی که به خدا ناسزا بگوید، خدا او را داخل دوزخ می کند، به طوری که تا ابد در دوزخ بماند».

سپس امام حسن علیه السلام به صورت اعتراض، مجلس را ترک کرد. (2)

ص: 286

1- . سفینه البحار: ج 1 ، ص 254 .

2- . احتجاج طبرسی: ج 1 ، ص 145 .

امام حسین علیه السلام می فرماید:

«در مسجد نشسته بودیم ناگاه مؤذن بر بالای مناره رفت و فریاد زد:

«اللّٰه اکبر، اللّٰه اکبر».

«فبکی أمير المؤمنين علي بن أبي طالب عليه السلام و بکینا بیکانه».

«آنگاه امیرالمؤمنین علی بن ابی طالب گریست و با گریه اش ما نیز گریستیم».

هنگامی که مؤذن، اذان را به پایان رساند، فرمود: آیا می دانید مؤذن چه می گوید: گفتیم: خدا و رسول و وصی او بهتر می دانند.

آنگاه فرمود: اگر بدانید چه می گوید، بسیار کم می خندید و بسیار زیاد می گریید...» (1).

در آستانه ی مسجد

در حالات امام سجّاد علیه السلام آمده است که سیره ی آن حضرت چنین بود که هنگام وضو بند از بندش می لرزید و رنگش زرد می شد. وقتی از ایشان در این باره پرسیدند، فرمود:

«حَقُّ عَلٰی كُلِّ مَنْ وَقَفَ بَيْنَ يَدَي رِبِّ الْعَرْشِ أَنْ يَصْغَرَ لَوْثُهُ، وَتَرْتَعِدَّ مَفَاصِلُهُ، وَكَانَ عَلَيْهِ السَّلَامُ إِذَا بَلَغَ بَابَ الْمَسْجِدِ رَفَعَ رَأْسَهُ وَيَقُولُ: إِلَهِي ضَيْفُكَ بَبَابِكَ، يَا مُحْسِنُ قَدْ أَتَاكَ الْمُسَى، فَتَجَاوَزَ عَنْ قَبِيحِ مَا عَدَدِي بِجَمِيلِ مَا عِنْدَكَ، يَا كَرِيمُ...» (2). «شایسته است هرکس در برابر پروردگار می ایستد رنگش زرد گردد و مفاصلش بلرزد و ایشان هنگام رسیدن به در مسجد، سرش را بلند و می کرد و عرض می کرد: خداوندا میهمانت بر در خانه ات آمده است،

ص: 287

1- . حدیث مسجد: ص 72 ، ح 62 ؛ از بحار الانوار: ج 84 ، ص 131 ، ح 24 .

2- . حدیث مسجد: ح 325 ؛ بحار: ج 43 ، ص 339 ، ح 13 .

ای خداوند احسان کننده، بنده ی گناهکارت نزد تو آمده، پس به نیکی آنچه نزد توست تو را سوگند می دهم که از اعمال قبیح من در گذری ای کریم».

از پیامبر خدا صلی الله علیه و آله در ضمن آداب ورود، این دعاها نیز نقل شده است:

«بِسْمِ اللَّهِ وَعَلَى اللَّهِ تَوَكَّلْتُ، لَا حَوْلَ وَلَا قُوَّةَ إِلَّا بِاللَّهِ».

و هنگام خروج:

«بِسْمِ اللَّهِ وَأَعُوذُ بِاللَّهِ مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ».(1) دعاهاى دیگری نیز در این باب رسیده است، مثل قرائت آیه الکرسی، معوذتین، و غیره. در این باره رجوع شود به احادیثی در بحار: ج 84، ص 24، ح 16 و ج 43، ص 339 و ج 83، ص 348 و ص 98، ح 68؛ و تهذیب الأحکام: ج 2، ص 65، ص 1 و ج 3، ص 263 و نظایر آن.

امام سجاد علیه السلام در مسجد جامع شام

پس از قیام خونین کربلا، به هنگام اسارت اهل بیت پیامبر صلی الله علیه و آله در شام روز جمعه ای، برای اقامه ی نماز جمعه در مسجد شام حاضر شدند و حضرت سجّاد علیه السلام را که در اسارت بود به مسجد آوردند.

به دستور یزید، خطیب او به منبر رفت و پس از حمد و ثنای الهی، و تمجید امویان و یزید، سخن خود را با سبّ و بدگویی به حضرت امام علی و امام حسین علیهما السلام آغاز کرد.

در این موقع حضرت سجّاد علیه السلام فریاد زد:

«وَيْلَكَ أَيُّهَا الْخَاطِبُ اشْتَرَيْتَ مَرْضَاتِ الْمَخْلُوقِ بِسَخَطِ الْخَالِقِ...».(2) «وای بر تو ای سخنران رضای مخلوق با سخط خالق خریداری کردی و برای خشنودی یزید خدا را به خشم آوردی».

آنگاه یزید را _ بدون آداب و احترام و القاب _ صدا زد و فرمود: اجازه بده بالای این چوب ها بروم و غیره.

ص: 288

1- . حدیث مسجد: ح 310؛ بحار الأنوار: ج 84، ح 26، ص 19 .

2- . نفس المسموم: ص 284 .

یزید بر اثر فشار افکار عمومی ناچار شد اجازه دهد، حضرت با خطبه ای بسیار افشاگر، بنی امیه را رسوا و قیام کربلا را جاودانه ساخت... .

مساجد در شب تار

محمد بن منکدر _ که روحیه ای مقدس مآبانه و خودپسند داشته است _ می گوید: امام باقر علیه السلام را در شبی تاریک و بشدت ظلمانی دیدم که به مسجد می رفت و من به سرعت رفتم تا به او رسیدم و سلام کرد، جواب سلامم را داد و فرمود: ای محمد بن منکدر، رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمودند:

«بشّر المشائین إلى المساجد فی ظلم اللیل بنور ساطع یوم القیامه».

«آنان را که در تیرگی شب به مسجد می روند، به نوری ساطع در قیامت بشارت باد».

نیز محمد بن منکدر گوید: از امام کاظم علیه السلام شنیدم که به نقل از پدرش علیه السلام فرمود:

«بهشت و حوریان مشتاق کسی هستند که مسجدها را جارو و غباررویی کند».(1) حضرت امام صادق علیه السلام:

«پدرم امام باقر علیه السلام هرگاه حاجتی از خدا می خواست، هنگام ظهر از خداوند درخواست می نمود، او هرگاه حاجتی داشت، ابتدا چیزی را در راه خدا صدقه می داد، بوی خوش به کار می برد، آنگاه به سوی مسجد می شتافت و حاجت خود را در آنجا از خداوند می طلبید».

داود بن فرقد نیز می گوید: امام صادق علیه السلام فرمود: همواره هرگاه حاجتی از خداوند دارم، هنگام ظهر برای دعا به مسجد می روم.(2) آن حضرت در شبی از شب های قدر با آنکه به سختی بیمار بود، دستور داد وی را با همان حال بیماری به مسجد ببرند تا در خانه خدا به دعا و عبادت

ص: 289

1- . حدیث مسجد: ص 115 ؛ نقل از الکافی: ج 2 ، ص 635 ، ح 3 .

2- . ر.ک: بحار الانوار، علامه محمد باقر مجلسی: ج 47 ، ص 347 ، ش 44 .

بپردازد. (1) وقتی فشارهای سیاسی امویان بر پیروان امام سجّاد علیه السلام شدّت یافت، آن حضرت، فرزند گرامی اش، امام باقر علیه السلام را فرمان داد تا به مسجد برود و برای رفع گرفتاری های شیعیان دعا کند. امام باقر علیه السلام به مسجد رفت؛ دو رکعت نماز گزارد، گونه خود را بر خاک نهاد و برای رفع گرفتاری ها دعا کرد و دعای او کارگر افتاد. (2) شواهدی در دست است که مسلمانان صدر اسلام، بر این باور بودند که به هنگام بروز حوادث سخت باید در مسجد حاضر شوند و دعا کنند. (3) آنان مسجد را محض حقّ تعالی و جایگه فرود آمدن رحمت گسترده او می دانستند. ماجرای پناه آوردن ابولبابه به مسجد پیامبر صلی الله علیه و آله به خوبی، این باور مسلمانان را روشن می کند.

بر پایه آنچه برخی از مفسران در شأن نزول آیه ده از سوره ی توبه بیان کرده اند، در جنگ تبوک نیز گروهی از مسلمانان (4) که بدون عذر از حضور در جنگ خودداری کرده بودند، از سر توبه و ابراز پشیمانی به مسجد پناه آوردند و برای جلب رحمت خاصّ خداوند خود را به ستون های مسجد پیامبر صلی الله علیه و آله بستند.

از آنچه گذشت روشن می شود که در صدر اسلام، مسلمانانی که دچار خطا و لغزش می شدند و خود را نیازمند به لطف و احسان ویژه ی خداوند می دانستند، به مسجد پناه می آوردند، زیرا این جایگاه مقدّس را جلوه گاه رحمت خاصّ خداوند مهربان می دانستند.

این باور مسلمانان مورد تأیید پیامبر صلی الله علیه و آله نیز قرار گرفته بود.

بر پایه نقلی، آنان که پس از جنگ تبوک خود را به ستونهای مسجد بستند نیز به دست پیامبر صلی الله علیه و آله ریسمان از آنها گشوده شد. (5)

ص: 290

-
- 1- . وسائل الشیعه: ج 5، ص 53، ح 87 .
  - 2- . ر.ک: همان منبع: ج 46، ص 20، ح 61 .
  - 3- . ر.ک: همان منبع: ج 46، ص 278 .
  - 4- . برخی، نام ابولبابه را نیز در شمار افراد این گروه ذکر کرده اند. ر.ک: مجمع البیان فی تفسیر القرآن، فضل بن حسن طبرسی: ج 5، ص 67 .
  - 5- . ر.ک: مجمع البیان فی تفسیر القرآن، فضل بن حسن طبرسی: ج 5، ص 67 .

بشار مُکاری می گوید: در کوفه به محضر امام صادق علیه السلام رسیدم، طبقی خرمای بسیار مرغوب طبرزد در نزد حضرت بود و میل می فرمود، فرمود: ای بشار پیش بیا و بخور.

عرض کردم: خدا گوارایت کند و مرا فدایت گرداند، نمی توانم بخورم زیرا در راه صحنه ای غمناک دیدم که غصه گلوگیرم شده و دلم را به درد آورده است، فرمود: به حقّ خودم سوگند می دهم که پیش بیایی و میل کنی؛ از این رو جلو رفتم و خوردم.

آنگاه از من پرسید: چه شده است؟ عرض کردم: در راه دیدم نیروهای گارد حکومتی بر سر زنی می زدند و به زندانش می بردند، و آن زن با صدای بلند فریاد می زد: «المستغاث بالله ورسوله» و کسی به دادش نمی رسید.

امام پرسیدند: چرا با او چنین می کردند؟ گفتم: مردم می گفتند: این خانم در راه لغزید، با پهلو به زمین خورد، به یاد ضربه فاطمه علیها السلام گفت: «لعن الله ظالمیک یا فاطمه». «ای فاطمه، خدا جفاکارانت را لعنت کند». از این رو او را می زدند و می بردند.

بشار گوید: امام علیه السلام به قدری ناراحت شد که دست از غذا کشید، نتوانست تناول کند و گریان شد، همواره اشک می ریخت تا جایی که محاسن، دستمال و سینه اش از اشک خیس شد. آن گاه به من فرمود: «بشار برخیز با هم به مسجد سهله برویم و نجاتش را از خدا بخواهیم».

بشار گوید: امام شخصی از شیعیان را به سوی دارالاماره فرستاد و فرمود: اوضاع را بررسی کن و جایی نرو تا قاصدم بیاید و اگر خبری شد هر جا باشیم به ما برساند.

ما به طرف مسجد سهله روانه شدیم و هر یک دو رکعت نماز خواندیم، آنگاه امام صادق علیه السلام دست بر آسمان این دعا را خواند: «أنتَ اللهُ...» تا آخر دعا، سپس به سجده افتاد که من جز نفس، چیزی از او نمی شنیدم، سپس سر برداشت و فرمود، برخیز، آن زن آزاد شد.

با هم بیرون شدیم، در بین راه بودیم که آن مرد شیعه ای که حضرت به در دارالاماره فرستاده بود، به ما ملحق شد، فرمود: چه خبر، عرض کرد: ایستاده بودم که یک مأمور آمد و زن را

از بازداشتگاه بیرون آورد و از زن پرسید: چه گفتی؟ زن جواب داد: بر زمین خوردم، سپس گفتم: «لعن الله ظالمیک یا فاطمه» این گونه با من رفتار شد.

مأمور، دویست درهم به او داد و گفت: این را بگیر و امیر را حلال کن. آن زن نگرفت، وی نزد امیر رفت و ماجرا را شرح داد و برگشت و به زن گفت: تو آزادی، برو، و زن به طرف خانه اش رفت.

امام علیه السلام پرسید: دویست درهم را نگرفت؟ شیعه پاسخ داد: آری، با آن که به خدا قسم به آن پول ها نیاز داشت، نگرفت.

آن گاه امام صادق علیه السلام کیسه ای حاوی هفت دینار [طلا] از جیب خود در آورد و گفت: این را به منزلش ببر و سلام مرا به آن زن برسان.

با هم رفتیم و سلام امام علیه السلام را به او ابلاغ کردیم.

زن با شگفتی پرسید: تو را به خدا. امام جعفر بن محمد به من سلام رسانده است؟ به زن گفتم: خدا خیرت دهد به خدا قسم جعفر بن محمد به تو سلام می رساند، از خود بی خود شد، گریبان چاک زد و مدهوش بر زمین افتاد. بشار مکاری گوید: صبر کردیم تا به هوش آمد و گفت: دوباره بگو. ماجرا را اعاده کردیم، باورش نمی شد تا سه بار تکرار کردیم و به او گفتیم: این مزدگانی را از امام صادق علیه السلام بپذیر، دینارها را گرفت و گفت: از او بخواهید برایم دعا کند تا خدا مرا بیامرزد، زیرا احدی را نمی شناسم که برای تو سئل به درگاه خدا، از آن امام و آبا و اجدادش _ صلوات الله علیهم _ مؤثرتر باشد؛ ما نزد امام علیه السلام برگشتیم، هنگامی که با امام سخن می گفتیم، می گریست و برایش دعا می فرمود.

از فرصت استفاده کردم، پرسیدم: کاش می دانستم چه زمان فرج آل محمد صلی الله علیه و آله را خواهم دید.

فرمودند: ای بشار، هنگامی است که آن ولی الله که چهارمین تن از فرزندان من است از دنیا رود، در دشوارترین شهرها و میان شرورترین بندگان، آنگاه است که به همه بنی فلان [بنی عباس] مصیبتی خواهد رسید. آن زمان را که دیدی، وقتی است که کار حکومت شان دشوار

و تنگ گردد، «ولا مَرَّ لَأمر الله»؛ «کسی نمی تواند، از خواست خدا جلوگیری کند». (1)

معامله ای معنوی مقابل مسجد

از امام جواد علیه السلام نقل شده است که امام صادق علیه السلام اسبی داشت، هر وقت به مسجد می رفت بر آن سوار می شد، غلام ایشان آن اسب را کنار مسجد نگه می داشت، روزی مردی خراسانی نزد غلام رفت و گفت: این اسب از کیست و نام آقای تو چیست؟ او گفت: من غلام امام صادق علیه السلام هستم و این اسب از آن حضرت است، آن مرد به غلام گفت: ممکن است با من یک معامله بکنی و آن اینکه همه ی ثروتم را به تو بدهم و این شغل خود را به من بدهی، من ثروت بسیار در خراسان از ده و مزرعه دارم، می نویسم همه اموالم را بگیری و شغل خود را به من بدهی، من مملوک شوم و تو آزاد.

غلام گفت: باید از مولای خود اجازه بگیرم، چون امام از مسجد بیرون آمد و برحسب معمول سوار بر اسب شد و غلام در خدمت آن حضرت به منزل آمد، غلام اسب را در بهار بند بست و به حضور امام شرفیاب شد، و عرض کرد، من مدت ها در خدمت شما هستم و از نوکری مضایقه ندارم، حال اگر اقبالی به من روی داد شما درباره آن مضایقه چه می فرمائید؟! آن حضرت فرمود: نه فقط مضایقه نمی کنم، بل کمک هم می کنم، عرض کرد:

مردی خراسانی آمده و چنین می گوید و جریان را گفت.

حضرت فرمود: اختیار با خود توست، آزادی، اگر میل داری برو.

غلام عرض کرد: منظورم مشورت با شماست.

صلاح من در چیست، امام فرمود: نظر به اینکه مدت طولانی این جا هستی و انس و محبت بین ما پیدا شده است، لازم می دانم تو را نصیحت کنم، این مرد که راضی است آزادی خود را تبدیل به بندگی کند و از آن همه مال و ثروت خود بگذرد، و از شهر و وطن قطع علاقه کند و قبول خدمت کرده و غلام شود، دیوانه نیست، مردی است شریف و بزرگووار و با ایمان، چون روز قیامت شود، پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله به نور لطف خدا و عنایت حق تعالی می پیوندند و علی علیه السلام و همچنین حضرت صدیقه ی طاهره علیها السلام و پیشوایان دین و امامان معصوم همه با همند

ص: 293

و از یکدیگر جدا نیستند، پیروان و خدمتگذاران ما نیز با ما هستند، و مقامی که در دنیا داشته اند، در عالم آخرت محفوظ و همان ارتباط برقرار است، غلام تأملی کرد و گفت: یابن رسول الله نمی روم و به هیچ قیمت این مقام را از دست نمی دهم.

من از آن روز که در بند توام آزادم پادشاهم چو بدام تو اسیر افتادم همه غم های جهان هیچ اثر می نکند و من از بسکه بیدار عزیزت شادم خرم آن روز که جان می رود اندر طلبت تا بیایند عزیزان به مباک بادم من که در هیچ مقامی نزد خیمه ی انس پیش تو رخت بیفکنم و دل بنهادهم دانی از دولت وصلت چه طمع من دارم یاد تو مصلحت خویش ببرد از یادم سخن راست نیاید که چه شیرین سخنی وین عجبت که تو شیرینی و من فرهادم (1)

امام رضا علیه السلام در مسجد مدینه

ابواصلت هروی _ در باره ی تلاش ها و ارشادات علمی امام رضا علیه السلام در مسجد _ می گوید: از امام رضا علیه السلام شنیدم که می فرمود: برنامه من چنین بود که در روضه [کنار مرقد پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله در مسجد مدینه] می نشستم، با آنکه شمار عالمان در مدینه زیاد بودند، هرگاه یکی از آنان در مسئله و موضوعی درمی ماند و با مشکل مواجه می شد، همگی به من اشاره می کردند و مشکلات را نزد من می فرستادند و من پاسخگو بودم. (2)

سرگرمی های دنیوی در مسجد

حضرت امام صادق علیه السلام می فرماید:

«إِنَّ أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ عَلَيْهِ السَّلَامُ رَأَى قَاصًّا (3) فِي الْمَسْجِدِ فَضَرَبَهُ بِالدَّرَةِ وَ طَرَدَهُ». (4)

ص: 294

-
- 1- . داستان ها و پندها: ج 3 ، ص 50 .
  - 2- . بحار الانوار: ج 49 ، ص 100 .
  - 3- . برخی «قاص» را آرایشگر معنا کرده اند. سیمای مسجد: ج 1 ، ص 325 ؛ و طبق کتب لغت معنای بالا صحیح است. ر.ک: المعجم الوسيط، قصص.
  - 4- . وسائل الشيعه: ج 3 ، ص 496 ، باب 17 ، ح 3 .

«امیر المؤمنین علیه السلام داستان پردازی و قصه گویی را در مسجد دید _ که معرکه گرفته و مردم را سرگرم کرده است _ وی را با تازیانه زد و از مسجد بیرونش کرد».

رسول خدا صلی الله علیه و آله نیز روزی در مسجد به مردی که تیرهای خود را می تراشید برخورد نمودند، وی را از این کار در مسجد منع کردند و فرمودند:

«إِنَّهَا لَيْغِيرُ هَذَا بُنَيْتٌ» (1) «مسجد را برای این گونه کارها نساخته اند».

اهتمام به نماز جماعت صبح

عبدالله سنان می گوید: از امام صادق علیه السلام شنیدم که می فرمود:

«رسول خدا صلی الله علیه و آله پس از آنکه نماز صبح را با اصحاب خویش به جای آورد، روبه آنان کرد و درباره ی افرادی _ با ذکر نام _ جو یا شد که آیا در نماز جماعت حضور دارند؟ گفتند: خیر، حاضر نیستند ای رسول خدا.

پیامبر صلی الله علیه و آله فرمود: آیا در مسافرت اند؟ گفتند: خیر، ای رسول خدا.

آنگاه پیامبر صلی الله علیه و آله فرمود: أما إني لیس من صلاه أشدّ علی المنافقین من هذه الصلاه والعشاء؛ ولو علموا أيّ فضلٍ فیهما لأتوهما ولو حبّواً.

یعنی نمازی برای منافقان، شکننده تر از نماز صبح و عشا نیست؛ اگر مؤمنان می دانستند که این دو نماز چه فضیلتی دارد؛ با حالت سینه خیز هم که بود خود را می رسانند و در آن شرکت می کردند» (2).

ص: 295

1- . سیمای مسجد: ج 1 ، ص 325 .

2- . وسائل الشیعه: ج 5 ، ص 378 ، باب 3 ، ح 1 و ر. ک: صحیح مسلم: ج 5 ، ص 154 .

علی بن خالد می گوید: در شهر سامرا، با خبر شدم مردی را دست بسته از شام آورده و در این جا به زندان انداختند، و می گویند: ادعای پیامبری دارد.

به زندان رفتم و با مأموران زندان محبت کردم و خواستم تا مرا نزد او بردند، ولی وقتی از نزدیک او را دیدم، وی را مردی با شخصیت با فهم و خردمند یافتم، پرسیدم: داستان تو چیست؟ گفت: در شام در محلی که می گویند سر مقدس سیدالشهدا حسین بن علی علیه السلام را در آنجا نصب کرده بودند، عبادت می کردم، یک شب در حالی که به ذکر خدا مشغول بودم ناگهان شخصی را جلو خود دیدم که به من گفت: برخیز.

من نیز برخاستم و به همراه او چند قدمی پیمودم که دیدم در مسجد کوفه هستیم. از من پرسید: این مسجد را می شناسی؟ (1) گفتم: آری مسجد کوفه است. در آنجا نماز خواندیم و بیرون آمدیم. باز اندکی راه رفتیم که دیدم در مسجد پیامبر صلی الله علیه و آله در مدینه هستیم. تربت پیامبر را زیارت کردیم، و در مسجد نماز خواندیم و بیرون آمدیم. اندکی راه پیمودیم که خود را در شام و در جای خود یافتیم و آن شخص از نظرم پنهان شد.

از آنچه دیدم در تعجب و شگفتی ماندم، تا یک سال گذشت و باز همان شخص آمد و همان مسافرت و ماجرا که سال پیش دیده بودم به همان شکل تکرار شد. اما این بار وقتی می خواست از من جدا شود او را سوگند دادم که خود را معرفی کن لذا فرمود:

«من، محمد بن علی بن موسی بن جعفر بن محمد بن علی بن حسین بن علی بن ابی طالب، هستم».

این داستان را برای برخی نقل کردم و خبر آن به «محمد بن عبدالملک زیّات» وزیر معتصم خلیفه ی عباسی رسید، لذا فرمان داد تا مرا بند کرده به اینجا آورند و زندانی سازند. و به دروغ شایع کنند که من ادعای پیامبری کرده ام.

علی بن خالد می گوید: به او گفتم: می خواهی ماجرای تو را به «زیّات» بنویسم تا اگر از حقیقت ماجرا مطلع نیست مطلع شود؟

ص: 296

گفت: بنویس. داستان را به «زیات» نوشتم و در پشت همان نامه ی من پاسخ داد: «به او بگو از کسی که یک شبه او را از شام به کوفه و مدینه و مکه برده و بازگردانده است بخواهد تا از زندان نجاتش دهد».

از این پاسخ اندوهگین شدم، و فردای آن روز به زندان رفتم تا پاسخ را به او بگویم و او را به صبر و شکیبایی توصیه نمایم. اما دیدم زندانبانان و پاسبانان و بسیاری دیگر ناراحت و مضطرب هستند. پرسیدم: چه شده است؟ گفتند: مردی که ادعای پیامبری داشت، دیشب از زندان بیرون رفته و نمی دانیم چگونه رفته است؟ به زمین فرورفته و یا به آسمان پرواز کرده است؟! هرچه جست و جو کردند اثری از او به دست نیاوردند. (1)

حضرت مهدی علیه السلام

حبه عرنی، از اصحاب امیر مؤمنان علیه السلام گوید: امیر مؤمنان علیه السلام از کوفه به طرف حیره (2) روانه بود، در بیرون شهر فرمود: «لَتَصَلَّنَّ بِهِذِهِ...» حتماً در این جا اقامه نماز خواهد شد و با اشاره دست به سوی کوفه و حیره فرمود: تا آن جا که مساحت یک زراع زمین بیابان بین کوفه و حیره به دینارها فروخته خواهد شد و حتماً در حیره مسجدی با پانصد باب برای حضرت قائم عجل الله تعالی فرجه بنا می شود، زیرا مسجد کوفه گنجایش آنان را ندارد و قطعاً در آن مسجد دوازده امام عادل نماز می گزارند.

پرسیدم یا امیرالمؤمنین: آیا این مسجدی که وصف آن را بیان می فرمایید، در آن روزگاران گنجایش آن جمعیت را خواهد داشت؟ فرمودند: برای او چهار مسجد بنا شود، که مسجد کوفه کوچک ترین آنهاست و این دو مسجد دیگر در دو طرف کوفه از آن طرف و این طرف بنا شود و اشاره کردند به طرف بصری ها و نجفی ها. (3)

ص: 297

- 1- . ارشاد مفید: ص 304 ؛ اعلام الوری: ص 332 ؛ الفصول المهمه: 289 .
- 2- . روستایی نزدیک کوفه و تبعیدگاه دوساله امام صادق علیه السلام بوده است.
- 3- . التهذیب: ج 3 ، ص 253 ؛ معجم اعلاحم والفتن: ج 4 ، ص 210 .

چکیده

مقاله با اشاره به اهمیت ویژه مراکز عبادی در ادیان الهی و انتخاب معماری صحیح را زمینه ساز نیل به اهداف مقدس معابد و مساجد معرفی نموده است؛ نگارنده در بخش نخست برخی از دستورات بهداشتی اسلام در خصوص مساجد همچون نظافت و آراستگی و نهی از تولید سروصداهای بلند و آزاردهنده را مطرح ساخته و در بخش دوم برخی از مصادیق رعایت سلامتی در معماری مسجد همچون برخورداری از نور و تهویه مناسب، رنگ آمیزی شاداب و رعایت بهداشت روانی را مورد توجه قرار داده است.

اشاره

از دیدگاه ادیان الهی، عبادت و اظهار بندگی و خضوع در برابر آفریدگار هستی اهمیت ویژه ای دارد و بر این اساس، مکان عبادت از جایگاه والایی برخوردار است. در مکتب اسلام، به مسجد به عنوان «بیت الله» و مرکز عبادت و نیایش عبادالله توجه و عنایت خاصی شده است، چنان که از زمان تأسیس نخستین مسجد در زمان حیات پربرکت نبی اکرم صلی الله علیه و آله و سلمتا دوران کنونی، علی رغم فراز و نشیب هایی که مسلمین در طول تاریخ داشته اند مساجد همواره مورد توجه مسلمانان بوده است. معماری مساجد نمودهایی از این توجه را به خوبی آشکار می سازد.

معماری می تواند زمینه ساز و تسهیل کننده نیل به اهداف مقدس و انسان ساز در مکان های عبادی باشد. با استفاده از متون اسلامی می توان استنتاج نمود که چنان چه مساجد با استمداد از دیدگاه های اسلام طراحی و ساخته و استفاده شود، دستیابی به سلامت جسمی و روانی مورد نظر مکتب اسلام نیز تسهیل خواهد شد.

در واقع بهره گیری از دستورهای جامع نگر و انسان ساز اسلام زمینه ساز اعتلای نقش مساجد در تأمین سلامت جسم و روح انسان هاست.

این مقاله، پس از نگاهی کوتاه به آیات و روایات مرتبط با مسأله، بعضی از مصادیق عینی رعایت بهداشت جسمی و روانی را در مساجد گوش زد می کند.

بخش اول: برخی از دستورهای بهداشتی اسلام در خصوص مساجد

1. نظافت و پاکیزگی مساجد: در متون اسلامی علاوه بر دستورهایی که در باره عمران مساجد آمده، توصیه های بسیاری به نظافت و پاکیزگی مساجد شده است که ذیلاً برخی از آنها ذکر می شود:

— دستور تطهیر خانه خدا به حضرت ابراهیم علیه السلام:

«طهراً بیٹی للطائفین و العاکفین و الركع السجود»⁽¹⁾ — امام صادق علیه السلام از حضرت رسول اکرم صلی الله علیه و آله وسلم روایت فرمود:

«هر که مسجدی را نظافت کند، حق تعالی ثواب آزاد کردن یک بنده را برای او بنویسد و اگر کسی به اندازه دارویی که در چشم می ریزند از مسجد خاکروبه بردارد، خداوند دو بهره عظیم از رحمت به او کرامت فرماید»⁽²⁾ — از پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله وسلم نقل شده است: کفش خود را (جهت حفظ پاکیزگی مسجد) نزدیک در مسجد، در مکان مشخصی محفوظ دارید.

در کتب فقهی نیز احکامی مبسوط در باره طهارت مساجد آمده است.⁽³⁾⁽⁴⁾

ص: 302

1- . بقره / 125 .

2- . مجلسی، محمدباقر، عین الحیوه، مؤسسه مطبوعاتی امیرکبیر: ص 277 _ 275 ؛ 574 _ 573 .

3- . امام خمینی قدس سره، رساله توضیح المسائل، انتشارات وزارت ارشاد اسلامی، 1364، مسائل شماره 798 الی 865 .

4- . رزاقی، ابوالقاسم، مسجد پایگاه توحید و تقوی، انتشارات حزب جمهوری اسلامی، 1362 .

2. نظافت و بهداشت بدن و پوشاک نمازگزار: خداوند در قرآن کریم ضمن بیان خصوصیات مسجد قبا می فرماید:

«... فيه رجال يحبون ان يتطهروا...» (1) «در آن مسجد کسانی هستند که دوست دارند از آلودگی ها و ناپاکی ها (ظاهری و باطنی، جسمی و روحی) پاک شوند...» (2) احادیثی بسیار در فضیلت ورود با طهارت به مسجد وارد شده است از جمله:

امام صادق علیه السلام فرمود:

«لا تدخل المساجد الا بالطهاره».

«داخل مسجد نشوید مگر با طهارت».

امام صادق علیه السلام فرمود:

«عليكم باتيان المساجد، فانها بيوت الله في الارض و من اتاها متطهرا طهره الله من ذنوبه و كتب من زواره...».

«برشما باد رفتن به مساجد، به درستی که مساجد خانه های خدا در روی زمین هستند و هر که با طهارت به مسجد رود خداوند او را از گناهانش پاک گرداند و او را از زوار خودش محسوب دارد» (3)(4) هم چنین توصیه شده است نمازگزار قبل ورود به مسجد، ته کفش خود را بررسی کند تا کثیف و آلوده نباشد.

در مورد لباس نمازگزار نیز احکام فقهی متعددی بیان شده، به نحوی که پاک بودن لباس نمازگزار و آلوده نبودن به نجاساتی چون خون، ادرار و مردار از جمله شرایط آن است.

ص: 303

1- . توبه / 108 .

2- . رزاقی، ابوالقاسم، مسجد پایگاه توحید و تقوی، انتشارات حزب جمهوری اسلامی، 1362 .

3- . رزاقی، ابوالقاسم، مسجد پایگاه توحید و تقوی، انتشارات حزب جمهوری اسلامی، 1362 .

4- . ری شهری، محمد، میزان الحکمه، المجلد الرابع، مکتب الاعلام الاسلامی، 1362 : ص 390_ 400 .

همچنین استحباب پوشیدن لباس سفید و پاکیزه ترین لباس ها و کراهت پوشیدن لباس سیاه و چرک و مسائلی دیگر در کتب فقهی بیان شده است. (1)(2) بدیهی است طهارت و پاکی جسم مرحله ابتدایی و مقدماتی طهارت روح است لذا انسان مسلمان باید از مرحله طهارت جسم گذر کند تا به طهارت روح دست یابد. مسجد مکان افراد پاک و مطهر از لحاظ جسم و روح است، چنان که در آیه 28 سوره توبه، مشرکان ناپاک محسوب شده اند و حق ورود به مسجد الحرام از آنان سلب شده است. (3) امام خمینی قدس سره در باره اولویت تطهیر روح بر جسم پس از بیان آیه شریفه: «رجال یحبون ان یتطهروا واللّه یحب المطهرین» می نویسد:

«و سالک روشن ضمیر از دستور شرع مقدس به تطهیر ظاهر در حال نماز متفطن می گردد که نجاست باطن و آلودگی جان به مراتب بیشتر و شدیدتر از نجاست و آلودگی ظاهر تن است که به فرموده عارف رومی:

این نجاست ظاهر، از آبی رود و آن نجاست باطن، افزون می شود این نجاست بویش آید بیست گام و آن نجاست بویش از ری تا به شام بلکه بویش آسمان ها بر رود بر دماغ حور و رضوان به شود پس اعتنا به تطهیر دل و جان بیش از تطهیر تن و لباس کند...». (4) 3 . آراستگی هنگام ورود به مساجد: در آیه 31 سوره اعراف به مسلمانان توصیه شده است که در مساجد همراه با زینت حضور یابند:

«خذوا زینتکم عند کل مسجد».

«در رفتن به مساجد زینت های خود را بردارید».

ص: 304

-
- 1- . امام خمینی قدس سره، رساله توضیح المسائل، انتشارات وزارت ارشاد اسلامی، 1364 : مسائل شماره 798 الی 865 .
  - 2- . نجفی، گودرز، راز نیایش، سازمان تبلیغات اسلامی، 1377 : ص 70 _ 81 .
  - 3- . رزاقی، ابوالقاسم، مسجد پایگاه توحید و تقوی، انتشارات حزب جمهوری اسلامی، 1362 .
  - 4- . امام خمینی قدس سره، پرواز در ملکوت اسرار الصلوه، انتشارات نهضت زنان مسلمان، 1359: ج 1، ص 128 .

در متون اسلامی به حضور انسان به نحو مناسب در مساجد توصیه شده، چنان که استفاده از عطر و گلاب و امثالهم سفارش شده است. (1) برخی اظهار داشته اند که منظور آیه تنها آرایش ظاهری نیست؛ بل آراستگی معنوی را هم شامل می شود. (2) علاوه بر این، به خوشبو کردن مساجد نیز توصیه شده است. (3) 4. نهی از انداختن آب دهان در مساجد: از جمله اعمالی که انجام دادن آن ها در مسجد مکروه شمرده شده، انداختن آب دهان و بینی و خلط سینه در مسجد است. (4) بدیهی است که این مسأله، در پیشگیری از انتقال آلودگی های ناشی از عوامل عفونی نقشی مهم خواهد داشت.

5. نهی از تولید سر و صداهای بلند و آزار دهنده در مساجد: امروزه در جهان مسأله آلودگی صوتی و عوارض آن بر انسان از جمله مسائل شایان توجه است. (5) در متون اسلامی، برای حفظ حرمت و جایگاه والای مساجد، بانگ و آواز بلند در مساجد ناپسند شمرده شده است.

پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله در پاسخ به پرسش «ابوذر» مبنی بر این که چگونه مساجد خدا آباد می شود؟ فرمودند:

«با بلند نکردن صدا، به کارهای باطل مشغول نشدن، در مسجد خرید و فروش نکردن و ترک کارهای لغو در آن». (6)(7)

ص: 305

-
- 1- امام خمینی قدس سره، رساله توضیح المسائل، انتشارات وزارت ارشاد اسلامی، 1364: مسائل شماره 798 الی 865.
  - 2- صبورادوبادی، احمد، آئین بهزیستی اسلام، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، چاپ دوم، 1367: ج 1، صص 69، 127 _ 125، 131.
  - 3- رزاقی، ابوالقاسم، مسجد پایگاه توحید و تقوی، انتشارات حزب جمهوری اسلامی، 1362.
  - 4- رزاقی، ابوالقاسم، مسجد پایگاه توحید و تقوی، انتشارات حزب جمهوری اسلامی، 1362.
  - 5- ربانی، محمد، نگرشی بر صدا و آن بر انسان با استفاده از متون دینی، فصلنامه علمی، آموزشی، تخصصی و تحقیق شنوایی شناسی، شماره 11 و 12، بهار و تابستان 1378.
  - 6- رزاقی، ابوالقاسم، مسجد پایگاه توحید و تقوی، انتشارات حزب جمهوری اسلامی، 1362.
  - 7- ری شهری، محمد، میزان الحکمه، المجلد الرابع، مکتب الاعلام الاسلامی، 1362: صص 390 _ 400.

این ها تنها گوشه ای از تعالیم اسلام بود. این گونه موارد، نشان دهنده آن است که اسلام برای حفظ حریم مساجد از جنبه های گوناگون، از جمله رعایت مسائل بهداشتی اهمیت زیادی قایل است و براین اساس باید در معماری مساجد به سلامت جسم و روح انسان توجه کامل شود.

بخش دوم: برخی از مصادیق رعایت سلامتی در معماری مسجد

به نظر می رسد در معماری مساجد باید به موارد زیر توجه شود تا زمینه سلامت جسمی و روانی انسان فراهم شود:

1. طراحی مکان های مناسب برای انجام دادن مقدمات نماز: در متون اسلامی توصیه شده است که افراد با طهارت به مساجد وارد شوند. براین اساس ضرورت دارد مکان های بهداشتی مناسب برای انجام دادن مقدمات نماز در نظر گرفته شود. ایجاد اماکن مناسب برای تخلی (مستراح)، وضو، استنشاق و مضمضه برای حفظ طهارت روحی و جسمی نمازگزاران ضرورت دارد.

با بهره گیری از اسلوب های صحیح معماری این گونه اماکن، می توان بنای مسجد را به نحوی طراحی نمود که ضمن کارآمدی مناسب و رفع نیازهای متداول نمازگزاران، از زیبایی، سادگی و وضعیت بهداشتی مناسب برخوردار باشد و از اسراف، تجملات بیهوده و به هدر رفتن سرمایه های ملی اجتناب شود.

به عنوان مثال، چنان که بعدا نیز اشاره خواهد شد باید ساختار و طراحی سرویس های بهداشتی به صورتی باشد که امکان انتقال آلودگی های عفونی به حداقل برسد و به علاوه در مصرف آب صرفه جویی شود.

2. برخورداری از امکان نظافت و طهارت به نحو شایسته: با عنایت به لزوم پاکیزگی مساجد، معماری ساختمان آن باید به گونه ای باشد که امکان تمیز کردن، نظافت و طهارت به سهولت فراهم باشد.

مصالح ساختمانی مساجد در محل هایی که در معرض شستشو و نظافت است باید از مقاومت و استحکام لازم برخوردار باشد و حتی در مقابل ترکیبات شیمیایی که برای ضدعفونی کردن استعمال می شوند مقاوم باشد.

3. برخورداری از نور و تهویه مناسب: نور و تهویه مناسب بر سلامت جسم و نشاط روحی انسان تأثیر دارد لذا در معماری مساجد باید به این دو نکته توجه شود.

1. 3_ برخورداری از نور مناسب: در مورد روشنایی مساجد احادیثی بسیار وارد شده است، از جمله: از نبی مکرم اسلام صلی الله علیه و آله روایت شده است:

«هرکه در مسجدی از مساجد خدا چراغی برافروزد تا زمانی که روشنایی چراغ در آن مسجد باشد پیوسته ملائکه و حاملان عرش برای او استغفار کنند». (1)(2) مهم ترین منبع نور، آفتاب است. ضرب المثلی ایتالیایی می گوید:

«آنجا که آفتاب داخل می شود پزشک وارد می گردد».

نور جان بخش آفتاب در سلامت انسان تأثیری مهم دارد. انوار آفتاب از عوامل مهم نابودکننده ویروس های عفونت زا است. پرتوهای آفتاب تعداد گلبول های سفید سطحی بدن را افزایش می دهد و در بهبود دردهای مفصلی و استخوانی مؤثر است. (3) لذا بهتر است در معماری مساجد با رعایت نکات زیر امکان بهره برداری مناسب از نور خورشید فراهم گردد:

_ با طراحی صحیح ساختمان و با تعبیه پنجره های بزرگ در دیوار مساجد می توان از نور آفتاب در طول روز برای مدتی طولانی بهره گرفت.

_ در مورد تدارک نور مناسب برای شب ها نیز طراحی شایسته به عمل آید تا نور از بالای سر بتابد؛ زیرا تغییرات ناگهانی در شدت نور موجب جمع شدن و اتساع پی در پی مردمک می شود.

_ درخشندگی شدید چشمه نور بر اثر طولانی شدن مدت تطابق، سبب خستگی پی ها و عضلات چشم می گردد. بنابراین چشمه نور مصنوعی باید دارای شدت کافی و ثابت باشد.

ص: 307

1- رزاقی، ابوالقاسم، مسجد پایگاه توحید و تقوی، انتشارات حزب جمهوری اسلامی، 1362.

2- مجلسی، محمدباقر، عین الحیوه، مؤسسه مطبوعاتی امیرکبیر: ص 277 _ 275، 574 _ 573.

3- مولوی، محمدعلی و ثمر _ گیتی، بهداشت همگانی، انتشارات چهر، چاپ دوم، 1362.

_ روشنائی غیر مستقیم و نامرئی برای چشم مناسب تر است. بعد از نور غیر مستقیم، وسیله جانشین مناسب منبع نور ثابت است که به وسیله شیشه مات پوشیده شده باشد. (1)_ روشنائی باید در حد معقول باشد؛ زیرا چنانچه شدت نور از حد معینی فراتر باشد چشم افراد خیره و خسته می شود. (2) نور کم هم سبب خستگی چشم ها می شود. (3) جداول ویژه ای برای تعیین مقدار نور مکان های گوناگون وجود دارد.

_ در انتخاب منبع نوری مناسب باید با بهره گیری از نظریات کارشناسان متعهد و با توجه به توان، مصالح ملی و شرایط اقلیمی عمل نمود.

2. 3_ تهویه مناسب: استفاده از هوای پاکیزه توأم با روشنائی و حرارت مناسب آثار و فواید بسیار در سلامت و تندرستی دارد.

هوای اطراف به واسطه حرارت، حرکت یا سکون، فشار، رطوبت و حتی بوی خوب، بر اعضای حسی و عصبی پوست بدن اثر می گذارد و در تنظیم حرارت، دم زدن، گردش خون و امثالهم اهمیت زیادی دارد. هوای تمیز و تازه سبب تحریک قوای فکری و نیز تحریک گردش خون در مویرگ ها می شود و در نتیجه تهویه در شش ها بهتر انجام می گیرد. (4) بر عکس، هوای نامطبوع موجب احساس ناراحتی، گرفتگی و مریضی می شود.

هوای محل تجمع افراد دائماً به واسطه تنفس، تبخیر عرق، تصاعد گازهای حاصل از سوخت و غیره فاسد می شود. لذا به تناسب حجم هوا باید منافذی برای دخول هوای تازه و تمیز وجود داشته باشد تا بتوان هرچه بیشتر هوای داخلی آن را تجدید کرد. (5) و تهویه بهداشتی را فراهم نمود. تهویه بهداشتی عبارت است از فراهم کردن هوای خوب و عاری از میکروب، گازهای سمی، گرد و غبار و دارای درجه حرارت، رطوبت، فشار و حرکت مناسب. در معماری مساجد باید به تدارک تهویه مناسب، به ویژه بهره مندی از هوای پاکیزه طبیعی اهتمام داشت و از ایجاد فضاهای محبوس و محروم از هوای تازه اجتناب نمود.

ص: 308

- 1- . مولوی، محمدعلی و ثمر _ گیتی، بهداشت همگانی، انتشارات چهر، چاپ دوم، 1362 .
- 2- . مرتضوی، ناهی، نور و روشنائی مناسب در کتابخانه ها، فصلنامه کتاب، بهار 1374: ص 43 _ 34 .
- 3- . مولوی، محمدعلی و ثمر _ گیتی، بهداشت همگانی، انتشارات چهر، چاپ دوم، 1362 .
- 4- . مولوی، محمدعلی و ثمر _ گیتی، بهداشت همگانی، انتشارات چهر، چاپ دوم، 1362 .
- 5- . مولوی، محمدعلی و ثمر _ گیتی، بهداشت همگانی، انتشارات چهر، چاپ دوم، 1362 .

استفاده از پنجره های مناسب می تواند نور و هوای تازه را به ارمغان آورد.

4. کاهش امکان سرایت بیماری های عفونی: در معماری مساجد باید مسائل پیش گیری کننده از سرایت بیماری های عفونی نیز مدنظر قرار گیرد چرا که مساجد محل تجمع افراد با سنین متفاوت است و امکان سرایت بیماری های عفونی به طور بالقوه وجود دارد. برای کاهش سرایت بیماری های عفونی می توان راه های زیر را مدنظر قرار داد:

— به نقش نور خورشید در کاهش انتقال ویروس های عفونت زا توجه شود.

— با توجه به این که در بروز برخی بیماری ها به ویژه بیماری های تنفسی، تراکم جمعیت و فقدان تهویه مناسب نقش شایان توجهی دارد. لذا ایجاد ساختمان به نحوی که از تهویه مناسب برخوردار باشد در کاهش سرایت بیماری های عفونی نقش به سزایی دارد.

— ساختمان مسجد به ویژه کف ساختمان و نیز وضوخانه و سرویس بهداشتی باید از مواد و مصالحی ساخته شود که در برابر مواد ضد عفونی کننده مقاوم باشد.

— ساختمان مسجد باید در محل و به شکلی باشد که در معرض کوران هوا نباشد.

— مساجد باید از آب بهداشتی و سالم بهره مند باشند.

— مساجد باید از سیستم فاضلاب و دفع مواد زاید به صورت بهداشتی برخوردار باشند.

— در وضوخانه مساجد امکان بهره گیری از مواد صابونی به ویژه صابون مایع به سهولت فراهم باشد.

— برای جلوگیری از نفوذ حشرات و حیوانات موزی و منتقل کننده بیماری های عفونی، پنجره ها از توری سیمی برخوردار و دیواره ها فاقد منافذ و محل های نفوذ حیوانات و حشرات باشد و به راحتی تمیز شود. (1) 5. تدارک محل تغذیه و پذیرایی: هر چند اساسا مسجد از اماکن عبادی است، در مواردی اقتضا دارد که از نمازگزاران پذیرایی شود. لذا برای حفظ اصول بهداشتی و نیز حرمت مساجد باید فضاهای مناسبی به تدارک امور پذیرایی اختصاص یابد و در آن فضاها شرایط بهداشتی

ص: 309

1- . صادقی حسن آبادی، علی، کلیات بهداشت عمومی، چاپ هفتم، 1375، انتشارات دانشگاه علوم پزشکی شیراز با همکاری انتشارات کوشا مهر: ص 48، 79_78، 81_80.

مورد لزوم مراعات گردد، از جمله شستشوپذیر بودن کف و دیواره ها (مثلاً کاشی کردن دیواره ها)، آفتابگیر بودن، داشتن هواکش، وجود لوله کشی آب سرد و گرم، داشتن انبار مواد غذایی مناسب، داشتن سکو و میز مناسب. (1) 6. رعایت بهداشت روانی و پرهیز از ایجاد تنش: محیط زندگی و فضایی که انسان در آن اوقات خود را می گذراند بر روح و روان تأثیر می گذارد. به عبارت دیگر، وضعیت فیزیکی محیط، بر جسم و روان آدمی که روان او را نیز تحت تأثیر می گذارد. در خصوص معماری مساجد، به منظور ایجاد فضایی مناسب که به آرامش روانی او کمک نماید باید نکات زیر را مدنظر قرار داد:

1. 6) استفاده از رنگ های آرام بخش: امروزه روان شناسان به تأثیر فراوان رنگ ها بر روی روان انسان پی برده اند، لذا در مورد آن تحقیقات بسیاری انجام داده اند. در قرآن و فرهنگ غنی اسلامی نیز به این مسئله عنایت شده، چنان که داستان قربانی کردن گاو بنی اسرائیل، به رنگ زرد اشاره شده و می فرماید:

«تسر الناظرین» (2) «این رنگ بینندگان را شاد می کند» (3) در معماری ادوار اسلامی، غالباً رنگ هایی استفاده شده است که آثار محرک و مخرب بر اعصاب ندارد بلکه اثر تسکین دهنده و آرام بخش است، رنگ آبی از جمله آن ها است. در واقع آدمی در مواجهه با این گونه رنگ ها احساس آرامش خاص می کند، تماس مداوم با این رنگ ها حتی اگر در سطح وسیعی نیز باشد ایجاد خستگی یا آثار سوء دیگر نمی کند. (4)

ص: 310

-
- 1- . مولوی، محمدعلی و ثمر - گیتی، بهداشت همگانی، انتشارات چهر، چاپ دوم، 1362 .
  - 2- . بقره / 69 .
  - 3- . خرمشاهی، بهاءالدین، روان شناسی رنگ در قرآن، روزنامه جوان، شماره 61، 28/2/1387 .
  - 4- . صبور اردوبادی، احمد، آئین بهزیستی اسلام، خودآرایی، رنگ پوشاک دفتر نشر فرهنگ اسلامی، 1367: ج 2، ص 54 _ 34 .

در معماری مساجد باید این شیوه حسنه هم چنان مورد توجه باشد و با بهره‌گیری از روان‌شناسی رنگ‌ها، تعمیق و گسترش یابد.

2. 6) هم‌خوانی با طبیعت: جهان طبیعت جلوه جمال الهی و نمود قدرت و حکمت یزدانی است. این نمودهای طبیعی و جلوه‌های آفرینش در تعبیرات قرآنی نشانه‌ها و آیات الهی هستند.

علاوه بر فواید گوناگون مادی که از قِبَل محیط زیست و جلوه‌های طبیعت عاید انسان می‌شود، مناظر زیبا، اصوات موزون و نغمه‌های طرب‌انگیز موجود در طبیعت برای انسان نشاط روحی ایجاد می‌کند. (1) براین اساس، در معماری مساجد باید به هماهنگی با طبیعت توجه شود و حتی المقدور از ایجاد ساختمان‌های ناهمگون با بستر طبیعی خودداری شود. حفظ پوشش سبز علاوه بر زیبایی، در ایجاد هوای معتدل در منطقه نیز مؤثر خواهد بود.

3. 6) رعایت شرایط اقلیمی و جغرافیایی: انسان برای بهره‌برداری مناسب از محیط طبیعی و زیستگاه خود نیازمند بهره‌گیری از دانش جغرافیاست تا بتواند به کمک آن، به شناخت صحیح شرایط زندگی دست یابد و پس از شناخت از آنها بهره‌گیرد. (2) آگاهی از شرایط جوی و اوضاع اقلیمی و وضعیت آب و هوا برای ایجاد بناهای مفید و پایدار ضرورت دارد. لذا در معماری مساجد باید تنوع شرایط اقلیمی و جغرافیایی و انطباق بنا با آن مدنظر باشد تا در معرض تخریب و عوارض ناشی از ناسازگاری با وضعیت اقلیمی و جغرافیایی کمتر واقع شوند و به طور شایسته‌تری استفاده شوند.

در این زمینه، موارد دیگری چون شرایط مناسب از لحاظ صوتی هم مطرح است که قبلاً اشاره شد. یادآور می‌شود این مبحث، نه تنها در تعارض با تأثیرات عظیم عبادت در ایجاد آرامش روانی و اطمینان برای انسان نیست؛ بلکه به نوعی مکمل آن است.

ص: 311

1- ربانی، محمد، بهره‌گیری شایسته از محیط زیست با الهام از تعالیم اسلامی، مجموعه مقالات همایش اسلام و محیط زیست، آذر 1378، انتشارات سازمان حفاظت محیط زیست: ص 245_228.

2- ربانی، محمد، بهره‌گیری شایسته از دانش جغرافیا با الهام از تعالیم اسلام، دهمین کنگره جغرافیای ایران، دانشگاه امام حسین، مهر 1378.

7. رعایت فضای فیزیکی و زیستی جداگانه برای خانم ها و آقایان: با توجه به حضور گسترده خانم ها در مساجد، در معماری باید فضاهای مناسبی برای خانم ها در نظر گرفته شود تا ضمن رعایت حدود و حریم شرعی، از رفاه و آسودگی نسبی برخوردار باشند. ایجاد فضای مناسب برای امور عبادی و نیز رفع دیگر نیازهای ضروری زنان باید لحاظ شود.

8. توجه به نیازهای بهداشتی و خدماتی مساجد خاص: رفع نیازهای نمازگزاران در مورد برخی مساجد مانند مسجد جامع شهر، محل برگزاری نماز جمعه و مساجد بین راه توجه بیشتری می طلبد. ایجاد سرویس های بهداشتی متناسب با نیاز (دستشویی و توالت های بهداشتی و ایجاد دوش های عمومی)، وجود محل های مخصوص برای نگهداری، استراحت یا بازی اطفال، و استفاده از مساجد در غیر اوقات نماز برای امور فرهنگی و آموزشی متناسب با شؤون مساجد، هم چنان که از صدر اسلام در مورد مساجد بزرگ معمول بوده است. (1)(2) از جمله این موارد است.

جمع بندی

آنچه به اجمال در این مقاله مطرح شد نشانگر آن است که در باره نقش معماری مساجد در بهداشت جسمی و روحی انسان، زمینه های بسیاری برای تحقیق و عمل مطرح است و استمداد از احکام الهی و بهره گیری از متون دینی در این زمینه بسیار راهگشاست. امید است این مختصر برای علاقه مندان مفید و در ایجاد انگیزه برای تلاش های تحقیقی و کاربردی گسترده مؤثر باشد. ان شاء الله

ص: 312

1- . ری شهری، محمد، میزان الحکمه، المجلد الرابع، مکتب الاعلام الاسلامی، 1362: ص 390 _ 400 .

2- . امیدیانی، سیدحسین، نقش موقوفات ایران اسلامی در توسعه علم و دانش، روزنامه اطلاعات، مؤرخه 14 و 15 تیر 1376 .

چکیده

معبود در هنر و معماری حضور داشته و در شکل های مختلف تجلی یافته است. بررسی تطبیقی و مراتب معبودها و ساختار عددی آنها در آفرینش هنری تأثیرگذار بوده است. مقاله با مقایسه هنر مقدس در معابد شرق و با استناد به آثار برخی از پژوهشگران نکاتی را مطرح و مساجد را اصلی ترین هنر قدسی در سنت اسلامی شناسانده است و در جدولی جایگاه معبود در هنر و سنت معنوی اسلامی باز نمایانده است.

1_ معبود در هنر و معماری معاصر

به نظر می رسد گزارش نیچه در رابطه با «مرگ خدا» برای انسان امروز گزارش یک واقعیت دوران معاصر بود زیرا این مسئله را به خوبی می توان در زندگی امروز مشاهده کرد. البته میشل فوکو به سخن نیچه این گفته را افزود که انسان امروز، با کشتن خدا در واقع خود را کشته است. (1) آری دلیل اصلی انسانی نبودن فرهنگ و تمدن امروز ما، الهی نبودن آن است.

ص: 313

1- . مضمون آیه شریفه «نسوالله فانسیهم انفسهم». حشر / 19 . «خدا را فراموش کردند، خدا هم خودشان را از یادشان برد». براساس حکمت قرآنی انسان شناسی و خداشناسی ارتباطی تنگاتنگ دارند و به تعبیری خدا ذات همه هستی و از جمله انسان است.

پیش از این معبود انسان مجموعه ای از آرمان ها و اهداف او بود که همراه، دوست و مراقب همیشگی او بود. او در همه زندگی انسان حتی در پیش پا افتاده ترین امور حضور داشت و به همین جهت همه فعالیت های انسانی به شکلی نمادین این حضور را نشان می دادند. این نماد الهی هرگز چنین تصنعی و یا قراردادی نبود، بلکه حقیقتی بود که همه مردم همیشه با آن مأنوس بودند. انسان دینی، خدا را پرکننده همه هستی می بیند و فاصله خود را با خدا نزدیکتر از رگ گردن و یا در میانه بین خود و قلب خود می بیند. (1) اما انسان مدرن خود را گم کرده است و به همین جهت دیگر هیچ آدرسی از خدا ندارد و نمی داند چگونه باید به دنبال خدا بگردد. (2) انسان مدرن در حضور نیست، او با خدا زندگی نمی کند و از او بیگانه است و رابطه او با خدا محدود به ساعات خاصی در هفته است. او خدا را نمی بیند و تنها از دور گاهی خدایا می کند.

خدا دیگر برای او نام «محیط» و یا «حاضر» و یا «ناظر» حتی هیچ اسمی دیگری ندارد و حداکثر او خالقی مرده است، به همین جهت چنین انسان آرمان و یا هدف با عظمتی ندارد و حداکثر هدف او دستیابی به برخی لذات سریع است. او عالم را در ارتباط با آرمان ها و هوشمند نمی بیند و به شکل ابزاری بی جان به عالم نگاه می کند. در نتیجه این بیگانگی با معبود، شکلی از هنر و معماری در دوره مدرن در غرب رخ داد که نتوانست در بلوک شرق حتی در چین با تکنولوژی قوی تر از غرب ظهور پیدا کند؛ چرا که در آئین هندو، تائوئیسم و کنفوسیوس هرگز کارهای خدا با نظم و منطقی نیست، بلکه خدای پیچیده، مبهم و پر رمز و رازی است که باید رمزگشایی شود. زندگی مدرن، خدای منطقی و منظمی که دارد نزدیک به بینش یونانیان است. تفاوت موجود بین این دو معبود، مانع از شکل گیری مدرنیسم در شرق شد. هنر آزاد و هنر معطوف به معبود را به طور خلاصه می توان به شکل زیر خلاصه کرد.

هنر آزاد	جزئی نگر، بی آرمان، دارای اهداف آزاد و پسینی، کاملاً شکل پذیر و تابع شرایط، بی بند و بار
هنر آرمانی و معبودگرا	کل گرا، آرمان گرا، دارای اهداف مشخص پیشینی و پسینی، هماهنگ با هستی در جهت بسترسازی کمال انسان ها

ص: 314

1- . اشاره به دو آیه «نحن اقرب الیه من حبل الوريد». قاف / 16 و «انه یحول بین المرء و قلبه». انفال / 24 .

2- . به تعبیر حافظ: سال ها دل طلب جام جم از ما می کرد آنچه خود داشت ز بیگانه تمنا می کرد

مهمترین اثر معبودها را باید در ویژگی های آرمانی آن ها دانست، این ویژگی های آرمانی، مهمترین عوامل تعیین کننده نظام های زیبایی شناسی هستند و هرچه این ویژگی ها در یک اثر و فعالیت انسانی بیشتر جلوه گر شود، کار زیباتر خواهد بود. به همین جهت کمال انسان ها در این است که مظهري از این معبود و ویژگی ها و صفات او شوند. ظهور این صفات را در سه شکل مختلف می توان بررسی کرد:

الف) ظهور ناخودآگاه: مطابق تحلیل بسیاری از نظریه پردازان و حکمای دینی، سیر تاریخ را می توان صحنه ظهور ادواری اسماء و صفات الهی دانست و فرهنگ ها و تمدن ها را براساس این اسماء الله بازشناسی کرد، اما بشر امروز ناآگاهانه خود را اسیر در جبر تاریخ و جبر سبک های تاریخی می انگارد و از حقیقت امر آگاه نیست.

ب) ظهور آگاهانه در انسان های آرمان خواه: انسان کمال طلب در تلاش برای نزدیک کردن خود با ویژگی های الهی است و آنقدر خود را صیقل می دهد تا بتواند بازتابی از ویژگی های او را پیدا کند، به این ترتیب می تواند مظهر صفات و افعال الهی شود و صفت «خلاق» یا «بدیع» یا «مصور» یا «باعث» یا «حی» را پیدا کند.

ج) تجلی نسبی آیه ای و رمزی در آثار هنری: بهترین نمونه ای که می توان ظهور ویژگی های معبودها را در آن دید معابد و عبادت گاه هاست. اساسا خانه هر موجودی متناسب با ویژگی های او طراحی می شود و با بررسی تطبیقی معبودها می توان به بررسی تطبیقی معابد رسید و برعکس مهمترین ویژگی این معابد، ظهور نمادین معبود در آن هاست،⁽¹⁾ در حالی که معماری امروز حتی در بناهای مذهبی آن هم بیشتر به معما گفتن تمایل پیدا است و نمونه های فراوانی را می توان نام برد که کلیساها براساس ایهام هایی از خرچنگ و مرغابی و کلاه پیرزن (رنشان) تا خوردگی های توپوگرافی و زلزله (2000 آیزنمن) و یا استخوان های دایناسور (2000 کلاتراوا) و... ساخته شده اند. آیا معبود انسان امروز طبیعت شده است؟

ص: 315

جارلز جنگز در مقاله ای با عنوان گفتگوی طبیعت با طبیعت می گوید:

استدلالی وجود دارد که توسط آلفرد نورث وایتهد فیلسوف ارائه شده که به موجب آن، علم مدرن به این علت یک بار و فقط یک بار در غرب (و نه در چین یعنی جایی که فناوری بسیار پیشرفته تری داشت). اختراع شد که متفکران غربی تمایل به این عقیده داشتند که خدا، هر چند تمام قوانین پیچیده را وضع کرده ولی یک هندسه دان منطقی و دارای بینش ریاضی است. کارهای خدا، همان طور که انیشتین گفته «هوشیار و دقیق است ولی بدخواه نیست» و پس از کار ابداعی، می توان آن را درک کرد. آیین هندو و تائوئیسم، اسلام، آیین کنفوسیوس و تمام ایمان های دیگر این عقیده را ندارند که جهان سرانجام قابل رمزگشایی و نمایش به صورت معادلات منطقی است.

مذهب، هنر و علم غربی و معماری اواخر قرون وسطی و اوایل رنسانس تحت تأثیر انگیزه تلاش برای یافتن حقایق اساسی طبیعت یا قوانین تجریدی و بازنمایی آن ها قرار داشت.

در چنین قرائتی، این دوگانگی نمایانگر جنگ بین علم و مذهب است که از قرن هفدهم به بعد بر دنیای معاصر حاکم بوده است.

3_ بررسی تطبیقی ویژگی های معبودها

3_ بررسی تطبیقی ویژگی های معبودها(1) 1_ 3) انواع شناخت معبودها: اگر بخواهیم مروری بر تعاریف موجود از معبودها داشته باشیم سه دسته تعریف در آغاز مشاهده می شود:

ص: 316

- 1- منابع فراوانی برای مطالعه دقیق تر راجع به موضوع خداشناسی تطبیقی وجود دارد. اهم مراجعی که ما از آن ها استفاده کرده ایم عبارتند از: 1. رساله تاریخ ادیان، میرچا الیاده، انتشارات سروش، 1376؛ 2. دایره المعارف فرهنگ و دین، میرچا الیاده، سروش، 1373؛ 3. عهد عتیق و عهد جدید، چاپ خارج از کشور، بی تا؛ 4. ادیان و مکاتب فلسفی هند، داریوش شایگان، انتشارات امیرکبیر، 1375؛ 5. شیوه های تفکر ملل شرقی، هاجیمه ناکامورا، انتشارات حکمت، 1377؛ 6. خدا در اندیشه بشر، عبدالله انصاری، نهضت زنان مسلمان، 1360؛ 7. بررسی تطبیقی اسماء الهی، مرضیه شنکایی، 1381؛ 8. درآمدی بر الهیات تطبیقی اسلام و مسیحیت، عبدالرحیم سلیمانی اردستانی، 1382.

عنوان نظریه	تبیین	نتیجه	نمونه
معبود پسینی	- معبود به عنوان محصول فرهنگ ویژگی‌های آثار فرهنگی = ویژگی‌های معبود	- اعتقاد به معبود حقیقی = تحریف خدا - عدم اعتقاد به معبود حقیقی = توجیه خدا - عدم اعتقاد به معبود حقیقی	- یهودیت و مسیحیت تحریف شده موجود - مارکسیسم و ...
معبود پیشینی	- معبود به عنوان مولد فرهنگ - ویژگی‌های معبود = ویژگی‌های آثار فرهنگی	تعریف خدا با صفاتش	ادیان الهی
معبود پیشینی و پسینی	- معبود به عنوان مولد و محصول فرهنگ - ویژگی‌های معبود = ویژگی‌های آثار فرهنگی	توصیف صفاتی و شهود مراتب عالی تر هستی	عرفا و انسان‌های بار یافته

2_3) مراتب ظهور معبودها: معبودها را در سه سطح می توان معرفی کرد:

_ چیستی ذات؛ _ ویژگی ها و صفات؛ _ کارها و افعال.

حوزه ذات بخش مشترک همه فرهنگ ها، این حوزه همواره به شکل مبهم غیب مطلق و الوهیت مطرح می شود. برای بررسی تطبیقی باید به سراغ صفات و افعال معبود رفت. در برخی از فرهنگ ها همچون بودیزم، معبود هیچ تعین خاصی از قبیل صفات و افعال ندارد.

یک معنویت و الوهیت محض است. همچنین برخی فرهنگ ها همچون یهود، دست خداوند را برای انجام هر کاری بسته اند. خدای آن ها تنها در آغاز خلقت نقش داشته و امروزه تنها به نظاره هستی نشسته است. اسلام تأکید فراوانی بر ویژگی ها (صفات) و کارها (افعال) الهی دارد و به شدت به دیدگاه های غلط یهودی و مسیحی انتقاد می کند. (1) 3_3) دسته بندی ویژگی های آرمانی در معبودها: اگر بخواهیم ویژگی های معبودها را در فرهنگ های مختلف بررسی کنیم، مهمترین دسته بندی که می توان در ویژگی های آن ها انجام داد. نحوه مواجهه آن ها با انسان است. برخی از معبودها چهره ای گشاده و دوست داشتنی

ص: 317

1- . آیات سوره آل عمران و مائده به شکلی گسترده همین موضوع را بررسی نموده اند.

و جمالی برای انسان‌ها دارند و رابطه بین آن‌ها با انسان‌ها از نوعی رحمت و علاقه و انس است؛ در مقابل معبودهای دیگری هستند که دارای جبروت و عظمت و هیبت هستند و انسان تنها کوچکی خود را می‌بیند و به اطاعت و تعظیم می‌پردازد و ویژگی‌های نوع اول را جمالی و نوع دوم را جلالی می‌نامند. هرکدام از این ویژگی‌ها، سبب شکل‌گیری ساختار خاصی در دین مربوطه و در نتیجه روابط اجتماعی انسان‌ها می‌شود. ویژگی‌های جمالی، معبود را همچون پدر و مادری نزدیک و دوست داشتنی می‌داند که شباهت با معبود هم شباهت پدر و فرزندی است، در این مکاتب بحث فرزند داشتن خدا و یا حلول او در انسان‌ها فراوان مطرح می‌شود که مهمترین نمونه آن مسیحیت است. در مقابل معبودهای جلالی بیشتر حالت فرمانروا و پادشاه دارند که احکامی را تشریح می‌کنند و برای دفع عقوبت و کسب رضایتشان باید به فرامینشان توجه کرد، مهمترین نمونه این مکتب یهود است. در اسلام به صورت اشمالی و جامع خداوند به هر دو وجه (جمالی) و (جلالی) توصیف شده که در عین حال وجه جمالی آن در رابطه با انسان غالب می‌باشد. پیامبر اسلام فرمود:

«عیسی خدا را با یک چشم می‌دید، موسی با چشم دیگر و من با هر دو چشم».

خداوند نیز به شیطان می‌فرماید:

«چرا به چیزی که با دو دستم آفریدم سجده نمی‌کنی؟» (1) منظور این است که در وجود انسان صفات جمال و جلال خداوند هر دو موجود است. در وجود زن، جمال آشکارتر و در وجود مرد، جلال واضح‌تر است.

3_4) ساختار عددی معبودها: از مهمترین مسائلی که در معبودشناسی تطبیقی و تأثیر آن بر هنر مورد توجه است، ساختار عددی مربوط به معبود است، در بسیاری از ادیان این نظام به شکلی کاملاً کثرت‌گرا در دو صورت عرضی و یا طولی تبیین شده که مهمترین آن‌ها نظام‌های سه‌گانه و دوگانه هستند. حتی برخی از صور تحریف یافته مکاتب اسلامی هم به نوعی کثرت هفت‌گانه اعتقاد دارند. در مقابل می‌توان مفهوم بودیستی تهی و خلأ و یا صفر را به عنوان ساختار الهی مطرح کرد.

ص: 318

توحید از ارکان اصلی تفکرات شیعی است و در هر سه ساحت ذات، صفات و افعال او سرایت دارد. مهمترین نکته در اینجا آن است که نباید خدا را یک موجود در کنار دیگر موجودات تصور کرد، چرا که وحدت او عددی نیست، بلکه وحدت احدی است؛ یعنی او تنها وجود در هستی است و همه چیز در حقیقت جلوه ای از اوست، همه صفات و افعال در هستی هم جلوه هایی از صفات و افعال اوست.

3_ 5) تکامل تاریخی شناخت ویژگی های معبودها: در تاریخ، گاه خدا را در قالب یک بت (خدای آفتاب، باران و...) می بینیم که با آثار یا افعال خدا توصیف می شود. نهایتاً با تکامل عقل انسان، خدا با صفاتش توصیف می شود: عظمت، قدرت، رحمت و... با جمع بندی این موارد، توصیف تقریباً کاملی می توان داشت (توحید ذات _ صفات _ افعال). شناخت معبودها در طول تاریخ بشری همراه با تکامل ادیان، در حوزه صفات و افعالی کامل تر شده است. هر پیامبری به میزان عروج خود و شناخت خود از معبودش، او را برای انسان ها معرفی می کرد و به همین جهت معرفی کامل ترین معبود در دین اسلام صورت گرفته است. در اسلام تأکید فراوانی در معرفی ویژگی های معبود است؛ به طوری که هیچ مکتبی را نمی توان یافت که به اندازه اسلام بر اسماء و صفات الهی تأکید داشته است. غالب آیات قرآن با یک یا دو اسم خداوند تمام شده اند و بارها این اسماء به عنوان ویژگی های برتر (اسمای حسنی) مورد تأکید بوده اند که مجموعه تعداد آن ها 99 اسم است. این ویژگی ها هم شامل هر دو نوع صفات جمال و جلال می شوند و سوره هایی همچون توحید، حدید و حشر که بر اسماء الهی تأکید دارند، خداوند را برای فهم مردم آخرالزمان توصیف کرده اند و علت همه این ها آن است و هر چه عقل بشر تکامل پیدا کند، درک او از خداوند و نیاز به یافتن اسماء و صفات او بیشتر می شود. از میان همه اسماء الهی هفت صفت را به عنوان مادر دیگر اسماء می دانند که عبارتند از: متکلم، قادر، مرید، حی، سمیع، بصیر و علیم. (1) مجموعه مباحث فوق را می توان در جدول زیر مشاهده کرد. سایر علوم مانند معبودشناسی از کثرت به وحدت حرکت می کنند. همچنانکه با انجام صدها آزمایش علمی تنها به یک قانون علمی یا فرمول می رسیم، با شناخت صدها صفت خداوند، حقیقت واحد ذات او را درک می کنیم.

ص: 319

1- . به گفته آیه الله شاه آبادی استاد عرفان حضرت امام این اسماء سبعة اولین مرتبه ظهور کثرت در عالم امکان است که مقام و احدیت یا مقام اسماء و صفات را شکل می دهد. (آیه الله شاه آبادی، محمد علی، رشحات البحار، 1360، انتشارات زنان مسلمان: ص 149).

از آنجا که آغاز و انجام عالم از خداوند و به سوی است، و این واقعیت به خوبی در آیه شریفه «اتَّاللَّهُ وَاَنَا إِلِيهِ رَاجِعُونَ» نمودار است، به دقیق ترین معنا می توان علت فاعلی، علت غایی، علت صوری و علت مادی همه چیز را خداوند دانست. یعنی خداوند همه علل سلسله را ابداع نموده است. هنرمند مسلمان هم با تاسی به سیره تنها هنرمند حقیقی عالم یعنی ذات احدی، و به تقلید از عمل او می آفریند. به گفته نصر:

فقط آنچه از «احد» شرف صدور می یابد، می تواند به سوی آن هدایت کند. اگر طبیعت بکر محمل یاد خدا یا ذکر است، از آن روست که خالق آن «صانع الهی» بوده است. چنانکه یکی از اسماء پروردگار همانا «صانع» به معنای سازنده یا صنعتگر است. به همین ترتیب، اگر هنر اسلامی (مسلمانان) می تواند محمل ذکر «احد» قرار گیرد، به این دلیل است که گرچه خالق آن انسان است، اما از نوعی الهام فرافردی و «حکمت» ناشی می شود که به «او» باز می گردد.⁽¹⁾ غیر از صفت صانع، صفات فراوان دیگری هم هست که هنرمند در حقیقت در پرتو تحقق و تجلی آن صفات است که کار خود را بروز می دهد. از میان صفات فراوانی همچون «بدیع» و «باعث» و «محبی» و... نصر، صفت مهم «مصور» را هم یادآوری می کند که در بسیاری از سنت های کهن به شکل های مختلفی به خدا نسبت داده شده است:

«در اسلام خداوند را المصوّر یعنی آفریننده صورت ها نامیده اند.

همچنان در سنت هندو شیوا هنرها را از آسمان (عالم بالا) به زمین آورده است، و نیز در تلقین و آموزش صنایع دستی قرون وسطی، همانطور که در مورد فراماسونری دیده می شود، خداوند «معمار اعظم» عالم هستی نامیده شده است. ولی خدا تنها معمار یا هندسه دان اعظم نیست، بلکه شاعر، نقاش، موسیقی ثن، (اعظم) نیز هست، و این که انسان می تواند بسازد، شعر بسراید، نقاشی کند یا موسیقی تصنیف کند، دلیلش همین است».⁽²⁾

ص: 321

1- . نصر 1375 : 18 .

2- . نصر 1380 : 428 .

بورکهارت هم همین معنا را به زبانی دیگر می گوید؛ به عقیده او:

«به موجب نظریه مشترک میان تمدن های سنتی، هنر دینی باید از صنعت الهی تقلید کند، البته این بدین معنا نیست که هنر دینی باید برگردانی از آفرینش پایان یافته الهی یعنی دنیا بدان گونه که می بینیم باشد.»

چون این دعوی گزافی بیش نیست. «طبیعت گرایی» طابق النعل بالنعل در هنر دینی جایی ندارد. آنچه باید مورد تقلید قرار گیرد، نحوه فعل روح قدسی است. به عبارت دیگر باید قوانین این روح قدسی و نحوه عملش را در قلمرو محدودی که انسان با مقیاس خویش می سازد، یعنی صنعتکاری به کار بست» (1) اما هنرمند امروز از این مفاهیم کاملاً بیگانه است؛ او نه تنها خود را مظهری از اسماء و صفات الهی نمی داند، بلکه خویشتن را به مثابه خداوند فرض کرده، خودرأیی و خودبنیادی روی آورده است، به گفته نصر:

«انسان عاصی، هنری را نه به تقلید از خداوند، بلکه در رقابت با خداوند می آفریند و از همین رو است که شاهد آن طبیعت گرایی در هنر عاصیانه هستیم که می کوشد صورت ظاهر طبیعت را سرمشق خویش سازد؛ ولی انسان خلیفه الله هنر خویش را با آگاهی کامل نسبت به تقلیدش از خلاقیت خداوند، نه بر سبیل رقابت، بلکه بر سبیل اطاعت از «الگوی الهی» که سنت در اختیارش قرار می دهد، خلق می کند. بنابراین، همانطور که قدیس توماس قاطعانه بیان داشته است، او نه صورت های ظاهری طبیعت، بلکه نحوه عملکرد طبیعت را سرمشق قرار می دهد» (2) اینجاست که تفاوت های ایجاد شده میان هنر دوران اسلامی و هنر معاصر غرب کاملاً روشن می شود؛ به گفته نصر:

ص: 322

1- . بورکهارت 1349 : 6 .

2- . نصر 1380 : 429 .

«مسئله این نیست که هنرمندان مسلمان نمی توانند آثار هنری عظیم یا پرورته دار خلق کنند کما این که در سال های اخیر چنین کرده اند و توانایی خود را به خوبی به نمایش گذاشته اند؛ بلکه این است که هیچ مسلمانی مادام که نقش و اثر معنویت بر روح او قوی باشد، دست به چنین کاری نمی زند و عظمت پروردگار مانع از آن می شود که تا هر نوع اومانیزم پرورته وار در آن مجال بروز بیابد. اسلام با تعلیم و تربیت انسان در قالب «انسان مسلمان» که در آن واحد، بنده خدا و جانشین اوست («عبد» و «خلیفه» به تعبیر قرآن) مانع ظهور چنین هنری می شود. اگر مسلمان سنتی مجسمه های غول پیکر میکل آنژ را خردکننده و کلیساهای به سبک روکوکو را خفقان آور می یابد، به واسطه همین تسلیم در برابر پروردگار و ترس از تعظیم نفس در مقابل حضور الهی است که معنویت اسلامی در روح و ذهن او برانگیخته است.» (1) شوان در همین باره می گوید:

«هنر بیزانسی، رومی و گوتیک ابتدایی، هنری اند که وجود خدا را اصل مسلم می گیرند، یا بهتر بگوییم او را در سطح خاصی در می یابند.

هنر شبه مسیحی ای که سلسله جنبانش شرک نوین رنسانس بود، فقط در جستجوی انسان است و فقط او را می یابد. این هنر رازهایی را که باید در جار و جنجال سطحی و ضعیفی که به ناچار، ویژگی فردگرایی است، نشان دهد، خفه می کند و به هر حال عمدتاً با دورویی جاهلانه اش، خسارت بسیار بزرگی به جامعه وارد می کند، چگونه می تواند جز این باشد، حال آنکه این هنر فقط شرکی است در هیئت مُبدل و در زبان صوری اش به عفت دینی و عرفانی و زیبایی غیرمادی روح اناجیل اهمیتی نمی دهد.

چگونه می توان بدون کتمان حقیقت، هنری را مقدس خواند که با غفلت از

ص: 323

سرشت تقریباً قداست آمیز تصاویر قدسی و نیز با غفلت از قواعد سنتی صنایع و حرف، رونوشت های پرزرق و برق و شهوانی را از طبیعت و حتی تصاویر رفیقه هایی را که اهل فسق و فجور کشیده اند، به ساحت محترم مؤمنان تقدیم می کند؟» (1) در زمینه تأثیر مفهوم خداوند در سنت های هنری، هنوز کار دقیق و جامعی صورت نگرفته است، تنها می توان به اشاره های جسته گریخته برخی از محققان اشاره کرد؛ بورکهارت در مقاله ای تحت عنوان «مدخلی بر اصول و روش هنر دینی» سرآغاز این بحث را نشان داده است. او معیار تطبیق هویت های هنری را با معنایی از الوهیت (اسماء و صفات خدا) که در آن سنت طرح شده، قرار داده است و براین اساس، تفاوت هویت های هنری سنن معنوی را نشان داده است. شبیه همین کار را شوان هم در مقاله «اصول و معیار هنر جهانی» انجام داده است. دیدگاه او دنباله دیدگاه بورکهارت است. شوان سعی دارد تا نشان دهد که در هر سنت معنوی کدام قالب هنری به بهترین وجه می تواند مبانی معنوی در عرصه ماده تجلی دهد. در این نوشتار سعی خواهید شد با ترکیب این دو دیدگاه سرآغازی را برای بحث تطبیقی هنر در سنت های معنوی ترسیم گردد.

4 _ 1) هنر مقدس و معابد شرق: این هنر مربوط به هند و چین و ژاپن و فرهنگ های هندو، بودایی، تائویی و ذن است که همه آن ها مربوط به نژاد زرد هستند؛ در هنر و معماری این اقوام شباهت ها و تفاوت هایی وجود دارد که قابل توجه اند. شباهت عمده آن ها مربوط به تأثیرات قدسی و ملکوتی در هنر است. غالب این فرهنگ ها، هنر را به شکلی نمادین و پر رمز و راز و واسطه عالم باطن و غیب می دانند. اما در میان آن ها تفاوت هایی هم وجود دارد که سبب تمایز هویت هر یک می شود که ریشه آن در تمایزات هستی شناسی و معبودشناسی آن ها است. این تمایز در شکل کالبدی هنر و معماری آن ها نیز آشکار است، در اینجا با بهره گیری از آثار برخی از پژوهندگان، این بررسی را دنبال می کنیم.

ص: 324

الف _ هنر مقدس و معابد هندو: بورکهارت در تعریف این هنر و رابطه آن با الهیات می گوید:

«مفهوم هنر الهی در آئین هندو چنان نقش اساسی ای دارد که همانندش را در هیچ یک از نظریه های سنتی نمی توان یافت.

زیرا مایا (Mayua) تنها آن قدرت اسرارآمیز الهی نیست که موجب می شود چنین به نظر آید که دنیا خارج از واقعیت الهی وجود دارد، تا آنجا که او _ یعنی مایا _ سرچشمه همه دوگانگی ها و پندارهاست. مایا علاوه بر آن به اعتبار جنبه مثبتش هنر الهی است که سازنده همه صور و اشکال است.

اساسا مایا چیزی نیست جز این امکان و توانایی نامتناهی که می تواند خود را محدود کند؛ یعنی خود را موضوع «رؤیت» خویش قرار دهد بی آنکه این امر موجب تحدید لایتناهیتهش گردد بدین گونه که خداوند خود را در جهان متظاهر می سازد و نمی سازد، او در عین حال سخن می گوید و خاموش است» (1). عامل واسطه در این رابطه، فرشتگان هستند و هنرمند ناچار از ارتباطی ملکوتی با فرشتگان است. به گفته او:

«اصل ملکوتی هنر در سنت هندی صریحا بیان شده است. به موجب آیتریا براهمانا (Aitareya Brahmana) هر اثر هنری در روی زمین چه یک فیل از گل پخته باشد چه شیء روئین، یک جامه، شیء زرین، یا گردونه ای که به استر باید بست، به تقلید از هنر ملائکه (دواها de vas) ساخته و پرداخته شده است. دواها معادل فرشتگانند. بعضی از افسانه های مسیحی که به موجب آن ها برخی از تصاویر اعجازآمیز اصل ملکوتی دارد، متضمن همین اندیشه است. دواها در واقع کنش های خاص روح کل و اراده جاودانه خداوندند» (2).

ص: 325

1- . بورکهارت 1349 : 6 .

2- . همان: 5 .

هنر اصلی در مکتب هندو، رقص است و همه هنرها در پرتو رقص تعریف می شوند، چرا که خداوند هم در حالت رقص عالم را آفریده است و شیوا همان الهه رقص است که منشأ و مبدأ هنر است.

شوان در این باره می گوید:

«درباره هنر تصویری هندو می توان گفت که این هنر از حالت ها و حرکات جوک و رقص اساطیری سرچشمه می گیرد، رقص یا هنر الهی شیوا _ ناتاراجا (Shiva Nataraja) _ که رب النوع رقص است، توسط خود شیوا و همسر او پارواتی (Parvati) به حکیم بهارات مونی (Bharat Muni) الهام شد و این حکیم آن را در بهاراتا _ ناتیا _ شاسترا (Bhaiata _ Natya _ Shastra) مدون ساخت. موسیقی هندو که رابطه نزدیکی با رقص دارد، مبتنی بر سامودا (Sama Veda) است و اوزان آن از عروض سنسکریت سرچشمه می گیرد. رقص است که عالم مؤثر تمام هنر هندو است، تصاویر مقدس، این اساطیر تصویری یا الهیات تصویری را به ماده بدون حیات مبدل می سازد. باید این نکته را افزود که این هنر که اخلاقی است و نه ضد اخلاقی، زیرا هندو در امور جنسی جنبه اساسا کیهانی و الهی آن را می بیند و نه جنبه عرضا جسمانی آن را»⁽¹⁾. بررسی بیشتر این زمینه را باید در نوشته های آناندا کومارا سوامی یافت. او که خود اصالتی هندو دارد، در مقاله ای تحت عنوان «فهم هنر هندو» با اشاره به برخی از جملات بزرگان هندو می گوید: «بدون آگاهی از علم رقص مشکل بتوان قواعد نقاشی را درک کرد». (ویشنو دارموتارا _ Visnudharmottara) «فقط آن مجسمه ها و نقاشی هایی را باید زیبا خواند که مطابق دستورالعمل های قوانین دینی است نه آنان که سلیقه یا وهم محض را ارضاء می کند» (شوکرچاریا _ Sukracarya). به صورت خاصی که برای هر نقش مناسب است، در «شیلپاشاسترها _ Silpa_Sastras» یا متون قوانین دینی که نقاشان از آن پیروی می کردند، توصیف شده است. این متون اطلاعاتی را که برای تصویر ذهنی _ که نمونه (مدل) مجسمه ساز

ص: 326

می باشد _ لازم است، فراهم می سازد. بنابه گفتار شوکراچاریا هنرمند طبق شهود خود «از حقیقت» تصاویری را از الوهیت که آن را عبادت می کند در معابد می سازد. به این منوال و نه به طریقی دیگر، طبق حقیقت و نه دیدار مستقیم «عالم خارج». او می تواند به هدف خود نائل آید. بنابراین قسمت اصلی هنر که «مشاهده» است (و در مورد سماع توأم با وجد موسیقی دان نیز همین را می توان تأیید کرد) یک نوع جوک «یوگا» است. در برخی موارد هنرمند را یک نوع جوکی می دانند. در بسیاری از موارد، قبل از آغاز کار هنری، او در مراسم مخصوص مذهبی که هدف آن مردود ساختن اراده فردی و آزاد ساختن نیروهای درونی است، شرکت می کند. در این مورد حقیقت از مشاهده بصری سرچشمه نمی گیرد. بلکه منشأ آن «آگاهی عضله ای» حرکاتی است که هنرمند در اعضای بدن خود درک و احساس کرده است. کتبا شاستراها (Sastras) چنین قوانین تناسب را دربردارد و این نسبت ها در مورد هر الهه ای که قرار است مجسم شود، فرق می کند. معماری نیز دارای نوامیس خود است که تا کوچکترین جزئیات را تنظیم می کند.⁽¹⁾ شوان همین مباحث سوامی را در حوزه معماری گسترش بیشتری داده و می گوید:

«اساس معماری هندو در کتاب آسمانی است و رابطه عمیق آن با رقص هندو از شکل قربانی، ودائی سرچشمه می گیرد. تمام معماری هندو در اصل هماهنگ ساختن دایره و مربع طبق قربانگاه آتش ودایی یا آگنی Agni است، یا به عبارت دیگر معماری از قربانگاه اولیه اخذ شده است».⁽²⁾ «جهان شناسی هندو مربوط به چهار جهت اصلی به صورت حیرت انگیزی به دیدگاه سرخ پوستان آمریکای شمالی و تا حدی به دیدگاه مردم سیبری شباهت دارد، و بنابراین به آسانی می توان در این امر وجود میراثی واحد را از سنت «قطب شمال» مشاهده کرد. دایره بار دیگر در حالی که مربع در مراسم مذهبی «چیق مقدس» ظاهر می شود. این معماری ترکیبی از هن، آیین مذهبی Liturgique و معماری است. همان امر را

ص: 327

1- . شوان 1376 : 107 .

2- . شوان 1376 : 106 .

می توان در مورد آیین عشاء ربانی مسیحی «که آن نیز یک قربانی به صورت حرکات تقلیدی است» تأیید کرد که در آن عوامل نمایشی (دراماتیک) و معماری به صورت تفکیک ناپذیر با هم متحد می باشد». (1) ب_ هنر مقدس و معابد تائو و دن (چین و ژاپن): هنر تائویی را هم به نوعی می توان هنر الهی دانست. ولی خدا را در اینجا باید عامل ثبات و پایه برای حرکت در عالم شمرد. به گفته بورکهارت:

(به موجب بیش تائوئیستی، هنر الهی اساساً هنر تغییرات و دگرگونی هاست؛ طبیعت سراسر مطابق قانونی دوری لاینقطع تغییر می کند، مرکز آن را هم که جوهر حرکت دوری است، شناخته است.

هدف هنر تطابق یافتن با این وزن و آهنگ کیهانی است، به ساده ترین بیان غایت مهارت در هنر، عبارت است از توانایی کشیدن دایره ای کامل با یک خط و به طور ضمنی خود را با مرکز آن دایره، که من حیث مرکز، همیشه توصیف ناپذیر است، یکی کردن». (2) البته در چین نوع دیگری از هنر ظاهرگراتر هم وجود دارد که همان هنر کنفوسیوسی است و با هنر تائویی تفاوت ذاتی دارد. به گفته شوان:

«درباره نقاشی کنفوسیوسی می توان گفت که آن نه اساساً هنری دینی است و نه کاملاً دنیوی؛ هدف آن اخلاقی است. به معنای خیلی کلی این کلمه، تمایل این نقاشی به مجسم ساختن معصومیت «عینی» اشیاء است و نه طبیعت درونی آن ها و اما نقاشی های دورنمای طبیعت تائویی، آن ها جلوه گر سازنده احوال عرفانی درونی در عالم خارج است. منشأ آن ها فضا نیست، بلکه «خلا» است و موضوع آن ها اساساً «کوه و آب» است که هدف های جهانشناختی و عرفانی خود را با آن می آمیزند. در اینجا می توان یکی از پر قدرت ترین نمونه های هنر دینی را مشاهده کرد، از یک لحاظ این

ص: 328

1- . همان: 108 .

2- . بورکهارت 1349 : 7 .

هنر درست نقطه مقابل هنر هندو است، که در آن اصل نحوه نمایان ساختن، دقت و وزن است و نه لطائف نامحسوس مشاهده عرفانی که از عناصر سنجش ناپذیر ترکیب یافته است. جای تعجب نیست که مکتب بودایی چان (Chan) «ذن در ژاپونی» که خصلت آن در عین حال غیرملفوظ و در اشارات و لطائف معنی غنی است، در هنر تائوئی نحوه بیان مناسبی به دست آورد». (1) به نظر شوان، هنر تائوئی با هنر ذن شباهت فراوان دارد ولی از هنر هندو متفاوت است. به همین دلیل هنر ژاپنی ذن هم بسیار به هنر چینی نزدیک است. به گفته شوان:

«هنگامی که از هنر چینی سخن می‌گوییم شامل هنر ژاپونی نیز هست.

هنری که بخشی بسیار مبتکرانه از هنر چینی است و دارای روح خاص خود می‌باشد و از خصائص وزن و وقار و دلیری و ظرافت و ذوق عرفانی برخوردار است. خانه ژاپونی شرافت طبیعی مواد اولیه و سادگی اشکال و صور را با لطافت فوق العاده هنری می‌آمیزد و این عوامل آن را به صورت یکی از مبتکرانه ترین پدیده های هنر به طور کلی در می‌آورد». (2) شوان، شالوده این هنرها را در طبیعت می‌داند و مهمترین هنر در این مکاتب را هنر خطاطی می‌شمرد:

«در هنر چینی اگر نفوذهای هندو را که از طریق بودایی سرایت کرده است، به کنار بگذاریم، همه چیز از یک سوا خط که دارای خصلت مقدس است، سرچشمه می‌گیرد و از سوی دیگر از طبیعت که آن نیز مقدس است و با عشق و علاقه مشاهده می‌شود؛ زیرا طبیعت مظهر جاویدان اصول کلی است، برخی از فنون و مواد از قبیل مفرغ و کاغذ، مرکب هند و لاک، الکل و ابریشم و نی چینی به ابتکار این هنر کمک می‌کند و بعضی از انحاء آن را معین می‌سازد. رابطه بین خط و نقاشی هم نزدیک و هم قاطع است،

ص: 329

1- . شوان 1376 : 109 .

2- . همان: 109 .

رابطه ای که در هنر مصری نیز دیده می شود. خط نوعی از نقاشی است، نژاد زرد خط خود را با قلم مو می نویسد و نقاشی آن ها دارای خصایص خطاطی است و دست و چشم همان عکس العمل ها را حفظ می کند» (1) توصیفی که شوان در تحلیل نمای ساختمان های چینی و ژاپنی به دست داده به خوبی اصالت طبیعت را در آن فلسفه نشان می دهد.

«در معماری بناهای اصلی نژاد زرد دارای همان منحنی های روی هم قرار یافته درخت های صنوبر است که آن ها را احاطه می کند.

سقف های عریض و شاخدار و به یک معنی گیاهی خاور دور که همه آن ها معمولاً بر روی ستون های چوبی قرار دارد و حتی اگر اصل آن در کاج های مقدس یافت نشود، حیات باتحرک و جلال آن ها را منعکس می سازد و هنگامی که فردی از نژاد زرد وارد یک معبد یا قصر می شود، او بیشتر داخل یک «جنگل» می شود تا یک «غار»؛ معماری این نژاد دارای عاملی زنده و گیاهی و گرم است. حتی منحنی های معکوس گوشه ها با هدف سحرآمیز آن که به سقف حافظ معبد یک نوع جنبه دفاعی می بخشد، ما را به رابطه بین درخت ها و صاعقه و بنابراین طبیعت بکر بازمی گرداند» (2) البته شوان دیدگاه دیگری را هم برای این شکل خانه ها بازگو می کند که مربوط به افسانه های کهن چینی است.

«بر پایه دیدگاهی، سقف چینی نمودار یک قایق معکوس است.

در یکی از افسانه های چینی و مالایایی آمده است که خورشید از شرق در قایقی حرکت می کند و قایق در غرب می شکند و در حالی که دگرگون می شود، خورشید را می پوشاند و شب را به وجود می آورد. نه تنها میان قایق واژگون شده و تاریکی شب، بلکه همچنین میان سقف و خوابی را که حفاظت می کند، رابطه ای ایجاد شده است. یکی دیگر از منابع معماری

ص: 330

1- . همان: 109 .

2- . همان: 110 .

خاور دور تا آنجا که مربوط به ستون های چوبی است، ممکن است خانه های پیرامون دریاچه متعلق به اولین چینی ها و مالایایی ها باشد». (1) پ) هنر مقدس و معابد بودایی: از آنجا که بودیسم هیچ تعینی برای خدا نمی پذیرد، هویت هنر بودایی باید با محوری دیگر تعین پیدا کند. بورکهارت در این مورد می گوید:

«تا آنجا که بتوان مفهوم «هنر الهی» را در مذهب بودا که از هرگونه تشخیص بخشیدن به مبدأ مطلق اعراض دارد، سراغ کرد، باید مصداق آن را در زیبایی اعجازانگیز بودا یافت. با وجود اینکه هیچ نظریه ای درباره خداوند نیست که بیانش دارای خصیصه وهم آمیز ذهنیت نباشد، ذهنیتی که نامتناهی را به حدود خود درمی آورد و اشکال و صور عرضی خویش را به آنچه تجسم ناپذیر است، می بخشد، زیبایی بودا روشنگر یک حالت هستی است که هیچ فکری آن را محدود نمی تواند ساخت. این زیبایی که در زیبایی بودا متمثل شده، به شیوه ای آیینی در هر صورتی که از «سعادت مند ازلی» می کشند یا می تراشند، تجدید و احیاء می شود». (2) به گفته شوآن:

«مفهوم بودایی هنر اقلالاً از جهاتی به مفهوم مسیحی نزدیک است، مانند هنر مسیحی هنر بودایی مبتنی بر تصویر مافوق بشر است، که حامل وحی است، گرچه این هنر به علت نظرگاهی که معتقد به جنبه غیرشخصی الوهیت است، از هنر مسیحی متمایز است و این امر همه چیز را به جنبه غیرشخصی بازمی گرداند. اگر از لحاظ منطقی انسان در مرکز جهان قرار گرفته است، و برای آیین بودایی این حقیقت یک امر عرضی است و مانند مسیحیت یک ضرورت مذهبی نیست، اشخاص بیشتر «معقولات» اند تا افراد». (3)

ص: 331

1- . همان: 110 .

2- . بورکهارت 1349 : 7 .

3- . شوآن 1376 : 105 .

به همین جهت است که هنر محوری در بودیسم مجسمه سازی است:

«محور هنر بودایی تصویر مقدس بودا است که طبق یک روایت در دوران حیات «آن وجود خجسته» به صور مختلف هم مجسمه و هم نقاشی بیان شده است. در مورد هنر بودایی وضع برعکس هنر مسیحی است.

زیرادر آن مجسمه سازی از نقاشی مهمتر است، گرچه نقاشی نیز کاملاً طبق قوانین سنتی است و «انتخابی» نیست، مانند مجسمه سازی مسیحی» (1).

جایگاه معبود در هنر سنت های معنوی (در هنر شرق)

تصویر

هنر هندو	۱ - بیشترین تجلی الهی در هنر به مایا است، مایا سازنده همه صور و اشکال است.	۲ - تقلید از هنر ملالکه دواها مهمترین رکن هنر هنری است.	۳ - رقص هنر اصلی هندو است و تمام هنر هندو از جمله نقاشی و موسیقی، معماری و... در رابطه با آن تنظیم می شود هنرمند هندو شهود خود را از خدا معماری می کند.
هنر تائو و ژن	۱ - خدا عامل ثبات و پایه حرکت در عالم هنر هماهنگ با کیهان در حرکت لاینقطع است و مرکز و پایه این حرکت خداست.	۲ - هنری در مقابل هنر هندو که تأکید آن بیشتر بر نمایان ساختن دقت و وزن به جای لطائف نامحسوس مشاهدات عرفانی است.	۳ - اگر تأثیر مکتب هندو و بودیسم را کنار بگذاریم همه هنرها در پرتو هنر خط و نقاشی تعریف می شود خط هم نوعی نقاشی است. خانه با واژه کلمه خانه همشکل است. همچنین شکل یک درخت صنوبر با کاج را دارد. هماهنگ با اسطوره قایق حامل خورشید که در غرب واژگون شد و شب را ایجاد کرده است.
هنر بودایی	۱ - عدم تعین برای خدا و قرار گرفتن تأکید بر شخص بودا.	۲ - این هنر همچون هنر مسیحی تجلی تصویر مسافری از یک انسان است.	۳ - هنر محوری بودیسم مجسمه سازی است که به همه هنرهای دیگر شکل می دهد.

ص: 332

1- . همان: 106 .

4_ 2) هنر مقدس و معابد غرب الف _ یونان و روزگار کنونی: اگرچه غرب هم هنر باطنی و معنوی فراوان دارد و نمونه های آن چه در یونان باستان و چه در سده های پسین کم نیستند. اما آنچه در جهان امروز از هنر غرب شهرت یافته، عمدتاً مربوط به هنر روزگار تباهی در تمدن یونان و معاصر غرب است، ریشه های انحطاط هنر معاصر در هنر یونانی به خوبی قابل ردیابی است. شوان هنر یونانی را نقطه مقابل هنر هندو دانسته، می گوید:

«در حالی که معبد هندو دارای جنبه ای است گیاهی و بنابراین زنده، به علت نوعی لذت جسمانی توأم با معنویت که از خصائص روح هندو است و همیشه به زهد و مرگ نزدیک است، و به سوی بی نهایت انشراح می یابد، معابد مصری و یونانی هر یک به نوبه خود نظر متقابل را جلوه گر می سازد.

معبد یونانی مربوط به نظرگاه حکمتی است که دارای روشنی و وضوح است و بدون شک زیاده از حد استدلالی است. این نوع معبد به اندازه و مقیاس و آنچه از لحاظ منطقی محدود است، اشاره می کند. به کار بردن مرمر و انتخاب اشیاء دنیوی در معابد با انحطاط مجسمه سازی که در بدو امر چوب و فلزات به کار برده و فقط خدایان را متجسس می کرد، توأم بود اما معبد مصری مانند معبود یونانی در فضا قرار نگرفته است. بلکه مأوای آن در ابدیت است و به اسرار حقیقت لایتغیر اشاره کرده و به انسان احساسی مشابه به احساس مشاهده آسمان پرستاره می بخشد» (1). به گفته شوان، وضوح کامل و حذف همه رازها و ایهام ها، اصلی ترین ویژگی هنر یونان است و به همین جهت از دید یونانیان و دنباله روان آن ها در تمدن جدید، هنر قدسی و رازآمیزی آن کاملاً غیر منطقی و بی سامان است. به گفته شوان:

«هنر دوره کهن باستانی (یونان و روم) را بسیار با روشنایی کامل نور روز مقایسه کرده اند، ولی فراموش کرده اند که این هنر همچنین دارای کیفیت

ص: 333

«ظاهری» نور روز است که فاقد هرگونه سر و جنبه ای از جوانب نامتناهی است و از دیدگاه این کمال مطلوب، صرفاً استدلالی، هنر کلیساهای قرون وسطی و نیز هنر آسیایی بالطبع توأم با هرج و مرج و «بی نظم» و غیر منطقی و غیر انسانی جلوه می کند».

«به اختصار باید گفت که تمام آنچه «معجزه یونان» می نامند، فقط جایگزین ساختن نیروی استدلالی که یک جنبه به جای عقل است، سبک کاملاً طبیعی در هنر بدون فلسفه استدلالی «راسیونالیزم» که آن را افتتاح کرد، غیرقابل تصور است. سبک طبیعی افراطی، نتیجه آئین «صورت پرستی» است. به عنوان شیء محدود و نه یک «رمز و تمثیل»، نیروی استدلالی در واقع بر علم آنچه محدود است و دارای حد و نظم است، حکم فرمایی می کند و بنابراین یک امر منطقی است که هنری که توسط نیروی استدلالی رهبری می شود، مانند خود نیروی استدلالی دارای یک نواختی باشد که در مقابل هرگونه سرّ و حقیقت باطنی متمرد است»⁽¹⁾ در یک نگاه کلی اگر معماری هند و چین و جبهی گیاهی داشت و رازآلود بودن یک جنگل پرایهام را نمایان ساخت و ماده اصلی آن چوب و در هیتی درخت وار بود، ولی معماری یونانی نمایاننده ساخت مادی طبیعت و صورت عینی آن و قاطعیت ابعاد و تناسبات و نظم ملموس آن است، ماده اصلی آن سنگ است و معماری در توده پرسیاختمان نمایان می شود.

این نکته بسیار ظریف است که شوان این نگاه یونانی را هرگز عقل گرایی نمی نامد، بلکه آن را سوءاستفاده یک بُعدی از عقل لقب می دهد. از دید او عقل کامل و سلیم هرگز به چنین شکلی یک جنبه نمی شود.

ریشه این دیدگاه در تفاوت معنای عقلانیت در دو تمدن است؛ بورکهارت در این زمینه می گوید:

ص: 334

«ما می دانیم که بعضی مردم (معماری اسلامی) را مورد انتقاد قرار می دهند، چون برعکس معماری دوره رنسانس که باید بیشتر وزن را حمل کند و نیز خطوطی که وزن عمارت را نگاه می دارد، تقویت شده و در نتیجه این عناصر یک جنبه آگاهی زنده یافته است. همین امر از نظر اسلامی باز یک اشتباه بین دو مرتبه از واقعیت و نداشتن صداقت عقلی و فکری است.»

اگر ستون های لطیف و نازک بتواند یک گنبد را نگاه دارد، چه فایده دارد، تصنعاً به آن یک وضع و حال کشش و فشار داد که به هر حال از آن جمادات طبیعی نیست» (1) شوان به روشنی تمام در نقد هنر و معماری جدید می گوید:

«هنر جدید، کلیساهایی می سازد به شکل جانوران نرم تن و دیوارهای آن را با پنجره هایی بدون قرینه سوراخ می کند که مشابه نتیجه آتش رگبار مسلسل است. (2) انگار به این نحو می خواهد احساسات واقعی خود را فاش کند. هر چقدر مردم به گستاخی یک چنین طرح معماری بیالند، نمی توانند از معنای ذاتی اشکال و صور فرار کنند، آن ها نمی توانند مانع شوند که چنین اثری توسط زبان اشکال و صور خود به عالم ارواح شیطانی صفت و کابوس ارتباط داشته باشد. این آثار تبدیل یافتن دید «مکتب احضار ارواح» به بتن آرمه است» (3). البته چنین نقدهایی تنها از منظر دیدگاه اسلامی مطرح نمی شود. شوان به دیدگاه سرخ پوستان سنتی در این زمینه اشاره کرده، می گوید:

«عکس العمل یک رئیس قبیله سرخ پوست سو (Sioux) هنگامی که یک موزه نقاشی را به او نشان می دادند، حائز ارزش بسیار است؛ (4)

ص: 335

1- . بورکهارت 1349: 24 .

2- . از قوانین سخن او بر می آید که احتمالاً «منظور او کلیسای رنشان لوکوربوزیه» است.

3- . شوان 1376: 118 .

4- . نقل از کتاب Charles Eastman تحت عنوان . The Indian Today

رئیس قبیله با تعجب گفته بود: پس حکمت عجیب سفیدپوستان این است، آن‌ها جنگل‌هایی که قرن‌ها با سرافرازی و بزرگی ایستاده بودند، می‌برند و سینه مادر ما زمین را می‌شکافند و رودخانه‌های آب زلال را کثیف می‌کنند.

بدون ترحم نقاشی‌ها و بناهای منظم خداوند را خراب می‌کنند و سپس یک پرده را با یک رنگ آلوده می‌کنند و آن را شاهکار می‌نامند. در این مورد باید تذکر داد که نقاشی سرخ پوستان یک نوشته است، یا به طور دقیق‌تر بگوییم یک تصویرنگاری است» (1) (ب) هنر مقدس و معابد در مسیحیت و یهودیت: از میان همه سنت‌های معنوی، ادیان ابراهیمی هویتی ویژه و مخصوص به خود دارند. هدف نهایی این ادیان تفاوت زیادی را با هم نشان نمی‌دهد. تنها چیزی که در میان متون اسلامی مشاهده می‌شود، تأکید دین یهود و سنت موسوی بر جلال الهی و تأکید دین مسیح و سنت عیسوی بر جمال الهی است و حال آنکه پیامبر خاتم صلی الله علیه و آله صاحب دو جنبه جمال و جلال است و هر دورا به تعادل در وجود خود متجلی کرده است. به هر حال تفسیری که در طول تاریخ از این ادیان در هنر آن‌ها شد، تفاوت‌های جدی را نشان می‌دهد.

بورکهارت با بررسی نحوه تجلی الوهیت در هنر مسیحیت و مقایسه آن با هنر اسلامی می‌گوید:

«از لحاظ مسیحیت خداوند «هنرمند» به بلندترین معنای کلمه است؛ زیرا او انسان را «طبق صورت خود» (2) آفریده است، اما چون این تصویر نه تنها با نمونه خود شباهت دارد، بلکه متضمن عدم شباهتی تقریباً مطلق با آن نیز هست، پس ناگزیر می‌بایست فاسد گردد، بدین گونه با هبوط آدم، جلوه الوهیت در انسان به تاریکی گرائید و آینه تیره و تار شد. با وجود این، جلوه الوهیت نمی‌توانست کلاً زایل گردد؛ زیرا اگر مخلوق محدود به حدود

ص: 336

1- . همان: 96 .

2- . آفرینش: 27 .

خویش است، تمامی و کلیت خالق و محدود به هیچ حدی نیست و این بدین معناست که این حدود بر سر راه این کلیت و کمال که به صورت عشق نامتناهی جلوه گر می شود و حتی لایتناهی بودنش ایجاب می کند که خداوند خود را چون کلام جاودانی و ابدی بخواند و در این جهان خاکی «فرود آید» و به نوعی حدود فناپذیر تصویر - یعنی طبیعت بشری - را بر ذمه گیرد تا زیبایی اصیلش را احیاء و تجدید کند، سد و مانع قطعی ایجاد نمی توانند کرد. در مسیحیت تصویر الهی به حد کمال، صورت و قالب انسانی مسیح است و بر این اساس هنر مسیحی فقط یک موضوع دارد و آن عبارتست از تغییرشکل و تبدیل صورت انسان و دنیای وابسته به انسان با انباز کردنشان در مسیح». (1) «آنچه بینش مسیحی از راه نوعی تمرکز عاشقانه بر کلامی که در وجود عیسی متجسد شده درمی یابد، بینش اسلامی در عالم جبروتی و مافوق انسانی می جوید. به موجب آموزهان قرآن خداوند «هنرمند» (مصور) است». (2) «مقایسه ای بین نظر اسلامی و مسیحی درباره تصویر انسان مطلب را روشن تر خواهد ساخت. در پاسخ به «شمایل شکنی» بیزانسی که کم و بیش تحت نفوذ نظریه اسلامی قرار داشت، همچنین مجلس اسقف های مسیحی (3) به کار بردن شمایل مذهبی را در مراسم آئینی مسیحی با این برهان توجیه کرد. خداوند در ذات خود غیرقابل توصیف است ولی از آنجا که کلام الهی صورت انسانی به خود گرفت، این کلام صورت انسانی را به صورت اصل خود بازگردانید. جمال الهی را وارد آن ساخت. پس در تصویر صورت بشری حضرت عیسی علیه السلام، هنر، انسان را از اسرار حلول یادآور

ص: 337

1- . بورکهارت 1349 : 6 .

2- . همان: 7 .

3- 1 . Qecumenic Council

می سازد. بدون شک بین این نظر و عقیده اسلامی اختلاف فاحش وجود دارد، ولی در عین حال هر دو به یک اساس مشترک اشاره می کنند آن صورت انسانی به عنوان تجلی گاه اسماء و صفات الهی است».

«حائز توجه است که در اینجا تذکر دهیم که یکی از عمیق ترین تعبیرهایی که تاکنون از نظر مسیحی درباره هنر شده است، از عارف معروف، شیخ اکبر، محیی الدین ابن عربی است که در فتوحات مکیه خود می فرماید: مردم روم (بیزانس) هنر نقاشی را به کمال خود رسانیدند، زیرا برای آن ها طبیعت فرد (فردانیه) حضرت عیسی علیه السلام چنانکه در تصویر او بیان شده است، بهترین کمک به مشاهده وحدانیت حق است، چنانکه این گفتار نشان می دهد ارزش تمثیلی و رمزی یک تصویر فی نفسه برای مسلمانان عارف و متفکر غیرقابل فهم نیست، گرچه با پیروی از شریعت قرآن آنان همواره به کار بردن تصاویر مذهبی را طرد کرده و بنابراین تنزیه را بر تشبیه ترجیح می دهند».⁽¹⁾ شوان هم در تحلیلی مشابه، هنر اصلی را در سنت مسیحی «نقاشی» دانسته است، به طوری که همه هنرهای آن ها به نوعی در ارتباط با نقاشی شکل گرفته است. به گفته شوان:

«هنر مسیحی از جهت عقیده ای مبتنی بر سر «ابن» به عنوان «تصویر»، «اب» است یا این امر که خداوند «انسان شد» تا اینکه انسان (که بنا بر صورت الهی خلق شده است) «خداوند شود» در این هنر عنصر اصلی نقاشی است. طبق روایت، این نقاشی از تصویر حضرت مسیح علیه السلام که به نحوی معجزه آسا بر روی پارچه ای که به پادشاه ابگار (Abgar) فرستاده شده بود، نقش بسته بود، منبث شده است. نیز از نقاشی چهره حضرت مریم علیها السلام توسط قدیس لوقا یا توسط ملائکه یکی دیگر از رب النوع های شمایل های صورت مقدس بالطبع «کفن مقدس» است که نمونه اصلی نقاشی های

ص: 338

صورت های دینی است و سپس صلیب. هفتمین مجمع اسقف های مسیحی اعلام کرد که «نقاشی شمایل ها به هیچ وجه توسط نقاشان ابداع نشده بود، بلکه برعکس، تشکیلاتی تأیید شده و سنتی است متعلق به کلیسا».

ولی به کار بردن شمایل به طور عمومی بدون اشکال نبود. اگر مسیحیان دوران اولیه با اشکال می توانستند آن را بپذیرند، به علت میراث یهودی آن ها بود، تردید آن ها از همان نوع بود که در مورد مسیحیان یهودی الاصل درباره کنار گذاشتن دستورات تغذیه حضرت موسی علیه السلام دیده می شود.

در طبیعت بعضی از روش های سنتی نهاده شده است که به فعلیت نرسد مگر با توجه به یک وضع مشخص انسانی، عقیده قدیس یوحنا ی دمشقی در قلمرو دینی مشیت الهی بوده، زیرا حقایقی را که افشای آن در آغاز امر امکان پذیر نبود، بیان کرد». (1) شوان به شباهت منع تصویرسازی در سنت یهودی و اسلام اشاره می کند که هر دو ناشی از جنبه جلالی و تنزیهی این ادیان است، اما راهی که این دو مکتب به جای تصاویر برگزیدند، متفاوت بود. به گفته او:

«هنرهای انتزاعی و غیرتصویری یهودیت و اسلام را نباید نادیده گرفت.

هنر یهودی در خود تورات آشکار شده و کاملاً مقدس است. هنر اسلامی در حذف تصاویر انسانی و حیوانی با هنر یهودی مشابهت دارد و اما از لحاظ مبدأ آن، این هنر از صورت ظاهری کتاب آسمانی سرچشمه می گیرد، یعنی از حروف مشبک آیات قرآنی و نیز گرچه ممکن است عجیب بنماید، از تحریم کردن تصاویر، این محدودیت در هنر اسلامی با حذف برخی از امکانات خلاقیت برخی دیگر را شدت بخشید، مخصوصاً که تصویر گیاهان به وضوح و مشروح اعلان شده بود، اهمیت اساسی طرح های اسلیمی و تزئینات هندسی و گیاهی از اینجاست». (2)

ص: 339

1- . شوان 1376: 104 .

2- . همان: 110 .

«میناتور ایرانی اشیاء را در سطحی بدون ژرف نمایی (پرسپکتیو) و بنابر این به گونه ای بدون حد و نهایت ادغام می کند و مانند قطعه ای پارچه نساجی شده است. همین امر است که آن را به عنوان شیء «دنیوی» با دید اسلامی سازگار می سازد. معمولاً مسلمانان از هر نوع تجسم دادن به موضوع های دینی اکراه دارند. از بیم اینکه مبدا تجسم محسوس، زیاده از حد، حقایق معنوی محتویات این حقایق را تحلیل دهد. در واقع تصویرهای تراشیده شده و دراماتیک کلیسای غربی به صورت یک شمشیر دو لبه در آمده، به جای اینکه سعی کند این هنر را «ملائیم» و «عامیانه» سازد، کلیسا می بایست جنبه انتزاعی _ روحانی را که در مجسمه های رومی وار (رومانسک _ Romanesque) دیده می شود حفظ کند. تنها وظیفه هنر این نیست که به سطح عوام «تنزل کند»، هنر باید همچنین به حقیقت ذاتی خود وفادار بماند و به انسان اجازه دهد به سوی حقیقت صعود کند»⁽¹⁾. سنت یهودی بنابر خواست خدا و قهر الهی نسبت به آن ها (بنابر تصریح قرآن) چندان مجال تمدن سازی و بسط هنر و معماری نیافت. حتی از معابد عظیم حضرت سلیمان هم اثر روشنی یافت نمی شود. اما در مورد مسیحیت به راحتی می توان تجلی اصول معنوی آن ها را در هنر و معماری نشان داد. بورکهارت برخی از ویژگی های متجلی شده در معماری گوتیک و رنسانس را در مقایسه با معماری اسلامی مطرح کرده است که در مباحث معماری با تفصیل بیشتر مورد بررسی قرار خواهد گرفت.

در اینجا مناسب است برخی تفاوت های اصلی در هنر قدسی مسیحی و مسلمان بنابر نظر بورکهارت ارائه شود؛ اولین تفاوت مهم این دو معماری در ساختار فضایی آن هاست.

در معماری مسیحی همیشه نوعی کشیدگی، به بالا و یا به جلو وجود دارد. به تعبیر بورکهارت:

ص: 340

«به درستی گفته شده است که یک گنبد مسیحی یا به سوی آسمان صعود می کند و یا به سوی میز عشاء ربانی نزول می کند. تمام معماری یک کلیسا، فرد مؤمن را یادآور می شود که حضور الهی از عشاء ربانی که بر روی میز خاص آن قرار گرفته است، فیضان می یابد مانند نوری که در تاریکی می درخشد. [ولی] مسجد دارای یک مرکز برای مراسم آئینی نیست، محراب فقط نشان دهنده جهت قبله است، در حالی که تمام نظام و فضا آنچنان است که حضور خداوند را در جمیع جهات و محیط بر انسان خاطر نشان می سازد» (1). «معماران مسلمان تلاش کرده اند فضایی به وجود آورند که در خود غنوده و آرامش یافته باشد، درون هیچ یک از مراکز عبادی اسلامی احساس نمی کنیم که به سمت و سوی خاصی کشیده می شویم و حدود فضایی آن ها آزاردهنده نیست. راست گفته اند که معماری مسجد هرگونه کششی و کشاکشی را بین زمین و آسمان، منتفی کرده است».

«نکته بعد نحوه توجه به مصالح مادی است که ظاهراً هر دو معماری تلاش در سبک کردن کالبد ساختمان و کاستن از مادیت آن و گشادگی دارند؛ اما معماری مسیحی این کار را با ارتفاع گرفتن انجام می دهد، (خصوصاً معماری گوتیک) و معماری اسلامی با بهره گیری از نور.

معماری اسلامی سعی نمی کند که سنگینی طبیعی سنگ را با نشان دادن یک حرکت صعودی در سنگ مرتفع سازد. چنانکه در معماری گوتیک، متداول است. اعتدال بی حرکت مستلزم عدم حرکت است، ولی در معماری اسلامی، ماده سنگین و بی شکل با حکاکی طرح های تزئینی زخرفی و اسلیمی و حجاری به اشکال مقرنس و مشبک، سبکی یافته و شبیه

ص: 341

به اشیاء حاکی ماوراء می شود و بدین وسیله نور بر هزار جهت تابیده و سنگ و گچ را مبدل به یک جوهر قیمتی می سازد. طاق های مسلسل (رواق) حیاط الحمراء و برخی مساجد مغرب (مراکش و الجزیره و غیره) نوعی احساس آرامش و صفای کامل می بخشد و به نظر می رسد که آن ها از اشعه های درخشان نور، بافته شده است و در واقع نور است که به بلور مبدل شده است. انسان فکر می کند که ماده درونی اطاق های پیوسته اصلاً سنگ نیست، بلکه نور الهی است و آن عقل خلاق است که به صورت اسرارآمیزی در همه چیز منزل دارد». (1)

جایگاه معبود در هنر سنت های معنوی (در هنر غرب)

تصویر

هنر اصلی	نحوه تحقیق	تعریف معبود	
۳- هنر محوری یونان باستان مجسمه سازی در شکل کاملاً مادی و دنیایی است.	۲- نقطه مقابل هنر هندو است و بنا هر نوع راز و رمزی مخالف است. در عین حال در اینجا هم از مجسمه بهره برده اند.	۱- تصویری روشن و واضح و استدلالی از الهه هاست برخی آن را همان نور دانسته اند اما هیچ نوع نمادورزی در این تعبیر نیست.	یونان باستان
۳- کم توجه به مسئله هنر.	۲- منع هر نوع تصویرگری و بت سازی همچون اسلام و در عین حال حضور خداوند به هیچ شکل انتزاعی یا نمادین هم وجود ندارد.	۱- تأکید بر جنبه تنزیهی خدا و جدا بودن از زندگی مادی دنیا.	یهود
۳- نقاشی اصلی ترین هنر بیانگر حقیقت کلمه الهی (مسیح).	۲- تنها در ارتباط با کلمه خداست که می توان به خدا نزدیک شد.	۱- تأکید بر جنبه تشبیهی و جمالی خدا و در عین حال دست نیافتنی بودن او و حلول او در کلمه او یعنی مسیح.	مسیحیت

ص: 342

4_3) هنر مقدس و معابد اسلامی: براساس دیدگاه نظریه پردازان هنر اسلامی اصل اساسی هنر اسلامی همان مفهوم عمیق توحید است که روح قرآن کریم را شکل داده است به طوری که همه هنرها را در اسلام می توان جلوه کتاب آسمانی و قرآن کریم دانست. به گفته بورکهارت:

«اگر بتوان تأثیر ناشی از قرآن را ارتعاشی روحانی خواند و کلمه بهتری هم برای آن نمی توان یافت، چون تأثیر مورد نظر ماهیتی معنوی و در عین حال شنیداری دارد، آن گاه باید گفت که همه هنرهای اسلامی به ناگزیر باید محمل نقشی از این ارتعاش باشند. این چنین هنر بصری اسلامی بازتاب بصری کلام وحی است و جز این نمی تواند باشد...».

«به گونه ای که هنر مسیحی اپیزودهایی (بخش هایی) را از انجیل و تورات ترسیم می کند کیهان شناسی خاصی هم در قرآن وجود ندارد که بتواند در قالب طرح ها و نقشه های معماری ترجمه شود، به نحوی که کیهان شناسی ودایی در معماری هندو تجسم یافته است. از دیگر سو، جستجو در قرآن برای چیزی شبیه به قاعده ترکیب (کمپوزیسیون) که قابل تبدیل به زبان هنر باشد، بیهوده خواهد بود...».

«ریتم قرآن، در عین استحکام و توانمندی، از قاعده ثابتی پیروی نمی کند. حال آنکه هنر اسلامی تماماً نظم و قانون مندی، وضوح، سلسله مراتب و شکل بلورین است. پیوند اصلی میان کلام وحی و هنرهای بصری اسلامی، نباید در سطح بیان صوری جستجو شود. قرآن اثری هنری نیست و با وجود زیبایی بسیاری از آیاتش، چیزی کاملاً متفاوت است.

هنر اسلامی نیز نه از معنا یا شکل ظاهری قرآن، بلکه از حقیقت و جوهر بی شکل آن نشأت می گیرد.

اسلام در ابتدای ظهورش نیازی به هنر نداشت، هیچ مذهبی در آغاز پیدایش خود در جهان به هنر توجه نمی کند، احتیاج به چهارچوبی برای حفاظت دین که از صور سمعی و بصری ترکیب شده باشد، همچنانکه نیاز

به تفاسیر متعدد کتاب وحی، بعدها به وجود می آید. اگرچه تعبیر و تبیین حقیقی و اصیل دین به صورت بالقوه در جلوه نخستین آن نهفته است.

هنر اسلامی در اصل از توحید، یعنی از تسلیم در برابر یگانگی خدا و شهود آن حاصل می شود. جوهر توحید در ورای کلمات قرار دارد و خود را در قرآن به واسطه بارقه های ناگهانی و منقطع متجلی می سازد. این بارقه ها در ساحت تخیل بصری در صور بلورین تبلور می یابد و این صور هستند که به نوبه خود جوهر هنر اسلامی را پدید می آورند» (1). نصر هم بر این نکته تأکید دارد که همه هنر قدسی اسلامی را می توان تجسم یافتن کلام الهی دانست. به گفته نصر:

«هنر قدسی اسلام هم از جهت صورت و هم معنا با «کلام الهی» و وحی قرآنی مناسبت دارد. چون «کلام» اسلام برخلاف مسیحیت، کالبد بشری نپذیرفته، بلکه به صورت کتاب نزول یافته است. هنر قدسی با تجلی حروف و اصوات کتاب الهی سر و کار دارد، نه با شمایل انسانی که خود لوگوی متجسد است» (2). (4_4) مساجد، اصلی ترین نمودگار هنر قدسی در سنت اسلامی: در گفته های شوان نشان دادیم که سنت های مختلف نوع تقدس و معنویتی که تعریف می کنند، هنر خاصی را به عنوان محور و اساس هنرها طرح کرده اند. حال باید همین مسئله را در مورد سنت معنوی اسلام نشان دهیم.

بورکهارت در این زمینه می گوید:

«صورت و شمایل بشری، تقریباً عنصر غالب در هنر اروپایی است.

نتیجتاً در سلسله مراتب هنر اروپایی، چهره پردازی و مجسمه سازی بالاترین مرتبه را دارا می باشند و «هنر مطلق» خوانده می شوند، حال آنکه معماری، چون مشروط به ضرورت های تکنیکی است، در مرتبه پایین تری

ص: 344

1- . بورکهارت 1373: 26 .

2- . نصر 1373: 45 .

واقع می شود. شأن هنرهای «تزئینی» از آن هم نازل تر است؛ معیار سنجش یک فرهنگ هنری در بینش اروپایی، توانایی آن در ترسیم طبیعت و حتی بیش از آن، در تصویر انسان است. در مقابل، هدف اصلی هنر در بینش اسلامی، تقلید یا توصیف طبیعت نیست، بلکه شکل دادن به محیط انسان است، چرا که فعل بشر هرگز با هنر الهی برابر نخواهد بود» (1) «می توان گفت که معماری در میان هنرهایی که محیط انسان را شکل می دهند و آن را مهیای نزول برکت می سازند، جایگاه اصلی را داراست» (2) او در تبیین علل این مسئله می گوید:

«هنر اسلامی با بهره گیری از حکمت اسلامی، سعی می کند که ایجاد یک نوع خلأ کند و همه پریشانی ها و تمایلات شهوانی دنیا را از میان بردارد و نظامی را جایگزین آن سازد که مبین تعادل و آرامش و صلح است. از این امر می توان فوراً به اهمیت اساسی و مرکزی معماری در هنر اسلامی پی برد. گرچه پیغمبر صلی الله علیه و آله فرمودند که خداوند امت خود را مورد عنایت قرار داده و تمام سطح زمین را جایگاه عبادات او قرار داده است، معماری است که در اماکن پرجمعیت، باید وضع صفا و آرامش را که همه جا در طبیعت یافت می شود، از نو ایجاد کند و اما زیبایی طبیعت بکر و دست نخورده که به مثابه آثار دست خالق و آیات قدرت اوست، آن نیز در سطح و مرتبه ای دیگر توسط معماری به وجود می آید. در مرتبه ای که به عقل بشری نزدیک تر و به همین جهت به نحوی محدودتر است ولی به هر حال از حکومت جابرانه شهوات فردی به دور است» (3) «ابن خلدون اکثر صنایع ظریفه از قبیل نجاری و درودگری و منبت کاری در چوب، گچ و کاشی ساخته شده از سفال و گل و نقاشی تزئینی و حتی

ص: 345

1- . بورکهارت 1373: 30 .

2- . همان: 31 .

3- . همان: 14 .

قالی بافی را که آن قدر شاخص جهان اسلامی است، در حقیقت با معماری مرتبط می‌سازد؛ حتی هنر خط را می‌توان به صورت کتیبه‌های تزئینی با معماری ارتباط داد. لکن هنر خط اسلامی ذاتاً یک هنر فرعی نیست، از آن جا که این خط برای نوشتن قرآن کریم به کار می‌رود، دارای بالاترین مقام در هنرهای اسلامی می‌باشد» (1). بورکهارت در گفتاری گسترده‌تر، هنر بصری اسلامی را دارای دو کانون مکمل هم معرفی می‌کند و می‌گوید:

«بحث درباره تمام هنرهای اسلامی به طول می‌انجامد. کافی است به دو قطب هنرهای بصری در اسلام، یعنی معماری و خط بنگریم.

اولی هنری است که بیشتر از دیگر هنرها مشروط به عوامل مادی است، در حالی که دومی از این لحاظ از همه هنرها آزادتر است. با وجود این هنر خط، تحت قوانین شدید از لحاظ اشکال مشخص حروف و تناسب آن‌ها و استمرار وزن و انتخاب سبک قرار دارد. از سوی دیگر امکانات ترکیب حروف، تقریباً بی‌نهایت است و سبک‌ها فرق بسیار دارد. از سبک چهارگوش کوفی تا روان‌ترین سبک‌های نسخی، وحدت بین حداکثر نظم با حداکثر آزادی به خط اسلامی جنبه شاهدانه می‌بخشد و در هیچ یک از هنرهای بصری، روح اسلام آنچنان آزادانه تجلی نمی‌کند» (2). وی همچنان که در مباحث فوق، معماری را بهترین هنر شکل‌دهنده به محیط می‌دانست، در اینجا خط را به عنوان بهترین هنر نشانگر و بازگوکننده کلام الهی می‌داند. ضمن این که در میان هنرهای صوتی هم قرائت قرآن این مقام را دارد.

بورکهارت می‌گوید:

«اگر بخواهیم هنرهای تصویری را در اسلام بر حسب مراتب تقدم

ص: 346

1- . همان: 19 .

2- . بورکهارت 1349: 19 .

و تأخر آن‌ها به طور اجمال بررسی نمائیم، اصیل‌ترین این هنرها خوش‌نویسی است، خوش‌نویسی این امتیاز را دارد که کلام الهی قرآن را در قالب شکل‌های بصری ارائه می‌کند. فی الواقع خطاطی عربی نه تنها به نقطه اوج کمال رسید، بلکه طیف وسیعی از سبک‌های مختلف را، از خط کوفی مستطیلی گرفته تا سیال‌ترین و دلپذیرترین اشکال «نسخ» به وجود آورد. هر کجا اسلام حاکمیت یافته است، گوهرهای بی‌شمار خوش‌نویسی عربی را می‌توان جستجو نمود»⁽¹⁾ مددپور در این رابطه می‌گوید:

«معماری که در هنر اسلامی شریف‌ترین مقام را داراست، یک روح اسرارآمیز را نمایش می‌دهد، معماران در دوره اسلامی سعی می‌کنند تا همه اجزاء بنا را به صورت مظاهری از آیه‌های حق تعالی ابداع کنند، خصوصاً در ایران که این امر در دوره اسلامی به حد اعلای خویش می‌رسد، از اینجا در نقشه ساختمانی و نحوه آجرچینی و نقوشی که به صورت کاشی‌کاری و گچ‌بری و آئینه‌کاری و... کار شده است، توحید و مراتب تقرب به حق را به نمایش می‌گذارند و بنا را چون مجموعه‌ای متحد و ظرفی مطابق با تفکر تنزیهی دینی جلوه‌گر می‌سازند.

حسن روی تو به یک جلوه که در آینه کرد این همه نقش در آئینه اوهام افتاد این همه عکس می و نقش نگارین که نمود یک فروغ رخ ساقی است که در جام افتاد از این روست که می بینیم بهترین و جاودانه‌ترین آثار یا در مساجد و یا بر گرد مزار امام معصوم علیه السلام یا ولی‌ای از اولیای خدا متجلی می‌گردد که سرتاسر مزین به آیات الهی، اهم از نقش و خط است. نمونه‌هایی از آن

ص: 347

مظاهر و تجلیات را که الهامات غیبی بر دل مؤمنان خداست، یاد می‌کنیم تا ببینیم چگونه بخشی از تاریخ تمدن بشری ماده می‌گردد تا صورت دینی به خود بگیرد.

معماری اسلامی چون دیگر معماری‌های دینی به تضاد میان فضای داخل و خارج و حفظ مراتب توجه می‌کند. هنگامی که انسان وارد ساختمان می‌شود، میان درون و بیرون تفاوتی آشکار مشاهده می‌کند. این حالت در مساجد به کمال خویش می‌رسد، به این معنی که آدمی با گشت میان داخل و خارج، سیر میان وحدت و کثرت، و خلوت و جلوت می‌کند. هر فضای داخلی خلوتگاه و محل توجه به باطن و هر فضای خارجی خلوتگاه و مکان توجه به ظاهر می‌شود. بنابراین نمایش معماری در عالم اسلام، نمی‌تواند همه امور را در ظرف ظاهر به تمامیت رساند و از سیر و سلوک در باطن تخلف کند. به همین اعتبار هنر و هنرمندی به معنی عام، در تمدن اسلامی، عبادت و بندگی و سیر و سلوک از ظاهر به باطن است»⁽¹⁾ بحث نصر نیز در این رابطه شنیدنی است. او تأکید دارد که:

«هنر قدسی اسلام در زمینه هنرهای تجسمی بیش از هر چیز در قالب معماری مساجد و خوش نویسی نمود یافته است. یکی فضایی می‌آفریند که کلام الهی در آن انعکاس می‌یابد و دیگری حروف و خطوطی خلق می‌کند که گویی صورت تنزل یافته کلام الهی در قالب الفبای زبان فارسی و عربی است. هنر قدسی اسلامی، قالب‌های بیانی دیگری را نیز دربرمی‌گیرد. اما هنر قدسی به معنای دقیق کلمه، شامل معماری و خوش نویسی است که با تار و پود صورت و معنای قرآن در آمیخته‌اند و گویی از آن جاری می‌شوند».

«فضای درون مسجد نه تنها عارضی و اتفاقی نیست، بلکه عمداً به گونه‌ای طراحی شده که هرگونه تراکم و انجماد یا کششی را مانع گسترش

ص: 348

کلام در فضای نامحدود و یکدست شود، خنثی نماید، فضایی سرشار از سِلم و توازن که روح در آن به جای تمرکز و استقرار در قالب پیکره یا شمایی خاص، همه جا هست و حضور دارد. شمایل شکنی اسلامی که بسیار موضوع بحث واقع شده به معنای تقابل یا ضدیت اسلام با هنر قدسی نیست؛ چرا که هیچ مذهبی بدون هنر، قادر به آفرینش فضایی مناسب برای نمودها و تجلیات زمینی خویش نخواهد بود، بلکه بدین معناست که اسلام زندانی ساختن روح یا کلام الهی را، در هیچ قالبی که آزادی باطنی آن را تهدید کند و جلوه‌ها و نمودهای آن را بپوشاند، نمی‌پذیرد. از سوی دیگر، این امر با تأکید اسلام بر اصل «یگانگی» الوهیت» یا «توحید» که هرگز در قالب صورت خیال نمی‌گنجد و نیز با این خوی روحانی که «صحراگردی» را بر «سکون و قرار» ترجیح می‌دهد و از انجماد در فضا می‌پرهیزد، مرتبط است. بدین گونه معماری مسجد در اهدافی که می‌جوید و در واقعیت روحانی‌ای که می‌آفریند، از باطن قرآن مقدس الهام می‌گیرد و این مسئله که معماری اسلامی به گونه‌ای شکل گرفته تا از طریق رمز و تمثیل، با روشنی خیره‌کننده‌ای، اسماء و صفات گوناگون الوهیت را جلوه‌گر نماید.

گنبد زیبایی الهی یا «جمال» را و مناره‌ها، ابهت خداوندی که ریشه در فضای روحانی واحدی دارد، مساجد چنین متفاوت چون مسجد قرطبه، مسجد جامع اصفهان و مسجد دهلی را به هم می‌پیوندند.⁽¹⁾ «ایران اسلامی در زمینه هنرهای تجسمی به خلق صورت‌های دیگری از هنر سنتی نیز پرداخته است که با صور هنر قدسی که بی‌واسطه از آموزه‌ها و مناسک دینی مایه می‌گیرند، پیوند دارد. برای نمونه در قلمرو معماری، خانه سنتی به نوعی گسترش و امتداد مسجد تلقی می‌شود به این معنی که سادگی و طهارت مسجد را استمرار می‌بخشد. فرش‌هایی که انسان با کفش بر آن‌ها پا نمی‌نهد، پاکی آئین‌شان که نماز و عبادت بر روی آن‌ها را همچون

ص: 349

فرش های مسجد ممکن می سازد. «خلوت» اطاق های سنتی خالی از مبلمان و عناصر فراوان دیگر، میان خانه و مسجد پیوندی معنوی برقرار می نماید. در مقیاس وسیع تر، کل طراحی شهر با مسجد مرتبط است، و این امر علاوه بر نقش مرکزی مسجد در شهر سنتی، به گونه ای بسیار دقیق تر، از اصل وحدت و انسجام سرچشمه می گیرد که بر همه شهر، از خانه های شخصی تا شهر در کلیت خود حاکم است، اصفهان و کاشان هنوز نمونه های شاخص این اصل کلی اند. در محدوده هنرهای تجسمی، قالب های سنتی دیگری هم وجود دارند که با هنرهای دینی محض مرتبط بوده، اصطلاحاً به نام «هنرهای فرعی» شهرت یافته اند. این مقوله نیز از آن جهت که انسان را در زندگی روزانه احاطه کرده و عمیقاً بر او تأثیر می نهد، اهمیت ویژه ای یافته است. اینجا هم «مهر تقدس» حقیرترین اشیاء را جلایی خاص می بخشد. به عنوان نمونه قالی ها که همچون باغ ها و حیاط های ایرانی، قالی آن ها را محصور ساخته و گویی به مرکزی باطنی نظر دوخته اند، تداعی گر و تکرار بهشتند. جامه سنتی در همه اشکال خود نه تنها انجام آداب و عبادات را تسهیل می کند، بلکه سرشت الهی انسان را جلوه گر می سازد. مینیاتور که با مصورسازی کتاب پیوند نزدیک دارد، نوعی «بسط» و گسترش خوش نویسی است و باز هم گویی مراتب ملکوت را متمثل می نماید. همه قالب های هنری مذکور، بر مبنای بینشی کامل و کل نگر نسبت به حیات که مشخصه اصلی فرهنگ سنتی ایران است، از طریق قوانین سنتی به یکدیگر می پیوندند. هنر، به وساطت این قوانین، صبغه ای قدسی یافته، اصول روحانی حاکم بر تمامی وجوه زندگی انسان سنتی از ورای آن تجلی پیدا می کند»⁽¹⁾.

ص: 350

هنر اصلی	نحوه تحقیق	تعریف معبود
<p>۳- در هنر اسلامی معماری بهترین هنری است که می‌تواند شکل دهنده به زندگی باشد و در عین حال حضور الهی را هم به شکلی نمادین در زندگی وارد کند به گفته این خیلدون همه هنرهای اسلامی همچون درودگری، تزئینات، خط، قالی‌بافی و... همه در پرتو معماری شکل گرفتند.</p>	<p>۲- روح قرآن مهمترین تجلی الهی است که بنیاد هنر اسلامی را می‌سازد. اما این هنر تقلید مستقیم از محتوای داستانی قرآن و یا کیهان‌شناسی آن یا شکل قالبی آن نیست.</p>	<p>۱- خداوند با دو جنبه جمال و جلال خود هم در دنیا جلوه‌گر شده و هم از همه صورت‌ها منزّه است. در عین حال وحدت فراگیر او تجلی او را به همه هستی می‌رساند.</p>

چکیده

معماری نیایشگاه ها بازتاب باورها و آیین ها و مناسک در ادیان گوناگون ر قالب کالبد و فضا می باشد با بررسی و تحلیلی این باورها می توان به درک درستی از چگونگی ساماندهی فضایی این ساختمان ها دست یافت. در گذر زمان انسان همواره عالی ترین جلوه های آفرینش گری و خلاقیت هنری خود را در ساختمان نیایشگاه ها متجلی ساخته است. تاریخ معماری گواه آن است که مهم ترین ساختمان ها از دیدگاه معمارانه در میان همه فرهنگ های جهان از گذشته تاکنون نیایشگاه ها بوده اند.

معماری نیایشگاه با حضور انسان نیایش کننده کامل می شود این بدان معنی است که همه عوامل کالبدی _ فضایی نیایشگاه ها به همراه انسان نیایش کننده تشکیل یک سامانه منسجم را می دهند که برای دستیابی به یک هدف متعالی انتظام یافته اند و آن یافتن خود در برابر نیرویی بی پایان که همه هستی به دست اوست می تواند باشد.

جلوگرتین بخش نیایشگاه ها عناصری هستند که همچون نماد حضور

الهی در فضا به کار گرفته می شوند. این عناصر می توانند کل معماری نیایشگاه را تحت تأثیر خود قرار دهند و به آن جهت بدهند یا ریخت و شکل آن را بسازند.

در این پژوهش مقایسه ای میان نیایشگاه های غربی و مساجد از دیدگاه کالبدی _ فضایی و عوامل مؤثر بر آن دو و به ویژه چگونگی ساماندهی فضایی آنها انجام می شود. در این روند نخست به تحلیل ریشه ها و خاستگاه معماری نیایشگاه ها رسیدگی شده است. مهم ترین این نیایشگاه ها کلیساها هستند که با همه گوناگونی فرهنگ ها و فرقه های مسیحی از ویژگی های کالبدی _ فضایی کمابیش همانندی در کشورهای مختلف برخوردار هستند.

خاستگاه معماری کلیساها را باید در نیایشگاه های یونانی و رومی جستجو کرد. نیایشگاه هایی که خانه خدایان بود خدایانی ساخته ذهن آدمیان و نه خانه خدای یگانه و خانه قیام انسان ها. از این رو یگانه نبود و هر خدایی برای خود نیایشگاهی ویژه داشت. این نمونه ای از چیرگی شرک و چند خدایی به جای وحدانیت خدا بود. آیین ها در بیرون از نیایشگاه و گرداگرد آن برگزار می شد و نه در درون فضا و میان انسان و خدا، جدایی و فاصله بود. انسان با یک میانوند و واسطی با خدا در ارتباط بود و در برابر عظمت تندیس های نفوذناپذیر و نیرومند، احساس خردی و کوچکی می کرد. در مجموع معبد حالت مجسمه گونه داشت و برای تماشا از خارج طراحی شده بود.

کلیساهای مسیحی نیز که متأثر از تالارهای ستوندار یونانی بود در گذر زمان با دو الگوی بنیادی مرکزی و کشیده، یکی در روم شرقی و دیگری غربی، به تکرار فضا و کالبد ادامه داد. تحولات سازه ای در شیوه های مختلف معماری اروپایی مانند رومی وار و گوتیک و نوزایی

و باروک چندان تأثیری بر چگونگی ساماندهی فضایی کلیساها نگذاشت و تنها ریخت کالبدی آنها را دگرگون کرد. گرچه که تجربیات جالبی از بهره‌گیری از آرایه‌ها و بازی با نور و شمایل و نقاشی و... پدید آمد و تلاش بسیاری برای خلق فضایی روحانی شد. با این همه پس از پشت سر گذاشتن روزگار نوزایی و مدرنیسم، همه آن دستاوردها نادیده گرفته شد و کلیساها به ساختمان‌هایی بی‌روح و صرفاً کارکردی تبدیل شدند که دیگر به کار نیایش و تمرکز نمی‌خورد و تنها فضایی برای انجام مراسم بود.

بدین گونه باید گفت سیر تحول معماری کلیساها همچون تحولات در خود آیین مسیحیت رخ نمود یعنی سیری از جهان سنتی مسیحی با باورهای جزمی خود که ترجمان آن را می‌شد در کلیساهای رومی وار و گوتیک یافت، به جهان مدرن رخ داد که ترجمان آن را می‌شد در کلیساهای باروک و روکوکو و سپس معماری مدرن یافت. دستاورد آن همه جسارت در واپس زدن هر آنچه که از گذشته به جا مانده که از ویژگی‌های بنیادی تاریخ معماری غرب بوده این شد که انبوهی از تجربیات ارزشمند رخ نمود، ولی هیچ کدام راه کمال نپیمود و گاه در اوج جلوه‌نمایی مورد بی‌مهری قرار گرفت.

از ویژگی‌های بنیادی و شگفت معماری روزگار اسلامی این نکته است که با به‌کارگیری چند فضای مشخص و تعریف شده، مانند گنبدخانه، ایوان، میانسرا، رواق، دالان، هشتی و... نمونه‌های گوناگونی را از انواع ساماندهی فضایی برای انواع کارکردها پدید آورد که هر کدام از دیگری متمایز بود و در عین حال به شایستگی کارکردهای مورد نیاز را پاسخ می‌داد. معماری تمدن اسلامی بیش از هر چیز در وجود مسجد متجلی شد که خود تجسم بازآفرینی و تکرار هماهنگی، نظم و آرامش طبیعت بود. فضا در معماری اسلامی و به ویژه در مساجد با همه سادگی و وقارش با حضور انسان مؤمن

تقدس می یافت و جایگاه تجلی جمال خداوند می شد. برخلاف آن بی‌اعتنایی‌ها به فضای درون که در معماری غریب بارها رخ داد، در مساجد با وقار تمام هر عامل دیگر را از خود متأثر کرد. بینش توحیدی اسلام پایه و اساس معماری قرار گرفت و همه عوامل کالبدی - فضایی به خدمت گرفته شدند تا فضایی پدید آید که در انسان مؤمن در کمال آرامش به «ذکر» پردازد و «حضور الهی» را تجربه کند. حضوری که به زیبایی در شکل‌ها و کالبد و نماهای درونی، در آرایه‌ها و در کتیبه‌ها، و از همه مهم‌تر در چگونگی ساماندهی فضایی که برپایه اصل حرکت از کثرت شکل و کالبد، به وحدت شکلی و کالبدی و فضایی می‌رسید. چون آن همه ریخت و شکل و هندسه و آرایه همه به یک سوره‌نمون می‌شدند و از همان سونشآت گرفته می‌شدند.

از دیدگاه اسلام عنایت الهی مستقیماً و نه با وسائط و میانجی‌ها شامل حال مردمان می‌شد و از مقتدایان دینی و مراجعی که گناه کسان را می‌خزند و احکام کیش را معین می‌کنند خبری نبود. در واقع نیایش و دعا چون بی‌واسطه از خود خداوند و آفریننده جهان خواسته می‌شود، نه آن‌گونه که در میان مسیحیان انجام می‌گرفت، قطعاً تأثیرات و مناسک و نتایج مختلفی به بار می‌آورد. پس نقاط فضا به طور یکسان اعتبار می‌یافت و تنها روکردن به یک جهت خاص بود که موجد هم‌نواپی مؤمنان می‌شد. محورگرایی و تأکید بر جهت خاص در همه فضاهای مسجد، همراه با برتری فضا نسبت به کالبد و نیز استقلال فضاها در عین همبستگی آنها، ساختمان مسجد را همچون نغمه‌ای دلنشین و منسجم در نظر جلوه‌گر می‌ساخت که همه اجزایش در خدمت یک هدف بودند.

در تفکر اسلامی، مکان از آن جهت که محضر خداست، تقدس می‌یافت عالم، تجلی خداوند و از این رو مقدس است. این تجلی در مراتبی گوناگون در طول هم رخ می‌دهد، و کعبه بنیاد محوری است که این مراتب

یا عوالم را به هم مرتبط می‌کند. پس کعبه از آن رو مقدس است که نماد اتصال عالم به حق تعالی است. جهت‌گیری به سوی کعبه، یا سمت قبله نیز روکردن نمادین به این اتصال و قرار گرفتن در جهت ارتباط با مبدأ هستی است. این جهت مقدس به فضای معماری مسلمانان که از نظر کالبدی معمولاً فاقد جهت است، جهتی معنوی می‌بخشد.

از دیدگاه اسلامی کالبدها از آنجا که مادی هستند، وابسته به زمان و مکان اند و فقط به صورت مشابه، رمزی، آیه ای و تمثیلی می‌توانند برای انسان اندیشمند و دل‌آگاه تداعی معنا نموده و وسیله یاد و یادآوری شوند. کالبدها به صورت نسبی می‌توانند معنا و مفهومی را تداعی و یادآوری نموده و در مجموع حداکثر زمینه و وسیله ای متناسب برای سیر و صیوررت متعالی و ارادی انسان باشند و ذاتاً جنبه اعتباری دارند.

هر مفهومی و هر ارزشی نظیر مفهوم زیبایی می‌تواند در بی‌نهایت شکل‌ها و کالبدهای متفاوت به صورت نسبی و تمثیلی متجلی شود و نوآوری و خلاقیت و ابداع در این بعد انتها ندارد. به خصوص با توجه به جمیع شرایط متغیر و متنوع زمانی و مکانی، بنابراین هر مفهوم و اصل ثابت نظری، نظیر مفاهیم (جمال، جلال، عدل) می‌توانند در بی‌نهایت از کالبدها و اشکال خلاقانه، حکیمانه و بدیع ظهور یابد و متجلی گردد.

اشاره

این نوشتار به بررسی تطبیقی ویژگی‌های معماری نیایش‌گاه‌های غربی از روزگار پیش از مسیحیت و پس از آن، با معماری مساجد به ویژه مسجدهای ایرانی می‌پردازد. روشن است که به دلیل گستردگی و وسعت کار تنها به برخی ویژگی‌های بنیادی پرداخته می‌شود. نگارنده در این مقاله تلاش می‌کند نشان دهد چه رابطه‌ای میان کالبدها و فضاهای معماری با جهان بینی و نگرش نیایش‌گران در معماری یک نیایش‌گاه می‌تواند پدید آید.

تاریخ تحولات معماری، گواه روشنی بر گرایش های دینی و اعتقادی گوناگون در ساختمان نیایش گاه ها است که به دست بشر در گذر زمان در جوامع مختلف ساخته شده است. در همه فرهنگ ها و دین ها سازندگان نیایش گاه ها تلاش بسیاری را برای پدیدارسازی باورهای جمعی جامعه خود در کالبد و فضای نیایش گاه ها داشته اند. از این رو «معماری نیایش گاه ها» بازتاب باورها و آیین ها و مناسک در ادیان گوناگون می باشد. با این همه تأثیر باورها و اعتقادات در معماری نیایش گاه ها همواره یکسان نبوده است. به ویژه گذر زمان و دگرگونی هایی که در اعتقادات مردم نسبت به مبانی و فروع دین رخ می داده، در معماری نیایش گاه ها بی تأثیر نبوده است.

از سوی دیگر معماری نیایش گاه ها همچون معماری های دیگر متأثر از عوامل آب و هوایی (اقلیمی)، عوامل جغرافیایی و تاریخی و نیز عوامل دیگر بوده است. این واقعیت باعث شده که مردمی که به یک دین واحد باور داشته اند، در سرزمین های گوناگون و در آب و هوای مختلف، نیایش گاه های گوناگونی از دید معماری بسازند. پس معماری نیایش گاه ها را می توان دارای دو دسته ویژگی های معمارانه دانست:

الف_ ویژگی های مشترک نیایش گاه ها که برگرفته از تعلق به دین واحد باورها و اعتقادات و مناسک همسان می باشد.

ب_ ویژگی های متمایز نیایش گاه ها که متأثر از عوامل آب و هوایی، اقتصادی، فناورانه (تکنیکی) و دیگر عوامل اختصاصی و به ویژه باورهایی است که در سایه یک دین واحد از سوی مردم در گرایش های فرعی ایجاد شده است.

روشن است که عوامل دسته نخست، به مراتب مؤثرتر و قوی تر از دسته دوم هستند. زمینه هایی معمارانه ای که این ویژگی های مشترک و متمایز در آن ها رخ می نمایند، همان زمینه هایی هستند که در دیگر ساختمان ها نمودار می شوند.

الف_ زمینه های بیرونی: زمینه هایی که ساختمان را با پیرامون مرتبط می کند. مانند:

چگونگی استقرار ساختمان بر زمین؛ _ رابطه آن با عناصر پیرامون، هم از جنبه بصری و هم دسترسی؛ _ چگونگی دستیابی و ورود به ساختمان؛ _ چگونگی جداسازی درون و بیرون ساختمان؛ _ جهت یابی ساختمان به سمتی ویژه؛ ب _ زمینه های درونی: زمینه هایی که به روابط درونی و میان بخش ها و کالبد و فضایی می پردازد، شکل (فرم) بیرونی و درونی ساختمان، ویژگی های کمی و کیفی فضاها مانند اندازه ها و تناسبات به کار رفته، ریخت هندسی فضا، چگونگی نورگیری و بازشوها، چگونگی دسترسی به فضاها و از همه مهمتر، چگونگی ساماندهی فضاها در کنار یکدیگر و سرانجام ویژگی های آرایه ای یا تزئینی فضاها، هم در نماهای درونی و نماهای بیرونی، افزون بر این ها به مواردی مانند ارتباط فضاهای باز و بسته، درصد فضاهای باز و بسته، درونگرا یا برونگرا بودن فضا و کالبد ساختمان، گستردگی حوزه دید (شفافیت) و حوزه حرکت (سیالیت) و مواردی از این دست باید توجه شود.

درباره شکل فضاهای نیایش گاه ها و جنبه کمی و کیفی آن ها به طور کلی می توان دو دسته فضا را متمایز کرد:

الف _ فضاهای گذر و عبور برای دسترسی به فضاهای تأمل؛ ب _ فضاهای تأمل و مراقبه و عبادت.

«میرچا الیاده» این دو فضا را «راهرو» و «مقام» نامیده است. به گفته او برای اینکه یک راهرو و مسیر قابل تشخیص باشد باید دارای این ویژگی ها باشد: کناره های محکم، پیوستگی، جهت داری، قسمت های برجسته قابل تشخیص، یک پایانه مشخص، تمایز یک انتها از انتهای دیگر.

برای اینکه یک مقام یا محل قابل تشخیص باشد باید از نظر شکل در مرزهای اعلام شده متمرکز باشد، شکل آسان فهمی داشته باشد، اندازه آن محدود باشد، جای تجمعی داشته باشد،

بتوان آن را به صورت یک منطقه درونی نسب به محیط بیرونی پیرامون تجربه کرد، عمدتاً جهت مشخصی نداشته باشد. (1) به گفته او این ویژگی‌ها را در ساختمان‌های مذهبی می‌توان به کوتاهی با تقابل میان ساختمان بازیلیکایی کلیسا و متمرکز مسجد روشن کرد. بازیلیکا راهرویی است که به مذبح ختم می‌شود. همه جزئیات طرح بازیلیکا مؤید این نکته است. صحن کلیسا که راهروهایی به آن شکل داده اند و کناره‌های سخت و صلیبی دارد. انگاره‌های کف و ردیف پیش رونده ستون‌ها پیوستگی را به وجود می‌آورند که آن نیز به نوبه خود بر جهتی خاص دلالت دارد. در اینجا همه چیز متوجه یک میز مقدس است که در یک تاق جای گرفته و توسط شکل در برگیرنده شاه نشین حمایت می‌شود. برای یک زائر و برای کسانی که در اینجا هیچ جایگاه بی‌زوالی ندارند، این باره سلطانی بسیار مناسب است.

ولی یک مسجد متمرکز، شبیه به مسجدی که توسط سنیان در استانبول طراحی شده، هیچ حرکت یا جنبشی را در بر ندارد. این مسجد یک مقام و محل یا یک نقطه مراجعه و تجمع است که تمرکز یافته است؛ اگر فردی به مسجد وارد شود تمایلی به ترک آن ندارد و تشویق می‌شود که در آن بماند. این محل با صورت خارجی دادن به تعادل، مایه تأمل فرد می‌شود.

این محل یک معماری متمرکز همه شمول دارد. وسعت محل، بیان‌کننده اعتقاد خاصی که مسیحیان به تجسد دارند نیست؛ بلکه بر حضور مطلق خداوند دلالت می‌کند. مسجد بیان‌کننده توحید است که مفهوم آن وحدت خداوند به عنوان مبدأ و سرچشمه همه کثرت‌هاست. بدین ترتیب تفاوت میان بازیلیکا و مسجد تفاوتی در سبک نیست، هر دو انواع متمایزی از معماری هستند و در این دو مورد با درک دین داران از دین خویش همخوانی دارند. (2) ج - زمینه‌های کاربردی: کارکرد ساختمان‌های دینی در فرهنگ‌های گوناگون، پدیدار ساختن فضایی برای انجام آیین‌ها و مناسک دینی و یادآور شدن مفاهیم دینی و انجام فعالیت‌هایی است که در مسیر هدف‌های دینی و به گونه‌ای در پیوند با آن هستند.

ص: 360

1- جی، جی، دیویز. دائرةالمعارف دین، ویراسته میرچا الیاده، ش 19، زمستان 1374 .

2- همان.

یکی از ویژگی های مهم ساختمان های دینی این است که در آن ها کارکرد (Function) ساختمان در شکل دهی و سازماندهی فضایی آن نقش کم اهمیت تر از پدیدار ساختن «مکان» دارد. در ساختمان های دینی کارکرد به معنی یک فعالیت ویژه که در یک فضا انجام می شود، در برابر هدف اساسی خلق فضا در آن ها چندان نمی تواند پراهمیت شمرده شود. فعالیت های عملی که در آن ها انجام می شود، همگی برای آماده شدن و ایجاد حس و تجربه دینی و پیوند با عالمی به جز این دنیاست و نقش زمینه سازی و مقدمه چینی دارد. از این رو روشن است که سازندگان آن ساختمان ها همه تلاش خود را برای خلق چنین فضایی به کار می گیرند: فضایی که چنین حس و حالی را در بیننده و استفاده کننده از فضا پدید آورد، در ذهن او مفاهیمی را بیدار کند که دنیای مادی بر آن ها سرپوش گذاشته و در پیش چشم او هستی برتر و هستی بخش این جهان را به گونه ای تداعی کنند. همه این تأثیرات فضایی کالبدی را می توان کارکردهای اصلی ساختمان های دینی برشمرد، در برابر کارکردهای فرعی آن ها که انجام آیین ها و مناسک دینی باشد.

د _ حضور انسان: معماری نیایش گاه با حضور انسان نیایش کننده کامل می شود. این بدان معنی است که همه عوامل کالبدی _ فضایی نیایش گاه ها به همراه انسان نیایش کننده تشکیل یک سامانه منسجم را می دهند که برای دستیابی به یک هدف متعالی انتظام یافته اند و آن یافتن خود در برابر نیرویی بی پایان که همه هستی به دست اوست می تواند باشد.

پس باید گفت ساختمان نیایش گاه با حضور انسان نیایش کننده هویت تمام می یابد. این سخن درست رویاروی دیدگاه هایی است که در آن ها هویت مکان تنها با حضور عناصر معمارانه تعریف می شود. در برابر این دیدگاه، برخی حس مکان را امری ادراکی و ذهنی دانسته اند که بر پایه ویژگی های فضا در ذهن ساخته می شود. پس هویت مکان مشروط به وجود ذهن ادراک کننده می شود.

ه _ حضور الهی: جلوه گزین بخش نیایش گاه ها عناصری هستند که همچون نماد حضور الهی در فضا به کار گرفته می شوند. این عناصر می توانند کل معماری نیایش گاه را تحت تأثیر عناصر خود قرار دهند و به آن جهت بدهند یا ریخت و شکل آن را بسازند. به گفته الیاده، حضور

خداوند را می توان به طرق گوناگون نمایش داد. این حضور اغلب با پیکره های مقدس در معابد مصری، یونانی و هندو تعیین می یابد. می توان از کاشی ها یا نقاشی ها برای اشاره به حضور خداوند استفاده کرد. در برخی ادیان، کل ساختمان تجلی خداوند تلقی می شود. از محراب های یونانی این تلقی وجود داشت. معابد هندو تا زمان ما نه فقط مکان عبادت و تجمع، بلکه دارای حرمت و قداست الهی بوده اند. خانه کعبه در مکه که مقدس ترین عبادتگاه و مکان مذهبی در اسلام است، نماد تلاقی محور عمودی روح و صفحه افقی حیات انسانی است. این خانه یک مکعب میان تهی از سنگ است و محور دنیوی کیهان شناسی اسلامی است. دیرک چوبی یا ستون سنگی در ادیان دیگر همین نقش را ایفا می کنند.

در تفکر اسلامی، مکان از آن جهت که محضر خداست، تقدس می یابد. عالم، تجلی خداوند و از این رو مقدس است. این تجلی در مراتبی گوناگون در طول هم رخ می دهد و کعبه بنیاد محوری است که این مراتب یا عوالم را به هم مرتبط می کند؛ پس کعبه از آن رو مقدس است که نماد اتصال عالم به حق تعالی است، جهت گیری به سوی کعبه، یا سمت قبله نیز رو کردن نمادین به این اتصال و قرار گرفتن در جهت ارتباط با مبدأ هستی است. این جهت مقدس به فضای معماری مسلمانان که از نظر کالبدی معمولاً فاقد جهت است، جهتی معنوی می بخشد.

کالبدها از آنجا که مادی هستند، وابسته به زمان و مکان اند و فقط به صورت متشابه، رمزی، آیه ای و تمثیلی می توانند برای انسان اندیشمند و دل آگاه تداعی معنا نموده و وسیله یاد و یادآوری شوند. کالبدها به صورت نسبی می توانند معنا و مفهومی را تدعی و یادآوری نموده و در مجموع حداکثر زمینه و وسیله ای متناسب برای سیر و سیروورت متعالی و ارادی انسان باشند و ذاتاً جنبه اعتباری دارند.

هر مفهومی و هر ارزشی نظیر مفهوم زیبایی می توانند در بی نهایت شکل ها و کالبدهای متفاوت به صورت نسبی و تمثیلی متجلی شود و نوآوری و خلاقیت و ابداع در این بُعد انتها ندارد. به خصوص با توجه به جمیع شرایط متغیر و متنوع زمانی و مکانی؛ بنابراین هر مفهوم و اصل ثابت نظری، نظیر مفاهیم (جمال، جلال، عدل) می توانند در بی نهایت از کالبدها و اشکال خلاقانه، حکیمانه و بدیع ظهور یابد و متجلی گردد.

منظور از نیایش گاه های غربی در این پژوهش، بیشتر کلیساها در کشورهای غربی و در میان فرقه های گوناگون مسیحی می باشد. همان گونه که همه مورخین هنر نوشته اند الگوی بنیادی ساختمان کلیساها، تالارهای ستوندار یونانی یا باسیلیکاها بوده اند که در معماری رومی نیز ساخته می شده اند. همچنین عناصر دیگری از معماری پیش از یونانی در آن مؤثر بوده اند. بر این پایه برای بررسی سیر دگرگونی ها در نیایش گاه های غربی به ناچار باید ریشه های اصلی را تحلیل کرد.

به گفته نویسندگان، نخستین الگوها برای ساخت معابد یونانی، نیایشگاه های پیش از یونان کلاسیک بوده اند. در میان مردم آن زمان باورهای دینی شامل اعتقاد به خدایان و مقدس شمردن اجزاء طبیعت بود. آنان به قصد تسکین خدایان به شعائر فراوان مشتمل بر دعا و قربانی تشریفات دست می زدند. در فرهنگ یونانی پرستش طبیعت به پرستش شخصیت ها، تکامل یافته و خدایان شکل هایی انسانی به خود می گرفتند. برخلاف خدایان مصر و میانرودان، یگانه تفاوت واقعی این خدایان با انسان ها این بود که ایشان فناپذیر بودند.

شیوه های عبادت یونانی هم مانند خدایان یونانی بسیار متنوع بوده است. یونانیان برای دفع شر خدایان زمینی به عبادت آنان می پرداختند؛ ولی خدایان آسمانی را صمیمانه پرستش می کردند. اجاق خانه مانند آتشدان بزرگ شهر که در میدان عمومی قرار داشت، محل عبادت بود. نیایشگاه ها و غارها و شکاف های زمین که مسکن خدایان زمینی محسوب می شوند، برای عبادت به کار می رفتند. یونانیان حریم نیایشگاه ها را مقدس می شمردند و بدان تجاوز نمی کردند. در آنجا مؤمنان گرد می آمدند. یونانیان نیایشگاه ها را خانه خدایان می شمردند، نه خانه عبادت کنندگان. تندیس خدایان در نیایشگاه قرار داشته و در برابر این تندیس ها آتش جاویدان شعله می کشیده است.

خاستگاه نیایشگاه های کلاسیک یونان را خانه های نخستین و ساده یونانیان کهن دانسته اند. این نیایشگاه ها نخست دارای یک اتاق تکی به عنوان درونخانه بوده و یک ایوان ستوندار نیز در پیشگاه آن بوده است. این ایوان های ستوندار بخش اصلی و اساسی نیایشگاه

یونانی شمرده می شدند. زائرین به درون نیایشگاه راه نداشتند، زیرا جایگاه خداوند و گنجینه های الهی بود. عبادت و آیین های نیایش و قربانی در مذبح یا قربانگاه خارجی انجام می شد. نزدیک ترین محلی که یک عابد معمولی به جایگاه تجسم تقدس الهی راه داشت؛ همان فضای سرپوشیده ورودی نیایشگاه بود. یونانیان، خود ساختمان را گونه ای پیکره می پنداشتند که شکلی انتزاعی دارد و از نیروی پیکره برای مجسم ساختن صفات انسانی برخوردار است. هر نیایشگاه دارای این فضاها بود:

— یک اتاق تکی یا دو اتاق تو در تو (مقصوره) بدون پنجره، با یک در.

— یک اتاق تکی یا دو اتاق میان دو دیوار دو سوی ایوان.

— یا یک ردیف ستون در جلوی ایوان.

— یا دو ستون میان دو دیوار و یک ردیف ستون در جلوی آن.

ساماندهی فضایی نیایشگاه یونانی را از لحاظ نظم و تقارن فضاها دستاوردی پس از معماری خاور نزدیک برشمرده اند. معماری یونانی همچون موسیقی کلاسیک، یک تم یا مضمون ساده مرکزی داشت. نیایشگاه یونانی دارای فضاهایی مشخص و تعریف شده بود که در همه نمونه ها به یکسان و با سامان بندی تکراری به کار می رفت. گرچه در اندازه تغییری رخ می داد ولی فضاها و حتی تناسبات میان اندازه ها یکسان می ماند.

یک اتاق اصلی، ایوان ستوندار و ردیف ستون ها در گرداگرد این واحد فضایی. این سه عنصر اصلی همواره کاربرد داشت. گاردنر این ساده گرایی در محتوا را که بخش هایی ساده هم از درون آن فرا می رویند، به دانش هندسه یونانی شبیه کرده است.

درباره الگو برداری معماری یونانی از معماری مصری به گمان ما نمی توان از تمایزات آن ها درگذشت؛ چون ممکن است معماری ستوندار مصر، یک شیوه ستون بندی را به یونانیان یاد داده باشد، ولی باید توجه داشت که پرستشگاه های مصری آشکارا درونگرا هستند. ردیف ستون هایشان نمای درونی را می آراید و آسمانه را ننگه می دارد. ولی پرستشگاه یونانی درست برعکس پرستشگاه مصری است. پرستشگاه آشکارا برونگراست و حالتی ظاهری و نمایشگرانه دارد.

در معماری یونان باستان، توجه به مجسمه سازی به مراتب بیشتر است تا به فضای درونی. از این رو کالبد ساختمان نقشی ویژه یافته است. شاخص نیایشگاه یونانی، یک فضای خالی درونی و نوعی برتری در تمامی طول تاریخ است، خلاء درونی اش در فراموش کردن فضای معماری آن، ثبات و دوام می یابد و افتخارش در مقیاس انسانی آن موجودیت پیدا می کند.

پس می توان گفت نیایشگاه یونانی:

1_ هیچ فضای مثبتی ندارد و هسته آن یک مجسمه توخالی است.

2_ این هسته، کارکردی برای مردم ندارد و جایگاه خدایان است.

3_ تمام اهمیت به فضای پیرامون این هسته داده شده و با انبوهی از آرایه ها نمودار می شود.

4_ با این همه نیایشگاه یونانی دارای مقیاس انسانی است.

در معماری رومی، نیایشگاه رومی بر خلاف معماری مذهبی فرهنگ های پیشین (از جمله یونانی) نمونه نوآورانه ویژه ای را ارائه نکرد. بلکه معماران رومی، بیشتر نیروی خود را صرف ساختن ساختمان های پرشکوه و شهرها کردند. آنان نیایشگاه هایی با الگوی یونانی و اتروریایی نیز ساختند. رومی ها نیز مانند یونانی ها از رواق ها یا ایوان های پرستشگاه ها بهره گیری می نمودند.

در نیایشگاه رومی درست برخلاف معماری های پیشین، شکل فضای به دست آمده حاصل طرز قرار گرفتن دیوارها نیست. دیوارها و احجام در معماری مصر و میانرودان به قدری اهمیت می یابند که آنچه دیده می شود همین ها هستند. فضا فقط به شکلی منفی وجود دارد، یعنی تصادفا بین احجام ظاهر می شود. این گونه معماری را معماری احجام نامیده اند.

معماری یونانی نیز که مخصوصا به احجام، نسبت های میان احجام و شکل دادن به عناصر حجمی توجه داشت، با صفت معماری استخوان بندی یا ساختاری متمایز شده است.

ویژگی های اساسی فضای رومی چنین برشمرده می شود:

1_ تقارن در فضاهای دایره ای و مستطیلی؛ 2_ داشتن استقلال فضایی نسبت به فضاهای دیگر به گونه جداسازی با دیوارهای ستبر؛

3_ محوربندی فضاها؛ 4_ داشتن مقیاس غیرانسانی و عظیم؛ 5_ تأکید بر عظمت و حاکمیت و نشانه ای از برتری نسبت به جمعیت شهروند، به گونه ای که آشارا اعلان می کند که امپراطوری به مثابه منطق و قدرت زندگی وجود دارد.

مقیاس ساختمان رومی، مقیاسی است که اسطوره را در اذهان مسجم می سازد؛ ولی در واقع این قدرت نمایی چیزی را جز اندوه در اذهان مجسم نمی کند. چنین مقیاسی انسانی نیست و نمی خواهد انسانی باشد.

برای نمونه ساختمان نیایشگاه پانتئون دارای یک گنبد خانه تک است که گنبد آن بر روی استوانه ای ساخته شده است. دیوارهای استوانه بی هیچ گسستی، یکباره تا نوک گنبد کشیده می شوند، گنبد با دیوارها یکی شده و هیچ رده بندی کالبدی در آن دیده نمی شود. در برابر آن، گنبدخانه های مسجدها رده بندی کالبدی مشخصی دارند که از نقشه کف مربع به هشت گوشه، از هشت گوشه به شانزده نمودار می شود و می تواند سلسله مراتب هستی را از جهان طبیعت، ملکوت تا عالم ناسوت، تداعی کند. بخش بندی کالبد گنبد با خطوط و تورفتگی هایی با شکل های دوزنقه که هرچه به بالا می روند، کوچکتر می شوند، دارای یک نواختی و هندسه ای بی روح هستند. در برابر آن بخش بندی ها در زیر سقف مسجدها که با کاربندی، رسمی بندی و چفدآمیز (مقرنس ها)، هماهنگ با راستای انتقال نیروهای کالبدی بر ساختمان، با تنوع خود و اشکال گوناگون، یک رده بندی از هستی را به نمایش می گذارند.

دوزنقه ها و تورفتگی های گنبد سرانجام در بالا به یک سوراخ بزرگ دایره ای می رسند و به یکباره آهنگ آن ها خاموش می شود و نور با شدت به درون می تابد و این امر دوگانگی فضای درون و بیرون را افزون می کند. در برابر آن، ترکیب و پیوند هماهنگ کاربندی ها با خورشیدی در کانون آن ها که در عین تنوع و کثرت، دارای وحدت عناصر و خطوط هستند. نور گنبدها به گونه ای لطیف تر از زوایه های گوناگون از راه شبکه ها، نورشکن ها و گاه شیشه های رنگی به درون می تابد و از دوگانگی فضای درون و بیرون می کاهد و یک وحدت میان فضاها را نمودار می سازد.

در یک بررسی کلی می توان درباره نیایشگاه های یونانی که پیش در آمد کالبد کلیساها بوده اند چنین گفت: نیایشگاه، خانه خدایان است؛ خدایانی ساخته ذهن آدمیان و نه خانه خدای یگانه و خانه قیام انسان ها. از این رو یگانه نیست و هر خدایی برای خود نیایشگاهی ویژه دارد. این نمونه ای از چیرگی شرک و چندخدایی به جای وحدانیت خدا است. آیین ها در بیرون از نیایشگاه و گرداگرد آن برگزار می شود و نه در درون فضا. پس میان انسان و خدا، جدایی و فاصله است. انسان با یک میانوند و واسطه ای با خدا در ارتباط است. انسان در برابر عظمت تندیس های نفوذناپذیر و نیرومند، تنها احساس خردی و کوچکی می کند. انسان، تنها تماشاچی و رهگذر است و کششی بسوی خدایان ندارد، بلکه واپس زده شده، بر جای می ماند.

سیر تحول معابد یونانی بدین گونه است که در گذر زمان نسبت مساحت فضای بیرونی به فضای درونی بیشتر می شود. عناصر تزئینی نظیر ستون ها به تدریج افزوده می شود، ابتدا علاوه بر ورودی در قسمت مقابل آن، سپس چهار طرف و به تدریج ردیف های بیشتر و پرشدن محوطه ورودی فضای داخلی کم کم از نقشه مربع به مستطیل کشیده و نوارهای باریک فضایی تبدیل می شود. هیچ عنصر تعیین کننده در بدنه دیوارها و فضاها مشوقی برای توقف و سکون و توجه نیست، مگر مجسمه و رب النوع. کلاً یک محور طولی در فضای داخلی و ورودی مسلط است، و همواره حالت عبور را تشدید می کند.

حجم خارجی یک حجم مستقل، منظم و در مجموع یکنواخت است که کاملاً از فضای اطراف خود جدا و حالت نمایشی یک مجسمه را دارد. هیچگونه نشانه ای که محور ورودی را مشخص کند وجود ندارد و فواصل ستون ها کاملاً یکنواخت است و این برونگرایی و مجسمه گونهگی را به شدت تشدید می کند. سکوی بلند و جدا شدن از زمین اطراف، این حالت نمایشی را تشدید می نماید.

در مجموع قسمت پرسیاختمان نسبت به فضای خالی آن مسلط است و ساختمان پر احساس می شود. عناصر تزئینی به خصوص سرستون ها و نقش برجسته ها و مجسمه های متنوع بر روی سنتوری و بر روی سقف حالت نمایشی و مجسمه گونه آن را تشدید می نماید.

همه مراسم عبادی به صورت جمعی انجام می شود و فضایی برای حضور قلب و عبادت فردی وجود ندارد. امپراطوریان و حاکمان جانشینان خدا در زمین و انسان برتر تلقی می شوند و کاهنان منتخب آنان فقط مجری مراسم هستند. معبد در مجموع دور از بافت متمرکز و اصلی شهر و بر روی ارتفاعات قرار گرفته است و قابل دسترسی مداوم و روزمره افراد نیست و گهگاه مراسمی در آن برپا می شود.

پس در گذر زمان، نسبت مساحت فضای بیرونی به فضای درونی بیشتر می شود. به شمار ستون ها در گرداگرد نیایشگاه افزوده می شود، نخست به رواق پیشگاه نیایشگاه، سپس در پیش ایوان، و پس از آن در چهار سوی نیایشگاه و در فضای درونی آن. فضای درونی کم کم از هندسه چهارگوشه و مربع به هندسه مستطیل کشیده و رواق های باریک دگرگون می شود. کانون توجه و کشش در فضای درونی، تنها تندیس خدایان است و به جز آن عنصر نیرومندی دیگر نیست که انگیزه توجه و ایستادن در برابر آن باشد. کالبد ساختمان دارای یک راستای طولی است که همواره انگیزه گذر و نایستادن را افزون می کند. فاصله های میان ستون ها یکسان است و آهنگ یک نواختی دارد. از این رو نمی تواند به شناخت عناصر فضا یاری رساند و آن ها را از هم جدا بنمایاند. این ویژگی، برونگرایی و تندیس گونگی، کالبد ساختمان را افزون می کند.

ساختمان روی سکویی ساخته شده که بدان حالت نمایشی داده است. کالبد ساختمان بر فضای آن چیره است، چون بخش پر ساختمان بر بخش تهی چیره است.

آرایه ها و سرستون ها و نگار برجسته ها و تندیس ها بر روی سه گوشه پیشانی (ستوری)، ساختمان را همچون یک تندیس بزرگ نمودار می سازد و سرانجام این که در روند دگرگونی کالبد نیایشگاه ها از سادگی فضایی به سوی پیچیدگی تندیس گونه سیر کرده یا از الگوی فضایی خانه کعبه به سوی الگوی جمرات سه گانه رفته است.

کالبد ساختمان، کاملاً برونگرا است و هیچ درگاه و دروازه ای با هدف پدید آوردن کشش به سوی درون فضا و دعوت کننده ندارد. یک نظم هندسی بسیار یک نواخت و تکراری پیرامون نیایشگاه را دربر گرفته است. کالبد پر و سخت ستون ها بر فضای میان آن ها چیرگی دارد و ساختمان را بیشتر تندیس گونه می نمایاند. سقف شیب دار نیایشگاه، ساختمان را بر زمین نشانده

و کالبد آن را زمینی کرده است. تندیس ها، نگاربرجسته ها، آرایه ها و ستون ها با جرم سنگین خود و نمودهای تندیس گونه خود، آنچنان به فضای تهی چیره هستند که کل کالبد ساختمان همچون یک تندیس به چشم می آید تا یک فضای معمارانه، ساختمان به شدت برونگرا است. گرداگرد ساختمان را رواق ها پوشانده اند، و هسته کانونی ساختمان بسیار کوچکتر از نمود بیرونی آن است. درون نیایشگاه بسیار ساده و بی آرایه است. دیوارها تخت و یکدست هستند و ردیف ستون ها در راستای طولی نیایشگاه، توجه را به سوی کانون و جایگاه خدایان می کشاند، و بیشتر حالت گذر و عبور را تشدید می کند، تا ایستادن و حضور را. کانون و نقطه تمرکز فضای درونی و قلب فضا، یک فضای تهی و کوچک و در بسته است که جایگاه نذورات و هدایا و گنجینه ها است. در روند دگرگونی نیایشگاه ها، از درون گرایی به بیرون گرایی، سیری از نیایشگاه بودن به معبود شدن را می توان مشاهده کرد.

در معماری بیزانسی دگرگونی هایی در طرح گنبد مرکزی پدیدار شد. الگوی کلیسا به شکل مکعب گنبددار (ندرتا به شکل چهارگوش با قاعده ای غیر مربعی) بود. کلیساهای کوچک، عمودی بودند و برخلاف ساختمان های پیشین بیزانسی، سطوح دیواره های بیرونی شان با نقش برجسته تزیین شده بود.

در سده های میانه، کلیساهای بیشتر با الگوی کشیده و با سیلیکایی ساخته می شدند و نه نقشه مرکزی. گرچه الگوی گرد برای نمازخانه های خصوصی و آرامگاه ها به کار می رفت، مانند نمازخانه کاخ شارلمانی در آخن، ولی آنچه شالوده تکامل معماری رومانسک قرار گرفت و نقشی قاطع در آن داشت، الگوی کشیده بود با آن که در سده هشتم چندین کلیسای کشیده ساخته شد، ولی همگی ویران شده اند.

بازیلیکا ساختمانی است که دو محور تقارن عمود بر هم دارد. هم تقارن طولی دارد و هم عرضی. ولی کلیسای مسیحی تنها تقارن طولی را حفظ می کند و تقارن عرضی را به هم می زند. در ورودی در ضلع کوچکتر در عرض قرار می گیرند و روبروی آن محراب که همان نیم دایره بازیلیکاست که در هر دو سو بود و در اینجا یکی است تا بدین طریق جهت هدایت را نشان دهد.

معمار دوره رومانسک، ساختمان را به شکل روابط و نسبت های هندسی میان اجزای آن برشمرد. و این دیدگاه از پایه با دیدگاه معماری دوره مسیحیت آغازین تفاوت داشت؛ زیرا وی هیچگاه در اندیشه روابط و نسبت های هندسی اجزای بزرگ نبود و دیوار را اصولاً یک ساختمانی نمی دانست، بلکه سطحی می پنداشت که می بایست روی آن آرایه بندی کند.

عناصر کالبدی کلیسای رومانسک همچون گذشته عبارت بودند از یک تالار ستوندار با دیوارهای حجیم و دو ردیف ستون در میان آن که تاق های چهاربخشی را در میان نگه می داشتند. بازوهای طرفین این تالار چندان بلند نبودند و گاه این بازویی ها حذف می شدند.

دیوارهای سبتر مانع از این می شدند که نور فراوان به درون کلیسا بتابد. در جای برخورد تالار ستوندار بازویی یک گنبد بلند زده می شد و این بخش را پرنورتر می کرد.

برخلاف معماری مسیحیت نخستین که در جستجوی خدا به درون نظر داشت، سبک رومی وار (رومانسک) مقیاسی انسانی داشت. انسانی که قصد داشت تا خدا را از آسمان به زمین بیاورد. دیدگاه این معماری نسبت به فضا نیز تأییدکننده همین نظریه بود؛ فضای کلیسای ابتدایی مسیحی با روحانیت رویایی اش تبدیل به فضایی مرکب از چند فضای کوچکتر شد که تابع نظمی صریح و روشن بود. به این منظور قبل از هر چیز، دالان طولانی و اصلی کلیسا به غرفه هایی متشابه تقسیم شد و ساختمان، ساختار کالبدی خود را به نمایش گذارد و ضرب آهنگ این تکرار اجزاء، ساختمان را به مقیاس های انسانی نزدیکتر ساخت. دیگر انسان، تنها تماشاگر مبهوت ساختمان نبود، بلکه به گونه ای در این مجموعه ایفای نقش می کرد و جزئی از کل این نظام به شمار می آمد.

شبهستان در کلیساهای رومی وار، فضایی خطی بود. این محور خطی تنها دالان های جنبی را در برخی نقاط قطع می کرد که این انقطاع به اشکال گوناگون پیش می آمد یا این که دالان عمودی فرعی که از مسیر اصلی کوتاهتر بود، مدام بین محراب اصلی بود و یا اینکه به دو قسمت تقسیم گردیده و از دو سو به مسیر ناوی شکل اصلی می پیوست. الگوی اصلی و شاخص در کلیساهای رومی وار آمیزه ای بود از این دو شکل ناوهای اصلی و عمودی. هر دو هم اندازه و هم ارتفاع بودند و دو فضای متداخل ایجاد می کردند که این تداخل، الگوی چلیپایی را پدید می آورد.

معماری رومانسک، چندین ویژگی مشخص پدید آورد:

– طرح پیمون بندی شده مربع در نقشه کف.

– روش ستون بندی یکی در میان که تویزه های نیم دایره را که ضربداری با یکدیگر برخورد می کنند را نگه می دارد.

– برجستگی و گودی فزاینده دیوارها و جرزها در جایی که به تاق های بالایی می پیوندند.

– تأکید بر پیمون بندی در نقشه کف.

در سبک رومی وار برای اولین بار دیوارهای بیرونی کلیسا اهمیت بیشتری یافت: دیوار بیرونی، بافتی همگون با فضای درونی داشت و برج آن از نظر شکل اهمیت یافت. دلیل این شکل پردازی را باید در گشایش معنوی جستجو کرد. کلیسا وظیفه ای مبرّانه داشته و ساختمان آن نیز باید با فرم و فضای خود تأکیدی باشد و به این درخشش بشارتگر.

کالبد کلیسای رومانسک دارای دو ویژگی مهم بود:

1 – پیوستگی کالبدی: در اینجا معماری به کارکردش در حد سطوح و پوسته ها پایان می بخشد و خود را در استخوان بندی بیان می کند.

2 – پیمون بندی فضایی: ساختمان دارای پیمون و وزن است مانند شعار ادبی. گام ها در کلیسای صدر مسیحیت، یکنواخت و با قافیه است. در کلیسای بیزانس، لغزنده است. ولی در رومانسک دارای ایست های آهنگینی شده بود.

تلاش معماران گوتیک بر این بود که کلیسا با نوری شگفت انگیز، پیوسته بدرخشد. در سده های میانه این را نظریه ای می دانستند که انگیزه پی ریزی سبک گوتیک گردیده است و آنچه تحقق این نظریه را میسر گردانید، دانش فنی و مهارت عملی بود. تفاوت بین این دو، مشابه تفاوت بین فیزیک و مهندسی مدرن بود. وقتی معمار سده های میانه از هنر هندسه سخن می گفت، منظورش نه ماهیت انتزاعی شکل های هندسی، بلکه کاربردهای عملی فرمول بندی های ریاضی در طراحی یک مجسمه یا پی ریزی یک ساختمان بود. لیکن با تلاش برای پی بردن به اینکه معماری گوتیک عمدتاً با نظریه

سر و کار داشته یا پی ریزی یک ساختمان بود. لیکن با تلاش برای پی بردن به این که معماری گوتیک عمدتاً با نظریه سر و کار داشته یا با دانش فنی و مهارت عملی، نمی توان این معماری را شناخت. بلکه باید پذیرفت که کلیساهای گوتیک حاصل کار بست توأمان نظریه و دانش فنی بوده اند.

پیوستگی فضایی در شیوه گوتیک پیشرفته با طرح تازه ای که به دیوارهای تالار داده شده و به دنبال آن نور بیشتری از راه ردیف پنجره های بزرگتر شده زیر تاق ها به درون تالار راه یافت، با تأکید بیشتری در برابر دید بینندگان قرار گرفت. با کاربرد پشت بندها در بیرون از کالبد، بالکانه های خطابه از بالای رواق ها حذف شدند. بالکانه ها از معماری رومانسک و گوتیک آغازین می توانستند همچون پشت بند برای تاق تالار نقش ایفا کنند. فضاهای درونی برخی از کلیساهای دوره گوتیک پیشرفته، با همه افزایش چشمگیر اندازه پنجره های زیرتاقی نسبتاً تاریک بودند چرا که بیشتر شیشه های پنجره ها رنگی بودند و جلوی نور را می گرفتند. گرچه شیشه های رنگی باعث تاریک شدن فضای درون می شدند، ولی نور رنگین زیبایی به درون می تاباندند که برای شیفتگان معماری گوتیک بسیار گیرا بود. ویژگی های مهم معماری گوتیک در نمونه های بعدی تکامل یافت. این ویژگی ها چنین بودند:

– شیوه پیمون بندی در تالار؛ – تاق نوک تیز چهارقابی؛ – شبکه پشت بندی های واژگون در بیرون از کلیسا.

این ویژگی ها گونه ای معماری استخوان دار را به نمایش می گذاشتند؛ در این کلیساها آنچه از دیوارها بر جا می ماند، همچون پوستی میان جرزها کشیده شده بود انگار که نقشی جز تأمین یک پرده عایق هوا برای فضای درونی نداشتند. خطوط تند و برجسته رگه های تاق از بلندایی بسیار زیاد به یکدیگر نزدیک می شدند و به ستونک های دیواره تالار می رسیدند و از دیوارهای پوسته مانند، به سوی جرزهای مرکب کشیده می شدند. تقریباً تک تک بخش های ساختمان، عنصری همانند خود در پایین داشتند. آن چه پدیدار می شد کالبدی کم وزن و شناور در فضا بود که چشم، ارتباطی میان آن و مادیت خشن سنگ نمی دید. تاق های جایگاه خوانندگان اگر مستقیماً از زیر سقف مشاهده می شدند، مانند آسمانه ای به نظر می رسیدند که همچون سقف چادر از تیرک های دسته دسته شده آویخته شده باشند. نوری که سیل وار از

پنجره های زیر تاق به درون می تابید، باعث بلند نمایاندن تاق می شد و در همان حال، خطوط کرانی ساختمان را محو می کرد. نتیجه چیزی خیالی بود و ساختمان بزرگ دیگری را به چشم پدیدار می ساخت که سراپا با آن کلیساها تفاوت داشت. یعنی ما را به یاد ساختمان کلیسای ایاسوفی در استانبول می انداخت که در آن کلیسا نه تنها کالبد مادی ساختمان در اثر نبوغ و جسارت نوآورانه ساختمانی کاهش یافته، بلکه آنچه بر جای مانده از لحاظ بصری به وسیله نور، حالتی غیرمادی پیدا کرده است.

در شیوه گوتیک، برخلاف شیوه رومی وار که کم و بیش به گونه ای یکسان در همه جا به کار گرفته می شد، دگرگونی های ویژه ای رخ داد که همه رو به یک سو داشت. شفاف کردن دیوار کلیسا که هدف معماران سبک رومی وار (رومانسک) در بازی با نور بود، در سبک گوتیک عملی گردید. دیوارها شفافیت یافتند و قسمت باربر ساختمان در حد یک استخوان بندی که آن هم تا حد امکان در میان دیوارهای جانبی فضاها قرار گرفته، خلاصه می شد.

الگوی اصلی شیوه گوتیک که ساختن بخشی از آسمان در روی زمین بود، فضایی غیرمادی طلب می کرد. دو عامل می توانستند در حل این مشکل یاریگر باشند. عامل نخست، انتقال سازه باربر ساختمان به بیرون بود و نورپردازی مناسب را می توان عامل دوم دانست. آن ها ابعاد عناصر سازه ای در درون را تا حد امکان کم کردند و به این ترتیب توانستند در سطوح آزاد شده پنجره های بسیار بزرگ کار گذارند. نوری که از بخش بالای دیوارهای ناو میانی به داخل می تابیدند چنان شدید بود که در این بخش هیچ قسمت تاریکی باقی نمی ماند. بیننده به راستی می پنداشت که سقف میانی بالای سر او معلق است. به عکس، بخش پایین ناو میانی نیمه تاریک بود. دو ناو کناری با داشتن ابعاد لازم برای عناصر سازه ای در قسمت پایین دیوارهایشان امکان چنین نورپردازی ای را نمی دادند. انسان در این قسمت خیال می کرد که در فضای تاریک زمینی ایستاده است و وقتی که به بالا نگاه می کند آسمان روشنی را که جایگاه هر آنچه که خدایی است می بیند.

یک کلیسای جامع گوتیک را بایستی یک مجموعه از کارهای هنری با محتوای نمادینی دانست که امروز برای ما تصوّرش مشکل است. وظیفه کلیسای گوتیک، نشان دادن مقر حکومت خداوند بر روی زمین بود. براین اساس نمی توان مدخل کلیسا را با تمام مجسمه هایی که آن را تزیین می کردند، تنها یک حد فاصل ساده میان فضای درون و بیرون شمرد. بلکه این مدخل در واقع معبری است از زندگانی زمینی به زندگانی ابدی در دنیای دیگر، یا به تعبیر دیگر نمایشگر روز رستاخیز. پنجره گرد بالای سردر میانی، به گونه ای نور را به داخل کلیسا می تاباند که با تأکیدی بر جهت حرکت به سوی محراب باشد. از سوی دیگر این پنجره نمادی نیز از خورشید و کهکشان بود. این پنجره به شکل گل سرخ بود که نماد حضرت مریم است. از آنجا که نور می تواند از شیشه و سنگ های کمیاب عبور کند، بدون این که به آن آسیبی برساند، در سده های میانه، نماد روح القدس به شمار می رفته است.

دایره در نظر بسیاری از معماران و نظریه پردازان عصر رنسانس، شکل هندسی کمال مطلوب بود. زیرا این شکل که آغاز و پایانی ندارد و فاصله تمام محیطش از نقطه مشترک مرکزی ثابت است، به نظر می رسید بازتابی از شکل کائنات باشد. از این رو برای نقشه کلیسا بسیار مناسب دانسته می شد.

در شیوه باروک نیز نورپردازی اهمیت داشته، ساماندهی بخش های روشن و سایه به تناوب باعث پدید آمدن تصور عمیق می شده است. بیننده می پندارد که فضا تا بی نهایت ادامه دارد. سازه ساختمان با نورپردازی مناسب به صورتی غیرخوانا درمی آید و نمای ساختمان حالتی خیال انگیز به خود می گیرد. در این دوره به ویژه در ساختمان های آخر روزگار، باروک بهره گیری از نور غیر مستقیم نیز رایج بود. اغلب در این ساختمان ها بیننده تقریباً نمی توانست پنجره ها را ببیند و روشنایی فضای درونی از بازتاب نور روی دیوارها تأمین می شد.

استفاده از ترفندهای گوناگون در نورپردازی برای تقویت خیال پردازی از دوران باروک تا امروز معمول بوده است، در معماری مذهبی با بهره گیری از شکل های خاص و نورپردازی متناسب با آن، حال و هوایی عرفانی به فضای درون داده می شود. یکی از نمودهای مهم کلیسای گوتیک، نمادپردازی در آن است.

در روزگار نوزایی، معماری، دوباره به سوی روزگار کلاسیک باستان نظری انداخت؛ مفاهیمی مانند وضوح، هماهنگی منطق و تناسب مطرح شدند. به گفته گروتز چون در آن زمان انسان خود را در مرکز معماری قرار داده بود و معماری دیگر نمی توانست برانسان فرمانروایی کند، پس فضاهای مرکزی مناسب تر از فضاهای خطی بود.

باور نوزایی این بود که کمال قدرت خداوند در طبیعت، قابل دیدن است و نیز در انسان؛ پس نیازی نیست که دنیای دیگر و آخرت در جستجوی آن باشیم. بدین گونه دیگر طی طریق در مسیر خاص لازم نبود. ولی از آنجا که فضای مرکزی برای مراسم عبادی آن زمان چندان مناسب نبوده، در بیشتر کلیساها ترکیبی کم و بیش متناسب بین الگوی گرد و الگوی کشیده پدید آمد.

در هنر و معماری رنسانی پسین به کاربرد گسترده و افراطی یا غیرطبیعی از یک الگوی ویژه را «شیوه گزینی» نامیده اند. در سده شانزدهم به جز شیوه گزینی، معمارانی بزرگ پدید آمدند که یکی از آن ها پالادیو بود. او هم به دنبال نمودار ساختن الگوهای کلاسیک در نما و طرح کلیسا بود. ساماندهی دقیق، روشن و منطقی اجزاء ساختمانی با عناصر کلاسیک ستون و سنتوری.

در سده هفدهم و هیجدهم در اروپا پس از سبک نوزایی (رنسانس)، سبک باروک پدیدار شد؛ عصر باروک عصری پر دامنه، پویا، درخشان و رنگارنگ، نمایشی، پرشور، احساسی و خلسه آور، پرشکوه و مسرف و نوجو بود. عصر باروک عصر انبساط در پی عصر اکتشافات بود. در کلیساهایی که در این سبک ساخته می شوند، عناصر و خطوط، شکل مارپیچ می گیرند و دیوارها گود و برجسته می شوند. دیگر آن نماهای تخت سنتی که حدود خارجی ساختمان را تعیین می کرد، کنار می رود و کالبد ساختمان دارای پوسته زنده ای می شود که نه برای جداسازی درون و بیرون، بلکه برای فراهم آوردن امکان اتصال سیال گونه بین آن دو کار شده است. سادگی و خوانایی روزگار نوزایی در شیوه باروک به کلی کنار گذاشته شد. فضای باروک آکنده از تضاد است و گویی تلاش می شود که ذهن را فریب دهد.

معماری باروک، آزادی فضایی است، آزادی فکری از قوانین قراردادی است و از هندسه مسطحه، از سکون، از تقارن، از تضاد میان فضای درون و بیرون آزاد است.

به خاطر چنین گرایشی نسبت به آزادی است که باروک خود را به بیانی از لحاظ روانی بالا می کشد. باروک با تقسیرهای نواز الگوهای کهن، خود را محدود نمی کند، بلکه مفهوم قرارداد فضایی جدیدی را پدید می آورد. درک معماری باروک، تنها به مفهوم آزاد شدن از همنوایی با ارزش های کلاسیک نیست، بلکه به معنای قبول شجاعت، ایده، تحرک است. در واقع بیش از هر چیز دیگری، به معنای درک فضا است.

3_ معماری مسجد

بی گمان معماری روزگار اسلامی و به ویژه مساجد در آغاز از تأثیر معماری ساسانی و معماری رومی بیزانسی به دور نبوده است. در سده های بعد، اسلام به هر کشوری که راه می یافته، پدیدآورنده هنری بوده که در خود عناصری بومی و خودی را مستتر داشته است. اما هنرمندان و سازندگان مسلمان، به گواه تاریخ، هیچ گاه در ساماندهی فضا که پایه معماری است و نسبت به جنبه های ساختاری و آرایشی ای در درجه اول اهمیت است، مقلد و الگو بردار نبوده اند. آنها به شیوه ای کاملاً آگاهانه، عناصر و اندام های معماری را به کار گرفته و ساختمان هایی را پدید می آوردند که در عین این که اندام هایی آشنا و با پیشینه ای تاریخی داشت، نوآورانه و ابتکاری بود. در بررسی و تجزیه و تحلیل آثار معماری و در این مورد ویژه، معماری مساجد باید به سامانه «کارکردی»، «سازه ای» و «کالبدی» توجه داشت.

الف _ سامانه کالبدی: همانگونه که در بسیاری از نوشته ها پژوهش ها آمده، بیشتر اندام ها و عناصر معماری روزگار اسلامی، دارای پیشینه ای قبلی می باشند، برخی از آن ها هم به اقتضای نیازهای تازه، در همان دوره و به تدریج پدید آمده اند که در جای خود بدان خواهیم پرداخت اما درباره آرایه ها و تزیینات ساختمانی که در بستری از میراث گذشته رشد کرد و در سده های پس از آن به شکوفایی و اوج جلوه گری رسید. در این باره هنرمندان مسلمان نوآوری های بسیاری داشتند که همانندش در گذشته هرگز پدید نیامده بود.

ب _ سامانه سازه ای: تمدن اسلامی به طور طبیعی مانند هر تمدن دیگری عناصر کالبدی خود را نخست با بهره گیری از تجربیات موجود شکل داد و سپس بر حسب لزوم، آن ها را

متکامل نمود و ماهیت آن‌ها را بر پایه فرهنگ خود دگرگون ساخت. این تمدن با توجه به شرایط جغرافیایی و گسترش مرزهای شمالی و شرقی و غربی با تمدن‌های کهن آن زمانی یعنی ایران و سومر و آشور و کلدانی و بیزانس و مصر ارتباط برقرار نمود و از تجربیات فنی آن‌ها بهره‌گیری کرد.

ج_ سامانه کارکردی: ما بر این باوریم که مهمترین و ارجمندترین نوآوری‌ها در معماری روزگار اسلامی در این بخش رخ داده است. تمدن اسلامی بر پایه نظام دینی و اجتماعی خاص خود، کارکردهای تازه‌ای را در جامعه اسلامی پدیدار ساخت که تا پیش از آن نمونه‌ای نداشت.

مهمترین این کارکردها در زمینه عبادت و نیایش بود. نحوه خاص نیایش در اسلام با همه قواعد و مناسک آن در هیچ دینی مطرح نبود، به فضای ویژه و درخور نیاز داشت.

نخستین نمونه این فضا در همان آغاز برای جامعه اسلامی آماده بود، خانه کعبه و پیرامون آن که در آن مناسک حج به جای آورده می‌شد و اما مراسم نماز جماعت که برای نخستین بار مسجدی ساده و بی‌پیرایه توسط پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و یارانش در مدینه ساخته شد، فضایی دیواربست (محصور) که بخشی از آن سر باز و بدون آسمانه و بخشی دیگری برای جلوگیری از تابش آفتاب، سرپوشیده بود. یعنی زمینی با میانسرای درون آن و یک شبستان ستون دار در سوی قبله. این طرح ساده، الگوی همه مسجدهای سده‌های نخست و پس از آن، در همه کشورهای مسلمان نشین شد.

یکی از ویژگی‌های بنیادی و شگفت معماری روزگار اسلامی در این نکته است که با به کارگیری چند فضای مشخص و تعریف شده، مانند گنبدخانه، ایوان، میانسرا، رواق، دالان، هشتی و... نمونه‌های گوناگونی را از انواع ساماندهی فضایی برای انواع کارکردها پدید آورده است که هرکدام از دیگری متمایز است و در عین حال به شایستگی پاسخگوی عملکرد مورد نیاز می‌باشد. از این مهمتر و شگفت‌آورتر ظهور انواع ساماندهی فضایی برای یک کارکرد خاص است؛ تنها برای مدرسه‌های سنتی در معماری ایرانی که همگی دارای یک کارکرد خاص هستند، سه‌گونه متمایز از ساماندهی فضایی را می‌توان از هم بازشناخت. برای کسانی که معماری روزگار اسلامی را آکنده از تکرار بی‌پایان عناصر و اشکال و نگاره‌ها می‌شمرند، باید افسوس

خورد و در پاسخ گفت: این معماری آکنده از خلاقیت و نوآوری در زمینه ساماندهی فضا، آن هم با همین چند عنصر و نگاره و شکل است که همانندش در هیچ شیوه معماری در جهان پدیدار نشده است. به طور کلی فضا در معماری اسلامی هرگز مستقل از شکل فرض نمی شود. این فضا، فضای انتزاعی اقلیدسی نیست که صورت خارجی پذیرفته و چهارچوبی برای استقرار شکل ها فراهم آورده باشد. فضا به واسطه شکل های درون خود جنبه کیفی پیدا می کند. یک مکان مقدس، قطبی است که فضای اطراف را گرد خود متمرکز می سازد.

معماری اسلامی، به ویژه در ایران، اهمیت خاصی برای نور قائل است. درون مسجد گویی نور در صور مادی تبلور یافته و این صورت ها انسان مؤمن را به آیه نور در قرآن متذکر می شوند که «اللّٰهُ نور السموات والارض» (1) در ایران به دلیل تابش شدید آفتاب در اکثر نقاط آن و آسمان بلورین این فلات مرتفع، نیاز به نور در فضاهای زیستی بخش تفکیک ناپذیری از زندگی مردم در طول تاریخ بوده است، بی جهت نیست که ادیان پیش از اسلام در ایران، به خصوص آیین زرتشت، تمثیل نور را برای تبیین تعالیم خود به کار می گرفتند و در دوره اسلامی هم، حکمت اشراق سهروردی در این کشور گسترش بیشتری یافت.

نور برجسته ترین ویژگی معماری ایرانی است، نه فقط به عنوان عنصری مادی، بلکه به مثابه تمثیلی از «وجود» و «خرد» الهی. نور جوهری معنوی است که در غلظت و تیرگی ماده شایستگی می بخشد تا نفس بشری در آن آشیان کند، نفسی که خود ریشه در عالم نور دارد که همان نشئه روح است.

معماری قدسی اسلام پیش از چیز در وجود مسجد متجلی است که خود تجسم «بازآفرینی» و «تکرار» هماهنگی، نظم و آرامش طبیعت است که پروردگار آن را به مثابه خانه همیشگی مسلمانان برای عبادت تعیین کرده است. مسلمانان با نمازگزاردن در مسجد، به تعبیری به آغوش طبیعت بازمی گردند. این ارتباط فقط بیرونی نیست، بلکه از طریق پیوندی درونی، مسجد را به اصول و ریتم های طبیعت مربوط کرده و فضای مسجد را با آن فضای مقدس خلاقیت ازلی متحد می سازد، تا آنجا که طبیعت بکر توانسته در برابر حملات انسان پرومته وار

ص: 378

دوام آورد، در حضور الهی که آرام می بخشد و در عین حال موجب وحدت روح می شود، گسترش یافته و همچنان گسترش می یابد. معماری قدسی اسلام، به واسطه فرمان الهی که طبیعت را عبادتگاه مسلمانان قرار داده است به گسترش طبیعت مخلوق پروردگار در چهارچوب محیط مصنوع دست انسان تبدیل می شود.

4_ ویژگی های کالبدی مسجد

الف) ارتباط مسجد با پیرامون: _ ساختمان مسجد در مسیر گذرگاه های اصلی محلی یا شهری جای داشته و هیچ گاه دور از دسترس مردم نبوده است.

_ مسجد به عنوان یک عنصر شهری، دارای عناصر شاخصی چون گنبد، سردر، مناره، ماذنه بوده است که این عناصر معماری می توانستند جایگاه مسجد را در بافت شهر و روستا کاملاً مشخص کنند یا به گفته دیگر مسجد در فضای شهری از خوانایی لازم برخوردار بوده است.

_ ساختمان های پیرامون مسجد به لحاظ کاربری با مسجد سازگار و متجانس بوده اند، به ویژه کاربری هایی که در عرصه و اعیان مسجد قرار می گرفته اند (مسجد وکیل شیراز).

_ در گذرگاه عمومی مردم، پیشخان یا جلوخان مسجد، بخشی از عرصه ورودی مسجد شمرده می شده است. به گفته دیگر پیشخان مسجد، یک حریم مشخص در گذرگاه عمومی داشته و جزء جدایی ناپذیر عناصر ورودی آن به شمار می رفته است. (مسجد امام تهران)

ب) ویژگی های فضاها: عناصر و فضاهای اصلی مسجد همواره چنین بوده است؛ شبستان اصلی؛ مقصوره یا بخش جلوی محراب (گاه همان گنبدخان)، میانسرا یا حیاط مرکزی، عناصر فرعی نیز عبارت بوده اند: از وضوخانه، شبستان زمستان و ورودی و درگاه اصلی، انبارها.

از بررسی کیفی فضاها این نتایج به دست می آید:

الف) بهره گیری از هندسه ساده و شکل های مربع و مستطیل برای خوانایی بیشتر فضاها و پرهیز از اغتشاش ذهنی.

ب) پرهیز از به کارگیری هندسه پیچیده و کثیرالاضلاع.

پ) بهره گیری از تناسبات زیباشناختی در هندسه کف (پلان) و در نماهای اصلی.

ت) بخش بندی فضاها به قسمت های کوچکتر با بهره گیری از جرزها و ستون ها و مردم وار کردن کالبدها.

ث) بهره گیری از عناصر زیبانشناختی مانند تعادل، توازن و تقارن در کالبدها و نماها، به ویژه در جهت قبله، برای پدید آوردن فضایی آرامش بخش و به دور از آشفتگی زندگی روزانه.

— در بیشتر موارد از حیاط به جای نمازخانه روباز بهره گیری می شود. از این رودارای سکو می باشد که با کفش از روی آن راه نمی روند.

— از حوض وسط حیاط به جای وضوخانه رویاز استفاده می شود.

— از ایوان ها نیز در بیشتر موارد به جای شبستان بهره گیری می شود و از این رو آن ها دارای محراب هستند.

— شبستان های فرعی در بخش های دیگر مسجد نیز ساختار همان شبستان اصلی را دارند، ولی همواره از آن کوچکتر هستند.

پ) چگونگی ساماندهی فضایی:— جهت قبله به همه فضاهای اصلی و فرعی مسجد شکل می دهد و در بیشتر موارد، چگونگی ساماندهی فضایی و قرارگیری فضاها در کنار یکدیگر را تعیین می کند.

— روش های گوناگون و بسیار هوشمندانه ای برای حل مسئله انحراف جهت قبله با راستای زمین یا گذرگاه مردم، در مساجد کهن تاریخی می توان یافت که همه آن ها امروزه نیز کارآمد هستند. (مسجد حکیم اصفهان) _ به طور کلی همه فضاها در راستای قبله قرار می گیرند، به جز ورودی اصلی شامل هشتی و سر در که ممکن است از راستای گذر عمومی پیروی کند.

— در جایابی فضاها، همواره نخست شبستان اصلی مسجد و سپس میانسرا، در راستای قبله شکل می گیرد. در هیچ نمونه ای حیاط مسجد در پس دیوار قبلی جای ندارد و نمونه های انگلشت شمار، جزء استثنائات هستند.

— در مساجد ستوندار، پهنای دهانه جلوی محراب یا مقصوره همواره بزرگتر از دیگر دهانه ها است و کلاً تلاش شده فضای جلوی محراب باز باشد تا محراب از بخش های دیگر شبستان قابل دیدن باشد.

— در مسجد گنبدخانه دار، گنبد اصلی روی مقصوره است و محراب کاملاً در برابر دید قرار می گیرد و بر آن تأکید می شود. در جلوی گنبدخانه، ایوان اصلی جای دارد که به میانسرا باز می شود. در دو سوی گنبدخانه شبستان های ستوندار جای دارند.

— برخی فضاهای فرعی و خدماتی گاه ممکن است در دیوارهای شرقی و غربی شبستان جای داشته باشند ولی دیوار قبلی به هیچ فضایی راه ندارد و هیچ دری در آن دیده نمی شود.

در برخی نمونه ها که این دیوار بسیار دراز شده (مانند مسجد جامع اصفهان) گاه چند درگاه در آن دیده می شود.

— هیچ گاه بخش های وضوخانه و آبریزگاه در پس دیوار قبله قرار نمی گیرند.

— نکته بسیار مهم این که هیچ کدام از فضاهای اصلی مانند شبستان و میانسرا (حیاط) و حتی وضوخانه بدون میاندر یا فضای واسطه نیستند. گاه ایوان هایی که به شبستان دسترسی دارند همچون میاندر عمل می کنند و حیاط نیز بدون هشتی به بیرون راه نمی یابد.

5_ سنجش و مقایسه

اولین وجه امتیاز اسلام بر مسیحیت، فقدان واسطه ای همچون سازمان کلیسا در عالم اسلام است. در اسلام عنایت الهی مستقیماً و نه با وسائط و میانجی ها شامل حال مردمان می شود. در اینجا از مقتدایان دینی و مراجعی که گناه کسان را می خرنند و احکام کیش را معین می کنند، خبری نیست. در جهان مسیحیت از قرن دوم میلادی با سرکوبی نهضت موتانیست ها، اقتدار ارباب کلیسا و تفسیر متشرعانه آنان از عهد عتیق و عهد جدید جای وحی پیغمبر و به طور کلی آزادی در تأویل و تفسیر معنوی را گرفت. در واقع نیایش و دعا هنگامی که بی واسطه از خود خداوند و آفریننده جهان خواسته می شود، با هنگامی که با واسطه انجام می گیرد، قطعاً تأثیرات و مناسک و نتایج مختلفی به بار خواهد آورد.

یک تقابل مهم میان معماری مسجد و معماری کلیسا، تقسیم بندی های مکانی است. در دنیای اسلام هر مکانی تصویر سبک شناختی خاص خود را دارد و این امر در نتیجه شرایط جغرافیایی و نیز مواد و مصالح در دسترس بوده است.

نکته دیگر که معماری اسلامی را از جهت تاریخی در تقابل با کلیسا قرار می دهد، آن است که فرقه های مختلف و مذاهب گوناگون اسلام هرگز تأثیری بر سبک و سیاق معماری نداشته است؛ در دنیای مسیحیت اصلاح مذهب و نهضت ضد اصلاح مذهب، تأثیر بارزی بر معماری کلیسا داشته، در حالی که مذاهب سنی و شیعه در عالم اسلام مساجد مختلف از جهت معماری را به وجود نیاورده است. تنها تفاوت عمده مساجد سنی و شیعه در تزئین مسجد است.

به نوعی که هر یک آیات قرآنی مورد علاقه خود را به خط خوش بر دیواره مسجد می نویسند و این برای کسی که عربی نمی داند تفاوت عمده محسوب نمی شود. همچنین وجود یک یا دو مناره در مسجد که تفاوت عمده ای نیست.

در تحلیل نمادگرایی شکل صلیبی معبد می توان گفت که معبد مسلمانان وحدت خدایی است که بشر خلیفه او بر روی زمین است در حالی که در جهان بینی مسیحیت وحدت براساس تثلیث استوار است و عیسی علیه السلام پسر خداست و معبد نیز تجلی پیکر مسیح به عنوان پسر خداست. بنای معبد، تبلور حقیقی ادوار آسمانی و نیز تمثیلی از تصویر مسیح مصلوب است. مسیح به صلیب کشیده شده است تا تاوان گناهان بشریت را بدهد و با به صلب کشیدن او گناهان بشریت آمرزیده شده است و تنها راه رسیدن به رستگاری، وفاداری به مسیح به عنوان پسر خداست. پس در واقع او میانجی و شفاعت کننده بندگان نزد خداست. براین اساس می توان گفت که محورهای اصلی صلیب که در دایره محاط شده، پیونددهنده مربع میانی به مثابه انسان و دایره به مثابه خدا می باشد و در واقع مربع زمین را به دایره آسمان ارتباط داده و محورها به عنوان میانجی و رابط بین عالم ماده (مربع) و عالم معنی (دایره) عمل می کنند و قرار گرفتن پیکر مسیح درست بر روی همین محورها (مطابق شکل زیر) میانجی گری و رابط بودن او را بین انسان و خدا تبیین می کند.

در معماری اسلامی نقوش و اشکال فراتر از دنیای مادی اند و هر یک نمود ارزش ها و اعتقادات هنرمندی است که آن را برای تجلی احساساتش برای خلق عبادتگاهی به کار می گیرد. کل بنا، بیانگر تعادلی است که احدیت خداوند را در نظام کیهان انعکاس می دهد.

در عین حال احدیت در هر مرتبه که مورد نظر قرار گیرد، همواره احدیت است. از این رو شکل منظم بنا را می توان تعبیری از الوهیت نیز دانست که در این صورت بخش کثیرالاضلاع ساختمان برابر با برهای تراش خورده یعنی وجود صفات الهی است و گنبد آن یادآور احدیت افتراق ناپذیر است.

معماران مسلمان تلاش کرده اند فضایی به وجود آورند که کاملاً در خود غنوده و آرامش یافته باشد. درون هیچ یک از مراکز عبادی اسلامی احساس نمی شود که حدود فضایی آن ها آزاردهنده است. معماری مسجد هرگونه کششی و کشاکشی را بین زمین و آسمان منتفی کرده است. نکته دیگر نحوه توجه به مصالح مادی است که ظاهراً هر دو معماری تلاش در سبک کردن کالبد ساختمان و کاستن از مادیت آن و گشادگی دارند؛ اما معماری مسیحی این کار را با ارتفاع گرفتن انجام می دهد، (خصوصاً معماری گوتیک) و معماری اسلامی با بهره گیری از نور به این توفیق دست یافته است.

اصل اساسی هنر اسلامی، همان مفهوم عمیق توحید است که روح قرآن کریم را شکل داده است، به طوری که همه هنرها را در اسلام می توان جلوه کتاب آسمانی و قرآن کریم دانست.

تأثیر ناشی از قرآن را می توان ارتعاشی روحانی خواند، چون این تأثیر ماهیتی معنوی و شنیداری دارد. در این صورت باید گفت که همه هنرهای اسلامی به ناگزیر باید محمل نقشی از این ارتعاش باشند. این چنین، هنر بصری اسلامی بازتاب بصری کلام وحی است و جز این نمی تواند باشد.

چکیده

نگاهی به تاریخ ادیان نشان می دهد که تعدادی از فرقه های بودایی و مسیحی معبدها و صومعه های خود را در دل کوه ها و اماکن دور از دسترس جامعه بنا می کنند، اما در دین اسلام مساجد در قلب اجتماع بنا می شود.

مسجد در اسلام قلب تپنده ی حیات اسلام است. مجموعه های شهرسازی اسلامی همه وابسته به مسجد جامع بوده و مسجد که قلب جامعه است روزی پنج نوبت مسلمانان را از مجموعه ها و از اجزای شهر گرد می آورد و ایمنان آنان را تازه تر می سازد و به جای خود باز می گرداند.

سه نوع مسجد در شهر اسلامی احداث می شده است: مسجد جامع، مسجد محله و مسجد بازار. اساساً الگوی مکان شهرها تابع مسجد جامع است.

بازارهای اسلامی به مسجد جامع متصل است و طرز ساخت بازارها تقریباً مشابه شبستان مسجد است و مردم از مسجد وارد بازار می شوند. از دیگر فضاهای اطراف مسجد حمام است، زیرا اسلام به پاکیزگی اهمیت خاصی می دهد.

از دیگر فضاهای همجوار با مسجد مدارس علوم دینی است.

می توان گفت که هویت شهرسازی اسلامی در گذشته ای نه چندان دور به گونه ای از مساجد نشأت می گرفت. این هویت در ساختار این شهرها در گذشته کاملاً مشخص بود.

«شهر دینی را شهرسازان و معمارانی می‌توانند بسازند که به عالم دینی تعلق داشته باشند و با آن‌جا آشنا باشند شهر دینی با گشایش عالم دینی ساخته می‌شود و به عبارت دیگر در هوای و فضای عالم دینی است که شهر دینی در انداخته می‌شود»⁽¹⁾. «دکتر فوریه» فرانسوی که در زمان ناصرالدین شاه به عنوان طبیب مخصوص شاه وارد ایران شده بود در سفرنامه‌ی خود نوشت:

«امروز پس از عبور از کاروانسرای کوشک نصرت، ابتدا فوری به سمت مغرب راندم بعد متوجه‌ی جنوب شدیم و دریاچه‌ی ساوه در این حالت طرف چپ ما قرار داشت، افسوس که در این نواحی قطره‌ای آب وجود ندارد و اگر هم تصادفاً چیزی از آن به دست آید شور و تلخ است. بعد از چهار ساعت حرکت وقتی با کالسکه به منظره رسیدیم، از پنج فرسنگی گنبد طلایی مسجد حرم حضرت معصومه علیهاالسلام در آفتاب می‌درخشد»⁽²⁾.

جایگاه مسجد در شهرسازی اسلامی

با ورود اسلام به ایران، شهرسازی و شهرنشینی وارد مرحله‌ای تازه شد. در این دوره زندگی شهری شکل گرفته از دوره‌ی پیش از اسلام تغییر یافت. در دوره‌ی پس از ورود اسلام به ایران، قوانین اسلامی وارد زندگی شهرنشینان شد. این قوانین در روابط اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی جوامع تأثیر به‌سزا داشت.

دستورات و قوانین فراگیر اسلام، در شکل‌گیری اجتماعی، سیاسی و اقتصادی جوامع اسلامی مؤثر بوده است؛ چنانکه تا قرن‌ها بیشتر فعالیت‌های شهرهای اسلامی بر مدار یک مسجد با موقعیت مرکزی انجام می‌گرفت و مساجد. بویژه مسجد جامع به شهرهای اسلامی

ص: 386

1- . داوری اردکانی، رضا، ملاحظاتی در باب طرح مدینه فصلنامه‌ی آبادی، سال ششم، شماره‌ی 22، پائیز 1375: ص 6.

2- . صاحبی، محمد جواد، قم از نگاه بیگانگان، مجله‌ی پزشکی کوثر، شماره‌ی 4 و 5: ص 14.

چهره ای کاملاً مشخص می بخشید. این نقش کانونی (مسجد جامع و بازار با محله هایش) همواره منشأ تحرک های اجتماعی، سیاسی و اقتصادی در اسلام و نیز روابط نزدیک دانشمندان با طبقات متوسط شهری بوده است.

مورفولوژی شهرهای اسلامی همواره از اصول و قوانین اسلامی تأثیر پذیرفته است و شکل یابی شهری ها بعد از سال 62 میلادی، که آیین حضرت محمد صلی الله علیه و آله در مدینه مطرح شد، شروع می شود. گسترش قوانین اسلامی، بعد از مدتی برخوردهای کند. بدین سان قوانین اسلامی، هم در چارچوب طرح های شهری، مسکونی و ساختمانی است و هم با جانشین ساختن برادری اسلامی، در مورفولوژی شهری توازن ایجاد می کند.

ایدئولوژی اسلامی، هرگز سیستم کاست، طبقه گرایی، نژادگرایی و قوم گرایی را نپذیرفته است. در جامعه ی اسلامی، بروز مکتب های فکری در مدارس نظامیه یا مساجد (که بیشتر در مجاورت بازار فعالیت فلسفی علمی داشتند) به نحوی فرهنگ شهری را تحت تأثیر قرار داده است. این مکتب های مذهبی _ فلسفی با نفوذ در فرهنگ شهری، احساسات و تعصبات وابستگی به قوم و قبیله و خاندان را بسیار تعدیل کرده است. در مساجد که محل عبادت مسلمان محسوب می شود همه ی مردم برابرند و هیچ نوع امتیازی از لحاظ طبقه، رنگ پوست و قوم بین مردم دیده نمی شود.

بعد از مسلمان شدن ساکنان نواحی مختلف جغرافیایی بر اثر ایدئولوژی اسلامی، یک جایگزینی کاملاً مشخص، بین زندگی عمومی و خصوصی مردم به وجود آمد، یعنی زندگی خصوصی خانواده ها به حریم استوار خانه یا مکان های محصور کشیده شد و از خیابان و کوچه (محل زندگی عمومی) قطع ارتباط پیدا کرد. از طرفی مناطق مسکونی شهرها به سوی مساجد و مدارس متمایل گشت. مکتب های فکری و فلسفی هر یک هوا دارانی پیدا کردند و غالباً در محله ی ویژه ای ساکن شدند. گاهی هم قبیله ها و گروه های قومی ساکن در شهرها هر یک از یک مکتب فکری اسلامی تبعیت می کردند. این گروه های قومی، از دانشمندان مکتب های اسلامی، فلسفه و قوامین اسلامی را فرا می گرفتند. این دانشمندان از امام جماعت، معلم، قاضی، مشاور و کارگزاران مساجد تشکیل می شدند. تنظیم آیین نامه ها و اصول رایج در

بازارها از تصمیمات آنها منشأ می گرفت. (1) به طور کلی در اوایل گسترش اسلام، از همه ی عواملی که ساخت داخلی و مورفولوژیک شهرهای اسلامی را تشکیل می داد، سه عامل مهم، یعنی محل حاکمان، مساجد جامع یا مناره ها و مأذنه ها و راسته بازار بسیار چشمگیر بود.

(در قسمت های آتی توضیح داده شده است).

می دانیم که بلال در زمان پیامبر اسلام صلی الله علیه و آله بر بلندترین بام های منازل اذان می گفت. این فکر که مؤذن در محل مرتفعی اذان بگوید مسلمانان را بر آن داشت تا برای او، جایگاه مخصوصی بسازند تا متصل یا نزدیک آن باشد.

دوران ظهور مأذنه در شهرسازی اسلامی به عصر اموی بر می گردد که در آغاز، شکل ساده ای داشت و بعد از مدتی اطراف آن، برج و دیوار و نرده ای کشیدند و بر روی آن سایه بانی قرار دادند. کم کم این فکر پیدا شد که هنگام مغرب، چراغی در مأذنه ها روشن کنند تا هم علامت فرارسیدن وقت نماز باشد و هم مردم بدانند مسجد در چه نقطه ای از شهر قرار گرفته است. (2) در باره علت انتخاب شکل مناره، آرا و عقاید گوناگونی بیان شده است:

الف) مأذنه هایی که در شهرهای ایران و هند دیده می شود به شکل برج هایی است که برای دیده بانی یا نگهبانی شهرها می ساختند.

ب) عده ای معتقدند بناهای مذهبی عربی از بناهای مذهبی ایرانیان تأثیر پذیرفته است از طرفی گلدسته های قرینه، تزیینات و کاشی کاری نیز از مختصات مناره های شهرسازی ایرانی است.

ج) مأذنه های اسلامی به سایه بان ها و بادگیرهایی که روی بام های منازل ساخته شده است، مشابهت دارد. (3)

ص: 388

1- . شکوئی، حسین، دیدگاه های نو در جغرافیای شهری، انتشارات سمت، 1373: ج 1، ص 185 _ 188 .

2- . شکوئی، حسین، همان: ص 189- 190 .

3- . فاضل، محمود، مأذنه ها، مجله ی هنر و مردم: شماره های 77 و 78 .

استقرار مسجد در بافت جوامع، به تغییر شکل کالبدی آنها منجر شد به تدریج سازمان های دینی نوین در شالوده ی زندگی جوامع نفوذ کرد. مسلمانان وظایف مذهبی خود را به جا می آوردند و روابط اجتماعی خویش را بر اساس قوانین اسلامی تنظیم و اجرا می کردند.

بنابراین مسجد جای خود را در اجزای نظام اجتماعی باز کرد. همبستگی مذهبی، شکلی تازه به روابط موجود میان افراد ساکن در محلات داد. این همبستگی بین شهر و روستا نیز روابطی نو برقرار کرد. مفهوم منطقه ی شهری در این دوره متجلی شد، که عبارت بود از روابط متقابل بین شهر و روستا براساس مبادله ی مازاد تولید، کالاهای صنعتی، مروجان مذهبی و غیره بین یکدیگر و نفوذ شهر در روستاها و شهرهای کوچکتر اطراف در قرون اولیه اسلامی مسجد جامع به عنوان یکی از نشانه های تمایز شهر از روستا محسوب می شد. (1) در این دوره مجتمع های جمعیتی و مسکونی که دارای مسجد جامع و منبر بودند به عنوان شهر شناخته می شدند، که بعدها مساجد عمومیّت پیدا کرد و در روستاها نیز احداث شد.

مسجد در قالب سمبل دین اسلام که در همه ی جنبه های زندگی مسلمین نفوذ کرده بود، شناخته می شد. همچنین به لحاظ نقشی که مسجد در جامعه ی اسلامی در تجمع افراد و تصمیم گیری های سیاسی و مذهبی ایفا می کند، اهمیت فراوانی یافت. در دوره ی پس از ورود اسلام، مسجد جامع مرکز استقرار دینی شهری بود که به سبب مراجعه ی مستمر همه ی طبقات مردم شهر و به لحاظ خلوصی که می توانست بالقوه داشته باشد، نقطه ی پخش هرگونه آگاهی از شرایط عمومی شهروندان و نحوه ی زندگی و نظام اداری آنان محسوب می شد. در همین مکان نیز آگاهی های پخش شده به بحث گذاشته می شدند و انعکاس آنها نیز در افکار عمومی، نقطه بازگشت خود را می یافت.

مسجد جامع بیشتر مرکز مذهبی محسوب می شد تا یک مرجع اجتماعی. اما شکل گیری افکار عمومی و جهت گیری اهداف مربوط به آینده در این مکان صورت گرفت به این لحاظ است که مسجد جامع در ایران و به ویژه در آن شهرها که بیشتر در معرض هجوم خارجیان و یا تصرف نیروی حکومت های منطقه ای بوده اند، بیشتر از هر چیز بنیادی اجتماعی است. (2)

ص: 389

- 1- اشرف، احمد، ویژگی های تاریخی شهرنشینی در ایران، در نامه ی علوم اجتماعی، دوره ی 1، شماره ی 4، تیرماه 1354.
- 2- مشهدی زاده، ناصر، تحلیلی از ویژگی های برنامه ریزی شهری در ایران، دانشگاه علم و صنعت ایران، 1374: ص 192.

در مسجد علاوه بر امور مذهبی، کارهای فرهنگی و تربیتی جامعه نیز انجام می شد، به عبارت دیگر قبل از پیدایی و تأسیس مدارس که به صورت مستقل به تدریس علوم در سطوح متوسطه و عالی پردازد، این نقش در جامعه اسلامی به عهده مسجد گذاشته شده بود. پس از محول شدن این نقش به مدارس جدید، مساجد به عنوان مراکز تبلیغی، فرهنگی، مذهبی و آموزش علوم و معارف اسلامی ادامه ی حیات دادند.

در شناخت سیمای داخلی سیمای خارجی شهرهای اسلامی می توان به نشانه هایی اشاره کرد که هم برای کاربری های شهری مورد استفاده قرار می گرفته اند و هم هدایت کننده ی مسافرانی بوده اند که نیاز به راهنمایی برای هدایت شدن به طرف مقصد داشته اند. مناره های مساجد در شهرهای اسلامی این نقش را به شایستگی ایفا می کردند.

در شناخت سیمای داخلی شهرهای ایرانی _ اسلامی در درجه ی اول می توان سر در مساجد، خانه ها، آب انبارها و بازارها را مشاهده کرد.

کاشی کاری ها، قوس های تزئینی و هنرمندی هایی که در ساختن گنبد مساجد و یا در ساختمانهای خصوصی و عمومی به کار رفته، ویژگی های زیبایی شناسانه ی سیمای شهرها را به نمایش می گذارد.

نشانه ها از عوامل مهم در سیمای درونی شهرهای ایرانی _ اسلامی است. این عامل در شکل مناره ها، سردر و گنبد مساجد، سقف آب انبارها و یا قلعه ها که در بلندی ساخته می شدند در خور رؤیت است.

سه عامل عمده در ساخت شهرهای اسلامی خود نمایی می کند:

1 _ ارگ و بارو: ارگ مجموعه ای از ساختمان ها بوده که تشکیلات و سازمان حکومتی شهر را در خود جای می داد و همچنین مقر سلطان یا حاکم بوده است. در مرکز شهر داخلی محصور در دیوار، بازارها و مسجد جمعه قرار داشته که ارگ بر این دو مسلط بوده است. در شهر، علاوه بر ارگ باروها و دیوارهای محافظت کننده نیز احداث می شد.

2 _ مسجد جامع و فضاهای مذهبی و آموزشی: یکی از عوامل سه گانه در شهرهای اسلامی مسجد جامع است. مسجد جامع، گاه به عنوان مقر حکومت، پیوند دهنده ی مذهب با حکومت

بوده است، مانند مساجدی که دارالاماره بوده اند، یا ارگ تبریز که به صورت مسجد ساخته شد، ولی مدتی بعد در قالب مرکز حکومت ایفای نقش می کرد. مسجد جامع بعنوان الهی و مذهبی مدافع مردم و توده ی ملت در مقابل حاکمین ستمگر بوده و نقش هماهنگ کننده ی مبارزاتی بر ضد آنان را بر عهده داشته است.

تحولات مهم مسجد در شهر اسلامی را می توان در مراحل زیر مشاهده کرد:

در مرحله ی اول که مربوط به ابتدای ظهور اسلام می شود، مسجد صورتی ساده داشت. الگوی آن مسجدالنبی در مدینه است. این مسجد مکانی است که در حیاط آن دستورات به اطلاع امت رسانیده می شود. مسجد مکانی است که محل استقرار دولت اسلامی نیز هست. در شهرهای تسخیر شده این مسجد یا در مکان معابد قدیمی مستقر می گردد و یا بنائی ساده است که در کنار میدان اصلی شهر بر پا می گردد. در کنار «آگورا» یونانی، در کنار «فورم» رومی، در جوار «میدان» شار پارسی، همه جا در پر آمد و شدترین نقطه شهر بر پا می گردد. در این مرحله مسجد فقط دگرگونی عمده ای است که در سازمان فضائی _ کالبدی شهر اسلامی شده رخ می دهد. چهره ی شهر عمدتاً همانی است که از قبل بوده داشته است. (1) در مرحله ی دوم، یعنی در عهد بنی امیه، مسجد و قدرت امپراتوری هم بستگی نزدیکی پیدا کردند. بین مسجد و دارالاماره فاصله ی اندکی دیده می شود از بسیاری موارد از طریق ارتباطی سر پوشیده دو بنا به یکدیگر مرتبط می شدند.

استقرار مسجد جامع معمولاً در ارتباط مستقیم با شارع عام و بازار نیز بررسی می شود.

نخستین حرکت های عمده برای دگرگونی بافت کالبدی و سازمان فضائی شهر، بر حسب موقعیت سیاسی _ اقتصادی و اجتماعی _ فرهنگی آن آغاز می شود.

در مرحله ی سوم یعنی در زمان خلافت عباسیان و در حین شکل گیری امپراتوری اسلامی به تدریج مسجد و قدرت سیاسی حکومت از یکدیگر جدا شدند. مسجد جامع

ص: 391

1- . حبیبی، سیدمحسن، از شار تا شهر، دانشگاه تهران، 1378: ص 43 .

به عنوان مکان اصلی اجتماعات مردمی به کلی خود را از حکومت جدا می کند. (1) و از صورت ساده و بی پیرایه ی دوره ی اول و تا حدودی دوره ی دوم خارج می شود، در این زمان هنوز شهر جایی است که مسجد جامع در آن احداث شده باشد و در هر مکانی تا زمانی که مسجد جامع نباشد، علی رغم انبوهی جمعیت و تمرکز فضائی مکان، شهر نامیده نمی شود.

در مرحله ی چهارم که از قرن ششم آغاز شد، در شکل و توزیع مساجد دگرگونی های بنیادی داده شد. مسجد جامع و دیگر مساجد، پیش از آن که محلی برای عبادت باشند، مکانی جهت خودنمایی حکومت ها می گردند. ظاهر پر شکوه و معماری های به یادماندنی در ساخت مساجد نقش اساسی می یابند. به تبع این دگرگونی ها شهر نیز دچار تغییرات عمده می گردد. محلات بر مبنای جدائی قومی، نژادی، فرهنگی، مذهبی و غیره بر پا می گردند، هر محله مسجد خاص خویش را دارد.

تشکیل دولت اسلامی در این دوره و جدائی وظایف و آرمان های مذهبی از اهداف سیاسی، شکل گیری محلات در خود، بیگانه از یکدیگر و همراه با روستاهای هم کیش، هم فرقه، هم نژاد و جز آن سبب می گردد تا ملاک تعیین شهر براساس داشتن مسجد جامع از بین برود. به بیان دیگر در این دوره هر شهر می باید مسجد جامع داشته باشد، ولی هر جا که مسجد جامع داشت مقام و موقع شهری پیدا نمی کرد. (2) در دوره ی دوم و سوم مساجد مهم ترین وجه تمایز شهر از روستا هستند و مسجد جامع مشخص کننده ی موقعیت شهری در اجتماعات اسلامی به شمار می آید.

مسجد در شهر به عنوان مهمترین بنای عمومی تلقی شود و در تفکرات مربوط به شهرسازی اسلامی نقش عامل زیر بنایی را ایفا می کند. گاه نیز مساجد در شهرها طراحی های دیگر را مشروط به موقعیت خود می کرده اند.

اخذ این موقعیت مربوط به زمانی است که مساجد همراه با قسمت های دیگر یک شهر

ص: 392

1- . یعقوبی، البلدان، ترجمه ی محمدابراهیم آیتی، سیما ی بغداد.

2- . قمی، حسن بن محمد بن حسن، تاریخ قم، تصحیح و تشحیه جلال الدین تهرانی، توسن، تهران، 1361 .

یا یک قسمت آن طراحی و ساخته می شدند. چرا که مساجد ایران را می توان از نظر طریقه ی جایگزینی آنها در بافت شهری به دوره ی بزرگ تقسیم کرد:

نخست مساجدی که شکل گیری آنها در بستر کالبدی شهرها به تدریج در طی زمان صورت گرفته و تحت تأثیر عوامل مذهبی و اجتماعی، اقتصادی و شهرسازی تغییر شکل یافته است.

دوم مساجدی که با طرح قبلی و گسسته از بافت کالبدی مجاور، یک بار برای همیشه فضای آن تعیین و تثبیت گردیده است.

قبول مساجد بعنوان فضایی مهم در شهر به هنگامی است که پذیرش دین اسلام توسط مردم به صورت قلبی و ارادی صورت می گرفت و به عنوان محل انجام امور مذهبی و در کنار آن فعالیت های اجتماعی و سیاسی انتخاب شد. به دیگر سخن در میان اندام های درون شهری هر شهر و روستا، نیایشگاه همواره جای ویژه خود را داشته و دارد و از اندام های دیگر نمایان تر و چشم گیرتر است.

مسجد جامع به عنوان مهم ترین نقطه ی عطف، بیشترین جاذبه را دارا بوده است؛ چرا که در ارتباط فضایی متقابل با بازار قرار داشته است. گاه نیز مسجد جامع یا مساجد دیگر در طول اندام بازار جای می گرفتند؛ یعنی آمیخته با کالبد واحدهای معماری _ شهرسازی آن این اتصال به بدنه ی بازار به سبب دارا بودن قدرت مذهبی مسجد جامع بوده است؛ مانند تهران، اصفهان، تبریز، سمنان، قم و غیره بافت های مسکونی پشت یا اطراف بازار نیز از راه ورودی های متعدد مسجد جامع و یا در مسیر ارتباطی با درب مسجد به بازار راه پیدا می کرده است؛ نظیر موقعیت مسجد حکیم اصفهان، گاهی نیز مسجد در محل تقاطع چند راسته بازار یا امتداد مسیر بازار قرار داشته است.

بنابراین در شهرهای ایرانی مسجد جامع از یک سو در رابطه ی مستقیم با بافت مسکونی قرار داشته، از سوی دیگر در ارتباط با بافت تجاری _ بازرگانی و خدماتی بوده است. گاه نیز در ارتباط و یا در تقابل با مرکز حکومتی ایفای نقش می کرده است.

در شهرها مساجد را می توان به چند دسته تقسیم کرد:

مسجد جامع، مسجد متوسط، مساجد کوچکی که برای عبادت احداث شده بودند. مساجد مذهبی - آموزشی. پس مساجد علاوه بر نقش مذهبی، اجتماعی و سیاسی، تا قبل از احداث مدارس مستقل به ایفای نقش آموزشی نیز می پرداخته اند. در مساجدی که مرکز آموزشی نیز بوده اند، از تعلیمات ابتدایی تا پیچیده ترین مسائل فلسفی تدریس می گردیده است.

3- بازارها: بازارها در توسعه و گسترش شهر ایرانی - اسلامی نقشی مهم برعهده داشته اند، به نحوی که در شهرهای تازه ای که ساخته می شد، بازار ابتدا در ارتباط فضایی با مسجد جامع و مقر حکومتی بنا می شد. می توان چنین گفت که دو عامل بازار و مسجد همواره در فرهنگ شهرهای اسلامی، نقشی مهم داشتند، به طوری که هنگام احداث یک شهر اسلامی، محل حکومت، مسجد جامع و یک میدان مرکزی با هم و وابسته به هم ساخته می شد و بازار و میدان از عوامل مهم تشکیل دهنده ای مورفولوژی شهری به شمار می آمد.

به طور کلی کیفیت عمومی شهرسازی، شیوه ی ترکیب و طراحی سازمان فضایی کارکردهای زندگی انسان در شهرها، از همان آغاز با توجه به جهان بینی حکومت اسلامی و آگاهانه بر محور بنیاد سه کار کرد اصلی یعنی مسجد (یا جامع یا حوزه ی علمیه)، ساختمان های دستگاه اجرایی حکومت و بازار به ترتیب برای اجرای ضرورت های دینی، فرهنگی، سیاسی و اقتصادی در شهرها و حوزه های تابعه روستایی آنها، می چرخید.

ساختمان مسجد برای برپاداشتن جمعی، مهم ترین وظیفه ی دینی، یعنی ادای نماز جماعت و حتی وظایف عبادت و اعمال مباح و محل اجتماع و موعظه و ارشاد و ابلاغ دستورات الهی بود.⁽¹⁾ به این ترتیب مسجد در قالب نخستین پدیده ی جغرافیایی برخاسته از اندیشه اسلامی به عنوان یک کانون عبادی - سیاسی در سطح جهان گسترش یافت و با نقش های عمده ای که ایفا کرد، خمیر مایه ی تغییرات نهادی در ساختار اجتماع و اصول اداری - سیاسی در سرزمین های

ص: 394

1- . مؤمنی، مصطفی، نظری بر شهرشناسی جغرافیایی شهرهای ایرانی - اسلامی، نمایه ی پژوهش شماره ی 9 و 10، 1377: ص 37.

اسلامی گردید. هماهنگ با رشد و توسعه‌ی سرزمین‌های اسلامی، مساجد به صورت‌های گوناگون در نقاط مختلف ظاهر گشت و به صورت شبکه‌ی سازمان‌یافته‌ای در سطح شهر شکل گرفت. مسجد فقط فضائی ویژه برای عبادت نبوده است، بل علاوه بر جلسه‌های وعظ و ارشاد مسلمین، مجالس درس و بحث نیز در آن تشکیل می‌شده است. حتی پس از اواخر قرن سوم و اوایل قرن چهارم هجری که فضای مدرسه به صورت جدا و متمایز از مسجد پدید آمد.

علاوه بر این اغلب مسجدها سنگر مبارزه اجتماعی مردم بر ضد حکام ظالم و کانون تجمع مردم در هنگام خوف و اضطراب بوده است.

مسجد جامع در شهرهای اسلامی همواره قلب و مرکز شهر جای داشته و دارد، یا چند سوی آن بازار امتداد می‌یافت و در پیرامون آن مؤسسات اجتماعی همچون دارالحکومه، کاروانسرا، میهمانخانه‌هایی برای مسافران، محل‌هایی برای فقر او بینوایان، دارالشفاء، خانقاه، آب‌انبار، حمام و مدارس قرار داشتند و سپس فضای حسینی و تکایا که مربوط به دوره‌ی صفویه می‌شود به آن اضافه شدند.

افزایش جمعیت شهرها و تغییرات ویژگی‌های اجتماعی آن در طول تاریخ به تدریج باعث افزایش تعداد مساجد در تمام شهرها شد به طوری که امروز اکثر شهرها مساجد متعددی دارند. در حال حاضر بیش از پانزده هزار مسجد در شهرهای ایران وجود دارد. (1) در پنجاه سال گذشته، با توسعه‌ی علم و فناوری، دگرگونی در اقتصاد، نگرش‌های سیاسی و پویایی فرهنگ‌ها در برنامه‌ریزی شهری کشورهای اسلامی مؤثر بوده است و در بیشتر موارد، برنامه‌ریزی و نوسازی شهرها تحت تأثیر فرهنگ غربی، ساخت و بافت تازه‌ای به شهرهای اسلامی بخشیده که تا نیم قرن پیش سابقه نداشته است. این عملکردها بر اثر ملاحظه برنامه‌ریزان، معماران و شهرسازانی صورت گرفته است که در غرب آموزش دیده‌اند و در برنامه‌ریزی شهرهای اسلامی یا از الگوهای غربی تبعیت می‌کنند، یا الگوها و معیارهای ویژه‌ی فرهنگ و جامعه‌ی پر درآمد دیگری را به کار می‌گیرند.

ص: 395

1- نظریان، اصغر، جغرافیای شهری ایران، دانشگاه پیام نور، 1377: ص 26.

در سال های اخیر در کشورهای اسلامی، بدون در نظر گرفتن شرایط فرهنگی و حتی اقلیمی، عوامل مهم شهرهای اسلامی را تخریب می کنند، در حالی که برخی از کارشناسان اروپایی معتقدند در سال های آینده، مناسب ترین طرح برای مرکزی شهرهای اسلامی همان طرحی است که از قرن ها پیش، بخش مرکزی شهرهای اسلامی را رونق داده و سامان بخشیده است. بدین سان، شهر اسلامی به جزیره ای می ماند که پیرامون بخش مرکزی آن را پیاده روها احاطه کرده است.

ملاحظه می شود که در گذشته، شرایط اقلیمی، اعتقادات مذهبی (نمونه بارز آن مسجد) - اجتماعی، و سنت های محلی، شهرهای اسلامی را تحت تأثیر قرار داده بود، در صورتی که در سال های اخیر در کشورهای نفت خیز منطقه به سبب تأمین ثروت های کلان از راه فروش نفت، مورفولوژی بسیاری از شهرهای اسلامی به کلی دگرگون شده و تحت تأثیر اقتصاد خدماتی شکل گرفته است. (1)

ص: 396

1- . شکوئی، حسین، همان: ص 194 و 195 .

چکیده

یکی از مهم ترین مسائلی که هر هنرمند و هر معماری همواره با آن درگیر است رابطه بین صورت و معنی یا قالب و محتوا می باشد؛ به عبارتی هر معنی و مفهومی را در قالب هایی خاص می توان بیان کرد که با توجه به نوع هنر و تکنیک های هنرمند بعضی از این قالب ها بهتر و گویاتر می توانند به معنی مورد نظر اشاره کنند.

مسجد محل عبادت است و جایی که معمار به دنبال خلق فضایی است که در آن مخاطب بهتر از سایر فضاها بتواند حضور خداوند را احساس کند و به پرستش او پردازد.

مقاله با اشاره به سه نوع نگرش نسبت به جهان به مقایسه تطبیقی فضاهای عبادی پرداخته است و با توجه عدم امکان بازنمایی حقیقت مطلق در نمادهای محدود مدل سوم را برگزیده و آن را شرح قانون خلأ معرفی نموده است و بر این نکته تأکید کرده که هرچه خالی تر امکان تجلی حقیقت بیشتر و در پایان چنین نتیجه گیری نموده است:

در معماری مسجد قالب های گوناگونی را می توان برای خلق فضای معنوی بکار برد که تأثیرگذاری آن بر روی افراد گوناگون متفاوت خواهد بود. هرچه درک مخاطب از مفهوم خدا ابتدایی تر باشد قالب ها صوری و مادی مؤثرند و هرچه این درک عمیق تر شود قالب های انتزاعی مؤثرتر خواهند بود که در نهایت این قالب ها به فضای خالی منتهی خواهند شد. هیچ یک از این مراتب بی ارزش نیست و آنچه که بی ارزش است ساکن شدن و راکد ماندن در یک قالب خاص است و رمز حرکت و ساکن نشدن خالی شدن است. خالی شدن فکر و ذهن، خالی شدن دل و خالی شدن فضای معماری. ابتدا، خالی شدن از هر چیز زاید و بد و بعد خالی شدن از چیزهای بیهوده و در انتها خالی شدن از چیزهای خوب برای رسیدن به چیزهای بهتر.

صورتگر نقاشم هر لحظه بتی سازم وانگه همه بتها را در پیش تو اندازم صد نقش بر انگیزم با روح در آمیزم چون نقش تورا بینم در آتشش اندازم (1) از جمله مهمترین مسائلی که هر هنرمند و هر معماری همواره با آن درگیر است رابطه بین صوت و معنی یا قلب و محتوا است. به عبارتی هر معنا و مفهومی را در قالب هایی خاص می توان بیان کرد که با توجه به هنر و تکنیک های هنرمند، بعضی از این قالب ها بهتر و گویاتر می توانند به معنای مورد نظر را برسانند.

آنچه در معماری مسجد و اصولاً معماری هر نوع فضای عبادی حائز اهمیت دیگر این است که از چه قالب ها و صورت هایی می توان برای نمایش معانی مورد نظر استفاده کرد.

مسجد محل عبادت است. لذا معمار در پی خلق فضایی است که در آن مخاطب بهتر از سایر فضاها بتواند حضور خداوند را احساس کند و به پرستش ذات حق بپردازد. حال این سؤال مهم مطرح می شود که چه روش ها و قالب های معمارانه ای بهتر می توانند انسان را به خداوند نزدیک کند.

ص: 398

البته این سؤالی نیست که فقط در باره مسجد صادق باشد؛ در طول تاریخ همواره عبادتگاه‌ها یکی از مهمترین آثار معماری هر تمدن به شمار می‌آمد و هدف معماران آن همواره خلق فضایی بوده که بتوان حضور خداوند را بیش از پیش در آن احساس کرد و به پرستش او پرداخت.

در این مقاله سعی می‌کنیم که با مقایسه‌ای تطبیقی برخی از فضاهای عبادی در فرهنگ‌ها و مذاهب گوناگون و مطرح کردن قانون خلأ، به این پرسش اساسی پاسخ دهیم. قبل از اینکه به سؤال پاسخ دهیم می‌باید به چند نکته مهم توجه کنیم.

ابتدا معنی خدا در ذهن هر فرد به گونه‌ای خاص تعریف شده و علی‌رغم اینکه همگان از کلمه‌ای واحد برای این معنا استفاده می‌کنند، شاید هیچ‌دو نفری را نتوان پیدا کرد که معانی یکسان از این کلمه در ذهن و دل خود جای داده باشند. این معنی می‌تواند بسیار سطحی و غلط تعریف شده باشد به طوری که فرد، منکر وجود خداست (که در اصل منکر تعریف غلط خود از خداست نه منکر وجود خدا) و نیز این تعریف می‌تواند به تدریج عمیق‌تر و به درک و شناختی عمیق از خداوند منجر شود.

دوم معنایی که هر فرد از مفهوم خداوند در ذهن دارد در طول زندگی فرد مدام در حال تغییر و تحول است و ممکن است در حال تعالی و یا تنزل باشد. انسان در حال رشد انسانی است که خدای هر لحظه او با لحظه بعدیش متمایز باشد و مدام معرفتش به این مفهوم عمیق‌تر گردد.

بی‌زارم از آن کهنه‌خدایی که تو داری هر لحظه مرا تازه خدای دگرستی سوم همین‌طور که درک افراد گوناگون از این مفهوم متفاوت است، درک عمومی جامعه در شرایط گوناگون زمانی و مکانی ممکن است بسیار متفاوت و بسته به رشد آن جامعه می‌تواند سطحی و یا عمیق باشد.

بنابراین به نظر می‌رسد پاسخ به این سؤال که خداوند را در چه قالب‌هایی می‌توان در معماری نشان داد، بسیار مشکل و پیچیده است و قبل از اینکه این سؤال را مطرح کنیم می‌باید پرسیم خدای چه کسی و یا چه جامعه‌ای را می‌خواهیم نشان دهیم.

بنابراین برای پاسخگویی به این سؤال به بررسی تطبیقی چند فضای عبادی در فرهنگ‌های گوناگون و مقایسه آن با مسجد می‌پردازیم.

در تصاویر 1 تا 3، سه نوع فضای عبادی گوناگون را با هم مقایسه کرده ایم. تصویر اول فضایی از یک کلیسای سبک باروک در آلمان، تصویر دوم مربوط به گنبد خانه مسجد شیخ لطف الله و تصویر سوم مربوط به کلیسای آب اثر تادائو آندو می باشد. ملاحظه می شود که در این فضاها از چه قالب های گوناگون و متفاوتی برای نشان دادن مفهوم خدا استفاده شده است، که برای فهم آن باید اول بینیم این فضا توسط چه کسی و برای چه کسانی و با چه سطح فهم از درک مفهوم خدا ساخته شده. در ابتدا به فضای کلیسا توجه کنیم همان طوری که ملاحظه می کنید این فضا مملو از آثار نقاشی و مجسمه سازی گوناگون است که به طرز بسیار متکثری در کنار یکدیگر قرار گرفته و معمولاً هر یک یادآور داستانی از انجیل هستند. برای درک معنویت موجود در این فضا می باید به نوع معرفی که مسیحیت از خداوند به دست داده و سطح درک مخاطبان آن از مفهوم خدا توجه کنیم. مسیحیت در دورانی ظهور کرد که امپراتوری روم بر بیش از نیمی از جهان حکومت می کرد و آنچه از مفهوم خدا در ذهن مردم پرورده شده بود خدایان و الهه های افسانه ای روم بود که می توان برای آنها صورتی کاملاً مادی تصور کرد که هر یک رب النوع یکی از صفات جمال یا جلال خدا بودند و در بین آنها و در دنیای آنها روابطی شبیه ما انسان ها برقرار است و شاید به سبب همین امر بود که مسیحیت به سمت تثلیث گرایش پیدا کرد.

وقتی درک عمومی جامعه از مفهوم خدا در این سطح است، بهترین روش برای برقراری ارتباط هنر نقاشی و مجسمه سازی است و بهترین وسیله برای ارائه معانی موجود در انجیل این است که مفاهیم و داستان های موجود در آن را به صورت نقاشی و مجسمه در داخل فضای عبادی به نمایش بگذارند. بدیهی است که چنین نمایشی برای عامه مردم و بخصوص برای افرادی که سواد مطالعه انجیل را ندارند بسیار محسوس و قابل فهم تر خواهد بود به همین خاطر به خلاف معماری مسجد نوشته و کتیبه ها نقش کم رنگی خواهند داشت و فرد زمانی به یاد معانی مذهبی می افتد و در فضا احساس معنویت می کند که فضا را مملو از چنین نقاشی ها و مجسمه هایی می بیند. بنابراین در معماری کلیسا مشاهده می کنیم که فرشتگان، بهشت، جهنم، مسیح و حتی خود خداوند به صورت انسانی قوی در آثار نقاشی و مجسمه سازی مشاهده می شوند.

حال به تصویر شماره نگاه کنید. برای فهم بهتر این فضا می باید به معرفی خدا از دیدگاه اسلام مراجعه کنیم. دین اسلام بعد از مسیحیت و در جهت تکمیل و تعالی این دین آمد و مهم ترین اصل آن براساس توحید بنا شد و شروع آن با کلمه لاله الا الله بود. در این کلمه معانی عمیق فراوانی نهفته است. از جمله این است که در این کلمه ابتدا هر چیزی از مقام الوهیت خلع می گردد تا خداوند اثبات شود. به عبارتی:

«براین حقیقت که خداوند کاملاً و رای تمام آن چیزهایی قرار دارد که ذهن و حواس عادی به عنوان واقعیت، به مفهوم رایج کلمه می شناسد اشاره دارد» (1). همین اصل را می توان در کلمه «الله اکبر» دید چون الله کبیر ذکر نشده وصف تفضیلی نشان می دهد که خداوند بزرگ تر است از هر آنچه که بتوان تصور کرد.

یا در جایی از قرآن داریم:

«لَسُبْحَانَ رَبِّ الْعِزَّةِ عَمَّا يَصِفُونَ» (2) «پاک و منزّه است پروردگار تو که خدایی مقتدر و بی همتاست و از توصیف جاهلانه خلق مبر است».

پس با توجه به چنین تصویری که اسلام از خداوند به نمایش گذاشته این سؤال پیش می آید که چنین خدایی که از همه چیز منزّه هست، با چه قالب و روشی می توان در فضای معماری به آن اشاره کرد. مسلماً چنین خدایی را با هیچ صورت مادی نمی توان نشان داد، پس هنرمند مسلمان در پی چیزی فراتر از ماده می گردد. تا به وسیله آن فضایی معنوی خلق کند. شاید یکی از قالب هایی که به ذهن انسان می رسد نور است، چون تنها چیز غیر مادی است

ص: 401

1- . نصر، سید حسن، مقاله اهمیت فضای خالی در هنر اسلامی. در ادامه بحث ذکر می شود: «اگر پروردگار را جوهر غایی یا وجود ناب فرض کنیم، و به یاد داشته باشیم که در اصطلاح متافیزیک اسلامی، این امکان هست که وجود را شیء بنامیم. لاجرم جنبه ای از نیستی یا خلأ- وجود دارد که در طبیعت کل نظام خلقت نهفته است و پیامد مستقیم این حقیقت است که، علی الاطلاق فقط خداوند واقعی است. طبق تعبیر دوم اگر اشیاء را به مفهوم متداول تلقی کنیم، آنگاه خلأ، یعنی آنچه از اشیاء تهی است، به صورت اثر و پژواک حضور خداوند در نظام هستی جلوه می کند، زیرا از طریق نفی اشیاء در واقع به آنچه و رای همه چیزهاست اشاره دارد. بنابراین فضای خالی مظهر تنزه و تعالی پروردگار و حضور او در تمام اشیاست».

2- . صفات / 180 .

که دیده می شود و در قرآن نیز خداوند به نور تشبیه شده است «اللَّهُ نور السموات و الارض» ولی در استفاده از نور می باید به نکاتی خاص توجه کرد.

اصولاً زمانی که هر چیزی بسیار آشکار شود، حضورش نامرئی خواهد شد. مثلاً جاذبه زمین چیزی است که بشر همواره با آن سر و کار دارد، ولی چیزی به این روشنی و آشکاری سال ها از دید مردم و حتی دانشمندان بزرگ دنیا مخفی بود و کشف نشد. در باره نور هم زمانی که نور به وفور باشد دیگر حضورش حس نخواهد شد و زمانی می توان حضور آن را به صورت حقیقتی ماورایی حس کرد که به صورت پرتوی از نور در دل تاریکی بتابد. (مراجعه شود به تصاویر 4) و در اینجا است که حضورش به صورت ظهور و تجلی یک حقیقت بالا و بلند مرتبه احساس می شود و چشم و دل انسان را با خود به سوی سر چشمه نور می کشاند. (1) روش دیگر استفاده از آینه کاری است که نور را بی نهایت با در خود می شکند و خرد می کند و دریایی موج و پرتالو از نور به نمایش می گذارد که خود نقوش هندسی و هر شیئی که در این فضا قرار گیرد، بی نهایت بار شکسته شده و در فضا فانی می گردد و فضای فانی ماده و حضور نور و نورانیت است و شکست بی نهایت باعث می شود که این فضا علی رغم محدودیت مادی به صورت دریایی نامتناهی و بی انتها از نور حس شود، اما خدایی که در اسلام معرفی شده حتی از این مرحله نیز فراتر است که بتوان آن را فقط با نور فیزیکی نمایش داد و حتی در سوره نور نیز که خداوند به نور آسمان ها و زمین تشبیه شده در ادامه آیه ویژگی های خاص و پیچیده ای ذکر می شود که او را از نور معمولی منزه می گرداند، بنابراین فقط قالب و سمبلی که باقی می ماند هیچ و خلا است.

ص: 402

1- . تادائو آندو در قسمتی از مقاله خود درباره نور بعد از اینکه اشاره به پنجره های کوچک در معماری عربی می کند می نویسد: «...انگار که آنها تجسمی از نور بودند. شاید آنها، نشانگر این میل اساسی و دیرینه انسان بودن. به وجود آوردن تاریکی، برای ظهور نور هنگامی که، یک ستون درخشان نور، در سکوت عمیق تاریکی نفوذ می کند حضور یک وجود والا و بلند مرتبه است آن پنجره ها نه فقط برای سرگرمی بصری ساخته نشده بودند، بل در واقع عاملی برای نفوذ بی واسطه نور بودند و نوری که به فضای داخلی معماری رخنه می کرد فضایی دارای ساختاری راسخ، استوار و سنگین را به وجود می آورد...». تادائو آندو، مقاله نور، تهیه و تنظیم بهرام کشانی، معماری و شهرسازی، پائیز 1382 .

ولی به راستی چگونه می توان خلأ را به نمایش گذاشت؟ اگر قرار باشد فضا از همه چیز خالی شود اصولاً دیگر اثر معماری خلق نخواهد شد که بخواهیم در باره آن صحبت کنیم.

در طول تاریخ، معماران مسلمان از روش های گوناگونی برای نمایش خلأ استفاده کرده اند. یکی از آنها قرار دادن مرکز هندسه فرم در فضای خالی است. به طور مثال اگر به سقف های مقرنس و یا یزدی بندی نگاه کنیم ملاحظه می کنیم که هندسه اصلی آنها از دواير متحدالمرکزی است که در حالتی که فرم سه بعدی شکل می گیرد این مرکز بر روی محوری در مرکز فضا و در داخل فضای خالی قرار می گیرند و معمولاً این محور به شمسه و یا نورگیری که در سقف قرار دارد، منتهی می شود. (تصویر شماره 5 و 6) بنابراین تمامی فرم های هندسی به نوعی اشاره به فضای خالی می کنند و نشان می دهند که سرچشمه وجودی آنها از خلأ گرفته شده است.

تصویر (5) مقرنس کاری مقبره شیخ عبدالصمد در نطنز.

تصویر (6) یزدی بندی کاخ هشت بهشت اصفهان.

تصویر (7) نمونه ای از رسمی بندی در باغ دولت آباد یزد.

اصولاً در معماری اسلامی و در مساجد طراحی فضای خالی بر طراحی حجم و توده مادی غلبه دارد و بجز گنبد و گلدسته ها که از بیرون دیده می شود حجم قالبی در فضا دیده نمی شود و تمامی فضاهای داخلی به وسیله ساختار هندسی خود به فضای خالی مابین خویش اشاره می کنند.

در فرم مقرنس همان قدر که به فضای مثبت و حجم و توده مادی توجه شده به فضای خالی بین فرم ها و طراحی آنها نیز توجه گردیده و در آن فضای مثبت و منفی به نوعی یکدیگر را در بر گرفته اند. (تصویر شماره 5) در معماری مسجد و معماری اسلامی معمولاً تقسیمات ورودی ها و بازشوها فرد است، مثل تک ایوان در وسط یا سه دری، پنج دری و غیره و هیچ گاه بازشوها به صورت دو دری، چهاردری و غیره استفاده نمی شود. در حالی که در بعضی از معماری های غربی می توان نمونه های آن را مشاهده کرد (مراجعه شود به تصاویر 8 و 9)

علت آن این است که آکس مرکزی و وسط یا محور تقارن که مهم ترین و پر تأکیدترین قسمت بناست در فضای خالی قرار داشته باشد.

تصویر (8) تقسیمات فرد در معماری اسلامی.

تصویر (9) تقسیمات زوج در معماری غربی.

تصویر (10) خانه بروجردی های کاشان.

معمولاً در خانه های حیاط مرکزی و در بعضی از مساجد آکس بصری و آکس حرکتی از یکدیگر جدا می شوند و مرکز به آکس بصری اختصاص داده شده و حرکت ها از دو طرف انجام می شود.

در مرکز حیاط حوض آب قرار می گیرد که سمبلی از شفافیت و پاکی است و با انعکاس آسمان در داخل، فضای خالی را در پایین و بالای خود به نمایش می گذارد. (تصویر شماره 10) ایوان اصلی در وسط قرار می گیرد و پله ها در طرفین آن و برخلاف معماری غربی پله هیچ گاه به صورت حجم و توده بیرون نمی زند و همواره در داخل فضای خالی قرار دارد.

حتی نوع استفاده از رنگ ها نیز به گونه ای است که ایجاد خلأ کند در بسیاری از مساجد صفویه به بعد رنگ ها نیز به گونه ای است که ایجاد خلأ کند در بسیاری از مساجد صفویه به بعد رنگ غالب زمینه آبی پررنگ و لاجوردی است که نقوش اسلیمی و یا خطوط بنایی با رنگ سفید بر روی آن می نشینند. از لحاظ علم رنگ شناسی آبی عمیق ترین رنگ است و تا می تواند خود را از زمینه دور می کند و در طبیعت نیز مناظر دور دست همواره به رنگ آبی دیده می شوند، ولی سفید سطحی ترین و روشن ترین رنگ است که تا می تواند خود را از زمینه جلو می کشد.

با عقب رفتن آبی و جلو آمدن سفید در بین آنها خلأ ایجاد می شود و این خلأ تمامی فضای مسجد را تسخیر می کند و معنویتی خاص به آن می بخشد.

در نقوش اسلیمی و خطوط بنایی به همان اندازه که به خطوط سفید و نقوش مثبت اهمیت داده شده به فضای خالی بین آنها نیز توجه گردیده است و فضای خالی بین آنها نیز طراحی گردیده است.

برخلاف نقاشی های کلیسا هیچ یک از خطوط و نقوش به تنهایی ذهن و چشم را به طرف خود معطوف نمی کنند و کلیت فضا است که به صورت یک حقیقت واحد حس می شود و اجزا جدا از کل نیستند. به عبارتی همه چیز حضور یک واحد در کثرت است و منیت تمامی اجزای فانی شده و هر جزئی تنها به آن کل واحد اشاره می کند. (تصویر شماره 2) حال به سراغ فضای معنوی که در تصویر شماره 3 دیدیم می رویم. همان طوری که در این تصویر مشاهده می کنید، این بار فضا خالی تر شده و به جز صندلی هایی ساده برای نشستن چیز قابل توجه دیگر در فضا موجود نیست. یکی از جداره ها به طور کامل برداشته شده و رو به دریاچه ای باز می شود که در بالا آسمان و در پایین نیز تصویری از آسمان در آب مشاهده می شود که مملو است از فضای خالی و در اطراف طبیعت وحشی مشاهده می شود و در این زمینه صلیبی در وسط دریاچه نگاه را به سمت خود می کشاند و به فضا تمرکز می دهد.

با وجود اینکه فضای فوق یک کلیساست، ولی معمار آن که یک ژاپنی است بیشتر تحت تأثیر فرهنگ ژاپنی و آیین ذن و شینتو به طراحی این فضا پرداخته است. بنابراین برای درک معنویت موجود در این فضایی باید به تعریف خدا از دیدگاه این آیین ها مراجعه کرد.

اگرچه در آیین ذن نامی از خدا برده نمی شود، ولی شاید آنچه را از آن به تهی یاد می شود بتوان معادل خدا فرض کرد.

مکتب ذن اعتقاد دارد واقعیت ها نسبی و ناپایدار و متغیرند، ولی ذات یگانه دارند که از آن به تهی یاد می شود. شناخت تهی در وحدت آن و مبتنی بر اشراق و شهود است، تهی ذات یگانه چیزهاست. و از راه منطق و استدلال در خور فهم نیست.

اندیشه تهمت از اندیشه بودائی ناشی می شود فضای خالی هر چیز بیانگر تهمت است و این تهی بودن به معنای نیست بودن نیست.

شاید بتوان تهیت را به عنوان یک اصطلاح روحی به معنای این که جهان پیرامون خود را به طور کلی تهی کرده باشیم، ذکر کنیم. در این زمینه یکی از استادان ذن بیان می دارد که «آنگاه که جان به چیزی دلبسته نباشد، این تهیت است». همچنین در ذن این تصویر وجود ندارد که اشیاء چیزها و رویدادها در یک سو و ما در سویی دیگر واقع شده باشیم یا بطور کلی انفکاک انسان و طبیعت معنی ندارد. بنابراین طبیعت گرایی در این فرهنگ معنای ویژه خاص را

دارد، یعنی فطری زیستن و با طبیعت بودن با لحن هستی هم‌نوا شدن، رهایی از هر نوع تعلق و در دامن طبیعت سر سپردن. (1) ذات مکتب ذن ایجاب می‌کند تا مردم از هر چیز دست ساخته دوری کنند و در پی آن سوی آن باشند این تلقی از ساده زیستن در فرهنگ مردم ژاپن باعث گردید تا اینان همواره دوستدار و خواهان سادگی بکر و صداقت طبیعت باشند. (2) بنابراین می‌توان آشکارترین و بارزترین جلوه‌های هنر و فرهنگ ژاپن را در طبیعت‌گرایی، بی‌توازی، یک‌گوشه بودن، فقر، ساده‌سازی، تنهایی، حضور فضای خالی و بی‌علاقگی به تزئینات مفصل و مجلل ذکر نمود.

حال به خوبی می‌توان معنویت موجود در فضای شماره (3) را درک کرد. ملاحظه می‌کنید این بار نیز به همان نسبتی که درک از مفهوم خدا انتزاعی تر و عمیق تر می‌گردد، فضا خالی تر می‌شود.

مقایسه تطبیقی فضاهای عبادی

در مثال‌های یاد شده قالب‌های به کار گرفته شده در سه نوع فضای عبادی متفاوت را بررسی کردیم و ملاحظه کردیم که به میزان اینکه درک از مفهوم خدا عمیق تر می‌شود فضا ساده تر شده و از تجملات مادی خالی تر می‌شود. بنابراین شاید برای کسانی که به معرفت عمیق رسیده باشند، معنوی ترین فضا، فضایی کاملاً ساده و تاریک باشد. و شاید به همین لحاظ است که بسیاری از انبیا و عرفا در غار مشغول به عبادت می‌شدند.

ولی به راستی کدام یک از این قالب‌ها مناسب تر است و ما به عنوان یک معمار در طراحی مساجد از کدام یک بهتر است استفاده کنیم.

با توجه به مطالب فوق آیا می‌توان فضای مسجد را برتر از فضای کلیسای دوره باروک دانست، یا الگوهای به کار گرفته شده در کلیسای آب را بهتر از قالب‌های به کار گرفته شده در مسجد، قلمداد کرد؟ برای پاسخ گویی به سؤال فوق ابتدا سه نوع نگرش به جهان را در قالب

ص: 406

1- . اعتضادی، لادن، ذن و معماری ژاپن.

2- . پاشائی، ع. ذن چیست، انتشارات نیلوفر.

سه الگورا که در تصاویر (12)، (13) و (14) می بینید، بررسی می کنیم و با توجه به قانون خلأ به توضیح این سؤال می پردازیم.

بررسی سه نوع نگرش به جهان

در مدل اول نگرش به جهان کاملاً نسبی است و هیچ حقیقت مطلقی در جهان و هیچ معیار مشخصی برای سنجش درستی، نادرستی و یا ارجحیت چیزی بر دیگری وجود ندارد؛ اوج این تفکر نسبی گرا را در فلسفه دی کانتراکشن می توان مشاهده کرد که در سال های اخیر تأثیرات شایان توجهی در معماری غرب از خود به جای گذاشته است.

مدل دوم بیانگر نگاه مطلق گرا به جهان است که در آن فقط یک چیز حقیقت مطلق است و بقیه چیزها خالی از حقیقت، کفر آلود و یا شیطانی تلقی می گردند. گزینه ها یا کاملاً درست یا کاملاً غلط اند و نسبییتی وجود ندارد.

تصویر (12) نگرش نسبییت دی کانتراکشنی.

تصویر (13) نگرش مطلق گرا.

تصویر (14) نسبت قطبی شده به سمت حقیقت مطلق.

در نگرش سوم که به نظر اینجانب کامل تر و درست تر است هم نسبییت وجود دارد و هم حقیقت مطلق، ولی هیچ چیز محسوسی حقیقت مطلق نیست و همه موجودات به میزانی که به حقیقت مطلق نزدیک می شوند ارزش و بها پیدا می کنند و به میزانی که از آن دور می شوند کم ارزش تر تیره تر و ظلمانی تر می شوند ولی همان طور که نمی توان هیچ کدام را حقیقت مطلق به حساب آورد، نمی توان هیچ یک را به طور کامل بی ارزش و به دور از نور حقیقت دانست.

بنابراین هر انسانی تفکر و ایدئولوژی و هر فضای معماری و اثر هنری را می توان در جایی که از این طیف فرض کرد؛ ولی باید دقت نمود که مراتب پایین تر مقدمه ای برای رسیدن به مراتب بالاترند. بنابراین نمی توان آن را بی ارزش به حساب آورد. مثلاً اهمیت کلاس اول از کلاس دوم یا سوم کمتر نیست و هر کلاسی مقدمه برای رسیدن به کلاس بالاتر است و بدون طی آن فهم مرتبه بالاتر ممکن نخواهد بود. بنابراین برای انسانی که به سطح ابتدایی از مفهوم خدا رسیده

فضایی پرزرق و برق با تزئینات زیاد مثل تصویر شماره (1) بسیار جالب تر و شورانگیزتر خواهد بود و در چنین فضایی احساس معنویت بیشتری خواهد کرد و فضایی خالی برایش خسته کننده و کسالت آور خواهد بود و زمانی که مخاطب در این مرحله است باید برای او از چنین قالب هایی استفاده کرد. به قول مولوی:

چونکه با کودک سرو کارت فتاد هم زبان کودکان باید گشاد و هیچ گاه نباید این سطح درک از فهم فضا را محکوم کرد، چون مقدمه درک مرتبه بالاتر است. آنچه محکوم است سکون و توقف در هر مرحله است.

بنابراین فضای کلیسا می تواند مقدمه ای برای فهم عمیق تر فضای مسجد باشد و قالب های استفاده شده برای مسجد با وجود اینکه مرتبه ای بالاتر از درک خداوند را به نمایش می گذارد هیچ گاه نباید مطلق شده و در آنها متوقف شد و همراه با عمیق تر شدن درک عمومی جامعه می بایستی به سمت انتزاعی تر شدن و خالی تر شدن حرکت کند.

البته باید به این نکته توجه کرد که اثر هنری غنی اثری است که هم برای عوام جامعه در خور فهم باشد و هم مورد پسند خواص قرار گیرد و هر کس به اندازه فهم خود بتواند از آن استفاده کند و نمی توان گفت که همواره بین این دو تناقص وجود دارد. بنابراین فضای معنوی می تواند به گونه ای طراحی شده باشد که هر دو نوع سمبل های مادی و انتزاعی را در خود داشته باشد تا انسان را در اعماق خویش سیر دهد و درک او را به مراتب بالاتر ببرد. نمونه بارز چنین آثاری را در معماری برخی از مساجد مثل مسجد شیخ لطف الله می توان مشاهده کرد که در آن از یک طرف با بکارگیری رنگ های متنوع و نقش و نگارهای فراوان توجه عوام را به خود جلب می کند و از طرف دیگر با استفاده از نور، فضای خالی و وحدت حاکم بر تمامی اجزای فضایی عمیق و پر رمز و رازی را برای خواص جامعه به نمایش می گذارد.

شرح قانون خلأ با توجه به مدل سوم

با توجه به مدل سوم در سیر تکاملی به سمت حقیقت مطلق همان گونه که هر مرحله مقدمه ای برای صعود به مرحله بالاتر است، می تواند به حجایی برای صعود به مرتبه بالاتر تبدیل شود.

تا زمانی که آن مرحله برای ما مطلق شود و تمام توجه ما را به زیبایی‌ها و ارزش‌های خود معطوف گرداند.

نمی‌توان به مرتبه بالاتر صعود کرد و برای صعود به مرتبه بالاتر ابتدا می‌باید از آنچه داری، خالی شوی و تمامی بت‌هایی را که مدت‌ها با آنها انس گرفته بودی و برای رسیدن به آنها زحمت‌ها کشیده بودی، بشکنی تا بتوانی بهتری را جایگزین آن کنی و این نوع خالی شدن حقیقت قانون خلأ به شمار می‌رود.

جای دخل است این عدم از روی نرم جای خرج است این وجود بیش و کم کارگاه صنع حق چون نیستیست پس برون کارگه بی‌قیمتی است (1) این قانون را در همه جا می‌توان مشاهده نمود. در طبیعت، در زندگی انسان و در فضای معماری و آن را این گونه می‌توان بیان کرد:

«هر چه خالی تر امکان تجلی حقیقت بیشتر»

نتیجه‌گیری

در معماری مسجد قالب‌های گوناگونی را می‌توان برای خلق فضای معنوی به کار برد که تاثیرگذاری آن بر روی افراد گوناگون متفاوت خواهد بود. هرچه درک مخاطب از مفهوم خدا ابتدائی تر باشد قالب‌ها صوری و مادی مؤثرترند و هرچه این درک عمیق تر شود قالب‌های انتزاعی تر مؤثرتر خواهند بود. که در نهایت این قالب‌ها به فضای خالی منتهی خواهند شد.

هیچ یک از این مراتب بی‌ارزش نیست و آنچه بی‌ارزش است ساکن شدن و راکد ماندن در یک قالب خاص است و رمز حرکت و ساکن نشدن خالی شدن است. خالی شدن فکر و ذهن خالی شدن دل و خالی شدن فضای معماری، ابتدا خالی شدن از هر چیز زائد و بد و بعد خالی شدن از چیزهای بیهوده و در انتها خالی شدن از چیزهای مطلوب برای رسیدن به چیزهای بهتر.

ص: 409

چکیده

معماری تنها زمانی معماری اسلامی محسوب می شود که تزئینات مهم و معنی داری را نشان دهد.

اولین اصل در برخورد با معماری اسلامی و تزئیناتش دور ماندن از نگرش های معمولی درباره تزئین و تا حدی دور شدن از تعاریف معمولی معماری است.

ابعاد دیگری در درک اسلامی نگرش منصفانه به نظم خلق شده که شامل چشم انداز خدا محور است همان خلقت با یک خالق است.

ابن عربی تعلیم داد که بدون الگو هیچ معنی ای وجود ندارد.

بنابراین نظام هستی، الگو می باشد و بدین وسیله تمامیت دارد.

اسلام چهار علوم اصلی هندسه فیثاغورثی را به ارث برده و یکتایی دانش خودش را با حرفی که سیدحسین نصر آن را هندسه ابراهیمی نامیده بود، پیوند داده است.

چهار علم عبارتند از: حساب، هندسه، موسیقی، ستاره شناسی.

بنابراین الگوهای هندسه و اشکال مارپیچی که گاهی اسلیمی، عربی و گره های هندسی نامیده می شد. از درک درون طبیعت و با استفاده از چشم حکمت ایجاد می شوند.

بنابراین معماری اسلامی نقش روحانی اش را با نشان دادن الگوهای زیبا که در اشکال یگانه جمع شده اند و برای تمام مسلمین ضروری می باشد، از جمله شکل گنبد اجرا کرد.

معماری فقط زمانی «معماری اسلامی» محسوب می شود که تزئینات مهم و معناداری از خود نشان دهد.

دکتر کیت کریچلو، استاد ممتاز بخش هنرهای تجسمی اسلامی و سنتی انستیتیوی معماری Prince of wales مشغول کار کردن معماری خود براساس اصول طراحی صحیح است. او اهمیت را در میراث هنر اسلامی و چگونگی را در حال حاضر توضیح می دهد.

نخستین اصل در برخورد با معماری اسلامی و تزئیناتش دور ماندن از نگرش های معمولی درباره تزئین و تا حدی دور شدن از تعاریف معمولی معماری است، این امر، حداقل در مدت زمان مشخصی برای توجه کردن به اهداف و معیارهای متفاوت لازم است. (1) کلمه «معماری» آکنده است از پیش فرض ها و ارتباطات و هر آنچه آن را تعریف می کند؛ ولی واضح است که تفاوت شایان ملاحظه ای بین یک مسجد تکمیل شده با مدرسه و محل روستای اسلامی کار آمد و مناسب، وجود دارد. تفاوت از نظر خدا آن گونه که از نظر مردم زیاد نیست. بخصوص تمایل جوامع مسلمان برای اینکه بتوانند در ساختمان های عمومی شان خشوع شان را به خالق نشان دهند.

بنابراین، برای رسیدن به تعریف صحیح تری از «معماری اسلامی» باید عمیقا به معنای خود اسلام بیندیشیم. در این صورت نباید ضروری ترین و اساسی ترین نکته تعریف را از دست دهیم. اختصار بیش از حد، خطایی جدی است، اما همیشه سادگی ژرف و اساسی در مکاشفه اسلام وجود دارد که بر همه زوایای زندگی اسلامی تأثیر می گذارد. این همان اصل یگانگی است؛ اول: «بگو خدا یکتاست». دوم: دستوری که مؤمنان باید 5 بار در روز نماز بخوانند باید

ص: 412

1- . معادل لغت «آرشیستیک» در واژه های اسلامی «مهندس» بوده که به معنای هندسه دان می باشد که سازنده بناها و تزئینات منسجم است.

مورد توجه قرار گیرد. مفهوم آن این است که در هر فضایی که یک مسلمان برای زندگی دارد، باید فضایی جهت دار برای دعا و نماز در نظر گرفته شود. این شرط اصلی و اولیه برای هر ساختمان اسلامی است. در سطح دیگر اسلام به معنای زندگی کردن بنا بر «خواست خدا» است.

قرآن آنچه را موازین اخلاقی ایجاب می کند، شرح می دهد.

در این مقاله ابعاد دیگری در درک اسلامی را که سید حسین نصر «علم مقدس» نامیده است، آشکار می شود. نگرش منصفانه به «نظم خلق شده» که شامل چشم انداز خدا محور است همان خلقت با یک خالق است. (1) این امر ما را در میراث دانش اسلامی و منابع مطالعات علمی که از تمدن های اولیه در دسترس اسلام بوده، متوقف می کند. این حقیقت که بزرگ ترین معلم معلمان، ابن عربی «پسر افلاطون» نامیده می شود. مرجع فلسفی مهمی برای علوم یونانی است.

داشته های آنهایی که درباره این موضوع نوشتند که چرا پیشینیان شخصیت های جامد را به عناصر اختصاص داده اند، نشان دهنده مطالعه Timaens افلاطون است. برادران پاکدامنی گروهی گمنام از دانشمندان اسلامی قرن پانزدهم میلادی حجم جامعی از کار براساس تأثیرات فیثاغورثی / افلاطونی را گرد آوردند.

از نظر مسلمانان، هماهنگی و هارمونی در آفرینش و خلقت به معنای قادر بودن و آموخته شدن برای دانستن آن چیزهایی است که الگوهای اساسی اند و خلقت را به جای تصادفی بودن یک نظام می سازند. «ابن عربی» تعلیم داد بدون الگو هیچ معنایی وجود ندارد یا به عبارتی معنا تنها زمانی در درون ما شکل می گیرد که الگورا بتوانیم بشناسیم. هیچ کلمه ای از این مقاله را شما (خواننده) نمی توانید درک کنید مگر الگورا بتوانید تشخیص دهید. این جهان الگویی رایج است.

بنابراین نظام هستی. الگوست و بدین وسیله تمامیت دارد، همان طور که سقراط در کتاب «جمهوریش» به گلاکون و دیگر افرادی که جمع شده اند، می گوید: یادگیری حساب و هندسه

ص: 413

1- . همان گونه که مطرح گردیده، شیوه رایج در تئوری Big Bang و محاسبات مربوط به آن، یک سری رخدادهای اتفاقی بوده که در مورد مباحثی کاربری داشته که فاقد عامل انجام کار می باشد.

مطمئن ترین راه برای برانگیختن دوباره چشم حکمت یا چشم بصیرت است که ارزشش یک هزار برابر چشم جسم است.

بنابراین از طریق تأثیر افلاطون، قدرت و حرمت هندسه به عنوان الگویی مهم در اذهان مسلمانان و در برنامه ی آموزشی آنان جای داده شده است.

ظاهراً مشاهده نقاط نورانی در آسمان شب علم دیگری بود که با جدّیت مطالعه شد. بخصوص به سبب آنکه سرچشمه ای اصلی اطمینان در جهت یابی برای کاروان های صحرا بود که در شب مسافرت می کردند. جهان امروزی علم ستاره شناسی را به واسطه ی متخصصان بزرگ اسلام و انتقال دانش پیشینیان به ارث برده است.

واضح است که این امر با نامهایی با منشأ عربی که برای تعداد چشم گیری از ستارگان و صورتهای فلکی داریم، ثابت شده است.

اسلام چهار علوم اصلی هندسه فیثاغورثی را به ارث برده و یکتایی دانش خود را با حرفی که سیدحسین نصر آن را «هندسه ابراهیمی» نامیده بود، پیوند داده است. چهار علم عبارت بودند از: حساب به عنوان شاخص مطلق، هندسه به عنوان شاخص در فضا، موسیقی به عنوان شاخص در زمان و سرانجام ستاره شناسی (= کیهان شناسی) به عنوان شاخص در فضا و زمان.⁽¹⁾ این ها زبان های عینی بودند که به طور جهانی در دسترس بودند و برای مسلمانان «الگوهای ذهن الهی» همان گونه که در خلقت بیان شده ارائه گردیدند.

پیغمبر خدا صلی الله علیه و آله هنر تصویری را با این گفته به هنرمندان منع کرد: «بله شما می توانید نشانه ای از موجودات زنده بسازید یا رنگ کنید، اگر بتوانید در آنها روح بدمید و آنها را زنده کنید». این امر هنرمندان مسلمان را برای توجه به نیروهای عینی درونی و سازنده که در پشت، درون و زیر سطح جهان زنده وجود دارند، هدایت کرد.

بنابراین، الگوهای هندسه و اشکال ماریچی که گاهی اسلیمی، عربی و گره های هندسی نامیده می شد⁽²⁾ و زبانی عینی و فرا طبیعی از اشکال هنری را ایجاد می نمود. پس اشکال منحصر

ص: 414

1- . این موضوع یک کتاب از نویسنده تحت عنوان «نظم در فضا» می باشد.

2- . این یک واقعیت بوده که کاربری برخی لغات انگلیسی برای بیان واقعیات متافیزیکی مشکل می باشد. برای صنعت گران مسلمان به نظر می رسد که واژه «اسلیمی» مناسب است.

به فرد و پر پیچ و خم هنر اسلامی با تقلید از طبیعت صورت نمی گیرند، بل از درک درون طبیعت و با استفاده از چشم حکمت ایجاد می شوند.

وقتی ما به طرحی اسلامی نگاه می کنیم، عاقلانه ترین کار جست و جوی نظم کیهانی در درون آن است. ما مثال های اندکی از این را نشان خواهیم داد. (1) هیچ علمی باستانی یا جدید، دینی یا غیردینی برای توضیح کیهان شناسی بدون حساب و هندسه تلاش نکرده است. حتی شش روز خلقت با اشارات بعدی را دین یهود، مسیح و اسلام به طور برابر مقدس دانسته و قبول دارند.

هنرمندان اسلام شیوه ی رسیدن به چهار سطح معنی را در یک تلاش هنری یافتند:

اول: زبان حائز اهمیت و مشترک با هندسه.

دوم: الگوهای کامل از ریتم های آسمانی از کیهان (بروج دوازده گانه خود نمادی از تمام ریتم های سیاره ای است).

سوم: رسیدن به رضایت هماهنگ با تقارن، همراه با جلوه های رنگی تزئینی برای جدا کردن روح اثر. (2) چهارم: رسیدن به الگوهای مفاهیم کیهانی که توازن و تقارن های متفاوت را در خود جمع کرد.

این کار با چنان رفتار پیچیده ای انجام شد که دانستن اینکه تقارن پنج برابر می تواند سطح دو وجهی را برای ترک هر فضای اضافی پوشش دهد. تاکنون برای فیزیکدانان عربی طول کشیده است. زمانی که کیلر به ساده ترین کاشی کاری دو وجهی پنج ضلعی رسید، نبوغ مسلمانان اصول معروف به Penrose rhombs را قرن ها قبل از روشن ساخته و شاهکارهای پیچیده و فوق العاده زیبا را خلق کرده بود.

ص: 415

1- . برای نمونه، الگوهای اسلامی نویسنده را ببینید.

2- . رنگ اصولاً به عنوان اصل اولیه در یک فرایند در نظر گرفته نمی شود، اما موسیقی موزیک این گونه نمی باشد. از رنگ می توان برای بیان مفاهیم استفاده نمود.

بنابراین معماری اسلامی نقش روحانی خود را با نشان دادن الگوهای زیبا که در اشکال یگانه جمع شده اند و برای تمام مسلمین ضروری است. از جمله شکل گنبد اجرا کرد. به علاوه با الگوهای نظم در نظم انعکاس این نظام، گسترش پیدا کرد. همچنین نقش هدفمند و عینی نمایش زیبایی حقیقی را ایفا کرد و به اجرای نقش اجتماعی و انسجام یک جامعه خدا محور پرداخت. این معماری جامعه را به سوی تقدیر نهایی و نماز دعای منظم فرا می خواند.

این امر بوسیله الگوهایی که نقش نماهای تعدادی از ساختمان های زیبا و اسلامی را تزئین می کند و با پی گیری اشکال جا نماز، به مؤمنان یادآور می شود تا ناز بخوانند و رابطه با خدا را به یاد آورند تا بتوانند به آن نقش اجتماعی دست یابند.

ما با وجود افرادی مثل حسن فتحی توانستیم به موفقیت های معماری اسلامی در سطح «حکمت طراحی محیطی» مسلط گردیم، البته او هرگز چشم از هدف نهایی و سرنوشت برداشت.

صنعتی شدن و ثمره اجتناب ناپذیرش یعنی کامپیوتری (= رایانه ای) شدن، هر دو تأثیر مصیبت باری در مطرح نمودن بحث های و تعریف های جهانی اقتصاد که بر پایه ماده است، داشته اند و بدین وسیله، سازنده ی حجم را از سازنده ی روح جدا کرده اند. این امر جوامع را در با تلاق عقلی وضعیت راحتی با تلویزیون رها نموده و بی توجهی بزرگی به عظمت یک تمدن نشان داده است چه رسد به هدف زندگی.

با وجود حمله ماتریالیست ها در جهان قدیم اسلام هنوز یک گزینه و انتخاب وجود دارد. درک همیشه کلید همزیستی مسالمت آمیز است. نتیجه شناخت این است که همه ما تقدیری مشترک داریم ولی هر یک از ما مستقل هستیم. بنابراین برای بازگو کردن اهمیت الگوهای اسلامی باید تعریفی عمیق و ژرف بر کلیت موضوع داشته باشیم.

معماری فقط زمانی معماری اسلامی محسوب می شود که تزیینات چشمگیری داشته باشد. وقتی به تزیین در معماری اسلامی می رسیم، می پرسیم، بر چه اساسی انتخاب یا قضاوت می شود؟! و چند اثر معماری معاصر به درستی تزیین را درک کرده و از آن استفاده می کنند؟! (1)

ص: 416

1- . کارهای آرشیتکتی که نویسنده انجام داده از جمله گوشه ای از اصول طراحی معتبر را مورد کاربری قرار داده است.

هر یک از سنت های ابراهیمی دارای جنبه های معانی درونی و بیرونی اند. همه ما فقط از کاربرد و استفاده نابجا از جنبه های بیرونی مذاهب متفاوت، آگاهییم، اما فقط ارزش ضروری و مستمر بر هماهنگی تعالیم درونی سه مذهب مبتنی بوده و نیاز به جست و جویی دقیق دارد.

احتمال اندکی است که هر کسی به درستی بگوید که ارزش و معنای هنر اسلامی را درک کرده است. مگر آنکه در خصوص حکمت درونی متخصصان (= هنرمندان) دانش و معرفت داشته باشد. اینها بی شک در دستورات صوفی هر منطقه یا مکتب دیده می شود.

صنف هنرمندان اسلامی به عنوان شرکت کننده در اراده و قانون خدا شناخته می شده و به این وسیله مسیر رسیدن به حقیقت از طریق عمل پالایشی و تصفیه کننده ی ادامه تعالیم صنف دنبال می شود.

صنعتی شدن و کامپیوتری (= رایانه ای) شدن نه فقط بزرگترین تهدید برای هنر است، بل در نهایت باعث ابتذال روح است و اعضای تند روتر از جوامع اسلامی را برای تأمین بودجه ی جست و جوی انحصاری، سریع تر و با تلاش کمتر و در نتیجه بهره کشی از دیگران فریب می دهد.

این دقیقاً هدف مقابل علم و سنت مقدس و دینی است.

خوشبختانه مراکز اندکی هستند که در عین مخفی بودن ولی این شعله را روشن نگه داشته اند و هنر و اصناف زیبایی فوق العاده ای را ایجاد می کنند.

برای تقویت و تعمیق تعالیم درونی صوفیسم اسلامی، ما دعای عبدالعزیزالمهدوی که یکی از معلمان ابن عربی را ذکر می کنیم. این دعا دارای 24 جنبه بوده است. هر یک از 24 دعا صریح، ساده، بدون ابهام و خالصانه هستند. اگر بخواهیم اندکی در اینکه چگونه این دعاها با این سادگی معصوم و قوی هستند و چگونه بر روی استفاده کنندگان تأثیر می گذارند.

تأمل کنیم، می توانیم تفسیر Paboo benito و Stephen Hertenstein مترجمان این دعاها را مفید بدانیم. (1) که مضمون شان فهم در فهم و الگوی معنی در الگوی معناست.

عدد 10 در مجموع 24 دعا حول یک کلمه ی یک ریشه ای به عنوان اصل یگانگی قرار گرفته شده و آنها به صورت سه جنبه بسیار مهم خالق پدیدار می شوند: جود و وجود و موجود. بنابراین هر جنبه ی کامل باید در دیگری نیز یافت شود.

ص: 417

این نه فقط سه درجه هستی شناسی را بیان می کند، بل سه جنبه «حقیقت محمدی» است. اینها عبارت اند از: ژرف ترین معنی، کشف و اختفا. پس نه فقط الگو در الگو وجود دارد.

بل معنای ژرف در معنی ژرف تر نیز هست؛ ولی این موضوع مکالمه ی مشارکتی است. نه صرفاً کشف نظری. این اصل آستانه ارزیابی و نقد تزیین در معماری اسلامی است. حدیثی قدیمی از پیامبر می گوید:

«خدا زیباست و زیبایی را دوست دارد».

به طور خلاصه: نخستین اصل در تمام سه مذهب semehi Abrahamr یا کشف این است که ما همه در یک نظام زندگی می کنیم. این نظام شامل معانی: نظم عینی _ اخلاقی _ هارمونی _ ریاضیاتی و بشری است.

این نظام مشترک، خلقتی است که برای هر سه مذهب در شش روز انجام شده است.

در اصل خلقت الگو وجود دارد؛ زیرا بدون الگو هیچ درک و قابل فهم بودن وجود ندارد. کلمه «Pattern» از همان ریشه ی لاتینی Father گرفته شده و پس نام و لقبی مشترک برای خالق است.

از لحاظ سنت، تولد بشر مستلزم فراموشی است. این آینده ای مشترک است تا آنجا که دعا، یاد بود، Zithr یا از نظر افلاطون «Anamnesrs» است. بنابراین الگو در هنر و معماری اسلامی حداقل دارای ارزشی سه برابر است که به ما معنای مذهبی انسان و کیهان شناسانه را یادآوری می کند. هندسه همه این سه معنا را بدون مداخله در سلسله مراتب شان جمع می کند.

حکومت اسلامی (= توحید) الگو در الگو است. ما در اینجا یک سری مثال به زبان هندسه و الگوی هندسی را نشان داده ایم. همان گونه که سنت معماری اسلامی از آنها استفاده می کرد. ما اعتماد می کنیم و می پذیریم که مدارک ذکر شده خود شاهدی عینی است و برای توجه دادن ما، مفید و حائز اهمیت است.

ایران، از جمله کشورهای زلزله خیز در جهان به شمار می رود. با وجود این واقعیت متأسفانه بخشی عظیم از مساجد کشور براساس ضوابط فنی استوار نیستند. این در حالی است که ساختمان مساجد یک سرمایه، هویت و فرهنگ ملی و مذهبی در کشور باید محسوب می شود. استحکام و مقاوم سازی ساخت و سازها در کشور باید در برنامه ریزی و سیاست گذاری های کلان مسؤولان اجرایی از اولویتی ویژه برخوردار باشد. بعد از زلزله بم و فجایی که برای مردم این منطقه پیش آمد، مجدداً بحث مقاوم سازی سخن روز همه مسؤولان و حتی مردم شد و تعمیر، مرمت و مقاوم سازی ساختمان های قدیمی را مدنظر دارند، ولی نکته ی نگران کننده این است که متأسفانه حتی بعد از وقوع زلزله های اخیر، همچنان ساختمان های خصوصی، عمومی، آموزشی، و دولتی در حال احداث است که کلیه ضوابط محاسباتی برای مقاوم سازی در برابر زلزله به طور اصولی و صحیح اجرا

نمی شود. به هر حال مسئله مقاوم سازی در هر دو زمینه یاد شده (چه ساختمان های قدیم یا بافت های فرسوده و چه ساختمان های جدید و نوساز) مطرح است. در این میان ساختمان های عمومی از اولویت و اهمیت بیشتری برخوردار است، چون در گروه ساختمان های درجه یک بوده و تعداد کار بر آنها چشم گیر است. ساختمان مساجد علاوه بر درجه اهمیت به لحاظ عمومی بودن با توجه به معیارها و ارزش های دینی و مذهبی که دارند، در درجه بالایی از اهمیت قرار داشته و در بحث مقاوم سازی جایگاهی ویژه دارند.

رویکرد این مقاله بهینه سازی لرزه ای و راهکارهای ایمن سازی ساختمان مساجد کشور است.

مراحل بهسازی لرزه ای ساختمان مساجد

با توجه به مراحل بهسازی لرزه ای که در فصول دستورالعمل پژوهشکده زلزله شناسی نشان داده شده، مراحل بهسازی لرزه ای ساختمان مساجد را به چهار مرحله زیر تقسیم می شود:

مرحله اول: این مرحله مربوط به اولویت بندی ساختمان های مساجد است که باید با توجه به معیارهای موجود ساختمان مساجد را برای بهسازی با اولویت دسته بندی کنیم.

مرحله دوم: قبل از هرگونه اقدام به بهسازی لرزه ای، باید ویژگی های ساختمان مسجد مورد نظر به طور دقیق بررسی شود. ویژگی های ساختمان شامل مشخصات اجزای معماری، اجزای سازه ای، میزان خطرهای لرزه ای و ژئوتکنیک ساختگاه و نتایج ناشی از ارزش یابی مقدماتی لرزه ای است. سپس باید به جمع آوری اطلاعات ساختمان مسجد مورد نظر پرداخته شود، اطلاعات شامل پیکربندی، سیستم سازه ای، مشخصات مصالح، ساختمان های مجاور و ساختگاه خواهد بود. پس از جمع آوری اطلاعات در وضع موجود برای سطح عملکرد انتخابی، نیاز یا عدم نیاز ساختمان به بهسازی مشخص خواهد شد.

مرحله سوم: در صورتی که ساختمان مسجد موجود با توجه به سطح عملکردی که دارد از نظر سازه ای مناسب تشخیص داده نشد، باید بهسازی شود. در این مرحله باید گزینه های مناسب راهکارهای بهسازی انتخاب و بهترین گزینه با توجه به ملاحظات اقتصادی و اجرایی انتخاب شود.

مرحله چهارم: پس از تصویب طرح بهسازی و تهیه نقشه های اجرایی، مرحله اقدام فرا خواهد رسید.

کاهش خسارات ناشی از زلزله در ساختمان ها از دو جنبه در خور بررسی است. یکی توجه به مسئله ایمنی در ساختمان های مساجد در حال احداث است چون با اینکه در شرایط کنونی امری بدیهی و اجتناب ناپذیر تلقی می شود، ولی کاستی ها و نواقص شدیدی در این زمینه وجود دارد و در عمل فاصله فراوانی با استانداردهای جهانی داریم. از سوی دیگر چون بخش چشم گیری از ساختمان های مساجد در حال احداث از نوع اسکلت فلزی است که ایمنی آنها بیش از هر چیز به کیفیت جوش کاری ها بستگی دارد، از جمله مهم ترین علل رعایت نکردن موازین فنی و اصول ایمنی در ساخت و سازهای جدید، نبود کارگران ماهر و آموزش دیده است. لازم است نظارت کافی بر رعایت استانداردها در ساخت و سازهای جدید صورت گیرد، زیرا هرگونه مسامحه در نظارت و رعایت نکردن استانداردهای ساخت و جوشکاری موجب اضافه شدن بر انبوه ساختمان های غیراستاندارد خواهد شد؛ مسئله بعد بهسازی لرزه ای (= مقاوم سازی) یا هم آهنگ سازی ساختمان های مساجد موجود است که در سال های اخیر در دستور کار دولت هم قرار گرفته است.

اینک به تفصیل هر یک از مراحل را مورد توجه قرار می دهیم:

مرحله اول

در خصوص مقاوم سازی ساختمان های مساجد موجود باید سازماندهی لازم صورت گیرد و اولویت بندی خاصی لحاظ شود، در حال حاضر بسیاری از ساختمان مساجد موجود، ارزش لرزه و قابلیت مقاوم سازی ندارند؛ بنابراین باید اولویت را به ساختمان مساجدی داد

ص: 421

که قابلیت مقاوم سازی و صرف هزینه را دارند. می توانیم مساجد موجود در کشور را که در دستور کار مقاوم سازی قرار می گیرند، به دو دسته تقسیم کنیم:

دسته اول مساجدی هستند که در حکم شناسنامه ملی کشور محسوب می شوند و علاوه بر ارزشمند بودن خود ساختمان مسجد، ارزش تاریخی و ملی نیز دارند. این دسته غالباً در دسته بناهای خشتی قدیمی قرار می گیرند.

«موضوع مقاوم سازی بناهای تاریخی و همچنین بناهای خشتی قدیمی در جهان تازه است. به این سبب که ما کمتر می توانیم در یک بنای تاریخی دخل و تصرف کنیم، حتی اگر شیوه های جدیدی هم برای مقاوم سازی بنا وجود داشته باشد، نمی توان آن بنا را تخریب و در برابر زلزله مقاوم کرد».

با توجه به اینکه ساختمان مساجد کشور اغلب از یک طبقه بیشتر تجاوز نمی کنند و اکثر آنها که جدیدالاحداث هستند. با استفاده از آجر ساخته شده اند و ساختمان های آجری، که یکی از پر تعدادترین نوع ساختمان ها در کشور است و زمینه آسیب پذیری بیشتری دارند که زلزله های پیشین مؤید این نکته است. در این مقاله بیشترین تأکید را بر «بهینه سازی لرزه ای مساجد با ساختمان های آجری» قرار می دهیم.

بنای مساجد با مصالح آجری که بیشترین تعداد در سطح کشور بوده و هم اکنون از آنها استفاده می شود و دارای کاربری هستند، اغلب کوتاه و یک طبقه یا حداکثر دو طبقه هستند.

سقف آنها آجری با طاق قوسی، طاق ضربی، چوبی و تیر آهن با فرم تخت است. در ساختمان های مساجد آجری بارهای ثقلی توسط دیوارهای باربر تحمل شده و به پی منتقل می گردند. این مساجد اغلب فاقد عامل مقاوم لرزه ای خاصی اند و عموماً به واسطه شکل نامناسب سازه ای، ضعف مصالح و نحوه نامناسب اجرا در برابر زلزله ضعیف هستند.

رفتار ساختمان های آجری - منبع 4 توزیع نیروی زلزله در ساختمان های آجری بدین صورت است که نیروهای اینرسی ناشی از حرکت زمین به هنگام زمین لرزه به جرم ساختمان وارد می گردند. در این ساختمان ها جرم در سقف و دیوارها متمرکز است. دیوارها به دو دسته عرضی و برشی تقسیم می گردند. دیوارهایی که در جهت اعمال نیروی زمین لرزه قرار دارند دیوارهای طولی (= برشی) و دیوارهایی که عمود بر جهت نیرو قرار گرفته اند عرضی نامیده می شوند. در مکانیسم توزیع نیروهای جانبی بین اجزای ساختمان آجری، نکته شایان توجه این است که این مکانیسم هنگامی پدید می آید که سقف از انسجام و یک پارچگی لازم برای تحمل و انتقال نیروهای خود و نیروهای وارد شده از طرف دیگر اجزا برخوردار باشد. سقف های تیرچه بلوک، دال بتونی، و حتی طاق ضربی که صلبیت برشی کافی داشته باشند از این ویژگی برخوردارند. براین اساس دیوارهای طولی (= برشی) تحت تأثیر لنگر خمشی و نیروی برشی درون صفحه ای و دیوارهای عرضی تحت تأثیر نیروهای خارج از صفحه قرار می گیرد. در ساختمان های آجری کلاف دار، کلاف ها نقش دورگیری دیوار و سقف ها را دارند و باعث انسجام و یک پارچگی سیستم سقف و دیوارهای بنایی لاغر، افزایش مقاومت و شکل پذیری. دیوارهای بنایی و کاهش خطر فروپاشی دیوارهای خسارت دیده یا ریزش سقف را موجب می شود. چگونگی توزیع نیروهای زمین لرزه در ساختمان آجری در حالت های گوناگون همراه با نقش کلاف ها و صلبیت سقف در شکل زیر نشان داده شده است.

نواقص متداول در ساختمانی آجری

مطالعه گزارش زمین لرزه های گذشته و جمع بندی خساراتی که بر ساختمان های آجری وارد شده اند مؤید آن است که این ساختمان ها عموماً نواقص مشابهی دارند که در جدول زیر به آن اشاره شده است.

جدول (1): نقاط ضعف متداول در ساختمان های آجری - منبع 4

اجزا	نقاط ضعف ساختمان های آجری غیر مسلح
مصالح	<p>۱ - پایین بودن مقاومت و قدرت چسبندگی ملات</p> <p>۲ - پایین بودن کیفیت و مقاومت واحدهای بنایی مانند سنگ، آجر، بلوک سیمانی</p>
سیستم سازه ای ساختمان	<p>۱ - کامل بودن مسیر بار</p> <p>۲ - ناتوانی ساختمان در حفظ انجام هنگام ارتعاش</p> <p>۵ - نامنظمی در پلان</p> <p>۷ - عدم وجود پی مناسب</p> <p>۴ - عدم وجود سیستم مقاوم خمکی مانند کلاف</p> <p>۶ - نامنظمی در ارتفاع</p> <p>۸ - فقدان فاصله کافی با ساختمان</p>
دیوارهای باربر	<p>۱ - نادرست چیدن واحدهای بنایی</p> <p>۳ - زیاد بودن نسبت ارتفاع به ضخامت دیوار</p> <p>۵ - طول چشمگیر دیواره مهار نشده</p> <p>۷ - نزدیکی بازشوها به انتهای دیوار</p> <p>۹ - قرار داشتن نیروهای دال به صورت مستقیم بر روی دیوار</p> <p>۱۱ - عبور لوله و دودکش از درون دیوار</p> <p>۲ - حالی بودن درزه های قائم بین واحدهای بنایی از ملات</p> <p>۴ - ارتفاع چشمگیر دیوار</p> <p>۶ - تراکم دیوار سه واسطه وجود باز شوهایی بزرگ</p> <p>۸ - استفاده از روش هشگستر در اجرای دیوارها</p> <p>۱۰ - فقدان مهارت مناسب نیروی رانش ناشی از سقف های قوسی در بالای دیوارهای باربر</p>
دال	<p>۱ - زیاد بودن وزن دال</p> <p>۳ - کافی نبودن طول تکیه گاهای تیرهای سقف</p> <p>۵ - بالای بودن نسبت طول دهانه به عرض دال</p> <p>۲ - عدم انجام پکنواختن دال</p> <p>۴ - وجود بازشو در دال</p>
اتصالات اعضای سازه ای	<p>۱ - نامناسب بودن اتصال بین دیوارهای متقاطع</p> <p>۳ - نامناسب بودن اتصال بین دیوارهای باربر و دالها</p> <p>۲ - نامناسب بودن اتصال بین تیرها و دیوارهای باربر تیرها و دالها</p>
سیستم خمکی کلاف	<p>۱ - عدم استفاده از کلاف قائم و کلاف افقی در تراز پی</p> <p>۳ - ضعف مصالح بتن کلاف</p> <p>۵ - اتصال در کلاف به واسطه اجرای بازشوهای بلند و یا وجود نیم طبقه</p> <p>۲ - کافی نبودن تعداد و فواصل کلاف ها، ابعاد و ملگر گذاری</p> <p>۴ - درگیر نبودن ملگرهای کلاف و کافی نبودن طول همپوشانی آنها در اتصالات</p> <p>۶ - اتصال در کلاف بواسطه عبور لوله و دودکش از آن</p>
اعضای غیر سازه ای	<p>۱ - اتصال ضعف و مناسب بین نما و دیوار</p> <p>۳ - عدم پایداری جان پناه ها و دودکش ها</p> <p>۲ - وزن زیاد و عدم تکمیل لاغری و مقاومت</p>

بهسازی لرزه ای به صورت پیشنهادی با هدف افزایش مقاومت، افزایش سختی، افزایش شکل پذیری و یا کاهش نیروی زلزله به کمک یکی و یا ترکیبی از چندین روش انجام می گیرد که به آنها اشاره می شود:

1_ اصلاح موضعی اجزای سازه با عملکرد نامناسب در زلزله: هنگامی که پس از ارزش یابی لرزه ای و بررسی معیارهای پذیرش اجزا مشخص شود که فقط تعدادی از اجزای سازه ظرفیت کافی برای تحمل نیروها و تغییر شکل ها را ندارند، اصلاح موضعی اجزا به صورت یک راهکار مناسب بهسازی برای رساندن ساختمان به سطح عملکرد مورد انتظار چه از نظر مقاومت و چه سختی ممکن است مورد استفاده قرار گیرد.

2_ حذف یا کاهش بی نظمی در ساختمان موجود: هرگاه نتیجه ارزش یابی لرزه ای بیانگر آن باشد که وجود بی نظمی در ساختمان مانع پاسخ گویی ساختمان به سطح عملکرد مورد انتظار است و در صورت حذف یا کاهش بی نظمی اجزای ساختمان ظرفیت کافی را هم از نظر مقاومت و هم از نظر سختی برای آن سطح عملکرد برآورد می نمایند، در این حالت استفاده از روش ذکر شده یک روش مؤثر برای بهسازی خواهد بود، که حتی المقدور از روش های جایگزین استفاده خواهد شد.

نامنظمی در ساختمان ممکن است به سبب ناپیوستگی در اجزای باربر جنبی ایجاد شود. در این موارد، با تغییر در سیستم باربر جانبی در ایجاد پیوستگی ممکن است بتوان از نامنظمی ساختمان کاست. البته این راهکار در بعضی ساختمان ها (= بناهای تاریخی) ممکن است امکان پذیر نباشد.

اصلاح و یا کاهش بی نظمی در ساختمان هایی را که طبقه نرم یا ضعیف دارند می توان با اضافه کردن مهاربندی در این طبقات برای متناسب نمودن سختی جنبی طبقات ذکر شده یا سایر طبقات تأمین نمود. در مورد نامنظمی های پیچشی نیز اضافه نمودن اجزای باربر جنبی به منظور کاهش فاصله مرکز جرم و مرکز سختی می تواند مؤثر در کاهش این نامنظمی، اعم از روش های مکانیکی، صنعتی و یا ساختمانی باشد.

3_ تأمین سختی جانبی لازم برای کل سازه: هرگاه بر اثر ارزش یابی لرزه ای مشخص شود که ساختمان برای سطح عملکرد مورد نظر، سختی لازم را ندارد اضافه نمودن مهار بندها یا دیوارهای برشی ممکن است روش مؤثر برای رفع این نقص محسوب گردد.

4_ تأمین مقاومت لازم برای کل سازه: در مواردی که اکثر اجزای سازه معیارهای پذیرش مربوط به سطح عملکرد مورد انتظار ساختمان را جوابگو نیستند، لازم است برای کل ساختمان، سیستم باربر جنبی با ظرفیت کافی ایجاد نمود.

5_ کاهش جرم ساختمان: هنگامی که پس از ارزش یابی لرزه ای مشخص شود که ساختمان سختی جنبی کافی و یا اکثر اجزا، مقاومت کافی برای سطح عملکرد انتخابی ندارند، استفاده از روش کاهش جرم به عنوان یک روش مؤثر به کار گرفته شود.

6_ به کارگیری سیستم های جداساز لرزه ای: هرگاه نتیجه ی ارزش یابی لرزه ای مبین عدم کفایت سختی و مقاومت برای سطح عملکرد انتخابی باشد و یا محافظت از تجهیزات مهم و اجزای غیرسازه ای ساختمان مدنظر باشد، استفاده از سیستم جداساز لرزه ای به عنوان راهکار بهسازی مناسب خواهد بود.

7_ به کارگیری سیستم های غیرفعال اتلاف انرژی: در مواردی که ارزیابی لرزه ای ساختمان بیانگر ناکافی بودن سختی جنبی ساختمان برای سطح عملکرد انتخابی باشد، با تعبیه اجزای جاذب انرژی در سازه می توان تغییر شکل های ساختمان را محدود ساخت.

پس از دسته بندی مساجد از نظر قدمت بنا به سال های قبل از انقلاب و پس از پیروزی انقلاب می توان آن ها را به دو گروه قبل از اعمال 2800 یعنی قبل از سال 1372 ش و پس از آن نیز دسته بندی نمود. قطعا ساختمان های مساجد ساخته شده قبل از انقلاب فاقد هرگونه مراعات آیین نامه 2800 و مقاوم سازی ساختمان در برابر زلزله است که باید برای آنها مطابق مباحث بیان شده دسته بندی نمود. و برای هر یک، یکی از راهکارهای معین شده پس از کارشناسی اعمال گردد.

اما در آن دسته از ساختمان های مساجد که پس از پیروزی انقلاب اسلامی در سال های 1358 ش به بعد ساخته شده اند باید نظریه و روش های مقاوم سازی ساختمان مطابق با استانداردها و آیین نامه 2800 اعمال گردد.

در نهایت ساختمان های ساخته شده پس از تصویب و ابلاغ آیین نامه مقاوم سازی از نظر جوش و اتصالات و همچنین مصالح مصرفی به لحاظ کیفیت نیاز به کنترل مضاعف دارد تا در صورت لزوم تمهیدات گفته شده در اوان مقاله به منصفه ظهور در آید.

اینک به جزییات اجرایی می پردازیم: منبع 6

دو غاب ماسه سیمان برای دیوارهای آجری

در صورتی که دیوارهای آجری فاقد اندود داخلی یا اندود خارجی باشند، به منظور ارتقای مقاومت جنبی دیوار می توان پس از سند بلاست نمودن سطوح دیوار با استفاده از دو غاب سیمان و ذرات ریزدانه سیریس با روش شات کریت تمام بندهای برشی دیوار را تقویت نموده و مقاومت جنبی دیوارها که عموماً برابر بوده و وزن سقف یا طبقات را تحمل می نمایند افزایش داد. زیرا این کار براساس آزمایش های انجام شده در مرکز تحقیقات ساختمان و مسکن در سال 1364 ش تا 25 درصد می تواند مقاومت جنبی دیوار را افزایش دهد که در بهینه سازی لرزه ای مفید می باشد. ضمناً در صورتی که قبل از اندود ماسه سیمان روی دیوار از شبکه های مش پیش ساخته با چشمه 5 سانتی متری استفاده شود ایستایی و مقاومت برشی دیوار نیز افزایش می یابد و در تقویت پیوندهای آجری دیوار مؤثر است.

روش بسته بندی از خارج بنا (= کلاف بندی سیستم)

در صورتی که ساختمان مساجد از نظر دسترس به محیط خارجی ساختمان شایان دسترس باشند، طرح تقویت به یکی از دو روش رایج فلزی یا بتونی قطعی شده باشد، می توان از جداره های خارجی ساختمان بنا بر موقعیت بی آنکه تخریبی صورت گیرد یا کالبد شکافی در دیوارها انجام شود در خصوص تعبیه ستون های متکی بر فونداسیون های نواری در پیرامون محیط خارجی ساختمان مسجد متکی گذشته و چون اغلب یک طبقه با ارتفاع زیاد هستند. به صورت قاب، تا روی بام، ستون ها را ادامه داد و از روی سقف نیز طرح تقویت پوترها یا پل های حمال و اصلی را به صورت مضاعف انجام داد.

ص: 427

بدیهی است که مکان یابی ستون های سیستم کلاف ساختمان یا Cover از خارج فضا خود می تواند مبنایی برای نماسازی به صورت طاق و قوس کاذب یا حقیقی، به صورت پوسته نما یا گوشته سازه ای به عنوان کمر بند محیطی علاوه بر تقویت سازه ای فرم های معماری با پوشش نماهای آجری یا کاشی کاری و ترکیبی به اتمام کار نائل گردد.

روش بسته بندی از داخل بنا (= کلاف بندی سیستم)

در صورتی که امکان دسترسی به بنا فقط از داخل میسر باشد می توان این مساجد را به دو گروه تقسیم نمود:

گروه اول: بناهایی که فاقد کاشی کاری های نفیس یا اثر هنری و معماری در داخل بنا باشند. در این روش هم اقدامات انجام شده خارجی بنا ممکن است از داخل بنا انجام گردد؛ اما این بار باید قسمت هایی از جرز و دیوار اصلی در مسیر ستون ها از کف تا سقف برش خورده و محلی برای تعبیه ستون بتونی یا فلزی در میانه دیوار با صورت شکاف خارج شود اما در ادامه باید ستون ها به بالای سقف هدایت گشته و از روی سقف اصلی در خصوص تعبیه تیرهای حمال و کلافدر میان ستون های جدید اقدام شود تا کاملاً قفل و بست شده و یک پارچه گردد.

گروه دوم:

در صورتی که بنا از کاشی کاری های نفیس یا گچبری های هنری و غیره پوشیده شده باشد حتی المقدور لازم است در مکان های ضروری برای تعبیه ستون های سازه ای حتماً مدل سازی و الگوبرداری از گچ بری ها و کاشی کاری ها انجام شود و هرگونه اقدام هنری برای ترمیم، مرمت و تکمیل نازک کاری بنا با تمهیدات ویژه به عمل آمده و سپس درباره اجرای دیتیل قبلی اقدام گردد. (= تعبیه ستون در داخل جرزهای آجری). نکته حائز اهمیت محاسبات دقیق جرم و حجم سازه برای طرح مقاطع سازه ای اعم از بتونی یا فلزی است، که همواره باید مدنظر بوده و جزئیات اجرایی آن دقیقاً مراعات گردد، به ویژه ابعاد جوش، طول جوش و کنترل جوش با روش تست غیر مخرب (= ری ایکس) و در صورتی که از سازه بتونی استفاده می شود مراعات اختلاط بتون و طرح اختلاط و درصد آب به سیمان و نیز اصول آرماتوربندی در مقاطع و اتصالات دقیقاً مبتنی بر اصول فنی استوار باشد.

ص: 428

این روش برای بناهای با ارزش و حاوی معماری نفیس و آثار هنری بدیع پیشنهاد می شود که تقریباً از همه روش های قبلی در حفظ آثار هنرمندانه مساجد بیشتر تأکید می شود. در این روش از طناب های F.R.P می توان در نقاط ضعف سازه و مسیرهای از پیش تعیین شده، با ایجاد شیارهای ظریف و بر مبنای هندسه معین که طرح معماری را چندان متأثر نسازد، استفاده نمود و پس از ایجاد شیارهای لازم با قطر و عمق مناسب در زمینه شستشوی داخل شیار و عاری کردن آن از هرگونه گرد و غبار، از چسب مخصوص و نصب طناب های F.R.P استفاده نمود که سیستم، کلاف نمودن عمودی و افقی ساختمان مساجد را می تواند با ظرافت و دقت به عهده بگیرد. و در شرایطی که نما سازی های هنرمندانه به وفور نباشد، می توان از لایه های عریض اما ظریف و در چند میلیمتر ضخامت به صورت کاور، روی بدنه ها _ ستون ها _ دیوارها و حتی زیر سقف ها نیز استفاده نمود. همچنین در استفاده از F.R.P پیرامون قاب پنجره ها، درها و نعل درگاه ها به صورت پیوسته و اساساً در امتداد روی تمام پنجره ها و درها به صورت سرتاسری علاوه بر زیر سقف و به موازات آن اقدام نمود.

مهاربندی پای دیوارهای و فونداسیون

برای تقویت و یک پارچه سازی کف ها و دیوارها عموماً می توان از شناژ بتونی از داخل و خارج فضا و بر حسب ضرورت و نیاز در دو طرف دیوارها به صورت کلاف مضاعف، محیط و دیوار پیرامونی مسجد را شناژبندی نمود (آرما توربندی + بتون ریزی) و الحاقات لازم در ستون های میانی یا دیوارهای میانی برای اجرای اتصالات بیشتر و ایجاد کلافی محکم تر بهره گرفت.

ایجاد دیافراگم صلب سقف

اجرای سیستم بادبندی و سقف های طاق ضربی با نیم رخ های فولادی نمایان می تواند از داخل شبستان مساجد صورت گیرد. اما با توجه با اینکه یک عامل نمایان و تأثیرگذار در فضای داخلی

و معماری مساجد است، باید حتما مقاومت سازه ای آن پس از طرح و محاسبه مهندسان محترم سازه با نظر مهندسان معماری فرم بندی و از نیم رخ ها و پروفیل های طراحی شده و در ترکیب بندی و کمپوزسیونی زیبا از زیر سقف به اجرا درآید تا بادبندی سقف در جهت ایجاد یک دیافراگم صلب که نقش اساسی در توزیع نیروی وارده شده بر سقف و سپس به دیوارها، جرزها و ستون ها دارد به صورت یک پارچه مورد توزیع تنش واقع شود. در صورتی که امکان اجرای بادبندی با طرح یا فرم خاص معمارانه وجود نداشته باشد یا دیدگاه های مهندسان معمار و محاسب را تأمین ننماید می توان از هر نوع نیم رخ مناسب استفاده نموده و در انتها با طرحی همگون درخصوص اجرای سقف کاذب، متناسب با فضای شبستان اقدام نمود.

تمهیدات گوشه های قائمه ساختمان مساجد

همواره گوشه های قائمه بر اثر فشار صفحات برشی متعامد، می تواند منجر به برش عمیق و شکست دیوار گردد. در صورتی که معماری داخلی فضای شبستان چندان متأثر نمی گردد می توان با ایجاد لچکی و اجرای پخ در کنج های قائمه و مسلح ساختن دیوار قدیم در محل تقاطع 90 درجه با اجرای دیوار پخ و الحاق آن دو با آرماتورگذاری و یا نصب تیر آهن درخصوص تحکیم کنج های 90 درجه و تبدیل آن به دو کنج 45 درجه اقدام نمود و در صورتی که این عمل از خارج بنا عملی باشد، درباره دوخت و دوز سیستم کلاف در محل 90 درجه با مسلح نمودن توسط آرماتور یا نبشی تقویتی و اجرای اتصال به تداوم دیوار در راستای متعامد اقدام نمود.

ص: 430

- 1_ دفتر تدوین استانداردها و معیارها، دستورالعمل بهسازی لرزه ای ساختمان های موجود، تهران، سازمان مدیریت و برنامه ریزی کشور، 1381 .
- 2_ ناطقی الهی؛ فریبرز، مهرتاش، طراحی و اجرای ساختمان های بنایی مقاوم در برابر زمین لرزه، تهران، انتشارات نوپردازان .
- 3_ معتمدی، مهرتاش و همکاران، خسارات وارده بر ساختمان های خشتی و مصالح بنایی در زمین لرزه، اول تیرماه چنگوره، پژوهشکده زلزله شناسی.
- 4_ نشریه پژوهشکده زلزله و زلزله شناسی، سال ششم، شماره دوم، تابستان 82 .
- 5_ نشریه پژوهشکده زلزله و زلزله شناسی، سال ششم، شماره سوم و چهارم، پاییز و زمستان 82 .
- 6_ مجموعه سخنرانی های سمینار آموزشی اثرات زلزله در ساختمان های متعارف، شماره 67، تیرماه 65، مرکز تحقیقات ساختمان و مسکن.

چکیده

مسجد مرکز پرستش خالصانه ی خداوند و خالق هستی، محفل انس و جایگاه حضور جوانمردان و غیرتمندان، پایگاه تجمع دلسوزان دین و مذهب، پناهگاه مسلمانان در حوادث و پیشامدهای پیش بینی نشده، خانه ی آرامش دل ها و پناهگاهی است که انسان را از دغدغه و اضطراب نجات می بخشد.

با کمال تأسف در زمان ما مسجد یعنی اصلی ترین واحد و پایگاه بقای دین و وطن، کم تردد شده است و این خطرناک ترین وضعی است که ما با آن مواجه هستیم.

یگانه راه رونق مساجد و بالا بردن سطح همبستگی و پیوند شهروندان با مساجد، استفاده از تکنیک ها و روش های مارکتینگ اجتماعی Social Marketing است.

مارکتینگ به معنای برقراری شرایط آزاد و عادلانه دادوستد است.

مارکتینگ در جامعه ی ما تا امروز شناخته نشده است.

اصلاً مکانیزم جامعه غیر از دادوستد نیست.

مارکتینگ فن و دانشی است که در خدمت برقراری عدل در دادوستد به شمار می رود؛ چه، این دادوستد تجاری باشد و چه غیرتجاری.

کار هر روحانی چیزی غیر از دادوستد نیست. روحانی در مقابله حضار و شنوندگان قرار گرفته اند. اگر روحانی بدون توجه به مردم سخن بگوید آنان پراکنده می شوند.

اگر مسجد بدون توجه به نیازهای ساکنان اطراف خود عمل کند و برای همه ی گروه های جامعه خدمتی عرضه نکند به رکورد می رسد و این رکورد بسیار خطرناک خواهد بود. قطع رابطه ی مردم با مسجد ممکن است خطرناک ترین بمب برای جامعه و نظام اسلامی به حساب بیاید.

در زمان ما مساجد رقبای زیرک و بسیاری دارند. همچون: مدرسه ها، دانشگاه ها، مراکز فرهنگی و ورزشی، دادگاه ها، سالن های اجتماعات برای سخنرانی های افراد غیرروحانی، سینماها، منازل و غیره.

مسجد برای این که زنده بماند باید با در نظر گرفتن همه ی رقبای خود، به شهروندان اطراف مسجد خدمت عرضه کند.

در مسجد نیز باید عدل در دادوستد را مراعات کرد. مسجد باید برنامه ای برای نوزادان تا سن قبل از مدرسه، اطفال دختر و پسر، نوجوانان دختر و پسر برای افراد سی تا پنجاه سال، افراد 55 سال به بالا خدماتی عرضه کند. طبق این اصل مسجد متعلق به همه ی شهروندان یا همسایگان خود است نه صرفاً برای یک گروه محدود نمازگزار.

مساجد ما باید از تکنیک سوشال مارکتینگ استفاده و نیازها را شناسایی کنند و خدمات را براساس این تکنیک تدوین و عرضه نمایند. هر مهد کودک باید برای نگهداری کودکان تا پنج سال، برنامه های آموزشی، ورزشی و تفریحی، برای جوانان برنامه های ورزشی _ آموزشی داشته باشد و حرفه های کاری و اداری را به آنها آموزش دهد و کلاس های راهنمایی و مشاوره برگزار نماید.

مسجد باید برای میان سالان برنامه هایی از قبیل برگزاری کنفرانس های خانوادگی _ اجتماعی، ورزش های سالم آموزش مسائل بهداشتی و چگونگی مبارزه با بیماری های گوناگون داشته باشد و مسجد باید برای افراد بی خانمان و حتی معتادان برنامه داشته باشد.

مسجد باید فعال ترین رکن اجتماعی فرهنگی و عبادی جامعه باشد.

مساجد باید به صورت یک سازمان یا اداره، تحت مدیریت قرار بگیرند. آشنایی با فن و دانش سوشال مارکتینگ باشد.

امروز معضل کم تردد بودن، کم رواج بودن مساجد به حدی جدی، مهم و خطرناک است که روحانی مسئول مسجد باید نقش یاران پیامبر گرامی اسلام صلی الله علیه و آله از جمله «ابن عمیر» در صدر اسلام را اجرا نماید. یعنی خانه به خانه برود و با اهل خانه ها و همسایگان مسجد تحت مدیریت خود صحبت کند.

مقدمه

«انما يعمر مساجد الله من آمن بالله و اليوم الآخر».(1) «جز این نیست که عمارت می کند مسجدهای خدا را کسی که ایمان آورده به خدا و روز قیامت».

در این مقاله در باره مسجد و نقش آن در جامعه بحث و سپس موضوع بررسی شده است. «Spical Marketing» احیای مساجد از دیدگاه علوم و فنون.

مسجد

واژه مسجد(2) یادآور سجده کردن و زیباترین شکل و شیوه ی عبادت است. بنابراین مسجد مرکز پرستش خالصانه ی خداوند بزرگ و خالق هستی به حساب می آید.

ص: 435

1- . توبه / 18 .

2- . مکان سجده کردن، مکان برای خدا به خاک افتادن.

— مسجد محفل انس و جایگاه حضور جوانمردان و غیرتمندان مرد و زن جامعه اسلامی است.

— مسجد پایگاه تجمع دلسوزان دین و مذهب است.

مسلمانان در مسجد پیوستگی و همبستگی خود را نمایش می دهند، آنان در مسجد به رایزنی و مشاوره در باره مسائل مهم اجتماعی و سیاسی می پردازند. روح همبستگی و تعاون اجتماعی در مسجد پدید می آید و استوار می گردد تا از عدالت و دیگر ارزش های اسلامی پاسداری کند. در بحران های نظامی، این مسجد است که به پایگاه تجمع و تشکل سربازان موحد دوست تبدیل می گردد.

— مسجد پناهگاه مسلمانان در حوادث و پیشامدهای پیش بینی نشده است. مسجد چون خانه ی خداست، خانه آرامش دل ها نیز هست. مسجد پناهگاهی است که انسان را از دغدغه و اضطراب نجات می بخشد و به وی اطمینان و آسودگی خاطر می دهد.

امام صادق علیه السلام به مسلمانان سفارش فرمودند:

«به هنگام رویارویی با مشکلات و بروز غم و اندوه های دنیوی وضو بگیرند و به مسجد وارد شوند و در آنجا دو رکعت نماز بگذارند و برای برطرف شدن مشکلات و سختی ها دعا کنند».⁽¹⁾ امام خمینی قدس سره می فرماید:

«اگر حرم و کعبه و مسجد و محراب، سنگر و پشتیبان سربازان خدا و مدافعان حرم و حرمت انبیاء نیست پس مامن و پناهگاه آنان در کجاست؟».⁽²⁾ با کمال تأسف در زمان ما مسجد این اصلی ترین واحد و پایگاه بقای دین و وطن، کم تردد شده و ارزش مسجد در بین شهروندان کم گردیده است. و این خطرناک ترین وضعی است که ما با آن مواجه هستیم ولی هنوز به فکر نیفتاده ایم و راه حل اساسی را جست و جو نکرده ایم.

ص: 436

1- . محمد بن حسن عاملی، وسائل الشیعه: ص 263 .

2- . روح الله موسوی خمینی، صحیفه ی نور: ج 20، ص 112 .

نویسنده معتقد است که اصل بقای حکومت اسلامی (یعنی نظام حاکم) و مؤثرترین راه ناامید کردن دشمنان اسلام و ایران (امریکای غاصب و اسرائیل جنایت کار) رونق دادن به مساجد و پیوند دادن جامعه با مساجد است.

اگر ما بتوانیم مساجد را پر رونق و پیوند شهروندان را با مساجد جدی، عمیق و مستحکم کنیم همبستگی ها، مشارکت ها و همدلی ها بیشتر می شود. مشکلات خانوادگی و اجتماعی کاهش می یابد. تعاون و تعادل زیادتر می گردد. مقابله بادشمن بسیار و مقابله با تهاجم فرهنگی سهل تر و موفق تر می شود. جایگاه رهبری نظام بسیار قوی می گردد و نظام حاکم، اسلامی تر و مردمی تر می شود و مزایای بسیار دیگری که قابل تصور نیست به دست خواهد آمد. مسجد باید قطب اصلی مملکت و مردم بشود.

یگانه راه رونق مساجد و بالا بردن سطح همبستگی و پیوند شهروندان با مساجد، استفاده از تکنیک ها و روش های مارکتینگ اجتماعی **Special Marketing** است.

برای کسب رضای خدا و شادی دل رسول اکرم حضرت محمد صلی الله علیه و آله و نیز علی و آل علی علیه السلام بیاییم در باره ی این مسئله و اراه حل آن تعمق و تدبیر کنیم. این علم را یاد بگیریم و یاد بدهیم. و ای دست اندرکاران دلسوز و مسؤولان محترم، بدانید که راه حل همین است.

... را تعریف کنیم **Marketing** قبل از هر چیز بهتر است از **Special Marketing** مسجد از نگاه مارکتینگ به معنای ایجاد شرایط آزاد و عادلانه دادوستد تعریف کنیم. این تعریف بسیار کلی است.

مارکتینگ را در جامعه ی ما هنوز نشناخته اند. به همین علت عده ای آن را به معنای فروش یا ابزار فروش می گیرند، حال آنکه مارکتینگ اساسی ترین علم و مهم ترین فن در هر دادوستد است. علل اصلی پیشرفت اقتصادی امریکا همین مارکتینگ است.

هر بعدی از جامعه را نگاه کنیم در آن یک نوع دادوستدی صورت انجام می گیرد. به شکل زیر توجه کنید.

اصلاً مکانیزم جامعه غیر از دادوستد نیست. علم مارکتینگ پاسخی به سوره ی مبارکه ی المطففین است.

«ویل للمطففین الذین اذا اکتالوا علی الناس یتتوفون و اذا کالوهم او وزنوهم یخسرون».

مارکتینگ فن و دانشی است که در خدمت برقراری عدل در دادوستد به شمار می رود چه این دادوستد تجاری باشد و چه غیر تجاری.

این رشته ی مدیریت که سبب اصلی پیشرفت اقتصادی و پیشرفت فرهنگی و علمی جوامع پیشرفته خصوصاً امریکا شده است، باید در همه رشته های تحصیلی خصوصاً حوزه های علمیه تعلیم داده شود؛ زیرا کار هر روحانی چیزی غیر از دادوستد نیست. روحانی در مقابلش حضار و شنوندگان قرار گرفته اند، اگر روحانی بدون توجه به مردم سخن بگوید آنان پراکنده می شوند و این روحانی نیز محبوبیتی نخواهد داشت. حوزه باید دانش و فن سوشال مارکتینگ را به طلبه ها آموزش دهد و در این زمینه همایش هایی نیز برگزار کند.

به هر حال از نگاه سوشال مارکتینگ مسجد و ساکنان اطراف آن در یک معادله قرار گرفته اند.

شکل اگر مسجد بدون توجه به نیازهای ساکنان اطراف خود عمل کند و برای همه طبقات جامعه خدمتی تخصیص ندهد، به رکود می رسد و این رکود بسیار خطرناک خواهد بود. قطع رابطه مردم با مسجد خطرناکترین بمب برای جامعه و نظام اسلامی به حساب خواهد آمد.

مسجد یا مساجد ما باید در قیاس با مساجد چهارده قرن پیش، فعال تر و پر رونق تر باشند. چون مساجد و جامعه ی امروز ما با مساجد و جامعه ی زمان رسول خدا صلی الله علیه و آله فرقی بسیار دارند.

مسجد در زمان حضرت رسول صلی الله علیه و آله اصلی ترین محل اجتماع مردم بود ولی رقیبی نداشت. اما در زمان ما مساجد رقبای زیرک و فراوانی دارند.

بنابر پیش گفته زمان حضرت رسول اکرم صلی الله علیه و آله مسجد علاوه بر اینکه محل عبادت بود، مدرسه نیز بود. محل تدریس مبانی دین و اخلاق، محل اجتماع مردم برای امور شهری و اجتماعی و دفاعی و مرکز حل و فصل مشکلات مردم نیز به حساب می آمد. حتی دادگاه و صدور رأی و اجرای حکم دادگاه در مسجد بود. با این همه مساجد زمان پیامبر صلی الله علیه و آله رقیبی نداشتند. اما امروز مساجد ما رقبای فراوانی دارند از قبیل مدرسه ها، دانشگاه ها، مراکز فرهنگی، مراکز ورزشی، دادگاه ها، سالن های اجتماعات برای سخنرانی های افراد غیرروحانی، سینماها، منازل و غیره.

مسجد برای اینکه زنده بماند و کار اصلی خود را انجام دهد و با شهروندان هم بستگی برقرار سازد و رونق داشته باشد باید با در نظر گرفتن همه ی رقبای خود، به شهروندان اطراف مسجد خدمت عرضه کند. درست مثل بازار یا میدان جنگ باید دید که رقیب چطور مردم را ترغیب می کند، مسجد هم با عرضه خدمات و اقداماتی بر ضد رقیب، خدماتی عرضه کند که عدل در دادوستد اجرا گردد.

برای شروع، مدیران و دست اندرکاران مساجد باید از خود پرسند ما چه خدماتی عرضه می کنیم؟ چرا یک فرد باید به مسجد بیاید؟ در این دادوستد که شهروند وقت خود را صرف می کند و به مسجد می رود چه چیزی به دست می آورد؟ مدیر یا روحانی مسجد باید از خود پرسد آیا ما برای همه طبقات جامعه خدمات مناسب و کافی عرضه می کنیم یا چیز؟ اگر جواب به سؤالات بالا مبهم یا منفی است، پس به اصل سوره ی مطففین عمل نکرده ایم. چون بدون در نظر گرفتن نیاز شهروندان اطراف مسجد، یک مسجد را اداره می کنیم و به همین علت است که مسجدهایمان کسادتر شده رفت و آمد کمتری در آنها صورت می گیرد.

متأسفانه مساجد ما به نقطه ای رسیده اند که آرزوی دشمنان اسلام بوده است. یعنی قطع رابطه ی مردم با روحانیت و مراکز دینی و این خطرناک ترین لحظات برای جامعه ی ماست. بنابراین باید برای رونق بخشیدن به مساجد از همین امروز دست به کار شویم، نیروها را بسیج کنیم و از فنون مارکتینگ بهره بگیریم و مساجد را مردم محوری کنیم.

به هر حال، در مسجد نیز باید عدل در دادوستد را رعایت کرد براساس نگاه سوشال مارکتینگ مسجد باید برای همه ی طبقات جامعه خدماتی عرضه کند. مسجد باید برنامه ای برای نوزادان ما تا سن قبل از مدرسه داشته باشد. مسجد باید برای اطفال دختر و پسر برنامه داشته باشد. مسجد باید برای نوجوانان دختر و پسر که در سن بلوغ هستند، جداگانه برنامه داشته باشد. مسجد باید برای افراد سی تا پنجاه سال خدماتی عرضه کند.

علاوه براین، مسجد باید برای افراد 55 سال به بالا هم خدماتی در نظر بگیرد.

طبق این اصل مسجد متعلق به همه شهروندان یا همسایگان خود است، نه صرفاً برای یک گروه کوچک نمازگزار که آن هم هر روز از شمارشان کاسته می گردد مسجد در عین حالی که همواره باید عبادتگاه باشد و مکان مقدسی برای پرستش و عبادت به حساب بیاید باید بتواند با رقبای کنونی خود از نظر عرضه ی خدمات رقابت کند.

مسجد علاوه بر اینکه مکانی برای برگزاری مراسم دینی و مذهبی و حفظ شعائر اسلامی به حساب می آید باید در کنار این مراسم نیازمندی های جامعه را در نظر بگیرد و آنها را شناسایی کند و متناسب با آنها خدمات کافی و لازم عرضه کند و از این طریق افراد را به طرف دین اسلام جذب کرده و رابطه ی آنها را با خدا، رسول خدا صلی الله علیه و آله و ولی اعظم خدا، یعنی علی علیه السلام و اولاد معصومینش عمیق تر و مستحکم تر نماید.

مساجد ما باید از تکنیک سوشال مارکتینگ استفاده کنند، نیازها را شناسایی و خدمات را براساس این تکنیک تدوین و عرضه نمایند. برای مثال در کنار محل عبادت باید یک مهد کودک (Day Care Center) برای نگهداری کودکان تا پنج سال هم تعبیه شود. البته در برابر چنین خدمتی نیز پول دریافت می کنند؛ چون در جامعه ی کنونی ما پدرها و مادرها هر دو شاغلند و مساجد ما می توانند از این فرصت به شایستگی استفاده کنند. به این گونه که هم مشکل خانواده های شاغل را حل کنند و هم بخشی از هزینه های مسجد را از این طریق جبران یا تأمین نمایند. علاوه براین، ضمن نگهداری بچه ها، آنها را از ابتدای رشد با صدای روح نواز قرآن و اذان و آوای شیرین نیایش آشنا نمایند و احکام و مسائل مذهبی بهداشتی و غیره را تعلیم دهند.

مساجد باید در کنار عبادت برای گروه دختران و پسران پنج تا ده سال برنامه های آموزشی ورزشی و تفریحی عرضه کنند و همزمان آنان را برای نماز و عبادت به مسجد هدایت کنند؛ احکام متنوع را به ایشان آموزش و سطح دانش و معرفت دینی آنان را افزایش دهند.

اگر ما بتوانیم پای نوجوانان و جوانان را به مسجد باز کنیم و آنان را به مساجد هدایت کنیم یا آنان به لحاظ حساب بردن از خداوند و یا به علت حیا نمودن از برادران و خواهران دینی خود از بسیاری گناهان چشم پوشی می کنند و معاصی را ترک خواهند نمود.

یا امام زمان «عج» نمی دانم مسؤول این کار در این کشور شیعه نشین که تعلق به شما دارد چه کسی است؟ چه کسی باید به من و دیگران کمک کند تا مساجد را، که امروز از قبرستان های کشور هم کم تحرک تر شده، به پر تحرک ترین سازمان های جامعه تبدیل نماییم.

یا امام زمان «عج»، ما را کمک فرما تا بیماری قلبی این جامعه را شناسایی نموده و پس از درمان آن را سالم و فعال نگه داریم.

مسجد در ضمن عبادتگاه بودن باید برای نوجوانان خدمات ورزشی تفریحی (بازی های رایانه ای سالم) آموزشی (تقویت دروس)، زبان خارجی (انگلیسی، عربی) آموزش دهد و همزمان آنها را به عبادتگاه (مسجد و سالن اصلی نماز) برای نماز و یاد گرفتن احکام دینی هدایت کند.

مسجد باید برای جوانان برنامه های ورزشی _ آموزشی داشته باشد و حرفه های کاری و اداری را به آنان آموزش دهد و کلاس های راهنمایی و مشاوره برگزار نماید و همزمان ایشان را به اقامه ی نماز و فراگیری احکام و ادای فرایض دعوت نماید.

مسجد باید برای میان سالان جامعه که ازدواج کرده اند و صاحب زندگی هستند برنامه هایی از قبیل برگزاری کنفرانس های خانوادگی _ اجتماعی، ورزش های سالم، آموزش مسائل بهداشتی و چگونگی مبارزه با بیماری های گوناگون داشته باشد و همزمان با این برنامه ها ملت را برای عبادت و نماز به مسجد بیاورد و آنان را با احکام و سایر مسائل آشنا کند.

مسجد باید برای افراد مسن جامعه نیز برنامه ویژه و متناسب داشته باشد.

مسجد باید برای افراد بی خانمان و حتی معتادان برنامه داشته باشد.

مسجد باید فعال ترین رکن اجتماعی، فرهنگی و عبادی جامعه باشد.

مسجد لازم است سازمانی پدید آورد به نام «وزارت» یا «سازمان اجتماعی، فرهنگی و عبادی» یا وزارت یا سازمان همبستگی پیوند شهروندان، این سازمان یا وزارتخانه در هر استانی باید شعبه داشته باشد و کار مساجد را کنترل کند.

مساجد باید به صورت سازمان یا اداره، تحت مدیریت قرار بگیرند.

هر مسجدی باید یک مدیر اصلی داشته باشد که روحانی مسجد است. او باید فردی بسیار خوشرو، فعال، دانا و آشنای با فن و دانش سوشال مارکتینگ باشد؛ زیرا همین مدیر است که باید:

رئیس امور اطفال تا پنج سالگی و پنج تا ده ساله؛ رئیس امور نوجوانان؛ رئیس امور جوانان؛ رئیس امور خانواده؛ رئیس امور افراد مسن و افراد و دیگران.

نیاز نیست که برای همه مساجد چنین مراکزی پدید آید. می توان فقط برای تعدادی از مساجد هر شهر چنین مراکز فرهنگی، اجتماعی و عبادی برپا کرد. این مراکز باید براساس شمار یا تراکم جمعیت و نیازهای مردم احداث شوند. مسلم است که برای نیل به چنین هدفی نیازمند تحقیق، تحلیل و تصمیم گیری هستیم.

ادارات استانی باید این مراکز را تحت کنترل بگیرند و مدیران نالایق و ناکار آمد را عوض کنند.

امروزه معضل کم تردد بودن، کم رواج بودن مساجد به بعدی جدی، مهم و خطرناک است که روحانی مسؤول مسجد محل ارائه می دهد آگاه سازد و آنان را جهت آمدن به مسجد و برقراری ارتباط بیشتر و بهتر با مسجد و مردم مسلمان تشویق کند. از این طریق است که همدلی و همبستگی افراد جامعه و خانواده ها عمیق تر خواهد شد.

امیر المؤمنین علی علیه السلام در سخنی جامع و جاودانه، جایگاه مسجد اصیل را به لحاظ فرهنگی، این گونه ترسیم می فرمایند:

«کسی که به مسجد رفت و آمد کند (دست کم) یکی از این امور نصیب او خواهد شد:

برادری که از او در راه خدا استفاده می کند؛ دانشی نو، آیه ای محکم و سخنی که مایه هدایت و راهیابی او باشد؛ رحمت الهی که آن را انتظار می کشد؛ سخنی که او را از گمراهی باز دارد». (1) به امید روزی که ان شاء الله گفتار حضرت علی علیه السلام تحقق یابد و مساجد ما پر رونق گردند.

در خاتمه باید تأکید کنم برای رسیدن به مقاصد یاد شده از سوشال مارکتینگ کمک بگیریم و مساجدمان را فعال کنیم.

ص: 443

1- . محمد بن حسن عاملی، وسائل الشیعه: ج 2، ص 480، روایت 1 .

چکیده

همه ادیان و اقوام و ملل معبد و عبادتگاهی دارند که از تقدس و احترام خاص در بین آنان برخوردار است. از نظر قرآن و روایات، نخستین معبدی که در روی زمین برای مردم بنا شده. خانه ی خدا، کعبه معظمه است. «إِنَّ أَوَّلَ بَيْتٍ وُضِعَ لِلنَّاسِ لَلَّذِي بِبَكَّةَ مُبَارَكًا وَهُدًى لِّلْعَالَمِينَ» (1). و در فرهنگ اسلامی مسجد به عنوان معبد و جایگاه ویژه ی عبادت و خانه های خدا در روی زمین معرفی شده و خدمتگزاری مساجد برعهده اولیای خدا و بندگان صالح و شایسته قرار داده شده است.

با توجه به اینکه کارکردهای مسجد در بُعد معنوی و عبادی خلاصه نمی شود؛ بل از صدر اسلام کارکردهای گوناگون آموزشی، فرهنگی، سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و نظامی داشته است، لذا در طول تاریخ کفار و مشرکان و مستکبران و همه ی کسانی که منافع آنها با معابد دینی سازگاری نداشت به مخالفت و مبارزه با مراکز دینی، از جمله مساجد بر آمدند که در قرآن به نمونه هایی از آن اشاره شده است.

ص: 445

خدمات مساجد سراسر کشور برانقلاب و انقلابیون، چه در آستانه ی انقلاب، چه بعد از پیروزی انقلاب و چه در هشت سال دفاع مقدس و چه دوران سازندگی بر کسی پوشیده نیست. اما آیا نظام اسلامی و انقلابیون دین خود را به مساجد ادا کرده اند؟ بسی جای تأمل دارد. ضرورت ساماندهی و مدیریت بر 57،000 مساجد و طیف وسیع ائمه ی جماعت و متولیان امور مساجد بر همه دلسوزان نظام امری روشن و واضح است.

پیش گفتار

در فرهنگ دینی نام مسجد یادآور بندگی و کرنش در پیشگاه خداوند متعال است، مسجد یعنی جایگاه سجده و سجده اوج عبادت و بندگی انسان است؛ «السجود منتهی العباده من بنی آدم»⁽¹⁾ اگرچه براساس فرمایش نبی مکرم اسلام همه گستره زمین، مسجد است.

«جعلت لی الارض مسجدا»⁽²⁾ ولی در میان همه ی ادیان و اقوام و ملل مکان هایی تعبیه شده که از تقدس و اهمیتی ویژه برخوردار و محل عبادت آنهاست. این معابد در ادیان توحیدی به عنوان صوامع و بیع و صلوات و مساجد از آنها یاد شده است.

«و لولا دفع الله الناس بعضهم لبعض لهدمت صوامع و بیع و صلوات و مساجد»⁽³⁾.

ص: 446

1- . بحارالانوار: ج 12 ، ص 164 .

2- . وسائل الشیعه: ج 3 ، ص 423 .

3- . حج / 40 .

«اگر خداوند ظلم و تجاوز بعضی از مردم را به وسیله بعضی دیگر دفع نکند، صومعه ها و کنیسه ها و کلیساها و مساجد ویران می گردد». در فرهنگ اسلام برترین و اصیل ترین محفل برای عبادت و تقرب جویی به خداوند متعال مساجد است که پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله فرمود:

«افضل البقاع المساجد» (1) خداوند متعال هم در قرآن کریم فرمود:

«و مساجد یذکر فیها اسم الله کثیرا» (2) مسجد جایگاه ذکر و یاد خداوند است و در جای دیگر به عنوان پایگاه عروج انسان از خاک به افلاک معرفی شده است:

«سبحان الذی اسرى بعبده لیلاً من المسجد الحرام الی المسجد الاقصی» (3) «پاک و منزه است آن خدایی که بنده اش را شبانه از مسجد الحرام به مسجد الاقصی سیر داد».

و در جوامع روایی نیز، مسجد محل جلوس انبیا: «المساجد مجالس الانبیاء» (4) و خانه هر انسان مؤمن: «المسجد بیت کل مؤمن» (5) معرفی شده است.

مساجد در طول تاریخ علاوه بر کارکرد عبادی، کارکردهای دیگری هم در زمینه های سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و نظامی داشته است.

تعیین جایگاه واقعی مساجد، موجب افزایش کارایی آن در تقویت و تثبیت و بسط

ص: 447

1- . کنز العمال: ج 7 ، ص 652 .

2- . حج / 40 .

3- . اسراء / 10 .

4- . مستدرک الوسائل: ج ، ص 651 .

5- . کنز العمال: ج 7 ، ص 650 .

زیرساخت های فرهنگ اصیل اسلامی خواهد شد.

در میان ده ها کتاب و مقاله و تحقیق، که در موضوعات گوناگون مسجد به رشته تحریر در آمده آن چنان که شایسته ی مکان و منزلت و جایگاه آن باشد کار بایسته ای صورت پذیرفته است.

از دست اندرکاران گرامیداشت هفته ی جهانی مساجد که فرصتی دیگر برای سخن گفتن پیرامون مسجد، این خانه آشنا و غریب فراهم آورده اند تقدیر و تشکر می گردد.

امید است این اقدام خداپسندانه پیامدهایی سازنده در راستای آبادانی و عمران هرچه بیشتر مساجد در ابعاد گوناگون معنوی و فرهنگی و سیاسی و اجتماعی و اقتصادی در پی داشته باشد.

این نوشتار که با عنوان «مدیریت و ساماندهی مساجد» تحریر یافته تقدیم آن ستاد شده و امید است مشمول آیه ی «انما یعمر مساجد الله من امن بالله و الیوم الاخر»⁽¹⁾ و از خدمتگزاران خانه ی خدا محسوب و مقبول درگاه صاحب خانه واقع گردد.

جایگاه مسجد

«إِنَّ أَوَّلَ بَيْتٍ وُضِعَ لِلنَّاسِ لَلَّذِي بِبَكَّةَ مُبَارَكًا وَهُدًى لِّلْعَالَمِينَ»⁽²⁾ «نخستین خانه ای که در روی زمین برای مردم ساخته شد همان خانه خداست که پر برکت و موجب هدایت جهانیان است».

ظاهر اطلاق آیه این است که خانه ی خدا نخستین معبد جهانی و پرستشگاه عمومی از زمان آدم ابوالبشر تاکنون بوده و مایه ی برکت و هدایت برای همگان قرار داده شده است.

نخستین عمل نبی مکرم اسلامی، بعد از هجرت به مدینه نیز ساخت مسجد بوده و این

ص: 448

1- . توبه / 18 .

2- . آل عمران / 96 .

دلیل بر آن است که در فرهنگ دینی و حکومت اسلامی مسجد جنبه محوری دارد و سایر مسائل باید در حول مسجد شکل بگیرد.

خداوند متعال همه مساجد را به عنوان خانه های خویش در روی زمین معرفی فرموده است.

«ان بیوتی فی الارض المساجد» (1) «خانه های من در روی زمین مساجد هستند».

«و ان المساجد لله» (2) «مساجد از آن خداست».

از طرف دیگر مساجد را به عنوان محل ملاقات خود قرار داده است.

«الا طوبی لعبد توضع فی بیته ثم زارنی فی بیته» (3) «خوشا به حال بنده ای که در خانه اش وضو بگیرد و مرا در مسجد زیارت کند».

لذا امام حسین علیه السلام فرمود:

«اهل المسجد زوار الله» (4) «اهل مسجد زائران خدا هستند».

از آنجا که طراح و بیانگذار مساجد خود خداوند است، لذا، تطهیر و تعمیر و خادمی آن را برعهده انبیا و اولیای خود قرار داده است:

«و عهدنا الی ابراهیم و اسماعیل ان طهرا بیته للطائفین و العاکفین

ص: 449

1- . وسائل الشیعه: ج 1 ، ص 268 .

2- . جن / 18 .

3- . وسائل الشیعه: ج 1 ، ص 268 .

4- . آئین مسجد: ج 1 ، ص 165 .

و الركع السجود»⁽¹⁾. چون که خانه ی خداست خادمان نیز باید از اولیای خدا باشند، لذا یکی از پیامبران اولوالعزم شیخ الانبیا ابراهیم خلیل الرحمن به همراه فرزندش اسماعیل مأمور این کار مقدس شدند و هدف این مأموریت این بود که خانه ی خدا برای مهمانان و حضور بندگان از هر جهت آماده شود و خدمت به خانه خدا و مسجد کاری ابراهیمی و مأموریت الهی به شمار آید.

در طول تاریخ، زمانی ابراهیم و اسماعیل و زکریا و پیامبران دیگر خادم مساجد بودند و مادر حضرت مریم نیز قبل از تولد فرزندش، نذر می کند که فرزندش خادم مسجد گردد.

«اذ قالت امرأة عمران ربّ انی نذرت لک ما فی بطنی محرراً فتقبل منی»⁽²⁾ «همسر عمران گفت: پروردگارا، آنچه را در رحم دارم برای تو نذر کردم که برای خدمت به خانه ی تو آزاد باشد، پس از من قبول فرما».

لذا خدمت به خانه ی خدا آنقدر ارزش دارد که اولیای خدا، عزیزان خود را قبل از تولد برای آن کار نذر کنند و از خداوند هم بخواهند آن را قبول فرماید.

در همین راستا خداوند متعال خاتم النبیین حضرت محمد صلی الله علیه و آله را مأمور خدمتگزاری به مسجد خود قرار داد.

قال الباقر علیه السلام:

«اوحی الله الی نبیه ان طهر مسجدک»⁽³⁾ امام باقر علیه السلام فرمود:

«خداوند پیامبرش را وحی کرد تا مسجد النبی را تطهیر کند».

ص: 450

1- . بقره / 125 .

2- . آل عمران / 35 .

3- . وسائل الشیعه: ج 1 ، ص 484 .

و در مرحله ی بعد خدمتگزاری مساجد را به مؤمنان و بندگان صالح سپرد.

«انما يعمر مساجد الله من امن بالله و اليوم الآخر و اقام الصلوه و اتى الزكوه و لم يخش الا الله» (1) «مساجد خدا را فقط کسانی باید آباد کنند که به خدا و روز قیامت ایمان دارند و نماز را به پا می دارند و زکات می پردازند و جز از خدا نمی ترسند».

مساجد پایگاه مهم عبادی و اجتماعی مسلمانان و خانه ی خداست، لذا متولیان آن باید صالح و پاک باشند، یعنی هم درد دین داشته باشند و هم درد محرومان (اتی الزکوه) و هم شجاع باشند (لم يخش الا الله) و از آنجا که خدمت به مسجد کار ابراهیمی و محمدی صلی الله علیه و آله و بندگان صالح خداست، لذا فرمود مشرکان حق خدمتگزاری به آستان مقدس مساجد را ندارند:

«ما كان للمشرکین ان يعمروا مساجد الله» (2) با نگاهی گذرا به تاریخ اسلام در می یابیم که علی رغم گذشت چندین قرن از ساخت نخستین مسجد، همچنان شأن و تقدس معنوی مساجد حفظ شده و در طول تاریخ جایگاه خود را از دست نداده است و به عنوان مقدس ترین و مهم ترین و عظیم ترین پایگاه دینی و مهم ترین سنگر اسلام محسوب می شود و بزرگترین نقش را در تقویت و تثبیت و توسعه ی زیر ساخت های فرهنگ اسلامی داشته و همواره دژ پولادین و استوار در مقابل هجمه های فرهنگی دشمنان اسلامی بوده است. اگر تاکنون از اسلام، اسم و رسمی باقی مانده و اگر از مسلمانی نشانی در دست است، همه و همه از برکات این مراکز نور، نشأت گرفته است.

مساجد به سبب ارزش های والایی که داشته و دارد توجه بسیاری از دانشمندان غربی و بیگانه را نیز به خود جلب کرده است.

ص: 451

1- . توبه / 18 .

2- . توبه / 17 .

«هگل» فیلسوف آلمانی می نویسد:

«در اسلامبول روزی به مسجد رفتم از سادگی و صلابت مسجد شگفت زده شدم و حال خوش و جذبه ای شور انگیز در خود احساس کردم». (1) «ژزف ارنست رنان» نویسنده، و فیلسوف فرانسوی می نویسد:

«برخلاف سخنان ناروایی که درباره ی اسلام و عرب شنیده بودم، هرگاه وارد یکی از مساجد مسلمانان می شدم صحنه های دلپذیر و جذابی می دیدم که به خود می لرزیدم و افسوس می خوردم که چرا مسلمان نیستم». (2) «ویل دورانت» مؤرخ مشهور می نویسد:

«چه خوش آهنگی است صدای مؤذن در گوش مسلمانان و غیرمسلمانان که این جان های محبوس در پیکر خاکی را از فراز هزاران مساجد دعوت می کند به سوی بخشنده زندگی و عقل، توجه کنند و به جان، با او پیوند گیرند». (3) سرانجام «شیخ الرئیس ابو علی سینا» می گوید:

«هر زمان برایم مشکل علمی پیش می آمد و از حل آن عاجز می ماندم به مسجد شهر می رفتم تا گره از مشکلم باز شود پس از ادای دو رکعت نماز راه حل مشکل برایم آسان می شد و به آنچه می خواستم می رسیدم». (4)

ص: 452

1- . هزار و یک نکته در باره نماز: ص 97 .

2- . همان: ص 97 و 262 .

3- . همان: ص 33 .

4- . همان: ص 262 .

بدون شک اقامه‌ی نماز و سایر عبادت منحصر به مکانی خاص نیست، بل می‌توان در هر مکانی انجام داد. آنچه باعث شد که برگزاری نماز به صورت جمعی و جماعتی در مساجد مورد تأکید فراوان قرار گیرد، اهداف بهتر و والاتری است که دین مبین اسلام آن را تعقیب می‌کند.

مساجد در طول تاریخ اسلام نه فقط محل عبادت و مناجات، بل پایگاه تصمیم‌گیری مهم سیاسی، اقتصادی، نظامی و مرکز نشر معارف دینی و کانون تربیت انسان‌های متعهد و جایگاه حل معضلات امت اسلامی و محور وحدت مسلمانان و پشتوانه محکم برای حکومت اسلامی بوده است؛ به عبارت دیگر مساجد به عنوان کانون فعالیت‌های فرهنگی، سیاسی، اجتماعی اقتصادی، قضایی و آموزشی محسوب می‌شده است.

از آغاز اسلام تا چند قرن بعد، از مساجد به عنوان مدرسه آموزشی استفاده می‌کردند و با پدیده‌ای به نام مدرسه روبرو نبودند و مشهور این است که از سال 459 هجری قمری نخستین مدرسه را نظام الملک توسی وزیر آل بارسلان سلجوقی در بغداد بنا کرده است. به هرصورت تاریخ تأسیس مدرسه هر وقت باشد محققان و مؤرخان پذیرفته اند که پیش از پیدایی مدرسه، مسجد یگانه مرکز مهم آموزشی در کشور اسلامی بوده است و در حقیقت مدرسه فرزند مسجد به شمار می‌آید.

قدر مسلم پیش از پیدایی مدرسه، مسجد یگانه مرکز مهم آموزشی، فرهنگی، سیاسی، اجتماعی و قضایی در کشور اسلامی بوده و بعضی از نویسندگان، مسجد را مجلس شورای مسلمانان نام نهاده اند.⁽¹⁾ در حقیقت بنای مسجد النبی که مسجد نمونه‌ی اسلام است فقط تأسیس یک عبادتگاه نبود، بل به شهادت مؤرخان و محققان و حتی خاورشناسان، پی‌ریزی یک مدرسه بزرگ اسلامی بود.

ص: 453

1- . تاریخ آموزش در اسلام احد شبلی: ص 217 و 100 .

«جرجی زیدان» نویسنده مسیحی عرب می نویسد:

«همان طوری که مسجدهای مسلمانان، مرکز اجتماع و پناهگاه غریبان و بیماران است، این مراکز مهد تعلیم و تربیت نیز بوده است. در کوچک ترین مسجد، کودکان را آموزش می دهند و مسجدهای بزرگ گاهی به اندازه ی دانشگاه های اروپا ارزش و اهمیت دارند».⁽¹⁾ مقام معظم رهبری فرمودند:

«نظام مسجد نه فقط در زمان ما و نه فقط در کشور عزیز اسلامی بل در نقاط گوناگون عالم و در طول تاریخ، منشأ آثار و نهضت های بزرگ و حرکات اسلامی شده است».⁽²⁾ هر مسجد دارای کارکردهایی نظیر کارکردهای عبادی، آموزشی، فرهنگی، تبلیغی، علمی، سیاسی، اجتماعی، قضایی، نظامی و رسانه ای، هنری ورزشی و غیره است. هر قدر این فعالیت ها و کارکردها از تنوع بیشتری برخوردار گردد، مسلماً از زمینه ی جذابیت و اقبال بیشتری از سوی طبقات گوناگون جامعه خصوصاً جوانان مواجه و نتیجه آن افزایش دین باوری در سطح جامعه خواهد شد.

تقسیم بندی کارکردها به اصلی و فرعی و توضیح هر یک نیاز به مقاله ای دیگر دارد، به هر صورت جایگاه و نقش برجسته ی مساجد در صدر اسلام و در طول تاریخ بر کسی پوشیده نیست.

مستکبران و مساجد

اشاره

با توجه به توانمندی های مساجد و فعالیت و کارکردهای وسیع و گسترده ی آن که از آغاز پیدایی

ص: 454

1- . هزار و یک نکته در باره نماز: ص 97 .

2- . 16/10/1375 .

آن تاکنون منشأ تحولات و خدمات فراوان و مرکز سازماندهی و برنامه ریزی امور مسلمین بوده است، دشمنان مساجد و معابد و مستکبران و زورمندان و هر کس که کارکردهای مساجد با منافع آنان در تضاد بوده و هست، سعی و تلاش داشته و دارند که در راستای از بین بردن یا کاهش نقش مساجد به عنوان برنامه ای اساسی و هدف استراتژیک، اخلاص کنند.

اعمال فشار سیاسی، فرهنگی، اقتصادی و نظامی از سوی کشورهای غربی خصوصاً آمریکا بر مساجد به بهانه ی واهی تهدیدهای تروریستی حاکی از نگرانی آنها از کارکردهای اجتماعی مساجد است. آنان می خواهند همان بلایی را که بر سر کلیسا آوردند بر سر مساجد بیاورند و در نتیجه کارکرد مساجد را خلاصه در مسائل عبادی و فردی نمایند.

خداوند متعال هم در قرآن به این دسته از مخالفت ها و توطئه ها اشاره فرموده است:

«و من اظلم ممن منع مساجد الله ان يذكر فيها اسمه و سعی فی خرابها» (1) «چه کسی ستمکارتر از کسانی که نگذاشتند نام خدا در مساجد الهی برده شود و سعی در ویرانی آنها دارند».

بررسی شأن نزول ها نشان می دهد که روی سخن در آیه به هر سه گروه یهود، نصاری و مشرکان است، بنابر آنچه از شأن نزول ها و برخی روایات به دست می آید، آیه درباره کسانی نازل شده که درصدد تخریب مساجد برآمده بودند و در طول تاریخ، تخریب مساجد و یا جلوگیری از رونق آن، بارها به دست افراد منحرف و طاغوت ها صورت گرفته است، از تخریب بیت المقدس و آتش زدن تورات به دست مسیحیان تا ممانعت و مخالفت قریش نشانه هایی از همین تلاش های مذبحخانه است.

امروزه نیز از یک سو تخریب مساجد باقی مانده از صدر اسلام با عنوان مبارزه با شرک در مکه و مدینه و ویرانی مساجد تاریخی، همانند مساجد بایری در هند که نشانگر

ص: 455

قدمت مسلمانان در شبه قاره هند است، و برخورد با مساجد در کشورهای غربی را به چشم می بینیم. اینها همه حکایت از روحیه ی کفرآلود طاغوت ها و جاهلانی دارد که از یاد و نام خداوند که در مراکز توحیدی طنین انداز می شود وحشت دارند. (1) بدون شک مفهوم آیه، مفهومی گسترده و وسیع است و به زمان و مکانی معین محدود نمی شود؛ بل حکم آن در همه قرون و اعصار جریان دارد.

توجه به این نکته هم لازم است که جلوگیری از ورود به مسجد و کوشش در تخریب آن فقط به این نیست که ساختمان آن را ویران سازند؛ بل هر عملی که نتیجه آن تخریب مساجد و از رونق افتادن آن باشد نیز مشمول همین حکم است، همچنان که منظور از عمران و آبادی در آیه مبارکه، «انما یعمر مساجد الله». فقط به ساختمان نیست؛ بل مهم ترین عمران مساجد است چونکه دشمن از در و دیوار مسجد نمی ترسد، ترس او زنده شدن نام خدا و بیداری مسلمین و رونق دینداری در جامعه است.

مطلب دیگر این که: خداوند متعال تعطیلی و تخریب مساجد و جلوگیری از فعالیت آنها را بزرگترین ظلم و ستم معرفی کرده است چون که نتیجه ای جز سوق دادن مردم به بی دینی نخواهد داشت یعنی ظلم فرهنگی بزرگترین ظلم است و از آنجا که مساجد سنگر مبارزه با کفر و شرک و الحاد و نفاق است، لذا دشمنان اسلام همواره سعی در خرابی آنها را داشته و دارند.

همان طور که حضرت امام خمینی قدس سره فرمود:

«اگر این مساجد قوی باشند ترس از فانتوم ها نداشته باشید، ترس از امریکا نداشته باشید، آن روز باید ترس داشت که به اسلام پشت کنید به مساجد پشت کنید». (2) خداوند متعال در سوره ی مبارکه حج مهم ترین برنامه ی دشمن را نابودی مراکز دینی برشمرد.

ص: 456

1- . تفسیر نور: ج 1 ، ص 185 .

2- . صحیفه نور: ج 13 ، ص 21 .

«و لولا دفع الله الناس بعضهم لبعض لهدمت صوامع وبيع و صلوات و مساجد يذكر فيها اسم الله كثيرا» (1) «اگر خداوند از مؤمنان دفاع نکند و ظلم و تجاوز بعضی از مردم را بوسیله بعضی دیگر دفع نکند، صومعه ها و کنیسه ها و کلیساها و مساجدی که نام خداوند در آنها بسیار برده می شود، ویران می گردد».

اگر افراد با ایمان و غیور دست روی دست بگذارند و تماشاچی فعالیت های ویرانگرانه ی طاغوت ها و مستکبران باشند و آنان میدان را خالی ببینند، اثری از مساجد و مراکز عبادی نخواهند گذارد، چون که معابد، جای بیداری و محراب، میدان مبارزه و جنگ است و مسجد در برابر خودکامگان سنگر و مزاحم منافع نامشروع آنان است، لذا به هر قیمتی بتوانند، در هدم و محو آن می کوشند.

امام خمینی قدس سره فرمود:

«مسجد سنگر است این سنگر را حفظ کنید، مساجد بهترین سنگرهاست» (2) نکته شایان توجه در آیه ی شریفه این است که از جمله موارد مجوز جهاد، که خداوند متعال برای مسلمانان صادر کرده است، دفاع از مراکز و معابد دینی است که در این موارد سکوت روا نیست. آنچه مهم است دفاع از حریم مساجد است، خواه با جنگ و اهدای خون باشد خواه با قلم و بیان، مهم هوشیاری و بیداری مسلمین است.

مطلب دیگری که در قرآن تأکید شده، این است که دشمنان برای تحقق بخشیدن به نقشه های شوم خود در صدد استفاده ی از ابزاری از مساجد بر می آیند:

«والذین اتخذوا مسجدا ضرارا و كفرا و تقریقا بین المؤمنین

ص: 457

1- حج / 40 .

2- صحیفه نور: ج 20 ، ص 328 .

و ارضادا لمن حارب الله ورسوله من قبل و لتحلفن ان اردنا الا الحسنی و الله یشهد انهم لکاذبون و لا تقم فیه ابدا» (1) «گروه دیگر کسانی هستند که مسجدی را برای ضربه زدن به اسلام و به منظور ترویج کفر و تفرقه افکنی میان مؤمنان و کمینگاه و پایگاه دشمنان ساخته و همواره سوگند می خورند که قصد خیر دارند، حال آنکه خداوند گواهی می دهد که آنان دروغگو هستند، ای پیامبر! هرگز در آن مسجد به نماز نایست».

دشمن ممکن است در نقاب مسجد و به عنوان کمک به بیماران و معذورین از مساجد استفاده ی ابزاری کند و بتخانه و کانون تفرقه و نفاق در چهره مسجد ساخته شود و موافقت ابتدایی پیامبر را هم بگیرند، ولی فرشته وحی نازل شد و پرده از نیات شوم آنان برداشت و به پیامبرش فرمان داد که نه فقط نباید در آنجا نماز بخوانی، بل تخریب آن را در دستور کار خود قرار دهی. از این رو داستان مسجد ضرار درسی بزرگ برای عموم مسلمانان در همه اعصار است که مسجد هرگز نباید مورد استفاده ی ابزاری واقع شود و دشمنان اسلام از ابزار استعماری (مذهب برضد مذهب) برای تحقق اهداف شیطانی خود استفاده کنند.

مساجد و انقلاب اسلامی

الف) خدمت مساجد به انقلاب

خدمات شایان توجه مساجد چه در آستانه ی انقلاب _ که به عنوان پایگاه های عظیم انقلاب در ساماندهی راهپیمایی و تظاهرات و سازماندهی نیروهای انقلاب و روشنگری ائمه جماعات و اطلاع رسانی به موقع که یک نمونه بارز آن تحصن علما و روحانیت مبارز از جمله آیه الله شهید مطهری قدس سره و دیگران در مسجد دانشگاه بوده است _ برکسی پوشیده نیست.

ص: 458

بعد از پیروزی انقلاب هم با توجه به فروپاشی نظام شاهنشاهی، تقریباً همه چیز در مساجد انجام می‌گرفت و کمیته‌های انقلاب از دل مساجد جوشید و خدماتی شایان به انقلاب نمود.

در دوران هشت سال دفاع مقدس، هم در قسمت اعزام نیرو، و هم پشتیبانی، و هم برگزاری مجالس دعا و بزرگداشت شهدا خدمات فراوانی در مسجد صورت گرفته است. در زمان سازندگی و امداد رسانی به مردم آسیب دیده، نظیر زلزله و سیل و بازسازی مناطق جنگی و برگزاری انتخابات نیز مساجد نقشی اصلی داشته و در یک کلمه مساجد پایگاه اصلی انقلاب بوده و هستند.

ب) خدمت انقلاب و انقلابیون و مسؤولان به مساجد

سؤال اساسی این است که آیا انقلاب و انقلابیون و مسؤولان که از مساجد برخاسته و از صندوق مساجد رأی گرفته‌اند، چقدر به مساجد خدمت کرده‌اند؟ آیا پس از ربع قرن پیروزی انقلاب اسلامی و توسعه و پیشرفت در محورهای گوناگون کشور چنین احساس نمی‌شود که پایگاه اصلی انقلاب یعنی مساجد مورد غفلت و فراموشی قرار گرفته است؟ نظام اسلامی و قوای سه‌گانه و کارگزاران نظام چقدر حق مساجد را ادا کرده‌اند؟ با آنکه مساجد برخلاف کلیسا همزاد با حکومت است و خدمات فراوان به حکومت اسلامی نموده است، باید اعتراف کرد که علی‌رغم پیشرفت‌های مهم در بخش‌های دیگر نظام، در بخش فرهنگ مربوط به مساجد بی‌مهری شده است.

آری برای تأمین آب و برق نوددرصد روستاها برنامه ریزی شد اما برای نوددرصد روستای فاقد امام جماعت فکری نشده است. برای بهداشت روستاها با احداث خانه بهداشت، چاره‌اندیشی گردیده اما برای بهداشت روح و روان کاری صورت نگرفته است.

برای نظارت بر هتل‌ها و اماکن عمومی برنامه ریزی شد، اما برای هشتاد هزار مسجد

و حسینیه هیچ گونه تدبیری به عمل نیامده است.

برای ساخت و ساز بیمارستان ها، سینماها، دانشگاه ها، پارک ها و دیگر مراکز عمومی سیاستگزاری و درصد سرانه پیش بینی گردید، اما برای ساخت و ساز مساجد و اماکن مذهبی بویژه در شهرک های جدید التاسیس تدبیری اتخاذ نگردیده است.

برای تأمین تخصص های مورد نیاز جامعه که مربوط به جنبه های مادی انسان است، چندین نوع دانشگاه و دانشکده تأسیس و صدها رشته در زمینه ی آب و خاک و هوا و راه و معدن و ماهی و دام و دانه ده ها مرکز تربیت مدرس و تکسین و حقوقدان، ماما و پرستار، نقاش و گرافیسیت و جز آن به وجود آمده است، اما برای تربیت امام جماعت و مبلغ دینی و خدام و هیئت امنای مساجد برنامه ریزی نشده است.

دولت برای نظارت بر چند هزار هتل و اماکن عمومی برنامه ریزی و بودجه گذاشت، اما هشتاد هزار مسجد و حسینیه را به حال خود رها نموده است.

باید پرسید رسالت نظام مقدس جمهوری اسلامی با توجه به مکتبی بودن نظام در قبال مساجد و مسجدیون و تعمیق باورهای دینی و تربیت ائمه جماعات و پشتیبانی از مساجد و نظارت بر آنها چیست؟ از جمله نقاط قوت ایران اسلامی، برخورداری از 57000 مسجد است که اگر متراژ آنها به طور متوسط پانصد متر باشد، قریب به سی میلیون متر مربع فضای مناسب در کشور می شود که متأسفانه به علت نبود برنامه ریزی جامع و فقدان توجه مناسب، بهره ی بسیار محدودی از این اماکن برده می شود، تعدادی از مساجد تعطیل یا نیمه فعال است و از ظرفیت موجود مساجد استفاده ی بهینه نمی شود. آیا واقعا جای تأسف نیست که ترکیه لائیک که نصف وسعت ایران و کمتر از جمعیت ایران است، در مسجده سازی حرف آخر را بزند و 90/000 مسجد داشته باشد و دولت برای مساجد آب و برق رایگان بدهد، مثل آب و برق فرهنگسراها و پارک ها در ایران...

آیا می توان پذیرفت که نظام جمهوری اسلامی، هم از جهت کمی و هم کیفی پایین تر از آن کشور

باشد، حال آنکه ایران اسلامی به عنوان ام القرای جهان اسلام علاوه بر ساماندهی مساجد در داخل باید از وجود امکان بالقوه ساماندهی مساجد به عنوان ساختار جهانی امت اسلامی استفاده کند و با بهره برداری از امکانات مادی و معنوی مساجد جهان اسلامی برای برقراری وحدت بیشتر مسلمین بسیج نماید.

اگر مسجد را به عنوان اولین نهاد اجتماعی شکل گرفته در زمان صدر اسلام به شمار آوریم، لازمی استمرار این نهاد، مدیریت بر آن است و نقش مدیریت در افزایش بهره‌وری بر کسی پوشیده نیست، چون تأثیر مدیریت صحیح در ارتقا و انحطاط امری روشن و بدیهی است. چه بسا ملت‌هایی از نظر امکانات مادی در زمینه‌های دیگر هیچ کمبودی نداشته‌اند، ولی به سبب داشتن برنامه‌ی منسجم و نبود مدیریت در انحطاط قرار دارند، اما در مقابل ملت‌هایی بودند که با ساماندهی و بسیج نیروها، از کمترین امکانات، بزرگترین افتخارات را به دست آوردند.

آیا مساجد این شایستگی را ندارند که به صورت سراسری مدیریت و ساماندهی شوند؟

ابهامات

– وظیفه‌ی حکومت در برابر مساجد چیست؟ – وظیفه‌ی مردم در برابر مساجد چیست؟ – اهداف و انتظارات از مساجد چیست؟ – کارکردهای اصلی و فرعی مساجد چیست؟ – وظایف متولیان مساجد (امام جماعت، هیئت امناء، خادم، متولیان فرهنگی) چیست؟ – ارکان مساجد اعم از ساخت و ساز و نیروی انسانی و آورده‌های مساجد چگونه باید باشد؟

— مساجد چگونه باید اداره شود؟ — ساماندهی و برنامه ریزی مساجد بر عهده ی کیست؟ — آیا بر مساجد کشور عملاً مدیریت می شود؟ — آیا از ظرفیت موجود مساجد استفاده می شود؟ — آیا بانک اطلاعات مساجد راه اندازی شده است؟ — آیا بین ائمه جماعت احیانا تضاد و درگیری بروز نکرده و یکپارچگی و وحدت حاکم است؟ — آیا برنامه های موجود مساجد پاسخگوی نیاز نسل امروز است؟ — آیا اولویت های فرهنگی، تبلیغی مساجد در هر زمان و شرایط مشخص می گردد؟ — آیا متولیان مساجد نیاز به آموزش ندارند؟ — آیا ائمه ی جماعات مساجد نیاز به دوره های آموزشی مدیریت فرهنگی، مدیریت ارتباطات، روان شناسی، برنامه ریزی و جلسه داری و غیره ندارند؟ — آیا ظرفیت ها و زمینه های کم نظیر مساجد استفاده بهینه می شود؟ — ائمه ی جماعات براساس چه معیاری انتخاب و اعزام می شوند؟ — آیا سطح بندی ائمه جماعات صورت گرفته است؟ — آیا بانک اطلاعات و شناسنامه جامع مساجد کشور تهیه شده است؟ — و سرانجام آیا وضع موجود مساجد در ساخت و ساز، فعالیت های معنوی و کارکردهای آموزشی، اجتماعی، سیاسی و اقتصادی، وضعیت عوامل اجرایی و بهداشتی و غیره مطلوب است؟!

1_ اختلاف دیدگاه

نخستین و شاید مهم ترین مشکل، اختلاف دیدگاه در بین مسؤولان در باره ی مقوله فرهنگ، از جمله امور مساجد است. آیا امور دینی باید جنبه ی بررسی مردمی داشته باشد و مداخله و ورود دولت در امور مساجد به مصلحت نیست، یا در نظام اسلامی حداقل وظیفه ی دولت و حکومت اسلامی سیاستگذاری، برنامه ریزی، هماهنگی، پشتیبانی، نظارت بر مساجد هست. به تعبیر دیگر مسئله ی دین و فرهنگ، مسئله اساسی نظام است یا فرعی و حاشیه ای؟ واقعیت این است که از مجموعه گفتار و عملکرد بسیاری از مسؤولان و برنامه ریزان در برنامه های اول، دوم و سوم توسعه به دست می آید که فرهنگ یک جایگاه فرعی و حاشیه ای دارد، حال آنکه حضرت امام خمینی قدس سره فرمودند:

«فرهنگ بالاترین مسئله نظام است».

و مقام معظم رهبری مدظله العالی نیز اساسی ترین مسئله را فرهنگ و بدترین خطر را، هجوم فرهنگی معرفی نمودند.

منظور از حمایت دولت، تسلط کامل دولت بر امور دینی نیست؛ بل سؤال این است که اصولاً رسالت حکومت اسلامی با توجه به مکتبی بودن نظام در قبال گسترش دین و تعمیق باورهای دینی و تربیت و هدایت جامعه چیست؟ اگر رسالت مشخص شد آن وقتی ایفای نقش حکومت می تواند در قالب های سیاستگذاری، برنامه ریزی، پشتیبانی، هدایت، نظارت و هماهنگی بروز و ظهور پیدا کند.

2_ روشن نبودن استراتژی نظام در بخش فرهنگ دینی؛ 3_ فقدان سیاست کلی و کلان مساجد؛ 4_ فقدان سیاست های برنامه ای و اجرایی مساجد؛ 5_ فقدان برنامه جامع و دراز مدت برای ساماندهی مساجد؛

- 6_ نداشتن متولی خاص کشوری برای ساماندهی مساجد؛ 7_ فقدان بانک اطلاعات مساجد؛ 8_ نبود شاخص در بخش فرهنگ دینی؛
9_ تفکیک نکردن وظایف متولیان فرهنگی در امور مساجد؛ 10_ تناسب نداشتن بافت نیروهای انسانی مساجد با برنامه ها و نیازها؛ 11
_ فقدان لوازم کافی مساجد؛ 12_ فقدان جاذبه در برنامه های مساجد؛ 13_ فقدان کنترل و نظارت بر امور مساجد؛ و... .

چه باید کرد؟ (پیشنهادها)

اگر مسجد در زمان صدر اسلام کارکردهایی گوناگون؛ اعم از معنوی، فرهنگی، سیاسی، آموزش، اجتماعی، اقتصادی، نظامی و غیره داشته است، ضرورت سازماندهی مساجد و برنامه ریزی جامع درازمدت برای افزایش نقش و تأثیرگذاری مساجد در همه زمینه ها، و تولید هماهنگی بین مساجد بر کسی پوشیده نیست. نظام اگر خواستار بقای و اسلامیت خود است، باید بخشی از توان و امکانات خود را صرف امور مساجد می کند. چطور برای هر کاری مدیریت و برنامه ریزی و برای هر چیزی آموزش لازم است، اما برای مساجد لازم نیست؟! با توجه به برخورداری از 57000 مسجد و بهره مندی از ائمه جماعات مساجد، ادارات و مراکز آموزشی در سراسر کشور که در هر روز با اقشار گوناگون جامعه به طور مستقیم در ارتباط هستند، اگر مساجد کشور ساماندهی شوند و ارتباط بین مساجد برقرار شود و متولیان مساجد دوره های لازم را ببینند، به عظیم ترین قدرت تبدیل خواهند شد.

در عصری که پیشرفت فناوری ارتباطات، جهان را به صورت دهکده ای کوچک در

آورده، هر جامعه یا فرد می تواند از اوضاع یکدیگر به طور کامل مطلع گردد و استفاده از ابزار نوین و مدرن و شیوه های آن و بهره گیری از دانش روان شناسی سلاح کار آمدی است که دشمن برای رسیدن به اهداف شوم و شیطانی خود استفاده می کند، برای استفاده ی مساجد از این فناوری نوین چه برنامه ریزی شده است؟ با توجه به هجوم پیوسته و سازمان یافته و سرمایه گذاری عظیم دشمنان در جهت تخریب معتقدات مردم، به ویژه نسل جوان، ضرورت ساماندهی جامع و برنامه ریزی همه جانبه برای استفاده ی بهینه و کامل از همه مساجد و زمینه های مربوط بیش از گذشته برای همه ی دلسوزان روشن و واضح شده است.

حضور برنامه ریزی تبلیغی دشمن در همه عرصه ها و حضور نداشتن، بل حضور فعالانه بر ضد مسجیدیان در چند سال اخیر و برنامه ریزی برخی مدیران نظام، موجب موفقیت نسبی دشمنان شده و چهره ی نورانی اسلام و نظام جمهوری اسلامی را مشوه و ناکار آمد جلوه داده است. در جهان معاصر دین و اندیشه های دینی مورد هجوم وسیع قرار گرفته و شبههاتی گسترده پیرامون اصل دین، خدا، قیامت، امامت، حکومت اسلامی، مهدویت و جز آن مطرح شده و می شود که در طول شش سال گذشته به اندازه همه 14000 سال قبل به دین اسلام حمله شده و می شود که به طور متوسط هر روز سه شبهه القا شده است. (1) برای مقابله با این تهدیدها و شبهات چگونه از فرصت ها و امکانات و زمینه های موجود مساجد استفاده شده است؟ چه سازماندهی برای این امور انجام گرفته است؟ پاسخ منفی از وضع نابسامان فرهنگی دین در جامعه به آسانی به دست می آید که چه بسا فرصت ها به هدر رفته و یا احیاناً تبدیل به تهدید شده است. چه باید کرد تا از وضع موجود با استفاده از این اماکن دینی و زمینه های موجود به وضع مطلوب دست یافت؟ اگر آگاهی ائمه جماعات به تحصیلات مخاطب، آداب و رسوم، مفاسد اخلاقی، تعداد معتادان، میزان آگاهی دینی مردم، شبهات مطرح در منطقه، تعداد هیئت ها و نیروهای مذهبی،

ص: 465

پیروان ادیان و مذهبی و به عبارت دیگر شناخت فرهنگ محل تبلیغ، ضروری است تا کاستی‌ها و نیازمندی‌های مخاطبان مشخص و برای تأمین آن برنامه ریزی گردد، چه کسی یا ارگانی باید این اطلاعات را تهیه و در اختیار ائمه جماعات قرار دهد.

باید اذعان کرد مساجد در ابعاد گوناگون از سیاستگذاری در ساخت و سازها تا ساماندهی و برنامه ریزی و تهیه‌ی نظام آموزش متولیان و فعالیت‌های فرهنگی تبلیغی و کارکردهای مساجد و تأمین نیازمندیهای آن، همه و همه نیاز به اهتمام جدی و همه‌جانبه مسؤولان نظام و متولیان امور فرهنگی کشور دارد.

براین اساس این موارد جهت ساماندهی امور ساماندهی پیشنهاد می‌گردد:

- 1_ تشکیل سازمان رسیدگی به امور مساجد کشور؛ 2_ تدوین تشکیلات قوی و ساختار جامع و مناسب با مأموریت‌های مساجد؛ 3_ تشکیل شورای طرح و برنامه ریزی قوی و کارآمد با حضور کارشناسان خبره‌ی حوزه و دانشگاه؛ 4_ تعیین استراتژی، اهداف و سیاست‌های اجرایی و برنامه‌ای مسجد؛ 5_ تدوین طرح و برنامه درازمدت، میان‌مدت و کوتاه‌مدت؛ 6_ تغییر نگرش مسؤولان به مساجد؛ 7_ تهیه‌ی طرح ساماندهی مساجد کشور؛ 8_ تهیه‌ی طرح ساماندهی ائمه‌ی جماعات کشور؛ 9_ تهیه‌ی بانک اطلاعات مساجد کشور؛ 10_ تدوین نظام آموزش متولیان مساجد؛ 11_ برنامه ریزی جهت بهینه‌سازی نیروی انسانی مساجد؛ 12_ تعیین دقیق وظایف حکومت در قبال مساجد؛ 13_ تدوین شرح وظایف متولیان امور مساجد؛

14 _ تأمین اعتبار مورد نیاز مساجد؛ 15 _ تجهیز مساجد به امکانات مورد نیاز روز؛ 16 _ برنامه ریزی جهت گسترش ائمه ی جماعات در روستا؛ 17 _ برنامه ریزی جهت تأمین خانه ی عالم جهت استقرار ائمه جماعات مساجد؛ 18 _ برنامه ریزی جهت برقراری وحدت و یکپارچگی ائمه جماعات مساجد؛ 19 _ تدوین طرح نظارت و کنترل بر مساجد؛ 20 _ تهیه نقشه و معماری مساجد؛ 21 _ تدوین آئین نامه ی مسجد محوری در جغرافیای شهر و شهرک ها؛ 22 _ پی گیری تصویب قانون های مورد نیاز مساجد؛ 23 _ اقدام به پژوهش های لازم در زمینه ی نیازسنجی مخاطبان، تهیه ی پیام های مناسب در سطوح گوناگون، آسیب شناسی دینی جامعه به منظور طرح راهکارهای پیشگیری، شناخت اشکال و ابعاد هجوم فرهنگی و تعیین راه های مقابله با آن، بررسی شبهات دینی و دادن پاسخ لازم برای استفاده ی ائمه ی جماعات مساجد و جز آن.

آیا نباید پرسید که چه کسی یا چه ارگانی در کشور مسئول ساماندهی و پی گیری این امور است؟

ص: 467

— قرآن کریم.

— آیه الله مکارم شیرازی، تفسیر نمونه، دارالکتب الاسلامیه، تهران 1370 ش .

— محسن قرائتی، تفسیر نور، مرکز فرهنگی درس هایی از قرآن، تهران 1379 ش .

— محمد باقر مجلسی، بحار الانوار، مؤسسه الوفاء، بیروت 1404 ه ق .

— مرحوم حرّ عاملی، وسائل الشیعه، انتشارات المکتبه الاسلامیه، تهران 1401 ه ق.

— میرزا حسین نوری، مستدرک الوسائل، مؤسسه آل البيت:، بیروت 1409 ه ق .

— حسام الدین هندی، کنز العمال، مؤسسه الرساله، بیروت 1409 ه ق .

— امام خمینی 1، صحیفه نور، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی 1، تهران 1378 ش .

— محمد علی موظف رستمی، آئین مسجد، انتشارات گویه، تهران 1382 ش .

— حسین دیلمی، هزار و یک نکته درباره نماز، نمایندگی ولی فقیه در بسیج ادارات، تهران 1376 ش .

چکیده

نگارنده ضمن تعریفی از اطلاعات و ارتباطات و فناوری، واژگان را در قرآن مورد پژوهش قرار داده و به نتایج فناوری اطلاعات چون تمرکززدایی در عین تمرکزگرایی، دسترسی آسان و سریع به حجم عظیمی از اطلاعات در کوتاه ترین زمان و جز آن اشاره نموده و بر ضرورت به کارگیری و اجرای فناوری ارتباطات IT تأکید و فرهنگ سازی، آفت شناسی، سوق به سمت ساختار فرآیندی و بهبود شاخصه های بهره وری در این زمینه را مطرح نموده است. آنگاه اهداف فناوری اطلاعات و ارتباطات را مورد توجه قرار داده و به اصول استراتژی و اهداف راه اندازی شبکه ی مسجد اشاره نموده و ابزارهای فناوری و مزایای آموزش از راه دور را برشمرده است.

به منظور رسیدن به مفهوم مشخص از فناوری اطلاعات و ارتباطات ابتدا واژگان موجود در آن را بررسی می کنیم.

اطلاعات از لحاظ نظری: اطلاعات (Information) به هر نوع داده جمع آوری شده با استفاده از روش های گوناگونی نظیر: مطالعه، مشاهده، اشاعه و سایر موارد دیگر اطلاق می گردد. در واژه ی «اطلاعات»، بار معنایی از قبل تعریف شده ای در خصوص کیفیت، معتبر بودن و یا صحت داده مطرح است و امکان برخورد با اطلاعات معتبر، غیر معتبر، واقعی، نادرست، صحیح و گمراه کننده، وجود خواهد داشت.

تعریف ارتباطات: مراد از ارتباطات در بحث ICT امکانات در خور استفاده در انتقال و تبادل اطلاعات بین منابع تولید کننده و پردازش دهنده ی اطلاعات و عرضه ی اطلاعات به کاربران است. گرچه این تعریف شامل موارد مشابه می گردد، ولی عمدتاً مراد از ارتباطات، ارتباط شبکه ای بین منابع گوناگون است که در شبکه های داخلی، محلی و جهانی نمود دارد.

فناوری: این واژه معادل کلمه «تکنولوژی» است و مراد از آن علم و دانش کاربردی است که روش های ابتکاری و جدیدی در حوزه فعالیت خود ایجاد می کند و گسترش می دهد.

تعریف فناوری اطلاعات و ارتباطات (ICT)

همان گونه که در تعریف اولیه عنوان گردید، فناوری علم و دانش کاربردی است و مراد علمی است که با تهیه و به کار بردن روش ها و فناوری مناسب، دستیابی به اطلاعات و استخراج دانش از آنها را عملی می سازد.

به عبارت دیگر و نگاه کاربردی تر فناوری اطلاعات و ارتباطات، به مجموعه ی امکانات سخت افزاری، نرم افزاری، شبکه ای و ارتباطی به منظور دستیابی (1) مطلوب به اطلاعات براساس روش علمی، گفته می شود.

ص: 470

1- . دستیابی اعم از تولید، ذخیره سازی، پردازش، استخراج دانش نهفته در آن و عرضه آنهاست.

در فناوری اطلاعات و ارتباطات، تأکید و محوریت خاصی بر جنبه ارتباطی است، به گونه ای که ارتباط به منزله یک «باید» مطرح است و فناوری اطلاعات بدون وجود آن امکان تخصیص سرویس ها و خدمات را دارا نیست.

فناوری اطلاعات و ارتباطات اغلب در یک مفهوم جایگاه خاص مورد بررسی کاربردی دقیق تر قرار می گیرد، نظیر: فناوری اطلاعات و ارتباطات در آموزش، پرورش، بهداشت، کتابخانه ها، پژوهش و غیره. و لذا تسری دادن طرح ها و مسائل مطرح در یک حوزه به دیگر بخش ها ثمره ای نخواهد داشت و نمی توان الگوی آماده شده برای یک بخش را در سایر بخش ها نیز مورد تجویز قرار داد. در عین حال اصول و نکات مشترکی مطرح است که در تمامی طرح های توسعه می باید مورد توجه باشد.

واژه ی اطلاعات و ارتباطات در ادبیات دینی واژه ی اطلاعات به معنای مطالعه، مشاهده، اشاعه، آگاهی و غیره، به ویژه در قرآن فراوان دیده می شود، که هر یک با کاربرد خاص و دقت نظر در جایگاه مورد استفاده به کار رفته است. در سوره ی آل عمران آیه ی 174 با واژه لیطالعکم به معنای مطلع گرداندن آمده است. مسلماً کاربرد این واژه به معنای صرف اطلاع رسانی نیست، بل رساندن مطلب به مخاطب و اتمام حجت است.

این در حالی است که در اطلاع رسانی، صرف اشاعه شاید باشد. اما در این جا آگاهی دهی همیشه به عنوان یک هدف دنبال می شود و یا در سوره ی مبارکه ی مریم آیه ی 110 با واژه اطالع به معنای اطلاع یافته که هم شنیدن مطلب را به همراه دارد و هم توجه به آن و تمهیم را می رساند، مواجه هستیم.

در بعضی از آیات الهی از این کاربرد فراتر رفته و با قدرت بیشتر تأکید بر فهم و تفهم دارد. و نگرستن به معنای اطلاع کامل و دقیق از واژه هایی هم چون مطلعون _ فاطلع(1) استفاده

ص: 471

کرده است. نگاه قرآن به داده‌ها (= اطلاعات) صرف ایصال و رساندن نیست، بل رساندن با اتمام حجت است، امروزه در شبکه‌های اطلاع‌رسانی، اطلاعات خام را با یک پردازش به صورت مواد اولیه اشاعه می‌دهند که در واقع اشاعه اطلاعات و در حد چشم‌گیر آن انفجار اطلاعات است، اما در نگاه قرآن این مهم نیست. چون مشکل بشر به صرف اطلاعات حل نمی‌شود، بل، آنچه مشکل‌گشای بشر (خلیفه الهی در زمین) است، دستیابی به اطلاعات مفید و قابل استفاده و کاربرد آن در زندگی است. در واقع به اطلاعات به عنوان بیس کار نگریسته نمی‌شود، بل به عنوان منابع شناخت و آگاهی دیده می‌شود. شاهد این سخنان واژه ای است که در سوره ی کهف آیه ی 18 اطلعت به معنای دیده‌ور شدن و آگاهی (کنایه از پی‌بردن به کنه مطلب) است. در این مقاله فرصت پرداختن به داستان واقعیت‌های پنهان آیات الهی که با این واژه‌ها آمده‌اند، نیست. اما با کمی دقت در تفسیر این آیات، مفهوم به دست آمده از این واژه‌ها به خوبی روشن می‌گردد.

در سوره ی قصص آیه ی 38، وقتی خداوند داستان ادعای فرعون را بازگو می‌کند تمنای فرعون که ای کاش مکانی وجود داشت تا من با دیده ی سر به خدای موسی اطلاع پیدا می‌کردم، نشان از دستیابی به اطلاعات و ریز مسائلی است که منجر به باور می‌شود، هر چند راه دسترسی به باور و یقین به این منحصر نمی‌شود که با کلمه ی اطلع به مفهوم (آگاهی یافتن و آگاهی پیدا کردن) آمده است.

آیات دیگری نیز نازل شده که فرصت پرداختن به آن نیست اما در مورد دیگر و آنجا که در سوره ی نمل آیه ی 20 داستان جست‌وجو و جویای حال هدهد شدن را از زبان سلیمان علیه السلام بیان می‌کند؛ جویای دسترسی به اطلاعات و برقراری ارتباط از موضوعاتی است که فراوان به چشم می‌خورد. امروزه ورود واژگانی هم چون اطلاعات، ارتباطات، فناوری و نظایر آن، همگی با هدف نجات بشر و پیشرفت او در علم و غیره و در نهایت سعادت تلاش می‌کنند. از اینکه چند درصد در این راه موفق بوده‌اند، خود جای بحث دارد.

گویا ابزار و لوازم، مشکلات چندانی نباید داشته باشند، بل نقش فناوری و کیفیت بهره‌وری آنها دچار چالش هستند و ما در این مقاله در پی کیفیت بهره‌گیری این دانش و فن در خدمت دین و سعادت زندگی انسان‌ها هستیم.

نتایج فناوری اطلاعات (IT)

از جمله نتایج عمده‌ی فناوری اطلاعات (IT) تمرکززدایی در عین تمرکزگرایی است. بدین معنا که می‌توان کارها را از راه دور انجام داد، بدون آن که لازم باشد تا در محل، حضور فیزیکی و مستمر داشته باشیم که این ویژگی بر کوتاه شدن فواصل زمانی و مکانی به عنوان یک ابر شاهره تأکید دارد.

با وجود مشکلات زندگی امروزی شاید عده‌ای از مردم فرصت حضور فیزیکی و مستقیم در اماکن مذهبی به ویژه مسجد نداشته باشند. محرومیت از حضور و بهره‌گیری اخلاقی، معنوی، اجتماعی و غیره ضایعه‌ای است جبران‌ناپذیر، اما با پیشرفت علم و فناوری در زندگی بشر امروزی، امکان دسترسی به منابع و نیازمندی معنوی، فکری و جز آن فراهم شده است.

این روزها همه جا صحبت از دسترسی آسان و سریع به حجم عظیمی از اطلاعات در کوتاه‌ترین زمان ممکن است، این همه نظم و دقت و سرعت از اختراع پدیده‌ای به نام رایانه و تکامل روزمره‌ی آن و در نتیجه پیدایی اینترنت و نفوذ آن به خانه‌های تمامی جهانیان حاصل گردیده است. (1) پشت کردن به این همه پیشرفت در عرصه‌ی اطلاعات و آگاهی و مهیا نکردن امکانات در تأمین نیازمندی‌های روحی، روانی و غیره شاید توجیه‌ناپذیر نباشد.

رسانه‌های جدید، با پیام‌هایی که می‌دهند ما را محاصره می‌کنند، چه به این پیام‌ها پاسخ

ص: 473

بدهیم، چه ندهیم. در حقیقت، محیط اطلاعاتی برای ما بسیار صمیمی تر و سازنده تر از این چیزهاست. مثلاً، تلفن را در نظر بگیرید که امروزه برای اکثر مردم قابل دسترس است. این وسیله برای سازمان زندگی روزمره ما کاملاً ضروری است. تنظیم وقت پرستار بچه، ارتباط با تکنسین برق، _ که بزرگترین مشکل اقلیت فاقد این تسهیلات است _ . از طرفی در بسیاری خانه ها حداقل یک دوربین برای ثبت وقایع مهم پیدا می شود (ازدواج، تولدها، جشن ها و غیره) شمار چشم گیری از مردم دوربین فیلمبرداری و ویدئو دارند که این تجربیات را محسوس تر ثبت می کند. امروزه وارد هر منزلی که بشوید بر دیوارها، در آلبوم ها، بر صفحه ی تلویزیون، تصاویر کسانی را می بینید که در آنجا زندگی می کنند غایب اند.

این تصاویر فقط عکس اعضای خانواده و دوستان نیست. آنها زندگی نامه و هویت این افراد است. (1) فناوری ارتباطات به نوعی خواسته یا ناخواسته وارد عرصه ی زندگی همه ما شده است. فقط کسانی می توانند در این رقابت پیروز و سربلند درآیند که بتوانند این دانش را بومی کنند و در اختیار فرهنگ، اندیشه و معنویات خویش قرار دهند.

مساجد به عنوان قوی ترین کانون انتقال اطلاعات و آگاهی دینی در جامعه مسلمان مطرح است. همه ما به گونه ای مستقیم یا غیرمستقیم و امدار مسجد در کسب فیوضات و معنویات هستیم. راستی اگر شناخت و اطلاعات دینی خود را بسنجیم و در تعیین درصد دریافت آن برآئیم به غیر از مسجد و اماکن مذهبی دیگر، سایر مراکز از قبیل رسانه ها و غیره چقدر نقش دارند؟ مسلماً به هر اندازه که باشند به اندازه ی کارکرد و نقش مساجد نیستند، چرا که هر انسان مسلمان در فصل های معنوی از قبیل ماه رمضان، ماه محرم و صفر و ایام ولادات و شهادت ائمه علیهم السلام و اعیاد مذهبی عمدتاً با این مرکز ارتباط دارند و اگر مسلمانی مقید به حضور همیشگی در این مکان باشد توفیق دستیابی به معنویات او بیشتر است! ما اگر امکان حضور را پیدا

ص: 474

1- . جامعه ی مبتنی بر اطلاعات فرانک و بستر، ترجمه ی بهزاد دوران و گودرز میرانی.

نکرد وظیفه چیست؟ آیا ممکن است که، معنویات، برکات و سایر موارد را به خانه های مردم و محرومان جسمی برد و آنان را از این نعمت بهره مند کرد؟ با توسعه ی فناوری اطلاعات و ارتباطات این قبیل کارها تسهیل شده است که با کمی درایت و به کارگیری امکانات می توان وسیع ترین، شبکه ی ارتباطی را به صورت متقابل بین خانه، خانواده و مسجد برقرار کرد.

اجرا و به کارگیری IT در مساجد

به کارگیری و اجرای فناوری اطلاعات IT در سازمان های مدنی همچون مسجد یک نسخه تجویز شده ی کلی نیست و نمی توان با یک برنامه جامع فناوری اطلاعات برای کلیه ی اماکن مذهبی ساختار IT را اجرا نمود. مهم ترین عوامل که در اجرای فناوری اطلاعات IT در هر سازمان مدنی مذهبی باید مورد نظر و توجه قرار گیرد، عبارت اند از:

فرهنگ سازی:

بسترسازی فرهنگی در هر مسجد جهت اجرای موفقیت آمیز IT لازم است.

اعتقاد و باور هیئت امنای مساجد: هرچه هیئت امنای مساجد به IT به عنوان یک مقوله ی لاینفک از مسجد خویش توجه کنند، موفقیت به کارگیری آن سریعتر و بیشتر خواهد بود.

IT مثل تیغ جراحی است که اگر در دست جراح حاذق باشد نافذتر است. در این راه اعتقاد و اطمینان از عملکرد صحیح مؤثرترین عامل در موفقیت بکارگیری IT است.

آفت شناسی: مشکلات و موانع به کارگیری IT در مسجد دقیق و علمی بررسی و برنامه ریزی شود.

سوق به سمت ساختار فرآیندی: ساختار و تبعیبات آن پیش بینی می گردد مساجد مسلح به فناوری ارتباطات و اطلاعات باید از ساختار وظایفی خارج و به سمت ساختار فرآیندی سوق داده شود. که بتوان شاهد ارتباط و تبادل صحیح اطلاعات دینی و مذهبی بود.

ص: 475

بهبود شاخص های بهره وری: شاخص های اندازه گیری بهره وری مساجد که همان شناخت دهی و آگاهی دهی است باید به سمت بهبود رشد نماید و از اطلاعات جهت تبدیل به دانش استفاده شود، نه صرف اطلاع رسانی.

اهداف فناوری اطلاعات و ارتباطات

مهم ترین رسالت فناوری اطلاعات و ارتباطات در هر سازمان، تخصیص امکانات و زیر ساخت لازم برای تولید و توزیع دانش است. امروزه این رسالت با توجه به ویژگی های عصر اطلاعات و یا عصر دانش نمود و اهمیت بیشتری یافته است.

پارادایم های عصر اطلاعات مبتنی بر فناوری اطلاعات و ارتباطات و با نگاه تبلیغی، آموزشی و پژوهشی به قرار ذیل است:

– شبکه ای شدن سازمان ها و محیط های تبلیغی، آموزشی پژوهشی یک ضرورت است.

– مجازی شدن فرایند تحقیق و فعالیت و بعضا تبلیغ و آموزش (چت – تالار – گفت وگو – وبلاگ ها و جز آن).

– تحول بنیادی در شیوه اجرای پژوهش آموزش و تبلیغ: از نظر مفهوم کار، زمان، مکان (از جمله؛ امکان کار تیمی جدا از هم ولی با هم توسط نرم افزارهای کار تیمی Groupware حضور مجازی از راه دور با توانایی تعامل دو سویه به جای حضور فیزیکی چهره به چهره و غیره و آموزش و تبلیغ مؤثر و هم جانبه در سطح وسیع جهانی).

– انعطاف پذیری رو به ازدیاد.

– سرعت چشم گیر تعامل بین گروه های گوناگون اجتماعی.

– بالا رفتن شتاب تغییر در تمامی عرصه های علمی، فرهنگی، اجتماعی و غیره.

مهم ترین عواملی که در اجرای فناوری اطلاعات و ارتباطات ICT در هر حوزه به ویژه مسجد باید مورد نظر و توجه قرار گیرد، عبارت اند از:

1_ ایجاد یک مدل (چاپ خوب) برای استراتژی بخشی توسعه فناوری اطلاعات و ارتباطات؛ که این فرآیند خود شامل موارد ذیل است.

تعیین فلسفه وجود (Philosophy) مسجد شامل: شناخت، آگاهی، ارتقای فرهنگ دینی سعادت و غیره چشم انداز و رسالت سازمان (Missionvision) از جمله مسجد اعم از وظایف تبلیغی و جز آن، بررسی عوامل داخلی (نقاط قوت و ضعف). اعم از امام جماعت، نماز جماعت، مراسم و دعا، مخاطبان و غیره.

ارزش یابی عوامل خارجی (فرصت ها و تهدیدهای محیطی) از حیث فرهنگی، هجوم فرهنگی، شکاف بین نسلی و جز آن.

تدوین و گزینش راهکارها است که در یک کمیته کارشناسی از نگاه های گوناگون میسر است.

کارهای بزرگ همیشه به صورت عمومی آغاز نمی شود. همیشه عده ای با دغدغه های فرهنگی و غیره، کلید حرکت های بزرگ را می زنند و کار فرهنگ سازی و گسترش آن را فراهم می نمایند تا به مرور زمان عملکرد مثبت آن کار زمینه ای برای اقبال عمومی فراهم کند. از آن جا که فناوری اطلاعات و ارتباطات در اماکن مذهبی کمتر رسوخ کرده و یا عمومیت پیدا نکرده است، نگرانی هایی را در پی دارد. از این رو تعیین استراتژی برای توسعه فناوری امری است شایان توجه که بر چهار اصل اساسی استوار است.

_ فناوری اطلاعات و ارتباطات امری حیاتی است.

_ فناوری اطلاعات و ارتباطات منبعی اساسی برای آموزش، تحقیقات و فعالیت های فرهنگی اجتماعی از جمله تبلیغ است.

_ فناوری اطلاعات و ارتباطات عامل اصلی و اولیه مدیریت داده ها و اطلاعات و دانش است.

_ فناوری اطلاعات و ارتباطات استراتژی ارزش یابی عملکرد سازمانی را نشان می دهد.

اشاره

استراتژی اطلاع رسانی اسلامی با منافع عالی اسلامی پیوند دارد. اطلاع رسانی در جست و جوی دستیابی به هدف های امت اسلامی، مسلمان موفق، شهروند دیندار و محله دینمدار با روی آوری به مکتب اسلام و قرآن جامعه ای ایده آل است؛ از جمله:

1 - پرورش انسان مسلمان

از جمله وظایف اصلی اطلاع رسانی مسجد، همراه با نهادهای دیگر در جامعه، پرورش انسان مسلمان است. برای این هدف طرح های اطلاع رسانی محلی در هر کشور اسلامی باید در برگیرنده برنامه ها و لوازمی باشد که به اصول زیر دست یابد.

1 - 1) فراهم کردن شناختی از دین اسلام برای فرد مسلمان که او را در زندگی و در ارتباطش با دیگران در پرتو اصول اسلام راهنمایی کند. به طوری که او یک مسلمان واقعی گردد.

2 - 1) فراهم کردن شناختی از تاریخ و تمدن اسلامی برای فرد مسلمان و آگاه کردن او به دستاوردهای آن و دانشمندان مسلمان که مشعل دانش را در دوره ای که جهان غرب هنوز در تاریکی زندگی می کردند، در دست داشتند، به گونه ای که مکتوبات آنها همچون مرجعی اصلی برای همه جهانیان در جهان برای مدت شش قرن به حساب می آمد.

3 - 1) فراهم کردن اطلاعات پایه ای برای مسلمانان در خصوص گذشته و حال جامعه اسلامی، منابع و زمینه ها و ابعاد پیشرفت آنها به طوری که مسلمانان را یکدیگر آشنا سازد و روحیه ی شکوفا شدن میان ایشان را تعمیق بخشد. که مهم ترین کارکردهای مسجد در این نکته نهفته است.

4 - 1) فراهم کردن اطلاعات روز در زمینه های دین، فرهنگ دینی و غیره برای مردم محله و حومه مسجد. اسلام جست و جوی دانش را برای انسان حتی در دوردست ترین نقاط

توصیه می‌کند. همچنین آنان را به توسعه و پیشرفت توصیه می‌کند و از عقب ماندگی، بی‌خبری و بی‌سوادی می‌پرهیزاند.

5_ 1) تأکید مجدد بر ارزش‌های اصیل جامعه و هنجارهایی که با اصول اسلام هماهنگ هستند و درخواست از همه برای حفظ آن‌ها و افتخار ورزیدن به آنها و اشاعه و انتقال آنها به نسل‌های بعدی از طریق تعلیم تربیت.

2_ خودشناسی و گرایش عقلانی معطوف به دیگران

خودشناسی از برخورد باز با تمدن مدرن و اخذ عوامل مثبت آن ممانعت به عمل نمی‌آورد؛ بنابراین خودشناسی در برابر اطلاعاتی که متناسب با سنت‌ها و آداب ما نیستند و توسط کانال‌های ماهواره‌ای و غیره پخش می‌شوند، ضروری است. از این رو، این راهی است که جامعه‌ی اسلامی می‌تواند در جامعه و جهان موقعیتی در آستانه‌ی قرن بیست و یک پیدا کند. که امروز مسلمان آگاه به زمان و سیاست‌های کلان جهانی باشناختی که از برنامه‌های آنها پیدا می‌کند، بهتر می‌تواند خود و خانواده و سپس جامعه خویش را رهنمون باشد.

3_ اصلاح تصویر اسلام در سطح بین‌الملل

در رویارویی با تبلیغات غیر منصفانه رسانه‌های گروهی غربی و نیروهای ضد اسلامی چه‌آنهایی که آگاهانه دست به چنین اقداماتی می‌زنند و چه‌آنهایی که ناخودآگاه با اسلام ضدیت می‌ورزند، اطلاع‌رسانی اسلامی باید تصویر اسلام را برای افکار عمومی به ویژه جوانان و نوجوانان به شیوه‌ای عینی به طوری که برای افکار عمومی قابل فهم باشد، اصلاح کند و این موضوع را روشن نماید که اسلام دین منعطف و دعوت‌کننده به عدالت، آزادی و صلح است، دینی است که از حقوق بشر حمایت می‌کند و همگان را به همکاری، نیکوکاری و پرهیزکاری دعوت می‌کند. مسلمان از گناه پرهیز می‌کند و برابری را برای نوع انسان خواستار است و ظلم

وقشری گری را مردود می‌شمارد، در واقع اسلام دینی است که تمدن بزرگ آن، منشأ تمدن غربی بود و سر منشأ سعادت بشر است و تبلیغ ناموفق برخی کانون‌های مذهبی نمی‌تواند به جای همه دستورات دینی جلوه کند.

4_ مبارزه برضد گرایش‌های افراطی مدعی دین داری

اطلاع‌رسانی اسلامی باید در مبارزه برضد گرایش‌های افرادی که ظرفیت‌های ما را ناکارآمد می‌کنند و در پی نابود کردن اذهان پاک جوانان مسلمان تحت عنوان دعوت به دین جدید هستند، سهیم باشد. القای تردید و نگرانی‌ها در خصوص اثبات و امنیت جوامع اسلامی هستند که در نهایت مانع تلاش و توسعه‌ی ما و باعث رجعت ما به دوران بی‌خبری و ناآگاهی می‌گردد. با این اطلاع‌رسانی جامعه‌ی اسلامی فهیم، خود به این نتیجه می‌رسد که دین اسلام دین رأفت، رحمت و مداراست و ظرفیت‌ها را در نظر می‌گیرد.

بنابراین اطلاع‌رسانی از طریق مسجد امکان توسعه‌ی فرهنگ بر همه‌ی جوامع و ایجاد شبکه ارتباطی بین خود و خانواده‌ها را در دستیابی به معلومات دینی، به صورت متقابل فراهم می‌کند.

5_ تربیت و تأمین نیروی انسانی کارآ در زمینه‌ی اطلاع‌رسانی اسلامی

تربیت و تأمین نیروی انسانی کارآ در زمینه‌ی اطلاع‌رسانی یک بخش اساسی استراتژی اطلاع‌رسانی مساجد است. شماری از نیروهای انسانی می‌توانند با فنون پیشرفته‌ی نظام‌های اطلاع‌رسانی و روش‌های مهندسی جدید همگام شوند. بنابراین این تأمین و پرورش افرادی که در زمینه‌های گوناگون اطلاع‌رسانی، در سطح ملی (داخلی) محلی و فراملی کار می‌کنند، ضروری است. باز پروری دائمی باید از یک طرف، قابل حصول و از سوی دیگر باید به پیشرفت‌های جدید در زمینه فناوری‌های ارتباطات نزدیک باشد.

به توفیق و عنایت پیروزی انقلاب اسلامی و گسترش علم و دانش، و ورود جوانان متدین و مذهبی به این حوزه، فراوان اند و بی هیچ توقعی در اکثر این عرصه ها مشغول فعالیت اند از این رو می توان با یک مدیریت دقیق هم نیروی مورد نیاز را تربیت کرد و هم آنان را به کار گرفت.

ابزارهای فناوری

اشاره

در این قسمت به بخشی از این ابزارها اشاره می کنیم.

1_ آموزش از راه دور

آموزش از راه دور: تدریس و یادگیری که در آن یادگیری معمولاً در مکانی جدایی از محل تدریس صورت می گیرد.

آموختن از راه دور: این اصطلاح اغلب مترادف با آموزش از راه دور به کار برده می شود که کاملاً صحیح نیست، زیرا آموزش از راه دور، شامل تدریس و آموختن است.

2_ آموزش منطقه ای یا از راه دور

یادگیری فرایندی عصبی است که در ذهن مخاطب رخ می دهد؛ حال چه ایشان رو در رو آموزش ببینند یا از طریق سیستم آموزش از راه دور فرا بگیرند یا به تنهایی چیزی را بیاموزند.

این فرایند قابل سرایت نیست.

آموزش از راه دور شیوه ای از سیستم آموزشی است که مدعی ایجاد یک نظام کامل آموزش و پرورش، از مرحله ی ثبت نام تا مطالعه، تحقیق و دریافت مدرک طی سالیان بعد است و هم تراز و مکملی برای نظام آموزش و پرورش فنی حرفه ای محسوب می شود که هم اکنون به شکل گروهی و رو در رو معمول است.

به کارگیری این دانش در مسجد می تواند در بخش های معرفتی، آموزشی و غیره صورت

بگیرد؛ که در همین مقاله به صورت اختصار به آن پرداخته می شود.

متأسفانه بیشتر ارتباطات مردم با مساجد یکسویه است.

مردم و مخاطبان بیشتر مخاطب هستند و یا در کمتر مسجدی می بینیم که گفت و گو بین مردم و متولیان امور فرهنگی و مذهبی صورت بگیرد. این امر علل متعددی از قبیل: احساس خجالت مخاطبان، مهیا نبودن و نبود زمینه طرح مباحث این چنینی، قانع نکردن پاسخ های داده شده معلوم نبودن مکان مناسب جهت طرح را گفت وگوهای ویژه برای مردان، جوانان، بانوان و غیره.

آنچه اینجا تأکید می شود آموزش از راه دور به ویژه برای بانوان است که به علت های گوناگون امکان حضور مستقیم را پیدا نمی کنند. اینک مزایای آموزش از راه دور را یادآور می شویم.

مزایای آموزش از راه دور

— برای آموزش عده ای زیادی کارآموز نیاز به پرسنل کمتری است.

— یک کارآموز یا متعلم می تواند به پیشرفت سریع تری با توجه به استعداد و فرصت خود دست یابد.

— استفاده از فناوری اطلاعات در امر آموزش موجب تقویت ارتباط بین مراکز آموزشی پژوهشی، تبلیغی می شود و دستیابی به سطوح بالاتر آموزش را تسهیل می کند.

— با توجه به جذابیت این نوع از آموزش، میل به یادگیری در کار آموزان تقویت می گردد.

— در آموزش از راه دور انتقال تجارب آموزشی آسان تر و سریع تر است.

— مراحل اداری و قانونی مانند ثبت نام و برگزاری آزمون بسیار سریع تر و آسان تر صورت می گیرد.

— این روش آموزش بسیار مقرون به صرفه است.

– بسیاری از منابع آموزشی را می توان جهت مطالعه و آموزش به کارآموز عرضه نمود.

در سیستم های مدیریت یافته ی توسعه ی اطلاعاتی به علت کارکرد و نقش با اهمیت آموزش، همیشه از نیروهای فعال در زمینه ی آموزش در خود سیستم استفاده می شود و خروج و ایستایی نیروهای آموزشی در جوامع دانش مدار دیگر لزوم و نقشی نخواهد داشت؛ زیرا نگاه موجود به آموزش گر و ابزار آموزش یک نگاه سیستم و به روز شده است؛ یعنی به صورت مداوم و زنجیروار بین پذیرنده های اطلاعات و انتقال دهنده های اطلاعات تبادل صورت می پذیرد و هیچ از ارکان یک جامعه دانش محور به علت قرار گرفتن در فرایندهای آموزشی و پرورشی و فرهنگی به ایستایی فکری نخواهد رسید.

اما آموزش هایی که می توان در بستر اینترنت یا اینترانت محله (= مسجد) پیشنهاد کرد این است که مسجد قوی ترین کانون انتقال آموزش های دینی، فرهنگی و غیره است از آن جا که مسجد تعلق به فرد و گروه خاص ندارد، دلبستگی عموم مردم به آن شبیه دلدادگی و دلبستگی به پروردگار است. خلوت در آیه آرامش روح و روان، ویرایش از ناپاکی ها و اطمینان از دریافت اطلاعات در آن است. چرا که مسجد رابطه ی فطری را برای انسان فراهم می کند و انسان ها فطرتا به سوی خدا متمایل هستند «فاقم وجهک للدين حنیفا، فطره الله التي...» (1) در کنار رابطه ی فطری رابطه ی عاطفی نیز ظهور پیدا می کند. مسجدی که براساس تقوا پایه گذاری شده باشد محل پالایش و تطهیر است حال چه این طهارت مستقیما دریافت شود یا غیرمستقیم منتقل گردد. «فیه رجال یحبون ان یتطهروا و الله یحب المطهرین» (2) عقل سلیم با همراهی روابط گذشته ارتباط عقل را فراهم می کند و به رابطه ی شرعی تن در می دهد که این رابطه با استدلال رابطه ی شرعی کامل می گردد. «واقیموا وجوهکم عند کل مسجد وادعوه مخلصین له الدین» (3).

ص: 483

1- روم / 30 .

2- توبه / 108 .

3- اعراف / 29 .

موارد بیان شده در خصوص حضور مستقیم با مسجد مطرح شده است. آیا حضوری مجازی را شامل می شود یا خیر، خود جای بحث و بررسی دارد.

اما امکانات آموزشی، پرورشی و تبلیغی از راه دور به صورت فهرست وار در ذیل می آید:

— راه اندازی و بلاگ های مذهبی؛ — راه اندازی انجمن های دینی، فرهنگی و غیره؛ — آموزش احکام با تفکیک گروه های سنی و جنسی؛ — آموزش اخلاق و عقاید؛ — آموزش قرآن برای گروه ها به صورت صوت و آموزش های تصویر (انیمیشن) و جز آن؛ — پست الکترونیکی؛ «پست الکترونیک به عنوان ابزاری ارزان، سریع و کارآمد برای ارسال پیام ها، در قالب الکترونیکی به بخش های گوناگون سازمان و یا نقاط گوناگون سراسر جهان است.

با استفاده از برنامه پست الکترونیک می توانید پیام های مورد نظر خود را تهیه، ارسال، دریافت، ذخیره سازی و مدیریت کنید. بهترین شیوه برای راه اندازی و اجرای پست الکترونیک در هر سازمان یا مسجد استفاده از یک رایانه مرکزی برای مدیریت نامه های الکترونیکی داخلی و کنترل دائمی ارتباط دائمی یا تلفنی یا اینترنت یا اینترنت است.

از جمله بهترین راه ها در انتخاب ابزار، مشاوره با کاربران و مخاطبان مسجد است. بسته به اینکه چه کسانی در چه زمانی و چه مکانی و برای چه کاری از این ابزارها استفاده می کنند نوع، کمیت و کیفیت ابزارها قابل تغییر خواهد بود».

ولی با تعریف و جایگاهی که مسجد داراست کاربرد آن مشخص است؛ چه بسا دخترانی که امکان دسترسی به یک روحانی و مطلع دینی را برای دریافت پاسخ های شرعی، اعتقادی

و بعضا مشاوره خانواده و غیره را ندارند.

پست الکترونیک راهی است که با اطمینان خاطر می توانند به نیازمندی های فکری، فرهنگی، مذهبی خود جواب مثبت بدهند.

عموم مخاطبان مسجد مجازی می توانند کاربر این شبکه باشند که با یک خط ایوان و یک سرور مرکزی قابل پشتیبانی است و البته در مقابل هزینه هایی که بعضا خرج مساجد می شود قابل قیاس نیست.

ص: 485

بسمه تعالی

هَلْ يَسْتَوِي الَّذِينَ يَعْلَمُونَ وَالَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ

آیا کسانی که می دانند و کسانی که نمی دانند یکسانند؟

سوره زمر/ 9

آدرس دفتر مرکزی:

اصفهان - خیابان عبدالرزاق - بازارچه حاج محمد جعفر آباده ای - کوچه شهید محمد حسن توکلی - پلاک 129/34 - طبقه اول

وب سایت: www.ghbook.ir

ایمیل: Info@ghbook.ir

تلفن دفتر مرکزی: 03134490125

دفتر تهران: 021 - 88318722

بازرگانی و فروش: 09132000109

امور کاربران: 09132000109

مرکز تحقیقات رایانگی

اصفهان

گامی

WWW

برای داشتن کتابخانه های تخصصی
دیگر به سایت این مرکز به نشانی

www.Ghaemiyeh.com

www.Ghaemiyeh.net

www.Ghaemiyeh.org

www.Ghaemiyeh.ir

مراجعه و برای سفارش با ما تماس بگیرید.

۰۹۱۳ ۲۰۰۰ ۱۰۹

